

Ҳаким САТТОРИЙ

СОҲИБҚИРОН
АБАДИЯТИ

2016 | 15^A
10^{60u}

ҲАКИМ САТТОРИЙ

СОҲИБҚИРОН АБАДИЯТИ

II

*Тўлдирилган ва қайта ишланган
иккинчи нашри*

«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2016

91/1575.4 - Узбекистон тармак

УЎК 94(092)
КБК 63.3(5Ў)
C 33

C 33 Сатторий, Ҳаким

Соҳибқирон агадияти: Тўлд. ва қайта ишланган 2-нашри. 2-китоб. – Т.: «Sharq», 2016. – 464 б.

ISBN 978-9943-26-481-6

УЎК 94(092)
КБК 63.3(5Ў)

ISBN 978-9943-26-481-6

© «Sharq» HMAK Бош таҳририяти, 2016.
© Ҳаким Сатторий, 2016.

2016/157 nomidagi	Alisher Navoiy
10604	O'zbekiston MK

1044349

3/2

МИСЛИ ОЙ ВА ЮЛДУЗЛАР

Амр этдимки, ўғилларим, набираларим ва қавм-қариндошларим ўз даража ва мартабала-рига яраша худди ой қўргонлагандек, салтанат тахтини ўраб ўлтирсинлар.

«Темур тузуклари»дан

Куч-құдратимиз әле шон-шұхратимизга шубҳаланғанлар иморатларимиз-га қарасынлар.

Оқсарой пештоқидаги ёзув.

БЕТАКРОР ИФТИХОР

Кейинги йилларда азалий қадриятларға тұла қайтилғанлиги күплаб ҳақиқатларнинг бутун бүйбасты билан намоён бўлишига олиб келди. Бундай ижобий ўзгаришларнинг энг салмоқларидан бири – бу миллий ифтихоримиз Соҳибқирон Амир Темур ҳазратларининг ватани, халқининг чинакам фахрига айланишидир. Тошкентнинг қоқ марказида Соҳибқиронга ҳайкал тикланиши, ҳазрат таваллудининг 660 йиллиги жаҳон миқёсида кенг нишонланғанлиги фикримизнинг далилидир. Шунингдек, бобокалонимиз туғилган куннинг 670 ва 675 йиллик саналари ҳам байрам қилинди. Ҳар йили 9 апрелда тантанали анжуманлар ўтказиш анъанага айланди.

Табиийки, бундай эътибор Амир Темурга бўлган муносабатларни кескин ўзгартирди. Унинг ҳаёти ва фаолиятига бағишлиган илмий, бадиий ва санъет асарлари яратила бошланди. Бундай ҳолдан фақат қувониш лозим, ўша камситилган, таҳқирланған замонлар ҳаққи – ифтихоримизни янада ёрқинроқ кўз-кўз қилишимиз керак...

Тарихга, тарихий шахсларға баҳо беришнинг дунё халқлари маънавиятида қарор топған мезонлари бор. Унинг бош талаби – илмий ёки бадиий ҳақиқатнинг тарихий ҳақиқатга мос келишидир. Шу нұктай назардан олиб қараганда, баъзи хориж нашрларида Амир Темур тимсолини акс эттиришда ҳамон даврни тұла тушунмаслик, воқеликни чукур

хис этмаслик каби айрим қусурлар кўзга ташланиб қолмоқда.

Сўз мулкининг султони Алишер Навоий «Хамса»нинг энг гўзал достонини ёзишга киришар экан, зиммасидаги масъулиятини:

*Ани назм этки, тарҳинг тоза бўлғай,
Улусға, майли, беандоза бўлғай,
Йўқса, назм этганни халойик –
Мукаррап айламак сендин не лойик...*

тарзида ифода этган.

Амир Темур васфининг беандозалиги, фақат ўзига хослиги, халойик мукаррап айлаган (такрорлаб келган) гаплардан қочиб, ҳали маълум бўлмаган гўзал фазилатларини кашф этиш учун, шубҳасиз, бобокалонимиз буюклигининг асрорларини тўла тушуниб олиш керак. Бунинг учун дунёқарашда, мафкурада миллий истиқлол руҳини сингдиришга тўғри келади.

Бизнинг ижтимоий онгимиз, борлиқни баҳолаш ўлчовларимиз шўро замонида моддиюнликка асосланган таълимот таъсирида шаклланди. «Материя – бирламчи, онг – иккиласмчи», деган мавхум бир қоида таг-заминини белгилаб берган бу таълимотнинг моҳияти шундан иборат эдики, олдин кетмон («материя») пайдо бўлган, кейин кетмон ҳақидаги тасаввур («онг») юзага келган. Эндиликда ҳушёр зехн билан қарайдиган бўлсак, бу сафсатага мактаб кўрмаган одамни ҳам ишонтириб бўлмайди. Ёки тарихда шахснинг ролини маҳдудлаштириб талқин этадиган, алоҳида қобилиятили кишилар дунёга келиши, улар инсоният оламида ҳайратомуз ўзгаришлар ясали мумкинлигини рад қилувчи мафкура, эртанги ишлари тушида аён бўладиган ёхуд ёғаётган ёмғирни жиловлайдиган соҳибкаромат зотни тан олармиди?

Амир Темурнинг қайтиши, бу – юртимизга чинакам баҳорий насимларнинг уфуриши, ҳақиқий мусулмончиликнинг қайтишидир. Бизнинг буюк аждодимизга интилишимиз эса инсоният тафаккурининг нурли сарҳадлари томон парвозимиз, йигирма асрлик тараққиётга қўшилган улкан улушга меросхўрлигимиз, жаҳон ҳамжамиятида қад ростлаётган бўйимиздир.

Табиийки, яхши ният билан Соҳибқирон Амир Темур хотирасини улуғлаб, ўз хурматини изҳор этмоқчи бўлаётган қаламкаш ва санъат аҳлининг ҳолатини ана шу мезонлар асосида баҳолагандা кўп масалаларда тасаввуримиз ҳали етарли эмаслиги, шу туфайли билмай қайноқ сувни ичib қўйиб, оғзи куйган одам ҳолига тушиш мумкинлигини тушуниш қийин эмас. Энг содда, омади гап эса Амир Темур художўй одам бўлган, Оллоҳнинг мавжудлигига шак келтирмаган ҳамда ҳар бир хайрли ишида Яратганинг ўзи маддакор бўлишини ҳис этиб турган. Зеро, уни «Оллоҳи таоло... саққизинчи юз йиллик бошида уни ислом динининг ёйувчиси ва ривожлантирувчиси сифатида ихтиёр этди ва у турли ўлкалар ва мамлакатларда ҳалққа Муҳаммад динини қабул қилдирди» («Темур тузуклари», Мир Сайид Шариф Журжонийнинг мактубидан).

Бу жиҳатдан Амир Темурга тарихда ўтган биронта буюк зот teng кела олмайди. Ҳолбуки, замон тарихнавислари унинг муборак номини Александр Македонский, Чингизхон, Юлий Цезарь, Наполеон ёки Оливер Кромвель билан ёнма-ён қўядилар.

Алоҳида қобилияти билан дунёни ҳайратга солган Александр Македонский инсоният тарихида ўчмас из қолдирди. «Гартия тугуни»ни ўзининг кескир қиличи билан тилкалаб ташлаган ўсмир зафарли юришлар билан ер юзининг анчагина қисмини

эгаллади. Болалик даврларидаёқ тарих саҳнига чиққан жаҳонгир одамзоднинг улғайиши, маданийлашуви ва тараққиётнинг тезлашувида мислсиз роль ўйнаган бўлса-да, барибир у ҳам тақдири азал олдида ожиз қолди ва ўттиз уч ёшида дунёдан ўтди. Афсуски, ўз шавкатига арзигулик зурриёт ёки авлод қолдирмади. Фақат мислсиз қаҳрамонликлар, қирғин ва вайроналар ҳақидаги ярим рост, ярим афсона тарих одамлар хотирасида, китоблар қатида яшаб келмоқда.

Одатда, юлдузлар самода яшайди, уларга пастдан қарагандя янада жозибали кўринади. Буҳайратимиз боиси юлдузми, осмонми – бошқа масала, бироқ уруғнинг қандай заминда униб чиққани-ю, янгиликнинг қанақа муҳитда бўй кўрсатганини эътиборга олиш ҳақиқат талабларидандир. Инчунин, Амир Темурнинг улуғ ишларини эътироф этиш билан бирга унинг қандай тарихий шароитда ўз салтанатини ўрнатганини ҳам назардан қочирмаслик лозим. Маълумки, жуда катта ҳудуд, жумладан, Мовароуннаҳр ҳам қарийб икки юз йилдан буён Чингиз ва Чингизийлар исканжасида инграб ётарди. Саҳройи мўғулларнинг шиори бузиш, талаш, қирғин-барот қилиш бўлиб, гуллаб турган шаҳарлар, обод қишлоқлар уларнинг оёғи остида топталди, тинч турмушга заққум аралашди, ўлкани аламли фарёд ва кўз ёши тутиб кетди. Саҳройилар истаган пайтда тинч аҳоли устига бостириб кирав, уларни қийнар, талар, асир оларди. Манбаларда уларнинг бир сафар Самарқанддан 70 нафар сайидзода мўйсафид ва 400 қизни тутқун қилиб олиб кетгани, уларни қийнаб, топтаб, хўрлаб, кейин эса тезак тутунига димиқтириб ўлдиргани ҳақидаги маълумотлар сақланиб қолган. Шунингдек, IX–XII асрларда бошланган Уйғониш даври – Беруний, Ибн Сино,

Форобийнинг илмий кашфиётлари, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румийнинг бетимсол шеърияти, Кубровия, Яссавия тариқати Чингизхон истилоси билан зулматга ирғитилди, оқибатда, маънавиятдаги бу ҳалокатни Улуғбек, Алишер Навоий ёки Нақшбандия тариқати эътироф этилгунча барта-раф этиш мумкин бўлмади. Чингизхон истилоси ривожланишда узоқ йиллик тикланмас жарликни пайдо қилди.

Ана шундай қалтис, оғир шароитда Амир Темур майдонга чиқди ва унинг ташрифи асрий қийноқлардан пайдо бўлган яраларга малҳам бўлди. Албатта, бобокалонимиз салтанати даврида юзага келган ҳаёт тарзини хаёлга келтирсак, тараққиёт юксалганлиги аён бўлади. «Бинобарин, Темурни Чингиз ила бир сафга қўйиб, уни ваҳший, золим, қароқчи деб атаган кишиларнинг фикрлари икки маротаба хатодир» (Херман Вамбери).

Рим давлатида дастлаб ғоявий раҳбар, кейин лашкарбоши сифатида Юлий Цезарь жуда катта шухрат қозонган. Шунингдек, унинг шафқатсизлиги ҳам жуда машхур бўлиб, бу шафқатсизлик Спартак бошчилигидаги қуллар исёнини қонга ботиргани, Африканинг тинч ахолисини аёвсиз қиришда раҳнамолик қилганидакўринади. Қолаверса, Цезарь бутунлай бошқача маънавий муҳит фарзанди эди. Ҳали у пайтларда никоҳ ва оила муқаддаслашмаган, эр-хотинлик фарқ қилинмасди...

Европалик тарихчилар Наполеонни Темурга нисбат беришдан фахрланадилар. Ҳақиқатдан, катта ҳарбий истеъдод эгаси бўлган Наполеон Бонапарт ўз ҳаёти давомида мислсиз қаҳрамонликлар кўрсатди. Корсиканинг Аяччо шаҳрида туғилган жаҳлдор, жиккак бола Франциянинг фахрига айланади. Унинг Алп тоғлари оша Италияга, кейин Мисрга

юришлари, кучлар нисбати тенг бўлмаган жангларда эришган ғалабалари, шубҳасиз, ҳарбий санъат тарихида қолди. Бироқ ғалабалардан ўта ҳаволанганду бу саркарда кейинчалик эшикни тақиллатмай бирорвларнинг уйига бостириб кира бошлади, босқинчилик урушларига боши билан шўнғиб кетди. Бу эса кўпгина халқлар қатори фаранглар бошига ҳам оғир кулфатлар олиб келди. «Ватан уруши», деб номланган 1812 йилги Россияга юришида 420 минг, кейин яна 150 минг сараланганди аскар билан чегаралардан ўтган бўлса, қайтгач, унинг қўл остидаги қўшин 30 минг кишига ҳам етмасди. Наполеон бундай даҳшатларни бир неча марта тақорлади, унинг ҳукмронлиги даврида 15–16 ёшли ўсмирлар ҳам армияга олинди. Охир-оқибатда халқлар бошига тушган бу балодан қутулиш учун бутун Европа оёққа турди ва урушқоқ жаҳонгир тизгинланиб, барча унвону имтиёзлардан маҳрум этилиб, океан қаъридаги Авлиё Елена оролига сургун қилинди. Дунёга сифмаган Наполеон умрининг сўнгги 6 йилини ана шу кимсасиз жойда ўтказди.

Оливер Кромвель Буюк Британия ороллари – Англия, Ирландия, Шотландия ва бошқаларни бирлаштириб, империяга асос солди. Унинг хизмати кейинчалик бу мамлакатнинг «дунё устахонаси» номини олишини ёки ўз ҳудудидан бир неча ўн баравар кўп мустамлакаларни истило қилишини таъминлади. Шу билан у ўз мамлакати тарихидаги ёрқин сиймо бўлиб қолди.

Муқоясаларни давом эттириб, Соҳибқирон Амир Темур ҳақида гапирганда, энг аввало, унинг ўз даври фарзанди эканини, фаолиятида ўша замон тартибларидан воз кеча олмаслигини таъкидлаш керак.

Ровийларнинг гувоҳлик беришича, Темур ўзини «адолат элчиси, одиллик тимсоли» деб билган ва

«қанча кўп ҳудудда ҳукмронлик қилсан, адолат шунча кенг тарқалади», деб ўйлаган. Уни «осмонда Худо ягона экан, ер юзида ҳукмрон ҳам битта бўлиши керак», деган ақидага суюнган дейишади. Албатта, бундай улуғ мақсадни рӯёбга чиқариш осон кечмаслиги ҳаммага аён. Шу ўринда гапни мухтасар қиласиган бўлсак, бизга Амир Темур юришлири, уларнинг моҳиятини тафтиш қилишдан кўра буюк аждодимиз қолдирган маънавий мерос қадрлироқдир. Зеро, инсониятнинг зўравонликдан халос бўлиб, маданийлашган тараққиёт сари юз тутганига анча вақтлар бўлди. Амир Темур ҳазратларининг эса дунёвий ва илохий тафаккурни ривожлантиришдаги хизматлари бекиёс. Ибн Арабшоҳ тан олиб айтганидек: «Темур подшоҳлар ва халқлар сийратларида билимдон, Шарқу Farb тарихининг отаси ва онаси эди».

Хуллас, Туронзамин фарзанди Соҳибқирон Амир Темур тарихда ўзига хос такрорланмас, ягона сиймо. Ўз ҳаёти давомида бир неча кишилар амалга ошира олмайдиган улуғ ишларни бажарди. У барпо этган, барқарор таянчга эга бўлган давлатда илм-фан, санъат, меъморчилик ва маънавиятнинг бошқа соҳалари гуллаб-яшнади, салтанат чегараларида нисбатан барқарор тинчлик ҳукм сурди, савдо-сотик авж олди, раият адолат муҳофазасида тўкин ва фаровон ҳаёт кечирди. Соҳибқирон зурриётлари сафидан дунё миқёсидаги олим, шоир, давлат арбоблари етишиб чиққанининг ўзи Амир Темурнинг яна бир бахти, сиёсатининг оламшумулигидан далолатдир. Шу ўринда илм-фан ва тож-тахт сultonи Мирзо Улуғбекнинг ул зотга невара (Темур – Шоҳруҳ – Улуғбек), буюк шоир, олим ва давлат арбоби Бобур Мирзонинг дувара (Темур – Мироншоҳ – Султон Муҳаммад – Султон Абусаид –

Умаршайх – Бобур) бўлишини қайд этиш ўринли. Ҳолбуки, ҳар қандай халқ шундай битта даҳоси бўлса, истаганча ифтихор қилиши мумкин.

Темур ва Темурийлар ҳукмронлиги даврида турмушда энг юксак ахлоқий қарашларга амал қилинди. Зеро, Амир Темур одамларга баҳо беришда уларнинг шахсий садоқатига эмас, балки инсоний фазилатларига қараб қадрланишини, жасур, фидойи, ҳалол одамларга ишонч билдиришини қарор топтирган эди. Олайлик, порахўрлик қилгани учун ўз вазирини ўлимга буюрган бўлса, ўзига қарши жангда ҳақиқий баҳодирлик кўрсатган, охирги икки ҳамроҳи қолгунча курашган Шоҳ Мансурнинг ногоҳ ўлдирилишидан изтиробга тушган. Одамгарчилик Соҳибқироннинг эътиқоди бўлган. Гарчи сиёсий мақсадлар устувор бўлса-да, ҳокимият тепасига келган пайтида Тўхтамишнинг отаси кўрсатган марҳамати учун ўғлини хиёнат қилганда, қасамини бузганда ҳам қайта-қайта афв этади. Ёки қайнағаси амир Ҳусайн пасткашликлар қилиб, Қуръон билан ичган қасамини бузганда ҳам уни маҳв қилмайди. Шубҳасиз, Амир Темур ҳукмронлигининг боқийлигини таъминлаган омиллар кўп. Булар орасида унинг шахсий фазилатлари муҳим ўрин тутган. Темур мислсиз жасорат соҳиби бўлиб, ўз мақсадига етишиш учун хавфу хатарни писанд қилмаган. 243 аскар билан 12 минг киши қўриқлаётган Қарши қалъасини забт этади. Хоразм юришида ортиқча талафотга йўл қўймаслик учун ҳоким Ҳусайн сўфи билан яkkама-якка кураш тушишга аҳд қиласи.

Ўткир ақл-заковат эгаси бўлган Темур ҳар бир ишни тадбиркорлик билан амалга ошириш йўлларини излаган. Лашкар сонини кўпайтириб кўрсатган, душман юрагига қўрқув солган. Тадбир

ишлатиб, Ҳиндистон фатҳида даҳшатли филларни енгган ёки рақибни чалғитиб, кутилмагандага ҳужум уюштириб, ғалабага эришган.

Табиатан сирли, мураккаб феъл-атворли Соҳибқирон кенгашларда ҳамманинг фикрини эринмай тинглар экан, Ибн Арабшохнинг зикр этишича, бу борада бобокалоннинг нуқтаи назари шундай бўлган: «Халқнинг хос қисми масалага чукур қараб, бир кун билан бир йил орасидаги ишлар оқибатини кўзлаб гапирса, унинг гуноҳи йўқ. Майли, ҳар кимса хатонинг энг қўйисигача йиқилса ҳам, ёки савобнинг чўққисигача кўтарилса ҳам – фарқи йўқ, ҳеч тортина масдан гапираверсин. Чунки агар хато қилса бу нуқсон эмас, агар мақсадга мувофиқ бўлса, унга икки ҳисса мукофот». Барча фикрларни эшитиб бўлгач, Темур яна энг яқин кишилари билан маслаҳатлашган, агар зарурат бўлмаса, ўз қарорини маълум қилмаган. Тонгда юриш бошланиб, қўшин ўз йўриғича йўлга тушганда, энг охирида ўз ҳошияларини чақириб, бошқа томонга юришларини амр этаркан. «Темур қанчадан-қанча даҳо ва хуфёна фикру заковатга эга эди» (Ибн Арабшоҳ). Шу ўринда тарихчи «Унинг азму қарорининг шиддатидан, ўзи қасд қилганига нисбатан саботининг қатъиятидан ҳамда унга қаршилик билдирган ва у буюрганга тескари, зидлик кўрсатган кишилар устига қасоси тушиши ҳақида ҳикоя қилганларидан», деб бир воқеани келтиради.

Ҳиндистонда бир қалъани довюрак, қўрқмас хиндалар сақлаб тураверадилар. На йўл, на жанг қилиш учун майдон бўлмаган бу қалъада бойлигу озиқ-овқат ҳам йўқ, факат Темур одамларига шикаст етказардилар. Ёмғир ёғиб турганда жаҳонгир аҳвол билан танишиш учун келади, аскарларининг қўрқоқ ва журъатсизлигидан норози бўлиб, уларни

қаттиқ койииди. Ҳовуридан тушиб, ўз фикрини маълум қилишни эп кўрмай шатранж ўйинига машғул бўлади. Муҳаммад Қовчин исмли ҳамма вазирлардан олдин тайинланган, бошқа амирларга нисбатан хурмати юқори, гапи тингланадиган, фикри қабул қилинадиган, ғоятда мулойим, кўриниши ёқимли вазир бор эди. Аскарлар ундан Темурни қалъани олиш фикридан қайтаришни илтимос қиладилар. Вазир пайт топиб шундай дейди: «Фараз қилайлик, бирмунча ботиру мардларимизни қурбон бергач, биз қалъани фатҳ этамиз. Бундан оладиган фойдамиз чеккан азиятимизга тенг келадими?» Темур ҳеч нарса демайди-да, Ҳиромали деган исқирик кимсани топиб келишга амр этади ва вазирнинг либосларини унга, Ҳиромалиникини вазирга кийдиради... Темур вафотигача Муҳаммад Қовчин ҳеч кимга қўшила олмай, хор-зор бўлиб юради.

Албатта, Амир Темур эришган муваффакиятлар кўламини тасаввур қилиб, бундай зафарга ўта қаттиқкўллик, тадбиркорлик, ақл-заковат билан эришиш мумкинлигини тушуниш қийин эмас. Қолаверса, Соҳибқирон шахсининг ҳали маълум бўлмаган, кашф этилмаган қирралари кўп. Унинг инсоният маънавий оламининг юксалишига қўшган ҳиссаси ҳам тўла ўрганилмаган. Олайлик, ўзигача ваҳший тўдаларнинг тартибсиз қирғинбароти кўринишида бўлган урушларни ҳарбий санъат даражасига олиб чиқди, тавакқалчилик асосида тасодифларга суюниб, олиб борила-диган муҳорабаларнинг илмини кашф этиб, фан даражасига кўтарди. Унинг лашкари қатъий тартиб асосида ҳаракат қиладиган, яқин (тактика) ва узоқ (стратегия) мўлжалга эга бўлган мукаммал қўшин эди. Мана, унинг армиясида қўшиннинг таянчи – оддий аскар ким? Унинг икки оти, ўқ тўла садоғи,

қиличи, жанг болтаси, арраси, бигизи ва 10 дона игнаси бўлиши шарт. Унга минган отининг баҳосида маош тўланади. Қўшиннинг ташкилий тузилишида ҳам қатъий тартиб жорий қилинган, ҳар бир муҳорабанинг ўзига хос йўриғи ишлаб чиқилганки, бу қоидалар дунёда биринчи марта Амир Темур фолиятида такомилига етганини унутмайлик.

Соҳибқироннинг ўзлари эътироф этишларича, тадбир ва «шамшир зарби билан йигирма етти подшоҳнинг тахтини» эгаллаганлар. Бу мамлакатларда тинчлик, фаровонлик барқарор бўлган. Шу туфайли «ер – дунё подшоҳлари унинг паноҳи остида болалардек бўлишни орзу қилганлари» (Ибн Арабшоҳ) ажабланарли эмас.

Дунёдан ғолиб кетган, мағлубият нималигини билмаган ана шундай буюк зотнинг муборак номи озод Ватанимизда ёд этилаётган экан, маълум ҳақиқатларни бир қур эсга олганимиз фойдадан холи эмас. Зоро, «Танимасни сийламас» деганларидек, алғов-далғов замонларда тасаввурларимиз чалкашиб, ҳақиқатдан анча йироқлашиб кетганмиз. Ҳатто, буюк Темурнинг қароқларга сиғмайдиган, қалб уммони қирғоқларидан ошиб-тошиб кетувчи маҳобатини бутун бўй-басти билан ҳис этмаслик туфайли уни жўнлаштириш, нисбатан майда шахсларга тенглаштириш ҳоллари учраётгани сир эмас. Аслида, шавкатли бобокалонимиз ҳаёти ва фолияти билан батафсил шуғулланган илм аҳлининг гувоҳлик беришича, ул зотнинг таърифи, қилган ишлари баёни юз жилдлик китобга ҳам сиғмайди. Зукко кишиларга эса бир пиёла сув орқали денгизни кўришга ҳеч нарса монелик қилмайди.

ЧАҚИНЛИ ЛАҲЗАЛАР

Соҳибқирон Амир Темурнинг инсоният тарихидаги ўрни аллақачон эътироф этилган. Гарчи муҳокаманинг салбий ва ижобий қутблари ўртасидаги мунозаралар давом этаётган бўлса-да (аслида, бу қонуний ҳол), ул зоти шарифнинг одамзод силсиласида такрорланмас ҳодиса экани бор гап.

Айнан мустақил Ўзбекистон давлатининг бўй кўрсатиши билан фикрлар оламида бу борада мафкуравий инқилоб рўй бергач, ҳазратнинг таржимаи ҳолини ўрганиш учун, биринчидан, имконият юзага келди, иккинчидан, бу юмушга зарурат пайдо бўлди (ахир афкор омма фиръавн Тахмосп ёки ҳукмдор Калигулани заррасигача билиши керак-у, нега 526 йил тарих саҳифаларида зикр этилган сулола асосчиси билан ҳеч ким қизиқмайди?). Ҳар ҳолда, ана шу оламшумул саволга амалий жавоб бериш учун саъй-ҳаракатлар жадал бошланиб кетди.

Соҳибқироннинг мукаммал таржимаи ҳолини ўрганиш ва ўрганишларни ўзида жамлаган асар(лар)-нинг юзага келиши мозий ғуборлари остида чанг босиб унтилган кўплаб ҳақиқатларнинг юзага чиқишини таъминлаган бўларди. Ҳолбуки, руҳий ва моддий оламлар аро боғланиш бўлганидек, дунёда кечган ва кечаётган жами ўзгаришларда ички мантиқий боғланиш мавжуд (бўлмаса, Нострадамус ёки Ванга қандай «башорат» қиласи?). Аниқ далил билан гапирадиган бўлсак, Ибн Халдуннинг асарларида қайд этилишича, 1360 йилда Туниснинг Фас шаҳридаги Каравиййин масжидида мунахжим Абу Али Бадис шимоли-шарқ тарафдаги мамлакатлардан бирида Соҳибқирон туғилганини ва уҳақда 1380-

йиллардан сўнг ер юзида хабарлар тарқалишини айтган эди!

Ҳа, Амир Темур ҳаётини тўла ўрганиш кўп синоатларга ойдинлик киритади.

Бу даъвонинг тош босадиган томони эса Шахснинг беназирлигидир. Замондошлар, жами алломаларнинг эътироф этишича ҳам, бугунги интеллектуал салоҳият даражасида тафтиш этишлар ҳам шуни тасдиқлайдики, ҳазратнинг ҳар бир сўзи, ҳар бир ишораси теран мантиққа асосланган, истиқболга йўл очган.

Бир мисол. Анқара жангидан сўнг мағлуб Боязидни Амир Темур ҳузурига олиб кирадилар. Ҳазрат бўлиб ўтган нохуш воқеага ўз муносабатини изҳор этгач, Боязидга шундай дейди:

– Агар мен сенинг қўлингга тушганимда нима қилишинг аниқ эди, лекин мен сенга ва сенга яқин кишиларга ёмонлик қилмайман...

Бу гаплар шунчалик илтифотми ёки унинг замира бошқа маъно борми? Қолаверса, бу танбеҳнамо лутфларда сўзловчининг кайфияти акс этганми?

Муқояса учун келтирамиз.

Қуръони каримнинг «Тавба» сурасида кўпроқ уруш, жанг, қатл тўғрисида сўз боради. Табук жанги тўғрисида ояtlар ўз ифодасини топган. Суранинг 8-оятида шундай дейилади: «(Мушриклар) агар сизларни енгсалар, сизлар учун на аҳдга ва на шартга риоя қиласилар. Оғизларида сизларни рози қиласилар-у, диллари инкор этиб (жирканиб) туради».

Агар бу муборак каломни Амир Темур сўзлари билан таққосласак, Соҳибқирон ояtlардан ўзига олган панд-насиҳат асосида гапирмаяптими, яъни «Мен рақибларимга жабр қилмайман – муш-

рик эмасман», демаяптими? Албатта, бу менинг талқиним, саҳв бўлса, узр, бироқ бир гап аниқки, бобомиз, аввало, Қуръони каримни дастуриламал сифатида қабул қилганлар ва Қуръони карим лафзидаги сўзлаганлар (бунинг учун муқаддас китобни бошдан охир ёд билган ҳамда тафаккурда бошдан охир ўзлаштириш талаб этилиши сир эмас).

Мен бу далилни буюк аждодимиз сиймосини яна бир бор тасаввур этиш учун келтирдим. Аслида, ҳазратнинг таржимаи ҳоллари ҳақида фикр юритаётган эдик.

Шу хусусда баъзи мулоҳазалар.

Маълумки, 1361 йилда Амир Темур Мовароуннахрни истило қилиб турган Илёсхожа ҳокимиятида сипоҳсолор (қўшин бошлиғи) этиб тайинланади. 25 ёшли йигит учун бу яхшигина мавқе эди ва у мўғулларнинг хизматини қилиб, айшини суриб яшайвериши мумкин эди. Бироқ босқинчиларнинг маҳаллий аҳолига нисбатан зуғуми тўхтамайди, аксинча, авж олади. Бу ҳолдан азият чеккан Самарқанднинг ашрафу арконлари, уламолари Соҳибқиронга фатво ёзил берилади, мўғулларга қарши жиҳодга чорлайдилар. Темурбекда айни пайтда ёв билан юзма-юз жанг қиласиган қўшин йўқ эди ва куч тўплаш мақсадида мўғуллар ихтиёридан чиқиб, Аму ортига, Бадахшон тарафларга кетишни мўлжаллайди. «Тузуклар»да ёзилади: «Отланиб, Амир Кулолнинг ҳузурига бордим».

Табиий савол туғилади: «Хўш, Амир Кулол ким? Нега икки ўт орасида қоврилиб юрган йигит ул зотнинг ҳузурига борди?»

Таассуфки, бу далил ҳақида «Зафарнома»ларда маълумот учрамайди. «Темур тузуклари»да берилган изоҳга кўра, Сайийд Амир Кулол нақшбандия

– хожагон тариқатининг йирик намояндаларидан бўлиб, Бухоро вилоятининг Сухори қишлоғида туғилган. Кўплаб оммавий истилоҳларда эса бу зотни Шамсиддин Мир Кулол билан чалкаштириш ҳоллари ҳам учрайди.

Агар катта йўл бошида турган, юрт тақдири учун фатво олган Темурбекнинг нажот истаб, юкиниб бир киши ҳузурига келишини мулоҳаза қилиб кўрсак, бу зотнинг даргоҳи нажотбахш бўлганини, унинг ўзи ҳам мавқе жихатдан теварак-атрофга донг таратган киши эканлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Маълумотлар тасдиқлайдики, бу гап тўғри, пайғамбаримиз авлодидан бўлган бу зот ўз даврининг пешқадам машойихи бўлган. Бу ҳақда «Хожагон – нақшбандия машойихлари» рисоласи («Янги аср авлоди», 2003 й.)да эътиборли маълумотлар келтирилган.

Сайид Амир Кулол таҳминан 1281 йилда Сухори ёки Афшона қишлоғида туғилиб, 1370 йилда Сухорида вафот этган, қабри ҳозирги Янги ҳаёт қишлоғида. Умри давомида кулолчилик билан шуғулланган. Кураш тушган. Хожа Муҳаммад Бобои Самосийга мурид бўлиб, саййидлиги билан бир қаторда шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат даражаларига юксалган.

Албатта, Темурбекнинг айнан нечун бу даргоҳга келиши сабаблари ҳақида тўхталадиган бўлсак, бир далилни четлабўтиш мумкин эмас. Соҳибқироннинг она томонидан бобоси Убайдуллоҳ Маҳбубий Бухорода яшаган, шариат қозиси бўлиб турган. Демак, бобонинг нақшбандия – хожагон шайхлари билан ўзаро яқинлиги бўлгани шубҳасиз. Балки қозининг ўзи илк дафъя ёш набирасининг қўлидан тутиб шайхларнинг ҳузурига олиб боргандир.

Хожа Сайид Амир Кулол ўзларидан кейин тариқат ижозасини топширган халифалар сафида кешлик Шамсиддин Кулол ва Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари ҳам бор эдики, бу зотлар қайсиdir жиҳатлари билан Соҳибқирон таржимаи ҳолига дахлдордирлар.

Бу жиҳатдан Шамсиддин Кулолнинг ўрни аниқ: оиланинг пири, ёш гўдакка «Темур» деб исм қўйган, ёрқин истиқболини башорат қилган мўътабар зот. Рости, Мовароуннаҳр тарихидаги икки буюк зот – Баҳоуддин Нақшбанд ва Амир Темур муносабатлари ҳақида деярли ҳеч нарса маълум эмас. Очифини айтганда эса бир замонда яшаган бу икки йирик шахснинг бир-бирини билмаслиги мумкин эмас. Агар ташқи далилларни муқояса қиласиган бўлсак, Темур туғилганда Баҳоуддин жаноблари 18 ёшда бўлган. Вафот этган (1389)да эса Соҳибқирон ўз давлатини мустаҳкамлаш учун олов кечиб юрган, шу йили шимолдан Тўхтамишнинг таҳдидлари кучайган, шарқда эса Мўғулистон тан беришни хоҳламай, интиқом учун қўзғалаётган эди.

Бу икки зотнинг юзма-юз келганини таҳмин-лайдиган шундай далил ҳам борки, Баҳоуддин Нақшбанд айнан Насафда яшаётган Сайид Амир Кулолга бориб, мурид тушади. Ёш Темурнинг эса ўша пайтда Мовароуннаҳрда мавқеи анча баланд бўлган Насафда таълим олгани ҳақида аниқ маълумотлар мавжуд.

Афсуски, ҳозир истифода бўлган адабиётларда машойих ва Соҳибқирон мулоқотлари, муносабатлари ҳақида ёрқин далиллар учрамайди, аммо бундай дийдорлашувлар рўй бергани эҳтимол. Уларнинг манбаларда қайд этилмагани ҳақида бирон нарса дейиш қийин. Балки айнан шундай ки-

тоблар атайлаб йўқотилгандир. Халқ тилидан эса буни ўчириб бўлмас экан. Биз 1991 йил августда экспедиция билан Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари зиёратгоҳида бўлганимизда ўша пайтда мажмуадаги масжиднинг имом хатиби Мухтор ҳожи Абдулло (бу киши кейинчалик Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг раҳбари ҳам бўлиб ишладилар. Худо раҳмат қилсин) билан узоқ сухбатлашган, ул зот кўплаб ибратли воқеалар, жумладан, бир ривоят айтиб берган эдилар. Эмишки, Амир Темурнинг элчилари келиб, шайхга хазина тугаб қолганини арз қилишибди. Шунда машойих келганларга мачит деворининг тубидан бир қоп тупроқ олиб кетишини буюрибдилар. Хуроса шуки, ихлос қилсанг, тупроқ ҳам олтинга айланади. Ривоят замиридан шундай маъно балқиб турибдики, ҳукмдор ва шайх муносабатлари сарой хазинасининг аҳволи ҳақида маълум қиласиган ва кўмак сўрайдиган даражада яқин бўлган.

Шубҳасиз, буюк зотлар ўртасидаги муносабатларни тахмин (балки башорат) қилишнинг маълум мезон ва меъёрлари мавжуд. Бу борада олимлар, ижодкорларнинг илмий, бадиий салоҳияти ҳам асқотади. Агар маслаҳат илинжида пирнинг ҳузурига келган юрт халоскорининг кейинги тақдирини эсга оладиган бўлсак, «Ул зот менга Хоразмга боришимни маслаҳат берди. Агар мўғуллар устидан ғалаба қозонсам, Самарқанднинг бир йиллик хирожини ул зотга назр қилишни кўнглимга тугдим. У менга зафар тилаб фотиҳа ўқиганидан сўнг, кетишимга ижозат берди.

Амир Кулолнинг хизматидан чиққанимда, менга ҳаммаси бўлиб олтмиш отлик ҳамроҳлик қиласиди» («Темур тузуклари»дан).

Эътибор берган бўлсангиз, пир Темурбекнинг йўлини бутунлай бошқа тарафга (у Бадахшонга кетмоқчи эди, пир уни Хоразмга даъват этади) буриб юборди. Бу йўл эрк ва озодлик йўли эди, Туронзаминни 110 йиллик истилодан озод қилиш сари бошланган буюк муҳорабанинг илк қадами шундай қўйилган эди. Бу шонли кураш қарийб ўн йил –

Соҳибқирон 1370 йилда Мовароуннаҳр ҳукмдори деб тан олингунча давом этди.

Олтмиш отлиқ... Кейинчалик Самарқанд қўшини бундан юз, минг бора улкан кўлам касб этгани ҳақида муаррихлар ёзиб қолдирган. Суронли кунлардаги ҳар бир кичик унсур ҳам бугун тегишли масштабдаги моҳият касб этмаганми? Этган, энди фақат ўша сирни ошкор қилиш керак бўлади.

2007 йил, март.

ДУНЁ БИЛГАН «ТАМЕРЛАН» ёки ёлғон қачонгача давом этади?

Ушбу мавзуда фикр юритишдан олдин бир оддий ҳақиқатни эслатиб ўтмоқчи эдик: тараққиётнинг ҳозирги босқичида Ер юзида сирнинг ўзи қолмади, барча нарсаю ҳодисаларнинг хоссаси, хусусияти, белгиси – жами аломатлари ошкор бўлди. Инсон акли фақат ер юзидаги сир-синоатларни кашф этиш билан чегараланмай (аслида, бу борада бирор юмуш қолмагач), замин қаърига ва тубсиз коинотга назар қилди ҳамда нигоҳи етган жойигача иншикоф этиб улгурди.

Минг афсуски, ана шундай кашфиётлар даврида одамзод ҳамон ўз вакили – бизнинг ватандошимиз – Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон ҳақидаги чинакам ҳақиқатни билмай келаяпти. Азбаройи инсоний инсоф юзасидан холис ёзилган жуда оз битикларни ҳисобга олмаганда, кемаларга юк бўладиган даражада мўл-кўл битилган ва саҳифаларида «Тамерлан», «Темурланг», «Оқсоқ Темир» тарзида ҳақоратли дарж этилган саҳифалардаги зот бизнинг фахрли бо-бокалонимизнинг ҳақиқий қиёфаси эмас, балки ул улуғ сиймонинг тарашланмаган, қийшиқ кўзгудаги бадбашара аксидир. (Парадокс: «Башаранг қийшиқ бўлса, ойнадан ўпкалама!» – мабодо, ойнанинг ўзи қийшиқ бўлса-чи?). Яна афсуслар бўлсинки, мана, неча юз йиллардан буён афкор омма Ул зотни ана шу чапланган суратига қараб таниб келмоқда, шунга

суюниб баҳо бермоқда. Учинчи афсус шундан иборатки, баъзан далилларни чалкаштириш ҳоллари ҳозирги кунгача, ҳатто бизнинг миллий матбуотимиз саҳифаларида ҳам давом этиб келаётир. Қойил қолиш керак, тухмат ва ёлғонларнинг қора кўланкасига эмас, ўша чўнг Қояга, мана, асрлар оша У ҳеч нарсани писанд қилмай, мағрур турибди ва ҳамон одамларни оҳанрабодай ўзига чорляяпти.

Бундай «англашилмовчилик» (агар юмшоқ қилиб шундай аташ ўринли бўлса)нинг сабаби иккита бўлиши мумкин. Биринчisi, ният холис, шу мавзуда фикр юритишга иштиёқ кучлидир-у, бироқ мавзуга доир маълумотлар етарли бўлмаслиги (ўрганилмаганлиги) эҳтимол. Шундай йўл тутиб, хатога қўл урганларни нодон дўстга қиёслаш мумкин: нодон дўстдан ақлли душман афзал. Демак, бу мавзуда қўлда ишончли манба бўлмаса, сукут сақлаган маъқул. Албатта, бирданига ҳукм сифатида эмас, бир неча маълумотларни муқояса қилиб, тадқиқот сифатида эълон қилинаётган чиқишлиар бундан мустасно.

Иккинчи сабаб эса нохолис ёндашув ёки холис ёндаша олмаслик, яъни ғаразли мақсадлар қули бўлиб, тарих ҳақиқатини бузиб кўрсатиш ёхуд Шахсни ҳаракатга келтирган, унга куч ва йўналиш берган омилларни ҳис қила олмаслик туфайли тошни баҳолашга жорий этилган мезонлар билан тупроқقا таъриф беришга ўхшаш масъулиятсизлик. Бундай ёндашув ҳозиргача атайлаб танлаб келинди ва унинг ҳосиласи ўлароқ, жамоатчиликда бир ёқлама тасаввур пайдо бўлди. (Чористилоси ва шўро ҳукмронлиги даврида Соҳибқиронни қоралаш давлат мафкураси даражасида ташкил қилинди, оқибатда, халқлар ўртасида низо қўзғатувчи, маданият

ва санъат күшандаси, қонхўр ва бойликка тўймас даҳшатли бир зот тимсоли яратилди).

«Фожиа» (энди бу сафар қаттикроқ қилиб айтганда)нинг кўламини тасаввур қилиш учун аниқ мисоллар келтиришга тўғри келади. Албатта, бу борада ватандошларимизнинг истиқлол йилларида таркиб топган холис ёндашув асосида яратилган китоблардан олган тасаввурлари асқотади, деб ўйлаймиз. Зоро, одамда тушунча бўлмаса, нимани қандай таклиф этсанг, шундай қабул қиласверадида (олайлик, умрида олмани кўрмаган одамга картошкани тутқазиб, «шу – олма», дейилса, ишониб ўтираверади). Энди эса, Оллоҳга шукур, бизнинг маънавий бисотимиизда бобокалонимиз тўғрисида шаклланган холис тасаввурларимиз бор, яъни ҳазратнинг ўзлари лутф қилганларидек, «маҳак тоши»га эгамиз, унга уриб кўриб, ростни ҳам, ёлғонни ҳам ажрата оламиз.

Гапни ёлғонларнинг, алаҳсирашларнинг энг янгисидан бошлай қолайлик.

2005 йилда Москвада нашр этилган «Кто есть кто?» қомусий тўпламида минглаб машҳур кишилар ҳақида маълумот берилган (бу китобга кириш қандайдир даражада шараф ҳисобланар экан). Китоб ҳам мўъжизавор нашр этилган, телевизорнинг юзича катталикда, оғирлиги ҳам муболағасиз 4–5 кг.ни ташкил этади. Нархи – 75 доллар экан. Унинг эгаси – ватанпарвар, зиёли зот бисотни менга тутказар экан, оғриқ билан «Тамерлан» сарлавҳали мақолани очиб кўрсатди. Бир саҳифадан кўпроқ (нисбатан салмоқли) бу мақолани дикқат билан ўқиб чиқдим-у, унда, тўғриси, бир оғиз ҳам рост гап топмадим. Эмиш, Тамерлан туғма ногирон бўлиб, бир оёғи калта, шу туфайли оқсаб юрармиш (аслида,

1362 йилда Сеистонда Зуранж қалъасини фатҳ этиш чоғида камондан отилган ўқдан захм етган эди. Кейинчалик, 1382 йилда ўша камончи – мекронлик Мамақтұв билан дуч ҳам келинади...). Бу ёғи яна ҳам қизик: гүё Тамерлан Ўрта Осиёда Чингизхон империясини тиклаш учун курашган ва 1370 йилда Самарқандни қаттиқ жангдан сўнг ишғол қилган. Давоми эса ўша эски «дийдиё» – Афғонистон (?) да 20 минг одамни тириклай лой ва тош билан қориштириб, девор тиклаган, Ҳиндистонда 1 млн. одамни қириб ташлаган...

Муқобил қараш эгалари Соҳибқирон ҳақида сўз юритганда нуқул қурбонлар, «бошдан ти- кланган минора»лар ҳақида жўшиб сўйлайдилар. Тўғри, одамкушликни асло оқлаб бўлмайди. Аслида, инсоният тарихи сонсиз қирғинбаротлардан иборат. Ҳозирги тараққиёт миллионлаб одамлар- нинг қонидан сув ичиб ўсган дарахтга ўхшайди. Хўш, қайси ҳукмдор қўл қовуштириб ўтирган? Бир пайтлар одамнинг калласини олиб ташлаш товуқ сўйишдек нарса бўлган-ку! Уларнинг қай бирини эслайлик? Мана, Ўрта асрлар тарихидан бир неча мисол.

XV аср охирларида испанларнинг оёғи Америка куруқлигига етгач, маҳаллий аҳолини аёвсиз қирди, уларнинг асрий маданиятини йўқотиб юборди. Уларнинг шиори: «Бир ўлдирилган европалик учун юз ҳиндуни ўлдириш» бўлган. Аммо бундай хун- резликнинг бошида турган Кортес ёки Писаррони ҳеч ким эсламайди.

Испанлар кучга тўлиб, денгизга ҳукмронлик қилиб олгач, Англияга таҳдид сола бошлади. 130 кемадан иборат «Енгилмас армада» билан инглиз флоти 1588 йилда Ла-Манш бўғозида тўқнашди.

Денгиздаги қонли жанг икки ҳафта давом этди. Тарафлардан қарийб 50 минг киши қатнашган бу түк-нашувдан жуда кам сонли одам омон қолди. Уруш қонунлари ана шундай шафқатсиз эди.

Машхур Наполеон 1799 йил мартда Мисрнинг Яффа шахрини қамал қилганда 4 минг киши қуршовда қолади. Улар тирик қолиш шарти билан қуролларини топширадилар. Лекин қўмондон берган ваъдасини бажармайди – ёш, соғлом 4 минг жангчи қириб ташланади. Умуман, Наполеон армиясида миллионлаб одамлар ўлимга маҳкум этилди. У Россияга қарийб 700 минг лашкар билан кирган эди, қайтишда эса унинг қўл остидаги мағлуб қўшин 30 мингга ҳам етмасди...

Тарих яна қанчалаб қонхўр, ёвуз ҳукмдорларни билади. Афсуски, улар сафидан алоҳида кишиларни ажратиб олиш ва фақат уларнига лаънатларга буркаш адолатдан эмас.

Таассуфки, шу кунларда ҳам одамлар ҳақиқатдан йироқ, ғирт ёлғон гапларни ўқиб, унга ишониб келмоқда.

Ғарбда, умуман, дунёда бундай бир ёқлама тасавурлар шакланишининг ўз тадрижи бор. Бу ҳол ўша узоқ-узоқларга бориб тақалади ва бу ўринда ҳам биринчи қулоққа кирганни, эшитганни ўзгартириш қийин кечиши ҳақидаги бугун ҳам яшаб келаётган ақидалар амал қилмоқда. Қолаверса, негадир одамлар рост гапдан кўра ёлғонга ўч бўладилар ва ёлғон тез тарқалади, узоқ яшайди. (Хиндистонлик файласуф Ошо бу ҳолни шундай изоҳлайди: «Ёлғон – вақтнинг бўлаги. Вақт муңтазам ҳаракатда, шунинг учун ёлғон муңтазам тарқалиб туради. Ҳақиқат эса абадият каби бир жойда собит тураверади»). Шу жиҳатдан Иоанн Шильтбергер (қисқача – Шильта)нинг

хотиралари биринчи тасаввурнинг пайдо бўлиши, ёлғоннинг туғилиши ва яшаб қолишида асос бўлди, дейиш мумкин.

Москвада нашр этилган бир тўпламда («Тамерлан», 1992) Шильтанинг «Тамерлан ҳақида» хотираидан парча берилган. Муаллифнинг ўз эътирофича, у Анқара жанги (1402)да Боязид қўшинлари сафида бўлган, асир тушиб қолган, сўнгра 6 йил Тамерлан қўшинида хизмат қилган. Ундан кейин Шоҳрух қўлига ўтган, Шоҳрух Мирзо Курдистонни Қора Юсуфдан озод қилиб, Мироншоҳга топширгандага, қўшин сафида Мироншоҳ лашкарида қолган. Ҳақиқатан ҳам худди шундай.

Маълумки, Боязид Сербияни тор-мор эттагач, қирол Лазарнинг қизига уйланган ва Анқара жангидаги Стефан бошлиқ серб рицарлари ҳам Самарқанд қўшинига қарши жангга кирган эди. Боязид енгилгач, кўплаб асиirlар қўлга олинади ва улар сафида немис Иоанн Шильтбергер ҳам бўлган.

Хизматдан бўшаб, юритига қайтгач, Шильтанинг ажойиб ҳикоялари кўпчиликни лол қолдиради ва унинг хотиралари тезда китоб ҳолида нашр этилади ҳам. Бироқ чекланган маълумотга эга бўлган Шильта воқеликни тўла ва ҳаққоний акс эттиради мумкин эмас эди. Фарбда эса бу ҳолни ким инобатга олади, қизиқувчан европаликларга «ажабтовор» осиёликлар ҳақидаги афсоналар керак. Бир томондан Соҳибқироннинг Европа эллари орасидаги мислсиз обрўси (уни чинакамига халоскор сифатида тан олишарди), иккинчи томондан хотираларнинг эртакнамо руҳи немис сарбози эсдаликларининг жуда тез тарқалишини таъминлайди ва шундай қилиб, Фарбда қандайдир «Тамерлан» ҳақида тасаввур пайдо бўлди.

Биз, Соҳибқирон бобомизнинг ватандошлари, воқеаларни ўз кўзи билан кўрган ва уни баҳоли қудрат акс эттирган одамнинг эсдаликларини буғунги тасаввур ва тушунчаларимиз билан таққослайдиган бўлсак, шууримизда кўлмакда акс этган ой сурати жонланиши табиий. Гарчи эсдаликлар бўлиб ўтган воқеаларга (улар ҳам чалкаштириб юборилган) асосланган бўлса-да, ҳарқалай ҳақиқатга бутунлай мос келмайди. У ўртамиёна даражадаги гувоҳнинг кўрган-кечиргандар ҳақидаги чалакамчатти қайдлари, холос.

Тасаввурларимиз аниқ бўлиши учун, гарчи бу ёлғонларни қайд этишдан хижолатда бўлсак-да, хотираларни бир қур кўздан кечириб чиқишга мажбурмиз.

Иоанн Шильтбергер номидан эълон қилинган битикларда кейинчалик Европада урф бўлган рицарлик қиссалари, романларига хос бўрттиришлар, муболағалар уфуриб туради (шунга кўра бу эсадилклар ғарб адабиётида яратилган Гулливер, Дон Кихот, Санчо Панса сингари қаҳрамонларнинг яратилишига туртки бўлмаганмикан, деган андишага ҳам боради киши).

«Тамерлан миллионга яқин лашкар билан Сивосга ҳужум қилди, – деб ёзади Шильта, – шаҳарга етиб олгач, кўплаб кишиларни асир олди, уларнинг сафида тўққиз минг қиз бор эди». Анқара жангига Тамерлан бир миллион олти юз минг киши билан киришган, Боязид бир миллион тўрт юз минг кишини унга қарши қўйган. Бу рақамлар тарих китобларида қайд қилинганидан бир неча баробар кўп. Жумладан, Соҳибқирон «Тузуклар»ида «Қайсар тўрт юз минг отлиқ ва пиёда аскари билан менга қарши юзланди», деб қайд этган.

Бундай муболағаларни Шильта Тамерланнинг шафқатсизлигини бўрттириб кўрсатиш учун етарлича қўллайди: «Тўққиз кунлик қамалдан сўнг Айноб шаҳри таслим бўлди. Шундан сўнг Сурияning Дамашқдан кейинги энг катта шаҳри Бегесна (?) томон йўлга тушилди. Унда бир улкан ибодатхона бор эдики, ташқари деворида қирқта дарвозаси мавжуд эди. Ичкарисида жума кунлари 12 минг шам ёқилар, бошқа пайтлари 9 минг шамдан ёритиб турарди. Шамдонлар аксарият олтин ёки кумушдан эди». Хужум бошлангач, 30 мингга яқин одам ибодатхонага қочиб киради... Ғазабланган Тамерлан барча дарвозаларни ёпиб ташлайди, ибодатхонага эса ўт қўйилади. Шундан сўнг миллион лашкар билан Вавилонга қарши (?) юрилади. Шаҳар бир ойлик қамалдан сўнг таслим бўлгач, яксон қилиниб, ўрнига арпа экилади. Сув билан ўралган қаср ичидан олдин учта, сўнгра тўртта темир сандиқ олиб чиқилади, уларнинг ичи тўла олтин ва кумуш эди.

Бу даҳшатлар Шильтанинг алаҳсирашидан бошқа нарса эмас, негаки, у қайд этган шаҳарларнинг баъзиси харитада йўқ ва бу бедодликлар бирон солномада қайд этилмаган.

Ёлғон яна бошқа ўзанда давом этади. Гўёки Вавилондан қайтилгач, Тамерлан қўл остидагиларга тўрт ой давомида пойтахтидан тўрт ойлик йўл наридаги Кичик Ҳиндистонга юриш қилиш учун тайёрланишга буйруқ берган эмиш. Ҳолбуки, Ҳиндистон юриши Анқара жангидан анча олдин – 1398 йилда амалга оширилган эди. Эсадаликда ёзилади: «Ҳиндистон қироли у билан музокара бошлади ва унга икки центнер ҳинд олтини (арабларницидан аъло) тўлашга ваъда берди». Бу гапга ким ишонади? Бироқ дунё аҳли шундай ёлғонларга ишониб келди.

Шильтанинг талқинича, Ҳиндистондан қайтилгач, бойлик илинжида Султония, Мозондаронга элчилар юборилади. Шундан сўнг Исфаҳон қироллигига йўл олинади. (Исфаҳондаги бебош исёнчиларни жазолаш 1387 йилда юз берган эди). Бундан муддао – мўмай бойлик орттириш эди. Шаҳар эгаллангач, 14 ёшдан юқори бўлган фуқаро қиличдан ўтказилади, 7 ёшдан кичик болаларни бир майдонда тўплаб, устидан отлиқларни юрдиришади. Шаҳарга ўт қўйиб, Самарқандга қайтади. Унинг пойтахтдан чиқиб кетганига 12 йил (?) бўлган эди.

Албатта, бу афсоналарга ақли расо одамнинг ишониши мумкин эмас. Қолаверса, бундай вайронагарчилик, қонхўрлик Соҳибқироннинг эътиқодига бутунлай зид ҳолатлардир. Унинг юришлардан мақсади бойлик тўплаш, қон тўкиш бўлмаганини ҳазратнинг ўзи шундай таъкидлаганлар: «Давлат ва салтанатимга боғлаган менинг биринчи тузугим – Тангри таолонинг дини ва Муҳаммад мустафонинг шариатига дунёда ривож бердим. Ҳар ерда ва ҳар вақт ислом динини қувватладим». Бундай олийжаноб мақсаднинг моҳиятини тушуниш, Соҳибқирон фаолиятини баҳолаш учун киши камида маслакдош бўлиши лозим.

Ха, ровийнинг ёки носирнинг кимлиги у сўзлаган, баён этган ҳар бир калимада, сатрда акс этади. Насроний одамнинг ислом аҳкомларини ҳазм қила олмаслиги табиий бўлганидек, европаликнинг Осиё тартибларини тушунмаслиги ҳам бор гап экан. Бўлмаса, шунча ёлғон билан қоғозни қора қилган одам охирида бунчалар алжираб қолмаслиги мумкин эди. Эмишки, Самарқандга қайтгач, Тамерланнинг уч хотинидан энг ёши унга хиёнат қилгани

маълум бўлиб қолибди. Кундошларнинг каттаси бу ҳақида ифво қилгач, «Ишонмасанг, унинг сандигини кўр, сандиқда ўйнаши совға қилган узук ва унга ёзган ишқий мактуб бор», дебди... Хуллас, Хитой юришидан совуқ туфайли қайтган (?) ва севимли хотинининг хиёнатидан азоб чеккан Тамерлан ваджфот этибди. Уни шод-хуррамлик билан (?) дафн этишибди. Лекин унинг қабридан бир йил давомида даҳшатли чинқириқ эшитилиб турибди. Муллалар маслаҳатлашиб, барча асиirlарни озод қилишгач, овоз тинчибди.

Мана, тарихимиздаги энг ёрқин сиймо ҳақида гарбда тарқалган маълумот. Бу катта ёлғон ўзидан ҳам катта кўламларда тарқалгани, китоб кўплаб тилларга таржима қилингани (жумладан, 1866 йилда рус тилига) ҳам рост. Гарчи бу сўзларни ёзишда қоғоздан истиҳола қилган бўлсак-да, гап нимадалигини тўлароқ тасаввур қилиш учун тафсилотларни муфассал келтирдик.

Инсоф билан айтганда, бундай ҳолдан унчалик хафа бўлмаслик ҳам мумкин. Ахир у пайтда (XV асрда) халқлар ўртасида маданий алоқалар шаклланмаган, бунинг устига Ғарбда Соҳибқироннинг тарафини оладиган жонкуяри кезиб юрмаган бўлса, бундан ўзга нимани ҳам кутасан?! Қолаверса, воқеликни холис ёритишга уринишлар ҳам бўлган, фақат бу эзгу мақсадлар зулмат қўйнида милтиллаган шамдек ортда қолиб кетаверган.

Тўғриси, Ғарбда, умуман, дунёда Буюк Темур шахсига қизиқиши ўша пайларда ҳам кучли бўлган (хозир ҳам сусайгани йўқ). Бунинг сабаби оддий – шамолдан ҳам тез (Йилдирим) Боязид қаршисида Европа тиз чўкиб тураг, энг сараланган ҳарбий кучлари унинг шиддати олдида бўрон қаршисидаги

пуфакдек дирдиарди. Темур Европани ана шу офатдан қутқарди. Уларнинг наздида Боязидга тенг келадиган куч ер юзида йўқ эди. Бироқ бирданига мўъжиза рўй берди. Хўш, бу қандай мўъжиза эди? Боязидга бас келадиган ҳукмдор ҳақидаги шовшувлар тарқалиб кетди. Унинг кимлиги барча учун ниҳоятда қизиқарли эди. Шу сабабли бу мавзудаги асарлар жуда тез тарқалган ва муттасил пайдо бўлиб турган, бошқа тиллардан иштиёқ билан таржима қилинган.

Академик Э. Ртвеладзе ва профессор А. Сайдовнинг ёзишича, 1415 йилдаёқ итальян католик черковининг ходими Бернардо де Мигнанелли лотин тилида «Тамерлан ҳаёти» деган рисола ёзган, лекин у ҳозиргacha деярли ўрганилмаган. 1582 йилдан бошлаб Гонзал Арагат де Молино Мадридда Клавихонинг кундаликларини эълон қила бошлади. Англияда 1587–1588 йилларда Кристофер Марлонинг «Буюк Темур» драмаси яратилди. Ибн Арабшоҳнинг «Темур тарихида тақдир ажойиботлари» китоби 1636 йилда лотин, 1658 йилда француз тилига таржима қилинди. Албатта, бу асар ва таржималарнинг савияси турлича бўлиб, муаллифларнинг воқеликка муносабати ҳам бир хил эмас эди. Айниқса, Ибн Арабшоҳ асарининг руҳи бизга таниш бўлганидан хулоса қилиш мумкинки, бу китобнинг тарқалиши билан ғайриҳақиқий фикрлар болалаб кетди.

Гарчи Ибн Арабшоҳ эҳтиросларига зўр бериб, қора бўёқларни роса чаплаган бўлса-да, у Шахснинг ҳақиқий талъати олдида маҳв бўлади, яъни китобни ўқиган одам Соҳибқироннинг буюклигини хис қиласи, бироқ олди-қочдига ўч китобхон ҳар доим ҳам денгиздан марварид излайвермайди,

унга шов-шув керак. «Тақдир ажойиботлари»да эса у етарлича топилади. Жумладан, Ибн Арабшоҳ ёза-ди: «Темур ва унинг отаси ҳайқироқ чўпонлардан бўлиб, на ақлию, на дини бўлмаган авом кишилар тоифасидан эканлар». Яна айтишларича, «Темур-нинг отаси бениҳоя фақир этикдўз бўлган». Давом этади: «Кечаларнинг бирида у бир қўйни ўғирлади ва уни елкасига ўнгариб олди. Шунда чўпон камон ўқи билан уни елкасидан уриб яралади ва яна бир ўқ билан уни сонидан жароҳатлаб, ҳолдан тойғизди». (Киёслаш учун келтирамиз: русларнинг «Оқсоқ Темир» қиссаси халқ китобида ёзилади: «Унинг касби қора темирчилик бўлиб, хулқи бузук – шафқатсиз, қароқчи, зўравон, ўгри эди. У ёшлигида очликдан бир қўйни ўғирлаб қочади. Одамлар уни тутиб олиб, оёғини синдирадилар...»)

Нафсиlamрини айтганда, бундай олди-қочди гапларни қандайдир тўқима қаҳрамонга нисбатан ишлатиш мумкинdir, аммо баҳтли соатда туғилган уч соҳибқироннинг бири, дунёдаги 27 мамлакатни бир туғ остида бирлаштириб, ҳудудларда тинчлик, эмну омонлик ўрнатган, илм ва фан ҳомийси, ҳаётлигидаёқ «Сайф уд-дин», «Сайф ул-Оллоҳ» деб таърифланган улуғ зотга нисбатан қўллаб бўлмайди.

Шубҳасиз, ўтмиш келажак учун сабоқ. «Дунёда асло янги нарса йўқ, барча янгиликлар унүтилган эскилиkdir», дейишади. Агар келажак ҳар хил паст-баландликлар, мунофиқликлардан холи бўлишини истасак, ўтмишга нисбатан ҳалол муносабатда бўлиш лозим. Зоро, маълум ҳикматда айтилганидек, «Сен ўтмишга тўппончадан ўқ отсанг, келажак сенга замбаракдан жавоб қайтаради». Ҳазрат Соҳибқирон шахсини камситган, ёлғон

айбларни унинг бўйнига қўйиш билан тарих ҳеч нарса ютмайди ёки ўзгариб қолмайди, у ўзининг боқий ҳукмини ўқийверади ёхуд бу билан Соҳибқирон хотираси ҳеч нарса ютқазмайди, бундан келажакка ҳам наф йўқ: инсон қурдатини ўз даражасида намойиш қила олган бир вакилини тан олмагани билан инсоният оламида ҳеч нарса ўзгариб қолмайди. Қолаверса, ҳақиқатни тан олмаслик бир чети ахлоқсизлик ҳамдир. Таассуфки, ҳамон бу жараёнга чек қўйилгани йўқ, қора чаплаш кампанияси ҳамон давом этаяпти. Демак, XXI асрда ҳам инсон ахлоқи ҳақиқатни тан олиш даражасигача юксалмабди-да?!

Тўғри, Амир Темур ўз даврининг вакили, ҳукмдори сифатида фаолият кўрсатган. Ул зотни фаришта қилиб кўрсатиш фикридан йироқмиз, бироқ замондошларимизнинг нуқул қора нуқталарни кўраётгани, нуқул ёлғонга суюнаётгани кишининг гашини келтиради, холос.

Масаланинг яна бир жиҳати бор. Бу мавзу шунчалар бўрттириб юборилганки, бир қарашдаёқ оқни қорадан ажратиб олиш осон кечмайди. Яқинда қўлимга бир китоб тушиб қолди, у рус тилида бўлиб, Нью-Йорк (АҚШ)да нашр этилган. Китобнинг устига оқ от минган, шоҳона кийинган суворий сурати туширилган ва у «Я – Тимур, правитель Вселенной. Жизнь и деятельность Тимурлэнга, описанный им самим», деб номланган. Устидаги қўшимча ёзувлари билан мулк сифатида дахлсизлиги таъминланган: Тузувчи – Марсель Брион (Франция), Забиҳулло Мансурий билан бирга. Китобни нашр этиш бўйича барча ҳуқук Мостауфи кутубхонаси томонидан амалга оширилган ва ҳуқукий жиҳатдан тўлиқ химояланган. Ношир – Абдулжалил Абдурашид.

2004 йилда чоп этилган бу китоб еттинчи (!) нашр экан.

Китоб билан танишиб чиқиш имкони бўлди. У қарийб 500 саҳифадан иборат, нусха кўчириш йўли билан кўпайтирилиб, чоп этилганга ўхшайди. Унда худди шунга ўхшаш бошقا китобларда бўлгани каби бир чимдим ҳақиқат бор, яъни фарзандларнинг исми, шаҳзодаларнинг таржимаи ҳолига доир баъзи унсурлар мос келади. Бироқ китобдаги айрим маълумотлар ҳақиқатдан умуман йироқлиги билан темуршунослар ғазабини келтиради. Жумладан, унда шундай маълумот келтирилади: «Темурлэнг Чигатой маликасига уйланди ва малика уч ўғил туғиб берди». Бу далил бутунлай хато. Китобнинг ҳақиқийлик даражаси ҳам шу баландликда. Асар диний-фикҳий маълумотга эга (чунки унда Темурлэнгнинг олимлар билан Қуръон юзасидан мубоҳасалари жуда чуқур ёритилган), лекин Соҳибқироннинг ҳақиқий ҳаётидан чала хабардор киши томонидан ёзилганга ўхшайди. Таассуфки, у бевосита ҳазратнинг ўз қўли билан ёзилган, деб эълон қилинаяпти ва йиллар давомида бир эмас, икки эмас, еттинчи марта нашр этилаяпти.

Жамоанинг бу китобни чиқаришдан муддаолари нима эканлиги бизга аниқ эмас-у, бизнингча, у тижорат мақсадида чоп этилганга ўхшайди. Бу ҳам ўзига хос ёндашув.

Демак, барча машхур кишилар ҳаётига нисбатан бўлганидек, ҳазрат Соҳибқирон Амир Темур шахси га қизиқиш яшаб келаётган экан, энди бу масалага муносабатда бир тўхтамга келиш фурсати етди. Негаки, афкор омма ҳар доим бўлганидек, ҳақиқатни, фақат ҳақиқатни билишни хоҳлайди. Шундай экан, бу мавзудаги турли даражадаги битикларнинг ҳаммасини Соҳибқирон бобомизга нисбат бериш

инсофдан эмас. Негаки, ҳар қандай одамнинг битта, ягона қиёфаси бор – бу оддий ҳақиқат. Паканани дароз деб бўлмаганидек, ўғрини тўғри, деб ҳам бўлмайди.

Энди юз йиллар оша шаклланган фикр оқимини элакдан ўтказадиган бўлсак, ҳозиргача муносабатлар икки қутбда жамланди: 1) уйдирма (тўқима) ва 2) рост гаплар. Шунга мос равишда икки тимсол юзага келди: биз юқорида изтироб билан бўхтонга бурканган «фазилат»лар билан безанган «Тамерлан» қиёфаси ва энди-энди маълум қилина бошланган Амир Темур, Буюк Темур қиёфаси. Шуниси аниқки, Тамерлан, бу Кешда туғилган, Ўтрорда вафот этган, Самарқандда абадий қўним топган зот – Амир Темур эмас. Тамерлан турли савия ва эътиқоддаги одамлар ижод қилган тўқима образ. Биз энди ана шу икки ҳақиқат орасидаги чегарани тан олайлик-да, кейинги ҳаракатларимизда шунга амал қиласлий. Зоро, ҳозиргача тарих ҳақиқатига қора чаплаб келингани ҳам етар. Шу далил ҳам борки, мавзуга нисбатан одилона ёндашган В. Бартольд, Г. Вамбери, Т. Грановский, Л. Зимин, М. Иванин, Л. Лянглэ, А. Якубовский ва бошқа кўплаб тадқиқотчилар ўз қаҳрамонларини «Темур» деб атаганлар. Демак, Темур ва Тамерлан (Темурланг) атамаларини қориштириб юбориш (бир шахс деб талқин қилиш) ҳалол олимлар меҳнатини камситиш билан баробар, уни йўққа чиқариш демакдир. Бинобарин, энди икки тушунча орасидаги чегара (тўсик) қатъий бўлиши шарт.

Дунё турли тилларда ҳозиргача Тамерлан ҳақида етарлича ҳикоя тинглаб келди. Бу ҳикояларнинг аксари ёлғонга асосланган эди. Шунга мос равишда миллионлаб одамлар шуурида Соҳибқирон Амир

Темур ҳақида чалкаш тасаввурлар шаклланди. Бу чалкашликлар туфайли кўп ножоиз ҳаракатлар воқе бўлди, бу ҳол ҳамон давом этаяпти. Бу, албатта, маърифатсизлик, бехабарлик аломати. Шахснинг чинакам бўй-бастини тасаввур қила олмаслик ёки тасаввурга сиғдира олмаслик туфайли ул зотни кимларга тенглаштиришаяпти? Шундай беписанд кимсалар жилла қурса дунё харитасини тиззасига олиб, жаҳонгир отда босиб ўтган йўлларни ҳисоблаб чиққанда ҳам унинг қудратини ҳис қилган бўларди. Ёки уни кимлардир Дон Кихотдек бир суворий, деб тасаввур қилар, бироқ қарийб олти юз йил ҳукмронлик қилган авлодларни, юзлаб шаҳзодалар, маликаларнинг асъасаю дабдабасини кўз олдига келтирганда, ул зотнинг жўн бир шахс эмаслигини тушунган бўлардилар.

Ҳар ҳолда, биз маърифатнинг кучига ишонамиз. Буюк Темур ҳақида чинакам ҳақиқат энди баралла айтилмоқда, шу рух билан сугорилган китоблар яратилаяпти. Уларнинг дунё бўйлаб тарқалиши улуғ бобокалонимиз чинакам қиёфасини одамзодга на-моён этиб кўрсатгусидир.

2006 йил, март.

«СҮЗИМДАН АНГЛА ЎЗИМНИ»

Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари шахсияти
юзасидан мулоҳазалар

Хар вақтики кўргасен менинг сўзумни,
Сўзумни ўқуб, соғингайсен ўзумни.

Заҳириддин Муҳаммад БОБУР

Буюк бобокалонимиз ҳаётини муфассал ўрганган ва мукаммал тарихий-биографик асар «Зифарнома»ни яратган Шарафуддин Али Яздий бир ўринда ул буюк зот ҳақида шундай ёзган экан: «... ҳазрат Соҳибқирон шундай бир мулк (подшоҳлик, ҳукмдорлик) эгасидирки, у фаришталарнинг Оллоҳга мурожаат этиб, «Бузуқчилик қилувчи ва қонлар тўкувчи кимсани яратасанми?» саволига жавобан Парвардигорнинг «Мен ерда бир халифа (ўринбосар, вакил) яратаман» деган иноятига каромат қилинган сарвар (етакчи, йўлбошчи)дир. Унга ўзининг олдиндан билиш ва кўриш фазилати туфайли баҳри барр (сувлик ва қуруқлик)да эгалик қилишга қудрат берилган».

Менимча, бу эътироф шарафли аждодимиз шаънига айтилган жами сифатларни ўзида қамраб олади. Шунингдек, Соҳибқирон Амир Темур ўз давридаёқ барча доираларда «Сайф ул-Оллоҳ» («Оллоҳнинг қиличи»), «Сайф уд-дин» («Диннинг қиличи») деб улуғланган эдилар.

Шубҳасиз, ана шундай муҳташам ва маҳобатли зотнинг шахсияти (ўзига хос бўлган ташқи ва ички олами) замонлар оша афкор оммани қизиқтириб келган. Шу қизиқиш ҳосиласи ўлароқ кўплаб афсоналар, ривояtlар яратилган. Гарчи уларда жиндак ҳақиқат унсурлари бўлса-да, шарқона хаёлот ва уйдирмалар ила пардозланганидан уларни та-

рихий далил сифатида қабул қилиб бўлмайди. Бу хикоятлар бобокалонимиз ҳақида у ёки бу даражада тасаввур бериши мумкин.

Агар масалага аниқ нуқтаи назардан ёндашиладиган бўлса, унинг муаммоли, мураккаб ва чигал томонлари кўплиги маълум бўлиб қолади. Бу ҳолатни ўша замон тарихчилари ҳам, ҳозирги замон тадқиқотчилари ҳам қайд этганлар. Бу, аввало, Шахс феъл-авторининг фақат ўзига хослиги, бошқа бирор зотга ўхшамаган ички дунёси ва фаолияти (унинг камёблиги ва ягоналиги ҳам шунда), ўз тўвидан баланддалиги ҳамда юксаклиги билан ўлчанадиган нодир хусусиятлари орқали белгиланса, иккинчи тарафдан, замондошлар Соҳибқироннинг майшати, дид-саъжияси, шахсий турмуш тарзи ва бошқа ички ўзига хос томонлари ҳақида маҳсус ёзисб қолдирмаганлари билан изоҳланади. Балки у даврларда бундай тадқиқотлар яратиш урф бўлмагандир ёки ҳеч ким жазм қилмагандир ёхуд ҳамон ўшандай асарлар асрлар ғубори ичра кўмилиб ётиб, ҳозиргача топилмагандир. Бу тарих кашфиётiga ҳаддан ташқари қизиқкан шўро тадқиқотчилари ҳам ҳатто қўлга илинадиган далилларга кам дуч келганлар чоғи М. Герасимов 1947 йилда «Биографлар унинг буюк юришларини тасвиrlашда жами ранглардан фойдаланганлар-у, ташки кўриниши юзасидан жуда кам маълумот қолдирганлар. Борлари ҳам зиддиятли ва мавҳум», деб ёзғирган экан.

Шахсият билан боғлиқ маълумотлар ўша давр асарларида яхлит ҳолда эмас, сочма тарзда учрайди. Соҳибқирон билан юзма-юз учрашган Ибн Халдун, Клавихо, Ибн Арабшоҳ, Иоани ва бошқалар, шунингдек, бобомизнинг замондошлари ўз хо-

тираларида ул зотнинг ташқи кўринишини йўл-йўлакай тасвирилаганлар, саройнинг майший ҳаёти (асосан, зиёфатлар баҳонасида) юзасидан далиллар келтирганлар, бирор аниқ воқеа муносабати билан ҳазратнинг руҳий ҳолати (шодлиги, ғам-ғуссаси, ғазаби)ни қайд этганлар. Атрофда кечган бўхронли ҳаёт, кескин вазиятлар инсон ва ҳарбий лашкарбoshi, давлат арбоби ва илм-фан, санъат ҳомийси сифатида фахрли аждодимизнинг шахсий фазилатлари ҳақида мулоҳаза юритишга изн беради.

Бир ҳолни истисно қилиш керакки, Амир Темур даврининг буюк воқеаси эди ва бугунги назар билан айтганимизда, неча юз йиллар тақдирини ҳал қилувчи шиддатли ўзгаришлар ҳаётининг ҳар бир лаҳзасида пайкон ўқларидек унинг теграсида шувиллаб учарди ҳамда, не саодатки, ўшандай таҳликали дамларда ҳам чақмоқдек Ақл тўғри ечимлар топишдан адашмаган эди. Бобомиз шахсиятидаги жами унсурлар ўша Буюк Ақлга хизмат қилган ва замон сўроқларига асрлар тақдирини белгилаб берган тўғри жавоблар топилган. Бу мавқе шунчалик баландки, унинг моҳиятини «Буюк Темур» деб аталган икки рамзий сўз нисбатан ифодалаши мумкин ва бу чўнг ҳақиқат қархисида Шахсга берилган жами таърифлар нисбий бўлиб қолаверади.

Шу ақидани эътироф этиб, қайд қилиш лозимки, Соҳибқирон васфи ўз даврининг даҳолари қалами илиа куйланмаслиги мумкин эмас эди. Бу борада, ҳақиқатан, давомли (узлуксиз) занжир мавжуд. «Зафарнома»нинг муаллифи Шарафуддин Али Яздий тўрт ёшли болакай Алишерни манглайидан ўпиб, ёруғ иқбол тилаган чол-да. Алишер Навоий ижодида бу муборак мавзунинг акс этмасли-

ги ёки хира акс этиши мумкин эмас. Ҳозирча биз даҳо шоиримизнинг Соҳибқирон ҳақида «... агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар...» деб бошланувчи изҳорини аксарият такрорлаймиз. Бино-барин, сўз султони нафис адабиётга бағишиланган маҳсус асарининг ижодкор Темурий шаҳзодаларга аталган алоҳида фаслини ихлос ва эҳтиром билан Соҳибқирон номи билан бошлайдими, демак, бунинг замирида теран меҳр яширин. Шоир ижодида бу буюк зот тимсолига кўп бора мурожаат қилгани шубҳасиз. Оддий бир қайд. Фарҳод образини кўп тадқиқотчилар Навоийнинг идеали, ҳатто ўзининг тимсоли, деб талқин қиласидилар. Ана шу суюкли қаҳрамон севгилиси Шириннинг юрти Арманистонда тоғ қазиб, ариқ ўтказади. Ободончилик ишларини амалга оширади. Тарихда шундай иш қилган бизнинг бирор қондошимиз борми? Бор. Бу – Амир Темур ҳазратлари. Соҳибқирон Тоғли Қорабоғда бир неча қишини ўтказган. Бу заминда ариқ («Барлос ариғи») қазиб, кўплаб олий иншоотлар барпо этган. (Бу ёғини шарҳлаш муҳтарам адабиётшуносларимизга ҳавола). Ёки Темур Малик, Нажмиддин Кубро, Султон Жалолиддин ва бошқалар бошлаган озодлик курашини ким охирига етказди?! Синд дарёси бўйида шафқатсиз таҳқирланган, лекин иродаси букилмай курашни давом эттирган ва бу йўлда маҳв бўлган Султон Жалолиддиннинг орини душмандан ким олди? Албатта, Амир Темур ҳазратлари! Масалага ёндашувда ана шундай кенг миқёс талаб этилади.

Шубҳасиз, Шарқ осмонининг порлоқ юлдузларидан бири, Соҳибқироннинг тўғридан-тўғри зурриёти Захириддин Муҳаммад Бобур ва авлодлари таржимаи ҳолида шавкатли бобокалонларининг шуку-

хи акс этмаслиги мумкин эмас эди. «Бобурнома»да муаллиф фахр билан «Темурия салотини дастури била тўшак устида (яъни таҳтда) ўлтуур эдим», деб ёзганди. Ўғли Муҳаммад Ҳумоюнга битган хатида, «Ҳазрат Соҳибқирон Амир Темурнинг иш юритишлари доимо ёдингда бўлсин. Шунда давлатинг маъмур ва пухта бўлади», дея таъкидлаганди. Булардан ташқари ҳам асарда ҳазратнинг муборак номи кўп бора тилга олинади.

* * *

Маълумки, мемуар асар ёзиш анъанасини Амир Темур ҳазратлари бошлаб бердилар. «Темур тузуклари» шавкатли отанинг фарзандларга йўл-йўриғи, ҳаётий дастуридир. «Бобурнома» «Темур тузуклари»нинг мантиқий издоши, давлат арбоби ва саркарда изҳорининг дилбар шоир қалби нафосати билан ороланган, мукаммаллашган шаклидир. Албатта, «Темур тузуклари» Соҳибқирон шахсиятини ўрганишда таянч манба ҳисобланади. «Бобурнома»да эса муаллиф кўплаб замондошлари ҳақида ипга тизилган маржондек аниқ-тиник маълумотлар берган. Бу жиҳатдан Бобур Мирзо танлаган услубни тан олмасдан илож йўқ. Биз ҳам, аввало, тайёр анъаналарни истеъфода этиш, кейин эса авлодларнинг ўзаро меҳрига қуллуқ қилган ҳолда Соҳибқирон ҳазратлари шахси ҳақидаги қўлга киритилган маълумотларни «Бобурнома» услубида баён этишга аҳд қилдик. Бегараз саъй-ҳаракатларимиз очиқ кўнгиллик билан қабул қилинади, деб умид қиласиз.

«Бобурнома»да муаллиф ўз тақдири (асосан, таҳтни қўлга киритиш ва салтанат юритиш)га бевосита алоқадор бўлган Темурийлардан Султон Аҳмад ва Султон Маҳмуд (отасининг акалари), Бойсунқур

Мирзо (Самарқанд таҳтини ундан олган)лар ҳамда Султон Ҳусайн (Бойқаро) Мирзони ҳар томонлама тавсифлайди. Уларнинг ҳар бирининг 1) валодат ва насаби; 2) шакл ва шамойили; 3) ахлоқ ва атвори; 4) масоф ва урушлари (масофлари); 5) вилоёти; 6) авлоди; 7) ҳавотин ва сарори; 8) умароси (амирлари); 9) судур (бошлиқлари); 10) вузаро (вазирлари); 11) шуаро (шоирлари)га муфассал таъриф беради (9–11 тоифалар Султон Ҳусайндагина мавжуд. Бойсунқурда 1–4 тоифа). Изоҳларнинг лўнда, аниқлиги, ифоданинг ёрқинлиги кишини лол қолдиради. Шахсларнинг бўй-басти, кийими, эътиқоди, ҳарбий ҳаёти, оиласи, фарзандлари муҳтасар қайд қилиб ўтилади.

Албатта, Соҳибқирон Амир Темур шахсиятининг кўламидан келиб чиқилса, Бобур қўллаган 11 банднинг ҳар бири юзасидан тўла китоб ёзиш мумкин. Қолаверса, ҳазратнинг валодат ва насаби (1), масоф ва урушлари (4), вилоёти (5), авлоди (6), ҳавотин ва сарори (7) юзасидан шу сатрлар муаллифининг «Ҳазрат Соҳибқирон» (2005 йил) ва «Олтин силсила» (2006 йил), «Соҳибқирон абадияти» (2011 йил) китобларида ва бошқа асарларда имкон даражасида ҳикоя қилинган. Демак, бу гал нисбатан кам эътибор қаратилган жиҳатларга баҳоли қудрат тўхталиб ўтамиз. Бунда қўлимиздаги манбалар бизга ҳамдаст, ҳампоя бўлади.

* * *

Шакл ва шамойил. Ўз замонасида «Араб дунёсининг шайх ур-раиси», «машриқу мағриб тарихининг билимдони» деб улуғланган Валиуддин ибн Халдун Соҳибқиронни 65 ёшлигига кўришга муюссар бўлган. Унинг таърифи қуйидагича: «Те-

мур баланд бўйли, қоматдор, боши катта, кенг пешанали киши эди. Жисмонан ниҳоятда кучли, бадани оқ, юзи қизил, бармоқлари йўғон эди. Соқоли ҳилпиллаб турарди. Бир қўли ногирон, ўнг оёғи калта, нигоҳи чақноқ, овози жарангдор эди. Темур ўлим ваҳимаси нималигини билмай, маънавий ва жисмоний кучини тўла сақлаган ҳолда етмиш ёшга кирди». («Курьер ЮНЕСКО», 1966 йил, № 6).

Ибн Арабшоҳ (1389–1450) аниқ далилларга, балки ўз кўрганларига асосланиб, Соҳибқироннинг суратини шундай чизади: «Темур баланд қадли, узун бўйли, тик қоматли, у гўё қадимий амолика (паҳлавонлар) авлодидан бўлиб, кенг пешанали, катта бошли, ғоятда кучли ва салобатли, ажойиб бўлалик, ранги оқу қизил юзли, лекин доғсиз, буғдойранг эмас, қўл-оёқлари бақувват, елкалари кенг, бармоқлари йўғон, пойчалари семиз, қаддиқомати камолига етган, серсоқол, ўнг оёқ-қўли ногирон, икки кўзи бамисоли икки шам бўлса-да, шодлиги билинmas, йўғон овозли эди: у ўлимдан қўрқmas, ёши саксонга кетаётган бўлса-да, изтиробсиз, вазмин, бадани тўла ва пишиқ, худди зич тош мисоли қаттиқ эди».

Кўриниб турибдики, иккала шоҳиднинг таърифтавсифи бир-бирига яқин, уларни ўқигач, кўз олдимизга бўйи 2 метрдан кам бўлмаган, мукаммал қоматли паҳлавон гавдаланади. Гарчи 26 ёшида олинган жароҳат асари гавданинг ўнг томонида қолган бўлса-да, қўл меъёрида ишлаган, фақат ўнг елка бироз паст бўлган. «Темур виқор билан отда ўтирганда бу нуқс асло сезилмас, аксинча, чап елканинг баландлиги унга ўзгача салобат бағишларди», деб ёзади тарихчилар.

* * *

Ахлоқ ва атвор. Барча даражадаги муаррихлар ҳазратнинг эътиқодда комил эканлигини фахр билан қайд этганлар. Болаликдан исломий мухитда улғайган Соҳибқироннинг устоз ва пирлари жамиси ҳанафия мазҳабида бўлиб, ўзи ҳам шу мазҳабда эди ва барча ҳаракатида ҳанафия талабларига амал қилган. Ўзига маънавий пир сифатида саййидзода Сайид Баракани ва хуросонлик Зайниддин Тайобдийни танлаган эди. Шайх Шамсуддин Кулол оиланинг яқин кишиси ва пири бўлиб, ҳазратга исм қўйган ҳамда ёруғ камолидан башорат қилган эди.

Бобомиз гарчи фаолиятида сиёsat ва диннинг мавқенини аниқ тайин қилган, уларни аралаштириб ёки қўшиб юбормаган бўлса-да, диндорларга чуқур ҳурмат билан қараган, уларнинг маслаҳатларига қулоқ тутган. Умрлари бўйи диний авлиёлар, уламоларнинг равзаларини обод қилишга катта эътибор берган (жумладан, Туркистон шаҳрида Аҳмад Яссавий қабри устига маҳобатли бино қуришни амр этган). Ўзи ҳам диний арконларга тўла амал қилган. Сафарлар асносида ҳар доим ўғруқда кўчма ёғоч масжид олиб юрилган. Соҳибқироннинг бу борадаги тамойилини ўз сўzlари билан бундай ифодалаш мумкин:

«Ўз давлатим ва салтанатимга боғлаган менинг биринчи тузугим шулким, Тангри таолонинг дини ва Муҳаммад мустафонинг шариатига дунёда ривож бердим. Ҳар ерда ва ҳар вақт ислом динини қўллаб-қувватладим».

Мадраса таҳсилини олган, ўз даврининг етакчи олимларини сұхбатдош тутган Соҳибқирон бобомизнинг урфоний салоҳиятлари нақадар эканини

тасаввур қилиш қийин эмас. Адабиётдан қанчалик бохабар эканлигини Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис»да келтирган ҳикояси орқали биламиз. Ўшанда ваҳимага тушиб, Қуръон тиловатига жаҳд қилган кишига қаратা айтилган «Абдол зи бийм чанг бар «Мусҳаф» зад» (Гуноҳкор қўрқанидан Қуръонга чанг солди) мисраси 967–1049 йилларда яшаган форс шоири Абусайд Абулхайрнинг рубоий-сидан экан.

Яна Маҳмуд Шабистарий (1287–1320) деган шоирнинг «Гулшани роз» достонини ёқтириб қолиб, бошидан охир ёдлаб олгани, Табриз яқинидаги Шабистар қишлоғи аҳлига мукофот инъом этгани ҳақида маълумотлар мавжуд.

Ёки ҳазратнинг Ҳофиз Шерозий билан мулоқоти жуда эсланадиган воқеа.

Ҳалабда (бу шаҳар даврининг илмий маркази сифатида эътироф этилган эди) олимларни тўплаб мунозараға киришган Соҳибқирон уларга турли ма-салаларда мураккаб саволлар билан мурожаат эта-ди. Жумладан, ҳазратнинг «Жангда икки тарафдан ҳам одамлар қурбон бўлади, уларнинг қай бирлари шаҳид саналадилар?» сингари саволларига жавоб беришда уламолар анча қийналадилар.

Дамашқда муттасил 35 кун мулоқотда бўлган Ибн Халдун билан турли мавзуларда мунозаралар олиб боради. Ҳусусан, Бобил ҳукмдорлари «Навуходона-сар II ва Бухтансар ҳақидаги баҳсада Соҳибқирон олимдан устун келади.

Бобокалонимизнинг ёрқин заковатидан дарак берувчи бундай мисолларни кўплаб келтириш мум-кин.

Тарихий далиллар ҳазрат Соҳибқироннинг ҳаёт-севар инсон бўлганлигини тасдиқлайди. Гўзаллик-

дан завқланиш, одамларнинг шодлик дамларини қадрлаш ва уни узайтиришга интилиш, хурсанд одамга қўшилиб хурсанд бўла олиш салтанат юритиш давомида кўплаб тадбирлар ташкил қилинганида уйғунлашган. Соҳибқирон фарзандларининг суннат ва уйланиш тўйларини алоҳида тайёргарлик билан юқори кўтаринкилиқда ўтказган. Шундай дамларда гуноҳкорлар афв қилинган, одамларга ҳадялар улашилган. Шунингдек, ҳарбий юришларда қозонилган ғалабалар ҳам муносиб нишонланган, жангларда жасорат кўрсатган лашкарбошилар, баҳодирларни Соҳибқирон ўз дастурхонига таклиф қилиб, ўз қўли билан илтифот кўрсатган, уларга оталик, устозлик меҳрини намойиш этган. Бундай муносабат уларни ва бошқаларни янги жасоратларга илҳомлантирган.

Хуллас, бобокалонимиз ўз феъл-автори билан бағри кенг, қалби тоза, мард, рухи бардам, ҳушёр ва тадбиркор инсон тимсолини намоён этган. Ул зот учун бирорларнинг қайғуси, ташвиши бегона бўлмаган. Ўзи ҳам ҳаёт зарбалари, оғир йўқотишлар қаршисида тушкунликка тушиб, ҳаётдан безиш ҳолатларини кўп бора бошидан кечирган. Айниқса, суюкли қизи Тоғайшоҳнинг вафоти (1381) унга ёмон таъсир этган, салтанат ишларида бутунлай совиган эди. Танг вазият эса уни сафга чорларди. Опаси Қутлуғ Туркон оқанинг далдаси билан яна жанг либосини кийишига, исён кўтарган ҳудудларга юришга мажбур бўлади. Шу тахлит тўнғич ўғли Муҳаммад Жаҳонгир мотамида лахча чўғдек куйди, Умаршайх Мирзо ҳалок бўлганда тоғдек бардош билан чидади, валиаҳд сифатида танлаган набираси Муҳаммад Султоннинг вафоти эса уни бутунлай йиқити-

ши мумкин эди. Бироқ чекига тушган улкан юк унинг таслим бўлмаслигини, бильакс, салтанат қуш патидек тўзиб кетишини таъкидлаб турар эди. Шунинг учун миллат, ватан истиқболи учун шахсий дардларини унутишга мажбур эди. Ҳаёт ҳазратни оғир синовларга рўбарў қилган, у ҳаммасини енгиб, ғолиб бўла олган. Ибн Арабшоҳ ёзади: «У ҳазил-мазах ва ёлғонни ёқтирмас, гарчи (сўзда) ўзига озор етадиган бирон нарса бўлса ҳамки, садоқат унга ёқар эди: у бўлиб ўтган ишга азият чекмас ва ўзига ҳосил бўладиган (ютуқ)дан шодланмас эди».

Ибн Арабшоҳ давом этиб, ёзади: «У (бировдан) бир гап эшитганда далил талаб қиладиган, зимдан қараш ва кўз ишоратларини сезадиган идрокли киши эди, ... Ўз фаросати билан ҳақгўй ва ёлғончини ажратар эди. Ўз фикри билан сал бўлмаса учар юлдузни тўғри йўлга бошқара оларди».

Соҳибқироннинг раият (халқ, омма) ва лашкар орасида обрўси жуда юксак бўлган. Бу ҳақда Ибн Арабшоҳ шундай қайд этади: «Агар уларга «Темур – Худо» деса, ҳаммаси ишонарди». Албатта, бундай меҳри юксакликнинг сабаблари кўп. Уларнингасоси, бизнингча, жами ҳаракатларнинг замирида «Куч – адолатда!» тамойилининг қўйилгани бўлса керак. Соҳибқирон Адолатидан юқори фақат Оллоҳ бор, Адолат қаршисида шоҳ ҳам, гадо ҳам teng. Шубҳасиз, бу талабнинг нақадар ҳаётийлиги ҳазратнинг таржимаи ҳоли, турмуш тарзи орқали тасдиқланган. Шунча дабдабаю асьаса билан ўзига бирор имтиёз талаб қилмаган зот сафарларда лашкар билан teng шароитда яшаган: бир хил шароитда ухлаган, бир қозондан овқатланган. Вазият талаб қилса, ўз фарзандларини одилона жазога мустаҳиқ қилган.

Жумладан, ўғли Мироншоҳ, набиралари Ҳусайн, Искандар, Халил Султон намойишкорона жазоланган. Жангда сусткашлик қилгани учун лашкарбошилар сазойи этилган, кўрқоқлиги сабаб мол-мулкидан мосуво бўлиб, бадарға қилинган.

«Темур тузуклари»да «Салтанатимни ўн икки тоифадаги кишилар билан мустаҳкамладим. Салтанатим мартабаси бўлмиш тўра-тузуклар ва қонун-қоидаларни ҳам шу ўн икки тоифага боғлаб туздим», дейилади. Демак, жами нуфус (аҳоли)ни ўн икки табақага ажратишда Соҳибқироннинг ўз талаблари бўлган. Бу талаблар пирларнинг насиҳатлари, олимларнинг маслаҳатлари, китоблардан ўрганилган илмлар ва, албатта, ҳаётий тажрибалар асосида шакллангани ҳам шубҳасиз. Жамият аъзоларига бундай аниқ муносабат изҳор қилингани дунё ҳукмдорларидан қай бирида учраганми, йўқми билмадик-у, бироқ шундай қатъий тўхтамга келиниб ва мамлакатни бошқариш тизими шу асосда яратилгани – дунёда тенгсиз ҳодиса, Шахснинг чинакам беназир ва ноёблигини исботловчи ёрқин далилдир. Ана шундай юксак зотнинг феъл-авторини тавсифлашга ҳар қандай бўёқ хира тортиб қолиши, ҳар қандай сўз ожизлиги – рост гап. Албатта, улкан салтанатни бир туғ остида ушлаб туришни таъминлаган қаттиққўллик (шафқатсизлик эмас) ва талабчанлик фазилатларини қайд этиб ўтиш ўринлидир.

* * *

Масоф ва урушлар. Шубҳасиз, жаҳон ҳарбий санъатида Соҳибқирон Амир Темурсингариҳаётини ҳарбий сафарларда ўтказган, кўп ва хўб жанг қилган бошқа саркардани топиш қийин бўлса керак. Ал-

батта, бу ўринда бобокалонимиз қўмондонлик қилган жанглар миқёслари – қанча жангчи иштирок этгани-ю, қамраб олган масофалар, уларда эришилган ғалабаларнинг сирларию аҳамияти ҳақида янги гап айтиш қийин, чунки бу воқелик жуда кенг талқину тафтиш қилинган. Бу ўринда фақат бир оддий унсурга диққатни қаратмоқчи эдик. Келинг, биргаликда Амир Темур ҳазратлари отда босиб ўтган масофанинг кўламини тасаввур қилиб кўрайлик.

1360–1405 йиллар оралиғида Соҳибқироннинг қадами қаерларга тегмади? Агар чегаралар билан санайдиган бўлсак, шарқда – Юлдуз яйловлари, Кошғар – умуман, Хитой чегараси, жанубда – Хиндистон, Сарандиб оролигача, Афғонистон, Эрон орқали Қизил денгизгача, Сурия, Ироқ, Туркия орқали ғарбда Адриатика денгизигача, шимолда – Булғор ўрмонлари-ю Литва князлигигача бўлган худудда 45 йил от сурган Соҳибқирон неча километр йўлни босиб ўтди экан? Эътиборлиси – бу манзилларнинг кўпи бир эмас, бир неча марта фатҳ этилган. Амударёнинг ўзидан ўн мартадан кўпроқ ўтилган.

Албатта, бу тарихий далилларни эслаш, уларни ўрганишга даъватда ҳеч қандай дағдаға ёки таҳдид йўқ. Булар – ўтмиш, ўтмиш билан яшаб бўлмайди. Далилларни ўрганиш истаги эса фақат бир зотнинг шахсини тўлароқ тасаввур қилиш, шу орқали инсон фарзанди нималарга қодирлигини бир чамалаб кўриш учун лозим, холос.

* * *

Хусусан, ўша замон кишиларининг либослари, таомлари ва бошқа майший ҳаёт унсурларини ўр-

ганиш ҳам қизиқ манзараларни намойиш этиши мумкин. «Бобурнома» муаллифи ўз отасининг либослари ҳақида тўхталиб, «Тўнни бисёр тор кияр эди, дасторини дасторпеч чирмар эди. Ёзлар ғайри девонда аксар мўғулий бўрк кияр эди», деб ёзади. Афсуски, Соҳибқирон бобомиз ҳақида бундай аниқликда ёзиш имконидан хорижмиз. Бизнингча, Ўзбекистон «ойнаи жаҳони» орқали намойиш қилинган Алишер Навоий ва Бобур Мирзо ҳақида ги телефонъи ижодкорлари XV асрларга хос либосларни яратишда муваффақиятга эришганлар.

Албатта, илм-фан, санъат, савдо-сотиқ ривожланган у даврда ошхона маданиятида ҳам юксак даражага эришилган. Хусусан, Самарқандда ташкил этилган олтмиш кунлик тўй (1404 йил, ёзи)да қатнашган Луи де Гонзалес Клавихо тўкин дастурхонларни ҳайрат билан таъкидлайди: «Дастурхонга тузланган ва қовурилган, бутунлай ёки бўлиб-бўлиб пиширилган от ва кўй гўшти тортилди. Гўштларни доира шаклидаги зарҳал чарм суфраларда судраб олиб келдилар. Гўшт шу қадар кўп эдики, суфрани уч юзтacha одам судраб олиб келди... Гўштхўрлик тугагач, устига дастурхон солинмаган хонтахталар келтирилди, унинг устига тузланган гўшт, гуруч ва бошқа таомлар, ширинлик солиб пиширилган нон қўйилди». Бу асьасалар Темурбек ҳузурида бўлаётган эди. «Улуғ амир лўлаболишга ёнбошлаган ҳолда шойи кўрпача устида ўтиради. Подшохнинг эгнида гулсиз силлиқ шоҳи яктак, бошида узун телпак, телпакнинг тепасида қизил ёқут, жавохир ва бошқа қимматбаҳо тошлар қадалган». Яна ёзади: «Дастурхонда қовурилган ва қайнатилган от гўшти, қайнатилган ва дудланган қўй гўшти, ўз удумларига кўра ҳар хил усулларда тайёрланган гуручли овқат кўп бўлди». Сайёхнинг эсдаликлари-

дан ўша замонда ҳам тандир кабоб («дудланган қўй гўшти») ва паловхонтўра таомилда бўлганини сезиб олиш қийин эмас.

Бу сезимлар эса бизнинг бугунги ҳаётимиз билан ўша фараҳли кунлар – бундан олти юз йиллар олдинги замон ўртасида олтин кўприк мавжудлигини, бу боғланиш бугун ўзлигини қайтадан намойиш қилишга киришган халқ турмушида барабалла кўзга ташланаётганини тасдиқлайди. Бир халқقا хос урф одат ва анъаналар – жами қадриятлар йиллар оша бойиб, такомиллашиб боради. Жумладан, бир пайтлар Мовароуннаҳр худудларида кўчманчи мўғуллар жорий этган тартибларни бартараф этиб, бобокалонимиз шаҳарлашган ўтроқ маданиятга асос солган эди. Бу маданият дурдоналари асрлар оша сайқал топиб, бугун ўзбек халқининг менталитетини ташкил этмоқда. Асрий обидаларда муҳрланган санъат, дунёни лол қолдирган тафаккур бугун ўзи ҳақида ўзи сўзламоқда. Бу изҳор ҳали кўплаб сахифаларда қайта-қайта дарж этилаверади.

2008 йил, март.

СОҲИБҚИРОН СОЛНОМАСИ

1336 йил, 9 апрель, ҳижрий 736 йил, 25-шабон – Темурбек (Амир Темур, Соҳибқирон Амир Темур) Кеш вилоятида Муҳаммад Тарагай оиласида дунёга келган.

Ота – Муҳаммад Тарагай нуфузли беклардан бўлиб, катта ер-мулк эгаси, ҳокимият ишларидан йироқ, маърифатпарвар, атрофида олиму фузалоларни тўплаган киши сифатида танилган. Унинг никоҳида икки хотини бўлиб, каттаси Қадақ хотундан Ширинбека туғилган.

Темурбекнинг онаси Такина хотун (*Тегина Бегим Мөҳ*) Бухоро садр аш-шариаси Убайдулло ибн Маҳмуд ал-Маҳбубий авлодларидан бўлган. Ҳаёти ҳақида маълумотлар кам.

Бу пайтда Алайддин Тармаширхон (ҳукмронлиги 1326-34 й., пойтахти Бухоро) нинг вафотидан кейин Мовароуннахрда Чингизийлар салтанати парокандаликка учраган, фақат 1343 йилга келиб, Қозонхон тахтга чиққач, нисбий тинчлик ўрнатилганди.

1340 – 1343 йиллар – болалик, «Подшо билан вазир» сингари ўйинлар, тенгдошлар орасида алоҳида белгиларнинг намоён бўлиши.

1343–1351 йиллар – мадрасада таҳсил. Тоғларда. Ҷўпонлар ҳузурида. Ов. Рўзгор юмушларини бошқариш.

*Кечакундуз иши эди чун шикор,
Бу иш бирла ўткарап эди рўзғор.*

Яздий

1346 йил, қиши – маҳаллий хукмдорлардан Қазаған (балки Қатагондир)нинг (қароргоҳи – ёзда Со-лисарайда, қишида – Балхда бўлган) Козонхон устидан ғалаба қозониши ва тахтга чиқиши. Пойтахтнинг Занжирсаройдан Бухорога кўчирилиши. Мовароуннаҳрда вақтинча Чингизийлар ҳукмронлигига чек кўйилиши.

1352 йил – Муҳаммад Тарагай томонидан отабоболардан қолган одат бўйича ота мулкига эгалик қилиш, навкарларга бош бўлиш ўғли Темурбекка ўтганлигининг маълум қилиниши.

Амир Қазаған хизматида мингбоши. Хуросон ва Хоразм юришларида жасорат кўрсатди.

1354 йил – Темурбекнинг Қарши бекларидан Жоку барлоснинг қизи Турмиш (*Нурмушқ*) оқага уйланиши.

1356 йил – Соҳибқироннинг фарзандлари – Муҳаммад Жаҳонгир ва Умаршайх (*баъзи тарихий далиллар унинг 1354 йилда туғилганини таҳмин қилишга изн беради*)нинг дунёга келиши.

Темурбекнинг амир Қазағаннинг набираси Ўлжой Туркон оқага уйланиши.

1358 йил – амир Қазағаннинг ўз куёви Қутлуғ Темур томонидан ўлдирилиши. Тахтга амир Абдуллонинг ўтириши.

Мамлакат пойтахтининг Самарқандга кўчирилиши.

1359 йил – Мовароуннаҳр амирларидан Баён сулдуз ва Ҳожи барлоснинг амир Абдуллога қарши бош кўтаришлари.

1360 йил – Мовароуннахрнинг ўнга яқин мустақил бекликларга бўлиниб кетиши.

Баҳор – Мўғулистон хони Туғлуқ Темурнинг Мовароуннахрга юриши.

Падари бузруквор Мұхаммад Тарағай вафот этди. Кеш ҳокими Ҳожи барлоснинг Хурросонга қочиши.

1361 йил боши – Туғлуқ Темур томонидан Кеш беклигининг Амир Темурга суюрғол (мулк) қилиб берилиши. Амир Темур ва амир Ҳусайн ўртасида ҳарбий иттифоқнинг вужудга келиши.

Март – Туғлуқ Темурнинг иккинчи марта Мовароуннахрга юриш қилиши.

Куз – Илёсхўжанинг Мовароуннахр хони деб эълон қилиниши, Чингизийлар ҳукмронлигининг қайта тикланиши.

Амир Темурнинг Туғлуқ Темур томонидан сипоҳсолор (*қўшин бошлиғи*) этиб тайинланиши.

1362 йил – сипоҳсолор Темурбекнинг мўғул қўшинидан ажralиб чиқиши. Сухори қишлоғида пир Саййид Мир Кулол ҳузурида. Бадахшонга эмас, Хоразм томонга йўл олиш.

Амир Темурнинг олтмиш навкар билан Хива ҳокими Таваккал (*Тўқал*) баҳодирнинг минг кишилик қўшинини енгиши.

Баҳор-ёз – Амир Темурнинг Моҳон (*Марв*) бекларидан бири Алибек ертўласида 62 кун тутқунликда бўлиши.

Ёз – Самарқандда ва Ачиғи (*Ниёзий*) кентида (48 кундан) яшириниб юрди.

Жета лашкари Термизни талади.

Куз-қиши – Гармсир вилоятининг эгалланиши, Зурандига ҳужум пайтида яраланиб, икки ой даволаниши. Пир, шайх Зайниддин Тайободий ташрифи ва руҳий далдаси.

1363 йил – Тошкўприк (*Вахш дарёси устида*) яқинида Илёсхўжа қўшинлари устидан ғалаба. Кешнинг эгалланиши ва Мовароуннахрнинг мўғуллардан деярли тозаланиши.

Туғлуқ Темур вафот этади.

Амир Темур ва амир Ҳусайн Ғузордаги Хўжа Шамс мозорида дўстлик учун онт ичадилар.

1364 йил, қиши – чегараларни мустаҳкамлаш мақсадида фаслни Тошкентда ўтказиш.

Курултой. Амир Темур – Кешда, амир Ҳусайн – Солисаройда ҳоким.

Ём суви атрофи (*Тошариқ, Қуббаиметин мавзеси*)-да Амир Темур ва амир Ҳусайннинг Илёсхўжа билан тўқнашувлари.

1365 йил – қишини Қаршида ўтказиш.

Баҳор – Илёсхўжа Жетадан қайтди.

21–22 май – Мўғулистан хони Илёсхўжага қарши Амир Темур ва амир Ҳусайннинг бирлашган қўшинлари ўртасида тарихда машҳур «Лой жанги» бўлиб ўтди.

Илёсхўжа қўшинларининг Самарқандни қамал қилиши.

Сарбадорларнинг бебошлиги, халқ норозилиги.

1366 йил, ёз – амир Ҳусайннинг синглиси, Темурбекнинг рафиқаси Ўлжой Туркон оқанинг вафот этиши билан Амир Темур ва амир Ҳусайн ўртасидаги муносабатнинг узилиши.

Мироншоҳ Мирзо туғилди (онаси – канизак Менглибека оқа).

Куз – амир Ҳусайннинг Амир Темурни ҳийла билан қўлга тушириш учун Чакчак дарасида уюштирган фитнасининг барбод бўлиши.

1367 йил, баҳор – Амир Темур ва амир Ҳусайн ўртасидаги Чакдоликда тўқнашув.

Темурбекнинг Мохонга кетиши.

Ёз – Ширкент орқали 243 йигит билан Қаршига ҳужум қилиш ва 12 минг аскар қўриқлаётган шаҳарнинг эгалланиши.

Ҳусайн билан Қарши, Самарқанд ва Жиззах атрофларида тўқнашувлар.

1368 йил – Соҳибқироннинг қишини Тошкентда ўтказиши. Амир Ҳусайн ҳузуридан уламоларнинг келиши ва ярашиш.

Балх ва Бадахшон томонларга назорат юришлари.

1369 йил – Жета ҳукмдори Қамариддиннинг Тошкентга ҳужуми.

Соҳибқирон ҳаётидаги энг оғир жанг (*Кўнғуз алангида 13 киши билан бадахшонликларга асир тушган 130 отлиқни озод қилиш*).

Амир Ҳусайннинг нобоп талаблари. Муносабатларнинг ўта кескинлашиши.

1370 йил – Ҳусайнга қарши ҳал қилувчи юриш. Сайид Барака Амир Темурга Термиздан З йиғоч беридаги Бўёйи мавзеида ҳокимият рамзлари бўлмиш ногора ва байроқни топширди.

Март – амир Ҳусайннинг амир Кайхусрав томонидан ўлдирилиши.

**9 апрель – Соҳибқирон Амир Темур Кўрагоннинг
Мовароуннаҳр ҳукмдори деб эълон қилиниши.**

**1370 йил, куз – Самарқандда қурултой чақирилди.
Шибирғонга, Зиндачашм устига юриш.**

Оқ Ўрда ва Олтин Ўрдадан элчиларнинг келиши.

1371 йил, баҳор – Жета сари биринчи юриш.

**1372 йил, баҳор – Хоразмга илк юриш. Хонзодани
келин қилиш шарти билан сулҳ тузилди.**

Салтанатда жиддий ислоҳотларга киришилди.

**1373 йил, январь – Хоразмга иккинчи юриш
Хусайн ўрнига ўтирган Юсуф Сўфи ваъдасини
бажармагани учун узр сўрайди, ярим йўлдан
қайтилади.**

**1374 йил, март – Хонзоданинг келин қилиб олиб
келиниши.**

Чегараларда ҳарбий тўқнашувлар.

**1375 йил баҳори ва ёзи – Қамариддинга қарши
муҳофаза жанглари. Жаҳонгир Мирзо асиrlар ва
Дилшод оқани Самарқандга олиб келди.**

**Июнь-июль – Хоразмга ва Жетага қарши бир
пайтда учинчи ва тўртинчи юриш.**

**1375 йил, 26 декабрь – мўғуллар томон юриш.
Ғатвон мавзесида қаттиқ совуқдан тўхташ.**

**1376 йил, 23 февраль – яна Қамариддин изидан.
Дилшод оқа Соҳибқирон никоҳида.**

**Баҳор – Жета устига ҳал қилувчи юриш. Мўғуллар
қаршилигининг бутунлай бартараф этилиши ва
ҳудудларда тўла ҳукмронликнинг таъминланиши.**

Умаршайх Мирзо – Андижон ҳокими.

Жаҳонгир Мирзо вафот этди.
Тўхтамишнинг Соҳибқирон ҳузурига келиши.
Унга Ўтрор ва Саброннинг берилиши.

1377 йил, март – Оқ Ўрда устидан зафар.
Тўхтамиш – Даشت Қипчоқ хони.

20 август – Шоҳруҳ Мирзо туғилди.

1378 йил – Бөғибекишт қасри ва чорбоғи қурилди.
Соҳибқирон Туман оқага уйланди. Қишини Занжир-
саройда ўтказди.

1379 йил, февраль – Хоразм устига тўртинчи
юриш.

Умаршайх Мирзо Андижонда Гулистон боғини
барпо қилишга киришди.

1380 йил – Оқсарой қурилишининг бошланиши.

Мироншоҳ Мирзо қўмондонлигига 25 минг лаш-
кар Хурасонга йўл олди.

1381 йил, февраль-апрель – Соҳибқироннинг Ху-
росонга юриши.

Бобо Сангу, Зайнiddин Тайободий билан учра-
шувлар. Фўшанж қалъасининг олиниши. Ҳиротнинг
таслим бўлиши, Қуртлар сулоласи тугади.

Тоғайшоҳ Оқабегим вафот этди.

1382 йил, қиши – яна Хурасонга юриш.
Мироншоҳ Мирзо – Хурасон ҳокими.

1383 йил – бутун Хурасон ва Мозандароннинг
бўйсундирилиши.

Форсга элчиларнинг юборилиши.

Дилшод оқа ва Қутлуғ Туркон оқа вафот этди.
Тўхтамишнинг Хоразмга ҳужуми.

1384 йил, баҳор – Соҳибқироннинг амир Валига қарши Мозандарон, Ироқи Ажам, Султонияга юриши.

Райда қишлиш.

1385 йил, май – Самарқандга қайтиш.

Қиш – Занжирсаройда.

1386 йил, қиши – Тўхтамиш Табризни талади.

Уч йиллик юришнинг бошланиши. Гуржи подшоҳи Багратнинг исломни қабул қилиши.

Форс тасхирига киришилди.

1387 йил, ёз – Соҳибқирон Табриз атрофидаги Кўкчатенгиз (Урмуя қўли) бўйига келиб тушди. Сароймулхоним Самарқанддан набиралар Шоҳруҳ (10 ёш) ва Халил Султон (3 ёш) билан восил бўлди.

15 ноябрь – Исфаҳондаги қўзғолон.

Тўхтамиш Занжирсаройга ўт қўйди.

13 декабрь – Соҳибқирон Шероз яқинидаги Тахтиқорача манзилига келиб тушди. Уламолар билан машварат. Машҳур шоир Ҳофиз Шерозий (1325–1390) билан сұхбат.

1388 йил – Анқа Тўранинг Жетадан келиб, Сайрамга, Тошкентга ҳужум қилиши.

Февраль – Самарқандга қайтиш.

Баҳор – Хоразмга бешинчи юриш.

Шоҳруҳ, Муҳаммад Султон, Пирмуҳаммаднинг уйланиш тўйи тантаналари.

1389 йил, ёз – Мўғулистон устига ҳал қилувчи юриш. Оқёр мавзеи (*Афто*, *Оққон*, *Дарбанд* яқини)да катта қурултой.

1390 йил – Мироншоҳ Мирзо Самарқандга, Соҳибқирон ҳузурига келди.

Куз – Тўхтамиш устига юришнинг бошланиши. Тошкентда қишлиш.

Қадақ хотун вафот этди.

1391 йил, 19 январь – қўшин Тошкентдан Олтин Ўрда сари йўлга тушди.

21 февраль – Қораоспонда тўхташ, Тўхтамиш элчиларининг келиши.

Апрель – Улуғ тоғда минора тикладилар ва эсдалик тоши ўрнатдилар. Бу жой ҳозирги Бойконур космодроми ўрнига тўғри келади.

9 май – Соҳибқироннинг қўшинни кўздан кечириши.

Май – Тобол, Урал (*Ёйиқ*), Ик (*Ийиқ*) дарёларидан кечиб ўтиш.

18 июнь – Самара шаҳри шимолидаги Қундузча (Кондурча) мавзеида Тўхтамишон лашқари билан бўлиб ўтган жанг ва қозонилган ғалаба.

Июль – ҳозирги Тольятти шаҳри яқинида қўшинга бир ой дам берилди.

Мироншоҳ Мирзога Тошкентдан Хурсонга жўнаб кетишга рухсат этилди.

Октябрь – Ўтрорга келиш. Қишини Тошкентда ўтказиш.

Декабрь – Шайх Зайниддин Сухравардий мозорига мақбара ва масжид. Ғолиб қўшин Самарқандга қайтди.

1392 йил, 21 март – Соҳибқирон Тошкентдан Самарқандга йўл олди. Сирдарё бўйларида ов.

Пирмуҳаммад Жаҳонгир Мирзо ўғлига Синд дарёсигача бўлган ҳудудлар ҳукмронлиги топширилди.

24 май – беш йиллик юришнинг бошланиши.

24 июнь – Бухорода. Соҳибқироннинг бетоблиги.

Июль – Эрон сари юриш бошланди.

Омул, Сори, Моҳон қалъалари эгалланди.

Жайхундан ўтиб, Мозондарон вилояти қайта тасарруфга олинди. Қавмларни бирлаштириш ва ободончилик тадбирлари ўтказилди.

19 сентябрь – Астрободга етиб, Журжон дарёси яқинига тушдилар.

Куз-қиши – Журжон вилоятида муқим яшаш ва Самарқанддан маликалар ҳамда набираларни чорлаш.

1393 йил, 9 январь – қўшин яна йўлга тушди.

1 март – Дизпул кўпригидан ўтилди.

10 март – Шероз томон йўлга тушилди.

Апрель – Музаффарийларга қарши кураш. Шоҳ Мансурнинг енгилиши.

Умаршайх Мирзо – Форс мамлакати подшоҳи.

10 май – Исфаҳонга юриш. Муҳаммад Султон билан дийдорлашув.

Июнь – Исфаҳонда Ҳулого мулкининг Мироншоҳ Мирзога топширилиши.

Август-сентябрь – Бағдодга етиб борилди ва эгалланди.

Тарихчи олим Низомиддин Шомий билан илк учрашув.

Миср подшоҳи Барқуққа хат ва элчилар юборилди.

31 октябрь – шайх Баҳлул мозори зиёрати.

9 ноябрь – Тикрит қалъасига етиб келдилар.

1 декабрь – қалъа эгалланди.

1394 йил, 3 январь – Рұха шаҳридаги оташкада-ни күрдилар.

16 январь – Умаршайх Мирзо йўлда, Курдистон-да ҳалок бўлди.

22 март – Мордин қалъасининг ишғол қилиниши ва Муҳаммад Тарагай (Улуғбек) туғилгани ҳақидаги хушхабарнинг тарқалиши.

Апрель – 3–4 минг йиллик Ҳомуд қалъаси 2–3 кунда эгалланди.

26 май – Табриздан Шоҳруҳ Мирзо келиб, Марандга яқин жойда Соҳибқирон билан кўришди.

8 июнь – Соҳибқирон Султонияда турган оила аъзоларини бориб кўрди.

18 июнь – Авник қалъасига етиб келдилар ва унинг фатҳига киришилди.

1 август – қалъа ҳокими Миср (Қора Муҳаммаднинг ўғли) енгилганини тан олди. Унинг гуноҳи Муҳаммад Султонга бағишлиланди.

6 август – ҳожи Сайфиддинбек Самарқанддан саломлар келтириди

14 август – Иброҳим Султон туғилди.

17 сентябрь – Шохрух Мирзо Самарқандга ҳоким этиб тайинланди.

Октябрь – Грузияга юриш.

Кишини Кўра дарёси бўйларида ўтказдилар.

1395 йил, 28 февраль – Тўхтамиш устига юришнинг бошланиши.

Мироншоҳ Мирзо Хурросон ҳокимлигини тарк этиб, Озарбайжонга кўчди. Амирзода Умаршайх ва Жаҳоншоҳ ибн Жокунинг ўғли Рустам унга ҳамроҳлик қилди.

22 апрель – Терек ва Кўра дарёлари оралиғида Тўхтамиш устидан қозонилган оламшумул ғалаба.

Май – Муҳаммад Султон – Москвада.

Рус ерларида зафарли юриш.

26 август – Андреан ва Наталияning илтижолари қабул бўлган кун, яъни Соҳибқирон Амир Темурнинг музaffer қўшини Русга шикаст етказмай, ортга қайтди.

Ноябрь – ғолиб қўшин Астраханда.

Сарой Берка тасхир қилинди.

1396 йил, март – Бокуга келиб тушдилар.

Рамазон ойи Ҳамадонда ўтказилди.

18 июль – Самарқанд сари йўлга тушилди.

Зафар тантаналари.

Самарқандда ободончилик ишлари. Боғишамол қаср-боғи қурилди.

Вақтинча хукмдор қилиб қолдирилган Оллоҳдод ўрнига Шохруҳ Мирзо Хурросон ҳукмдори этиб тайинланди. Унга йигирма нафарга яқин таникли беклар ҳамроҳлик қиласиган бўлди.

1397 йил – Рамазон ойи Шахрисабзда кутиб олинди.

Куз – Тошкентга ташриф. Шоҳрухия шаҳри қурилиши билан танишиш. Яссида Хўжа Аҳмад Яссавий мақбарасини қуришга фармон.

22 ноябрь – Тўкалхоним Самарқандга етиб келди.

1398 йил, 19 февраль – Муҳаммад Султон Хитой чегарасидаги Ашпарага юборилди.

Кеш довони яқинида Тахтиқорача боғи ва кўшкининг бунёд этилиши.

Шоҳруҳ Мирзо отасини кўриб келиш учун Астрободдан Кешга ташриф буюрди.

1398 йил, баҳор-ёз – Хиндистон томон йўлга чиқилди.

Саодатманд қўшин Амудан кечиб, Хулм, Газни, Саманганд, Бағлонни ортда қолдириб, Андаробга тушди. Баланд чўққилардан ўтилиб, қоралибослар муросага келтирилди.

Кейин Кобулда. Моҳигир ариғи қазилиб, шаҳарга тоза сув олиб келинди.

Дашти Қипчоқдан элчилар.

31 август – Эрёб қалъасида хоинлик. Эртаси Шанузонда.

20 сентябрь – Синд дарёси қирғоқларида.

Бир пайтлар Султон Жалолиддин кечиб ўтган жойда кўприк қурилди.

5 октябрь – Жамула ва Чиноба дарёлари қўшилган Ҳавели шаҳрига етиб, дарёга кўприк боғладилар. Бу ишни ҳеч ким эплай олмаганди.

26 октябрь – Биёҳ дарёси бўйида шаҳзода Пирмуҳаммад билан дийдорлашиш.

30 октябрь – Жанжонда Соҳибқирон шарафига Пирмуҳаммад Мирзо томонидан базм уюштирилди.

5 ноябрь – қўшинларнинг Ажуданга келиши.

6 ноябрь – Соҳибқироннинг шайх Фарид Шакарганж қабрини зиёрат этиши.

7 ноябрь – Батнир қалъасига келиш ва қалъадан рожа Долчиннинг чиқиб, итоаткорлик билдириши.

14 ноябрь – Феруз қалъасининг олиниши.

17 ноябрь – Сарасати, Ражабпур, Амаруни қалъаларининг олиниши.

18 ноябрь – Гуҳна даштида тўхташ.

21 ноябрь – Қаҳқар дарёси бўйида тўхташ.

25 ноябрь – Копла кўприги ёнида тўхташ.

29 ноябрь – Бакран кўприги ёнида тўхташ.

30 ноябрь – Сомнатда тўхташ.

2 декабрь – қўшин Асанди шаҳрида.

3 декабрь – Туғлуқпур қалъасида.

4 декабрь – Панипат шаҳрида.

17 декабрь – Дехли атрофида жанг.

20 декабрь – Дехлидаги жомеъ масжидида Соҳибқирон номи хутбага қўшиб ўқилди.

1399 йил, 1 январь – ортга қайтиш, Ферузободга келиш.

2 январь – Вазирободга ташриф.

3 январь – Мудулга ташриф.

4 январь – Гатага ташриф.

5 январь – Богоубодга ташриф.

8 январь – Мирот қалъасида.

9 январь – Мирот қалъаси ёнида жанг.

10 январь – Ганг дарёси соҳилида тўхташ.

12 январь – Туғлуқпур қалъасида.

13 январь – Кубла довони орқали ўтиш.

14 январь – Ганг дарёсига қайтиш.

18 январь – Сувалак тоғи яқинида тўхташ.

19 январь – Пирмуҳаммад Жаҳонгир уйида тўхташ.

20 январь – Сава масканида тўхташ.

22 январь – Гандарга келиш.

23 январь – Жамму вилоятининг Байла қишлоғида тўхташ.

Февраль – Сувалак ва Карака тоғларидағи ўнлаб қалъалар мусаххар этилди, Бағроз, Ратан, Байла, Манур, Лағоварда мусулмончилик жорий қилинди.

3 март – Чиноб дарёсидан кечиб ўтиш.

Табриздан Мироншоҳ Мирзонинг аъёнлари совғалар келтиришди.

7 март – Кашмирнинг Жаҳон қишлоғида тўхташ.

8 март – Синд устидаги янги кўприкдан ўтилди. Соҳибқироннинг қўшиндан ажралиб, Самарқандга жадал йўл олиши.

9 март – Амир Темур Сомнатда.

11 март – Бонуга ўтиш жойида тўхташ.

13 март – Нагар қалъасига келиш ва қалъада таъмирлаш ишларининг бошланиши.

17 март – Шайх Муборакшоҳ қишлоғида тўхташ.

18 март – Арамак Даҳангага келиш.

19 март – Сурхоб қишлоғида тўхташ. Кобулга ташриф. Жўйинав канали соҳилига келиш.

27 март – Саманган масканида.

28 март – Тошқўрғон (Хулм)да.

29 март – Жайҳундан ўтилди. Зафарнишон қўшиннинг сарой аъёнлари томонидан кутиб олиниши.

30 март – Термизга келиш.

31 март – Термиздан чиқиб, Жаҳоншоҳ ва Турки Гармоб қишлоқларида тўхташ.

2 апрель – Оби Баряқда тўхташ.

3 апрель – Чакдоликда тўхташ.

4 апрель – Қўзимунчоқда тўхташ.

5 апрель – Дулбуржига келиш.

7 апрель – Соҳибқирон – Кешда.

21 апрель – Кешдан жўнаш.

22 апрель – Чинор масканида тўхташ.

23 апрель – Кутлуғ юртда тўхташ.

25 апрель – Тахтиқорачада тўхташ.

26 апрель – Давлатободда, Қасрижаҳоннамода тұхташ.

27 апрель – Бөғидилкүшода.

28 апрель – Самарқандда. Соҳибқироннинг Кусам ибн Аббос қабрини зиёрат этиши.

10 май – Амир Темурнинг Бибихоним жоме масжиди пойдеворига ғишт қўйиши ва қурилишнинг боришини шахсан кузатиб туриши. Боғлар бунёд этилиши.

10 сентябрь – етти йиллик юришнинг бошланиши. Муҳаммад Султон – Самарқанд ҳокими.

Соҳибқирон Озарбайжон томонга жўнади. Султонияга етиб келди. Мироншоҳ фаолиятига баҳо берилди.

Қиши – Қорабоғда. Кавказ томон юришлар.

Андижон ҳокими Искандар Мирзонинг ўзбoshимчалиги.

1400 ишл, ёз – Венеция савдогарлари Боязид устидан шикоят қилдилар.

Боязид Арзирум ва Арзинжонни босди.

Соҳибқирон Боязидга хат ёзиб, элчи жўнатди.

Август – Амир Темурнинг Каппадокия (Абулистан) ва Малатияга юриши. Соҳибқирон қўшини Сивосга келди, 17 кунда қалъа олинди.

27 сентябрь – Суриядаги Биҳешти ва Айнтоң қалъаларининг олиниши.

Султон Фаражга хат ва элчилар жўнатилди.

Куз – Ироқ ва Мисрга юриш бошланди.

28 октябрь – қўшин Ҳалабга етди. Асирикдаги Низомиддин Шомий озод қилинди, у Соҳибқиронни табриклади. Олимга китоб ёзиш топширилди.

Баалбек шаҳрида.

22 декабрь – Нуҳ пайғамбар қабрини зиёрат.

1401 йил, 8 январь – Султон Фаражнинг Дамашқдан Мисрга қочиши.

15 январь – Дамашқ эгалланди. Аллома Валиуддин ибн Халдун билан илк учрашув.

17 январь – хутбага Соҳибқирон номи қўшиб ўқилди.

20 март – Дамашқдан қайтиш.

9 июль – қирқ кунлик қамалдан сўнг Бағдоднинг иккинчи марта эгалланиши.

22 июль – ҳазрат Соҳибқирон Имоми Аъзам мозорини тавоғ қилди.

Куз – яна Қорабоққа қайтиб келдилар.

Самарқанддан Муҳаммад Султон келди. Йўлда амир ҳожи Сайфиддин вафот этган.

1402 йил, қиши – тўрт томонга қўшин юборилди. Шипка довони эгалланди.

Аракс дарёсидан 10 фарсах ариқ (*Барлос наҳри*) қазилди.

Европа мамлакатларидан элчилар келишди.

Боязидга яна хат ва элчилар юборилди.

12 март – қўшин Қорабоғдан қўзғалди.

Май – Камоҳ қалъасининг олиниши.

Июнь – Сивос сахросида ҳарбий кўрик.

20 июль – Анқара ёнида жанг ва ғалаба.

Миср элчиларининг келиши. Қора тоторларнинг Рум еридан кўчирилиши.

Август – Муҳаммад Султон – Бурсада.

Зафарнинг муносиб нишонланиши.

Халил Султонга Самарқанд томон жўнаб, бу зафар хабарини салтанат ҳудудларига етказиш, Хитой чегараларигача чопқин ясаб, муҳолифлардан тозалаш топширилди.

2 декабрь – Измир қалъасига ҳужумнинг бошлиниши ва тезда эгалланиши.

Соҳибқироннинг давлат ишлари билан банд бўлиши.

1403 йил, баҳор – Кавказда.

Ёз – Европа ва Миср элчиларининг келиши. Мисрдан қайтган элчилар Қоҳирадаги масжидларда хутба Соҳибқирон номига ўқилганини хабар қиласди.

24 июль – Картин қалъасига ҳужум.

27 сентябрь – Абхазиядан қайтдилар.

Куз – Байлақонни тиклаш. Наҳрибарлос бўйларида ободончилик ишлари.

Уламолар билан анжуман.

16 ноябрь – Соҳибқирон чорлови билан амирзода Умар Самарқанддан келди.

Кишини Қорабоғда ўтказдилар.

1404 йил, 13 март – Муҳаммад Султоннинг йиллик маъракаси ўтказилди.

26 март – Самарқанд томон йўлга чиқилди.

Қўшиннинг Аракс бўйидаги Неъматободда тўхташи.

Хулогухоннинг улуси амирзода Умар Мирзога ақд қилинди.

12 апрель – Ўғлоқ дарёси соҳилида тўхташ.

18 апрель – Мовароуннахрдан, Халил Султон ҳузуридан Амир Темур қароргоҳига чопар келиши. Ардабил ва Миёнадан ўтиш. Саржомада тўхташ.

1 май – Султонияга келиш.

3 май – Қазвин даштида, Совуқбулоқда тўхташ.

11 май – Сариқамиш ўтлогида тўхташ.

19 май – Ферузкуҳ қалъаси яқинида тўхташ.

21 май – Ферузкуҳ қалъасининг эгалланиши ва у ердан жўнаш.

30 май – қўшиннинг Жиловга келиши.

2 июнь – Дайlamда тоғ довонидан ўтиш.

4 июнь – Қулзум (Каспий) денгизи соҳилида Искандар шайх билан учрашув.

Етти йиллик юришнинг тугаши ва қўшиннинг Самарқанд томон ҳаракатининг жадаллашуви.

29 июнь – Кўшкиарғун саройида тўхташ.

1 июль – Ферузкуҳга келиш.

3 июль – Бистомга келиш.

10 июль – Нишопур орқали ўтиш ва Ишқободда тўхташ.

12 июль – Жомга келиш ва у ерда тўхташ. Жақжарон дарёси бўйида Соҳибқирон Шоҳруҳ Мирзо билан учрашди.

Жайҳун орқали ўтиш. Термизда тўхташ. Кешга келиш ва Оқсаройда.

19 июль – Тахтиқорача орқали Соҳибқирон – Самарқандда.

Июль – Кастилия, Миср, Византия, Рум элчилари Самарқанд яқинидаги Миср қишлоғига келиб тушдилар.

Август – қурултой чақирилди ва унда улуғ түй ўтказилиши маълум қилинди..

7 сентябрь – Соҳибқирон Конигилга келиб тушди. Амирзода Пирмуҳаммад етиб келди. Тантаналар бошланди.

8 сентябрь – Кастилия элчиси Руи Гонзалес де Клавихонинг Соҳибқирон томонидан қабул қилиниши.

22 сентябрь – Бөғинавда Кастилия, Миср, Шом, Византия, Рум ва Хитой элчилари шарафига зиёфат берилди.

17 октябрь – Соҳибқирон Конигилдан қайтиб, Самарқандга, Сароймулхоним мадрасасига келиб тушди.

7 ноябрь – 60 кун давом этган түй тантаналари хотима бўлди.

27 ноябрь – қўшин Самарқанддан Хитой сари йўл олди. Оқсулотда совуқ туфайли тўхташ.

Ҳиротдан, Шоҳруҳ Мирзодан вакиллар келди.

25 декабрь – Оқсулотдан йўлга чиқилди.

1405 иил, январь – Узун отага келиш.

Йўлхўжаойда тўхташ. Сутканд, Қиморшоҳ ота, Султоншайхда қисқа вақт тўхташ. Сайҳун (*Cupdarё*)дан муз устидан ўтиб, Зарнуқда тўхташ.

9 январь - Ўтрорга етиб келинди.

Тўхтамишондан элчилар келди. Соҳибқирон улар билан сұхбатлашди.

5 февраль – нард ва шатранж ўйинларидан бош тортиш (*Фосиҳ Ҳавофий маълумоти*).

11 февраль – Соҳибқироннинг иситмаси чиқиб, соғлиғи ёмонлашди.

18 февраль, ҳижрий 807 йил, 17-шаърон – ҳазрат Соҳибқирон Амир Темур вафот этди.

НАСАБ

Ака-укалар:

Оlamшайх. Суюрғатмиш. Жўқи.

Дастлабки юришлар тафсилотларида шундай исмлар тилга олинса-да, мазкур ўғиллар қайси онадан туғилгани, умуман, улар ҳақида ҳеч бир манбада батафсил маълумот учрамайди.

Она-сингиллар:

Қутлуғ Туркон оқа, аввал Султон дуғлотга, унинг вафотидан сўнг амир Довуд дуғлотга турмушга чиққан. Ўғли Сулаймоншоҳ, унга кейинчалик Соҳибқироннинг қизи Султонбаҳтбегим узатилади. Соҳибқироннинг Жетага юришларида, бошқа муҳорабаларда фаол қатнашгани тилга олинади. Кейинчалик Шивирғон, Балх вилоятлари ҳокими бўлган.

Қутлуғ Туркон оқа 1383 йилда вафот этган. Марқади Шоҳизинда зиёратгоҳида.

Ширинбека оқа, манбаларда Қадақ хотундан туғилгани қайд этилган, Муаййад арлотга узатилган. Қизи Севинчқутлуғ оқа дастлаб курдлар шаҳзодаси Пирмуҳаммадга (1379), унинг ўлимидан сўнг Умаршайх Мирзо (2)га турмушга чиққан (1390).

Ўғли Алининг қизи Жаҳонсултонбегим Халил Султон (3.3)га узатилган. Али Мирзо (Мирак)нинг дастлабки юришларда жасорат кўрсатгани (маса-

лан, 1381 йилда Фушанж қалъасини тасхир этишда; «Зафарнома», 90-бет) таъкидланган, тенгсиз жангда (Луристонда) қароқчиларни дафъ этишда (1385 йил) ҳалок бўлгани дарж этилган. Сабзавор шаҳрини бошқарган.

Яна Ширинбека оқанинг Умар исмли ўғли ҳам бўлган.

Фарзандлари:

Муҳаммад Жаҳонгир Мирзо (1.)
(2 нафар ўғлидан авлодлар).

Умаршайх Мирзо (2.)
(6 нафар ўғлидан авлодлар).

Мироншоҳ Мирзо (3.)
(7 нафар ўғлидан авлодлар).

Шоҳруҳ Мирзо (4.)
(5 нафар ўғлидан авлодлар).

Жаҳоншоҳ, 1367 йилда туғилган, тез нобуд бўлган.

Иброҳим, 1384 – 1385 йилда. Шарафуддин Али Яздий унинг туғилганини қайд этиб ўтган.

Яна Султон оқадан бир ўғил туғилгани ҳақида маълумотлар бор.

Тоғайшоҳ Оқабегим, (А.) 1382 йилда вафот этган. У амир Мусонинг ўғли Муҳаммадбекка узатилган ва Султон Ҳусайн (А.1.) исмли ўғил кўрган. Султон Ҳусайн сулола тарихида қора из қолдиргани билан таникли.

Кўшин Дамашқда турганда (1400) араблар томонига ўтиб кетади. Соҳибқирон вафотидан сўнг аҳдни бузиб, пойтахтга ҳужум қиласди. Кейин Халил Султон паноҳига киради. 30 минг қўшин билан

валиаҳд Пирмуҳаммад Мирзо (1.2)га қарши борди. Йўлда Пирали Тознинг иғвосига учиб, ўзининг бекларини ўлдирди, Пирмуҳаммаднинг никоҳига кириши керак бўлган Муҳаммад Султон (1.1)нинг беваси Хоникага уйланиб олади. Пойтахтни эгаллаш учун ортга қайтганда, лашкар ундан юз ўғирди, Султон Ҳусайн қочиб, Сулаймоншоҳ ҳузурига борди... Хуллас, 1406 йил тутиб, ўлдирилди.

Султон Ҳусайн Мироншоҳ Мирзо (3)нинг қизи Кутлуғсултонбегимга уйланган эди. Бу никоҳдан Ферузабегим (A.1.A) туғилган.

Султонбаҳтбегим, дастлаб Муҳаммад Миракка, кейин Сулаймоншоҳга узатилган, 1430 йилда вафот этган.

Булардан ташқари, яна 6 нафар қизлар ҳақида маълумотлар учрайди.

Маликалари:

Турмиш (Нурмушк) оқа, Қарши бекларидан Жоку барлоснинг қизи, 1354 йилда уйланган. Муҳаммад Жаҳонгир ва Тоғайшоҳ Оқабегимнинг онаси.

Ўлжой Туркон оқа, амир Мусонинг қизи (Қазаганинг набираси), амир Ҳусайннинг синглиси. Султонбаҳт оқанинг онаси. 1366 йилда вафот этади.

Сароймулкхоним (Бибихоним ёки Бегимхоним) (1341–1408), Қозонхоннинг қизи, маликалар улуғи. Шаҳзодаларни тарбиялаган.

Улус оқа, амир Баён сулдузнинг қизи.

Ислим оқа, Хизр ясавурийнинг қизи.

(Кейинги уч малика 1370 йилда Соҳибқирон никоҳига ўтган).

Дилшод оқа, Шамсиддин дуғлотнинг қизи, 1375 йилда уйланган. 1383 йил вафот этган.

Туман оқа, амир Мусонинг қизи, 1378 йил никоҳига ўтган (1367–1432).

Тўкалхоним, Хизр хўжанинг қизи. 1397 йилда уйланган. 1408 йил вафот этган.

Яна 10 нафар маликалар ҳақида маълумотлар учрайди.

Канизаклар:

Тўлун оқа, Умаршайх Мирзо туғилган.

Менглибека оқа, Мироншоҳ Мирзо туғилган.

Тоғай Туркон оқа, Шоҳруҳ Мирзо туғилган.

Яна 20 нафардан зиёд хос канизаклар ҳақида маълумотлар берилган.

Соҳибқирон умри – 70 йил.

МУҚАДДАС ОИЛА

Мабодо, одам боласи гарчи ўз Яратувчисининг мезону таъқиқларини писанд қилмайдиган даражада ҳаволаб кетганида ҳам унга кўп нарса керак эмас. Ўша тоғларни пайхон қиласидиган, денгизда довуллар қўзғайдиган истак наҳорда бир пиёла иссиқ сув ё бир тишлам нонга мутеъ бўлиши ёки инсон оламшумул исёнларидан сўнг тинч бир оғушда ором олишни энг катта истак деб билиши мумкин. Боқий қадриятларнинг гувоҳлик беришича, ана шундай тўпори ва буюк фароғатни фақат Оила бажара олади..

Оила ўз ўрнида, жаннат, бўстон...

Гапни бу даражада баланд пардада олишимизнинг боиси бор. Бугун билиб-билмай, умумий овозга жўр бўлиб такрорлайдиганимиз – тарихимиздаги улуғ сиймолардан бири Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳали жамоатчилик тўла тушуниб этмаган ва эътироф этмаган бир жиҳатлари мавжуд. (Одатда, тарих ҳақида гапирганда умумий қолиплар мавжуд бўлади, Юлий Цезар ибораси билан айтганда «Кўрдим. Бордим. Босдим» қабилида. Ҳолбуки, ҳар бир мардум каби мұтабар арбобларнинг ҳам ўз қиёфаси бор ва, албатта, улар бирбирига ўхшамайди. Яна тарихни саёз ва ялпи тушунишнинг бир ёмон томони шундаки, тўқ рангли воқеалар кўчиб юради. Масалан, бир ҳукмдор калладан минора тиклаган. Ўртacha маълумотли одам бу далилни ўтмишдан кимни таниса, барчасига

тадбиқ этаверади. Шундай ҳол кўпинча фанда ҳам етакчилик қиласди. Жумладан, буюк бобомизни ҳам шундай қолиплар доирасида тушуниб келишди).

Биз бу гал мулоҳаза юритмоқчи бўлган жиҳат ҳазратнинг фақат ўз фаолияти билан дунёни лол қолдиргани эмас, шу билан бирга улкан сулолани асослаганидир. Одми қилиб айтганда, Амир Темур тарих саҳнига қадалган қозик ёхуд нақшинкор устун эмас, балки инсоният чаманзорида қўр тўкиб турган азим дараҳт! Бу дараҳтнинг томири теран, шоҳлари тарвақайлаб кетган, сояси узоқ-узоқларга тўшалган, сумбатини олислардан кўриб туришади, паноҳига интилишади...

Яқинда нашр этилган «Соҳибқирон абадияти» китобида бобомизнинг ўғиллари – Муҳаммад Жаҳонгир Мирзо (1356–1376), Умаршайх Мирзо (1356–1394), Мироншоҳ Мирзо (1366–1408), Шоҳруҳ Мирзо (1377–1447)дан тарқалган авлодларни худди синф журналидаги ўқувчилар рўйхатидек кетма-кет ёзиб чиқдим. Дунё тан олганлари икки юз нафардан етади. Уларнинг ҳар бири қайсиdir хизмати билан ўз даврида эътироф этилган, ҳозир ҳам эсланади. Китобнинг олти саҳифасини эгаллаган бу ёзувлар замирида қанчалар синоатлар яширган? Шулар ҳақида ўйланса, юрак ҳаприқади, вужудни бемисл ифтихор ҳисси чулғаб олади. Шу тупрок ҳурмати, мухташамликка дахлдорликдан бошинг кўкка етади.

Агар бу мислсиз ҳақиқатнинг моҳияти ҳақида мулоҳаза қилиб кўрилса, унинг замирида жуда содда далил ётади. Шундай қилиб, бундай оламшумул музafferиятнинг сабаби нима, деган савол қўйиладиган бўлса, жавоби аниқ: ОИЛА. Ҳеч муболағасиз Соҳибқирон кўз очган, сўнгра фар-

зандлари дунёга келган, ундан сўнг набиралар ва бошқа зурриётлар туғилган бешик, яъни оила чинакамига муқаддас бўлган.

Энди ана шу фикрни тўла тушуниб олиш учун аниқ воқеаларга мурожаат этайлик.

Маълумки, инсон ақли ожизлик қилиб қолганда «Бу ёғи Оллоҳдан» деган ибора ишлатилади, яъни ўзимиздан ташқари тушунчаларни илоҳийликка боғлаб қабул қиласиз. Соҳибқирон тарихини битган муаррихлар ҳам ул зотнинг дунёга келишларини илоҳий ҳодиса, деб шарҳлайдилар (аслида, нима илоҳий эмас?). Бундай рух, ёндашув, айниқса, халқ китобларида жуда бўртиб туради. Масалан, Салоҳиддин Тошкандий қоғозга туширган «Темурнома» («Чўлпон», 1990) китобида Бухоро садр аш-шариаси (яъни Убайдуллоҳ ибн Маҳмуд ал-Маҳбубий) «... дарс айтиб ўлтурур эдилар, бир қаландар келди. Айди: «Такина бегим Моҳ деган қизни куёвга беринг, андин бир ўғул туғиладур, ани жаҳонгир ва соҳибқирон дерлар» тарзида қайд қилинади. Шундан кейин ҳали куёвхонтўра кимлиги аниқ бўлмай, тўй тадориги бошланади. Кешда эса бошқа бир синоат воқе бўлганди: қўй суруви ичида оралаб қолган бир оҳу сайёдга тутқич бермай, қочаверади-қочаверади ва Бухорои шарифга йўл бошлайди. Шундай қилиб, илоҳий никоҳ тузилади, орадан ойлар ўтиб, саодатли айёмда баҳтли чақалоқ дунёга келади. Бу гўдак атрофидаги қавми, борингки, инсоният асрлардан бери кутаётган ха-лоскор эди. Қолаверса, унинг туғилганини олис Мағрибдаги алломалар ҳам қайд этгандилар (Валиуддин ибн Халдун бу ҳолни қайд қилиб ўтган).

Албатта, асил зотнинг дунёга келиши бир шовшув бўлса, унинг тарбияси, камолга етиши шундан

кам бўлмаган воқеа. Соҳибқирон тийнати ва фитратида яширинган оламшумул қудрат ҳазратнинг ўз фаолияти ва авлодларининг саъй-ҳаракати билан намоён бўлди.

Шубҳасиз, «Тоқقا чиқмасанг, дўлона қайда?» деганларидек, ато этилган истеъдод шунга мувофиқ улкан ҳаракат бўлмаса, ўз асрорини намоён қилмайди. Зоро, «ҳаётнинг асоси – ҳаракатdir» (Афлотун). Аслида, вужудида пинҳон мўъжизанинг юзага чиқара олиши билан шахс ўзини намоён этади. Бу жараённинг қирралари кўп, қолаверса, инсоншуносликнинг жами илмлари шу муаммо устида бош қотиради ва ҳамон охирги тўхтам аниқ эмас. Соҳибқирон Амир Темурдан тарқаган икки юз нафардан ортиқ шаҳзода ва малика инсоният маънавий тамаддунида у ёки бу даражада из қолдирган экан, бугун бетимсол шараф ҳиссини яна бир туюш учун буюклика эришиш асрорларини навбатга қолдириб, ўша ёруғ юлдузларнинг ўзини эслаб ўтайлик. Негаки, Ўрта асрлар мезони билан воқеликка баҳо бериб ўрганган маърифат дунёси ҳозиргача ана шу оддий тарихий ҳақиқатни ҳам истисно қилиб келди. Фақат бир шахс, унинг амаллари (кўпинча қора нўқталар) ҳакида сўз юритиб, зурриёдлар, уларнинг оламшумул ишлари ҳакида гапирганда бобокалонни эслатмай ёки эсламай муносабат билдириш тамойили қарор топганди. Ахир бу тоқни танадан айириб бўлмаганидек, уларнинг зуваласига буюклик гардини юқтирган зотни эсламай, бор ҳақиқатни тўлиқ тушуниб бўлармиди? Яқин-яқинларгача хат таниган одамларнинг кўпи Мирзо Улуғбек ҳазратнинг набираси бўлишини ёки Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам Темурийлар-

дан эканини билмас эди. (Албатта, қай даражада билиш мезони ҳамон нисбий).

Холбуки, Соҳибқирон айнан 1394 йил 22 марта туғилган набирасига алоҳида меҳр кўрсатган, уни ардоқлаб отаси Муҳаммад Тарагай исмини нисор этган эди (суюкли набиралардан бирига отанинг исмини қўйиш ҳозир ҳам таомилимизда бор). Қолаверса, ўша пайтда жанубий ҳудудларнинг бош шахри бўлган Султонияда амирзода Шоҳруҳ Мирзо оиласида дунёга келган зурриёднинг хушхабарини баҳтиёр бобо ўзгача хурсандлик билан кутиб олган, Мордин қалъаси фатҳида таслим бўлган жами асиirlарга эмну омонлик ҳадя этганди. Кейинчалик ҳам ҳазрат шу набираси тарбиясига алоҳида эътибор қилди. Уни улуғ малика Сароймулхоним ихтиёрига берди, ҳар жиҳатдан камолга етиши учун отабеклару саркардалар, уламою фозилларнинг энг етукларини масъул қилиб қўйди. Юришлар давомида ўлжалар қаторида китоблар шу фарзанд учун алоҳида сараланди, улар пойтахт Самарқандга жўнатиб турилди. Натижада, Мирзо Улуғбек учун дунёдаги энг бой кутубхоналардан бири барпо этилди. Ҳали тўрт ёшга тўлмаган болакайни бу ажойиб юрт билан танишириш учун Ҳиндистон сафариға олиб кетди. Ўтрордаги сўнгги лаҳзаларда ҳам бу дилбанд ёнма-ён эди. Албатта, кейинчалик 40 йил тахтни бошқарган ҳукмдор, жаҳондаги саноқли буюқ олимлардан бирининг муваффақиятларида бундай ғамхўрликларнинг салмоқли ўрни бўлгани шубҳасиз.

Дунёда қозонган шуҳрати жиҳатидан кўплаб миллатлар ҳавас қиласидиган Заҳириддин Муҳаммад Бобур 47 йиллик қисқа умри давомида шунчалик саргузаштларни бошдан ўтказди, шеъриятда ва

илмда шунчалик улкан ютуқларни қўлга киритди-
ки, дунё аҳли ҳамон у эришган ютуқларнинг таги-
га ета олмайди. Катта бир империяга асос солган (у
Хиндистон заминида тўрт асрга яқин яшади), ўзи
янги алифбо яратиб, ҳатто Қуръони каримни унда
кўчирирган, бетимсол ҳарбий ислоҳотчи бўлган
зотнинг вақт ўлчовини яратгани, мевали дарахт-
ларни маҳаллийлаштиргани ва бошқа амаллари
бир тараф, «Бобурнома»дек шоҳ асар яратгани бир
тараф. Илм аҳли ҳамон бунчалик салоҳиятли ва са-
мимий мемуарни билмайди.

Агар бу рўйхатни давом эттрадиган бўлсак,
шубҳасиз, унинг изидан илм-маърифат ҳомий-
си, ўзлари ҳам олим ёки шоир бўлган буюк
хукмдорларни эслашга тўғри келади. Самарқанд
ва Хурросон таҳтини муттасил 50 йил бошқарган
Шоҳруҳ Мирзо (1377–1447) ҳар жиҳатдан ота –
Соҳибқирон меҳрини қозонди (видо айёми –
Ўтрорнинг қорли тунини эслайлик. Ҳазрат зур-
риёдларидан фақат уни қумсайди: «Магар фар-
занд Шоҳруҳниким, бу замонда уни кўрмадим»).
Унинг даврида Хурросон давлати фан-маданият
гуллаб яшнаган, фаровон ўлкага айланди, бу давр
кўплаб буюк зотларга она бўлди. Худди шунинг-
дек, Хиндистон тарихида ёрқин из қолдирган
Жалолиддин Муҳаммад Акбаршоҳ (1542–1605)
51 йиллик ҳукмдорлиги давомида бу мамлакат-
ни бир байроқ остида бирлаштириди, барқарор
тараққиётни таъминлади. Унинг ҳукмронлиги
Бобурийлар сулоласи ойининг тўлишган йиллари
бўлди.

Шубҳасиз, Темурийлар ҳақида гап кетган-
да жаҳон тарихида камёб ҳодиса – бу сулола ва-
килларидан оқила, тадбиркор, илм-фан ва санъ-

ат ҳомийси бўлган кўплаб улуғ аёллар етишиб чиққанини эътироф этиш лозим. Уларнинг фарзанд тарбияси, оилани бошқариш, ҳатто давлат ишларидаги иштироки беназир бўлган. Таржимаи ҳоллари ақлни лол қолдирадиган тарзда воқеаларга бой Зебуннисобегим (1639–1702) даврининг етук алломаларидан таълим олди, шоира, олима, со занда, хаттот бўлиб етишди. У ҳақда гап кетгандада «Отаси Аврангзеб подшоликда эриша олмаган мавқега қизи ақли билан эришди» деган эътироф билдирилган. Жаҳоноробегим (1614–1681) тахтни бошқаришда отаси Шоҳжаҳонга доно маслаҳатлари билан кўмаклашди, ўзи кўплаб жомеъ масжидлари, карвонсаройлар, боғлар, ариғларнинг барпо этилишида бош-қош бўлди, «Рисолаи соҳибия» китобини ёзди. (Шу йилларда бетимсол Тож Маҳал қурилган). Гулбаданбегим (1523–1603) нодир шахсияти ва «Ҳумоюннома» асари билан тарихда қолди. Бобур Мирзонинг суюкли фарзанди ҳар жиҳатдан камолга интилди, етти йил азият чекиб, ҳаж сафарини адо этди. Ёки Бобур Мирзо ва Ҳумоюн подшоҳнинг яқин маслаҳатчиси бўлган Хонзодабегим, шаҳзодалар тарбиясида мураббия, ўрни келганда салтанат юмушларида ўз маслаҳатлари билан қатнашган Сароймулхоним, шу қаторда турувчи Туман оқа, Ўлжой Туркон оқа ва бошқа маликаларнинг ҳаёти салтанат тарихида ўз изини қолдирган. Гавҳаршодбегимнинг ҳаёти, қисмати неча жилдли китобга мавзу бўлади.

Бўлар ҳали ҳаммаси эмас. Бир оз олдин кетиб, шу ҳақиқатни қайд этиш керакки, оқ соч тарих ҳали бунақа авлодларнинг олтин занжирини кўрмаган. Энг камида бир вилоятни бошқарган ёки шеърий девон тузган ўнлаб Темурийлар маданият тарихида

қолди. 38 йил ҳукмронлик қилган салоҳиятли давлат арбоби, ҳам шоир ва олим, шунинг билан бирга илм-фан ҳомийси Султон Ҳусайннинг Алишер На-воийдек даҳо шоирга кўрсатган ҳиммати ҳар қанча таҳсинга лойик. Шу йилларда юзага келган Ҳирот маданий муҳитида кўплаб сўз аҳли, муғанийлар, рассомлар бўй кўрсатдики, уларнинг бўйи йиллар тўфонини писанд қилмай, XXI асрда ҳам кўзга ташланиб турибди. Бу аждодларимиз билан бугун ҳар қанча фахрлансанак арзиди.

Тўғри, биз келтирган рўйхат янгилик эмас. Ҳайратланарлиси шундаки, тарихда номи қолган сулоланинг исталган вакили таржимаи ҳоли билан танишсангиз, дилингиз яйрайди. Шунда беихтиёр, дейлик, дунёвий адабиёт анъаналарини давом эттириб, «Таашшуқнома» достонини яратган Сайди Аҳмад ёки Шарафуддин Али Яздийга ҳомийлик килиб, беш йил давомида «Зафарнома» асарини ёздирган, Балх ва Шероз ҳокими бўлган Иброҳим Султон (1394–1435) ёхуд Ҳирот тасвирий санъат мактабининг асосчиси, Фирдавсий «Шоҳнома»си мукаммал нусхасини тайёрлаб, сўзбоши илова қилган, вилоятларни бошқарган, отаси Шоҳруҳ ҳукмронлиги даврида молия вазири бўлган Бойсунғур Мирзо (1397–1433) фаолияти замирида қандай синоатлар яширган, уларнинг камолга етиши қандай кечган, деган андишага борасиз. Тўғри, бу авлод вакиллари сафида Султон Абусаид, Султон Ҳусайн, Халил Султон, Аврангзеб сингари мураккаб тақдир эгалари, «чархи кажрафторнинг шевалари»га учганлар, баъзан ўзини йўқотган зотлар ҳам бор, бироқ истисно шундаки, улар эришган даража ҳам ўша ҳолида унча-бунча кишига насиб этавермайди. «Кочган ҳам худо дейди, қувган ҳам»

деганларидек, бу «беш кунлик дунё»да подшоҳ бўлмасанг ҳам подшоҳдек яшашни ким хоҳламайди ахир?! Аслида, омманинг даражасидан бир калла кўтарилиш ҳам улуғлик.

Хуллас, Темурийлар қўлга киритган муваффақиятлар, уларнинг шон-шавкати бу тилсим устидаги ўйлаб кўришга даъват этади. Албатта, бундай юксакликнинг бош сабаби инсон қобилиятларини юзага чиқарадиган мұттадил мухит яратилганидадир. Бу юмушнинг бошида, шубҳасиз, ўз қудрати, талабчанлиги, ўрни келганда меҳри ва қаҳри билан Соҳибқирон Амир Темур турганидадир. Ҳазрат тажрибаси ва салоҳияти билан шундай тутумга асос солдики, у неча юз йиллар оша тароватини йўқотмай, асил инсоний фазилатларга доя бўлди, ундан баҳра олганлар инсониятнинг энг обрўли вакиллари бўлиб тарихда қолдилар. Яна ўша жўн, бироқ жозибали ҳақиқат ёдга тушади: ҳамма яхшиликлар ОИЛАда шаклланган эди. Бу далилнинг сирини очиш учун эса неча жилд китоб кўриш ва шунча китоб ёзиш керак бўлади.

Эҳтимол, орзудир ёки амалга оширган хайрли ишларининг келажагига комил ишончdir, бобокалон «Темур тузуклар»ида ўқтамлик билан шундай деб қайд этган эканлар: «Мамлакатларни фатҳ этувчи баҳтли фарзандларим ва жаҳонни идора этувчи қудратли набираларимга маълум бўлсинки, Тангри таоло даргоҳидан умидим шулки, кўплаб фарзандларим, авлоду зурриётим салтанат тахтига ўтириб, олам элларини бошқаргай...». Ҳақиқатан ҳам шундай бўлди, бунга тарих гувоҳ. Демак, Соҳибқирон ўз йўлининг тўғрилигига аввал бошданоқ ишонган ва бу ҳақиқатни тан олмаслик мумкин эмас. Зеро, унинг исботи учун ўнлаб буюклар саф тортиб

турибди. Ҳазратнинг шарафи учун улар ҳимояга шай, демак, Амир Темур ёлғиз эмас. Бу зот ҳақида мулоҳаза юритганда ҳам унинг бахтли авлодлари ни ёдда тутиш шарт.

ТЕМУРИЙЛАР

«Зафар йўли» деб номланган ва Амир Темур Кўрагоннинг таржимаи ҳоли, деб аталган (аслида, Соҳибқирон ҳақидаги ҳалқ ҳикояларига кўпроқ ўхшаб кетадиган) китобда (Тошкент, «Нур», 1992) шундай воқеа келтирилади:

«Бир кун отам амир Тарағай амир Кулолнинг олдига борган эди, у отамга дебди:

– Оллоҳ сенга Темурдек ўғил бергани билан сени муборакбод этамиз.

Кейин у отамга бир ҳовуч буғдой билан майиз берибди. Отам уларни санаса, ҳаммаси уч юз етмиш дона экан.

Амир отамга дебди:

– Ана шу сон сенинг авлодларингнинг сонини билдиради» (34-бет).

Пир яна Темурнинг дунёга ҳоким бўлишини, уч юз етмиш авлоди юксак қудрат касб этиб, шундан етмиш нафари подшоҳлик даражасига етишини башорат қиласи.

Шунингдек, Расулуллоҳ Соҳибқироннинг тушига кириб, дейди:

– Оллоҳ мўъжизакордир: энди сенинг етмиш авлодинг ҳоким бўлади (58-бет).

«Темур тузуклари»нинг иккинчи китоби шундай улуғвор ният билан бошланади: «Мамлакатларни фатҳ этувчи бахтли фарзандларим ва жаҳонни идора этувчи қудратли набираларимга маълум

бўлсинким, Тангри таоло даргоҳидан умидим шулки, кўплаб фарзандларим, авлоду зурриётим салтнат тахтига ўтириб, мамлакатларни идора этгай...»

Дарҳақиқат, тақдир бу порлоқ орзуларни ижобат этди. Ҳазратнинг таваллуд санаси – 1336 йилдан то Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган авлодининг сўнгги вакили – Баҳодиршоҳ II вафоти – 1862 йилгача – 526 йиллик тарих суронларида турли дараҷада мазкур сулола номи қайд этиб турилди. Бу ҳол узлуксиз такрорланди, балки узилишлар билан мазкур олтин силсила яна давом этгандир – ахир XIX асрда Кўқон хони амир Умархон ҳам девонига ёзган дебочасида (у «Амирий» тахаллуси билан ижод қилган) ўзини шу наслга мансуб эканини қайд этган. Ёки Покистоннинг собиқ Буш вазири Беназир Бхутто ўзининг Бобур авлодидан эканини эслатган.

Кўлдаги нақд далиллар асосида мулоҳаза юритганда эса бир дараҳт заминда томир ёзиб, дунёнинг тўртдан уч қисмiga тарқалди, бу дараҳтнинг шоҳларида бўлиқ мевалар етилиб, одамзод наслининг буюк эҳтиёжларини мukаммал қондирди. Агар бу дараҳт амал қила бошлаганида инсоният ярим ёввойилик даврини бошидан кечираётган – кўчманчилик амалда бўлган, уруғқабилачилик сақланиб турган, дараҳт барқ уриб яшнаш босқичини бошидан кечириб, хазон фаслига кирганда ойкумена тарихида буюк ўзгаришлар содир бўлган, ижтимоий тараққиётда (ўша замон истилоҳи билан айтганда) капиталистик муносабатлар жорий бўлган, иқтисодиётда механизмларга асосланган техника даври – саноат индустряси пайдо бўлган эди – одамзод бадавийликдан қутулиб, тўла маданий даражага эришганди. Ана шундай теран мазмунни мужассамлаштирган Тे-

мурийлар сулоласининг от сурган йиллари ўзининг олмос қирралари билан ҳамон тадқиқотчиларни мафтун этиб келмоқда.

Яна бир нақд ҳақиқат шуки, ростдан ҳам ўша соҳир тилакларда баён қилинганидек – пир башорат қилган, тушда аён бўлганидек, олис тарих силсиласида бу авлоддан етмиш, балки шунга яқин нафардаги зотлар ҳукмронлик қилдилар. Уларнинг (ҳукмронларнинг) ҳар бири алоҳида, такрорланмас тақдир эгалари бўлганига эса тарихий далиллар гувоҳ.

Шубҳасиз, бу чўққининг бошида ҳазрат Соҳибқирон Амир Темур турди. Улуғ наҳрларга доя бўлган ойдин бир чашма (ойнабулок) муқаддас ҳисобланади. Соҳибқироннинг муборак шахси ҳам бу силсилада чин маъноси билан муқаддасдир.

Тақдир бундан кейинги рутбани бахтли фарзандлар – Темурбекнинг ўғилларига насиб этди. Улар буюк салтанатни ўраб-қўргалаб турган ёки шараф тожини бошга кўтарган тўрт устун мисоли эдилар.

Муҳаммад Жаҳонгирнинг бўй кўрсатиши Соҳибқиронга бекиёс куч ато этган эди. Унинг шиддати, талъатида ўз умрининг давомини кўрган эди. Жаҳонгирнинг тўнғич фарзанди Муҳаммад Султонда жувонмарг бўлган умидлар қайта бўй кўрсатди... Афсуски, қазои қадар бошқача ҳукм ўқиди – улар дунёни жуда эрта – бири 21, иккинчиси 28 ёшда тарк этдилар.

Умаршайх Мирзо сафга киргач, ота ишончини тўла оқлади. Хиндуvon қалъаси забтида товонини тешиб ўтган найза оғригини писанд қилмаган 15 ёшли ўсмир кейинчалик Фарғона музофотини бошқарганда ҳам, Форсда ҳукмронлик қилганда ҳам матонатли ва истиқболли фарзанд эканини

кўрсата олди. Надоматлар бўлсинки, пистирмадан отилган ўқ ҳали 40 ёшга тўлмаган салтанат таянчи-ни қулатди.

Гарчи диловарлик ва журъатда ҳеч кимдан кам бўлмаган эса-да, Мироншоҳ Мирзо отдан йиқилиши оқибатида ортирган дардининг асоратини бир умр енголмади. Таскин берадиган томони шундаки, унинг авлоди Темурийлар тарихида энг узок умр кўрди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур унинг шарафли набираларидан бири эди.

Феъл-атворда ва эътиқодда бобоси Муҳаммад Тарагайни эслатадиган Шоҳруҳ Мирзо муқаддас ту-шунчаларга алоҳида садоқати билан ном чиқарди, босиқ-вазминлик билан Хурросон тахтини 50 йил бошқарди. Унинг ҳукмронлиги даврида Ҳирот салтанатнинг гуллаб-яшнаган иккинчи марказига айланди.

Агар бугунги мезонлар билан баҳолайдиган бўлсак, умуминсоният эътирофи нұқтаи назаридан бу олий мақомга яқинлашиб қолган бошқа Темурийзодалар ҳам етишиб чиқди. Айниқса, Мирзо Улуғбек (Муҳаммад Тарагай) ва Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг шуҳратини дунёning қайси бурчагида тан олишмайди?

Ёки салтанат юритиш бобида Султон Ҳусайн Мирзо ва Жалолиддин Муҳаммад Акбаршоҳ бу тарихда алоҳида саҳифа очдилар, деб айтиш мумкин. Султон Ҳусайннинг 38 йиллик ҳукмронлиги даврида Хурросон гуллаб-яшнаган ўлкага айланди, маданият, илм-фан тараққий топди. Айниқса, бу давр Мир Алишер Навоийдек буюк сўз санъаткори вояга етгани ва ижод қилгани билан қадрли. Бобур Ҳиндистонда тамал тошини қўйган салтанатнинг муносиб давомчиси Акбаршоҳ ўзининг қарийб 50 йиллик ҳукмронлиги давомида буюк империяни

юзага келтирди. Бу юрт тарихини нурли саҳифалар билан мунааввар қилди. Унинг даври Бобурийлар ҳукмронлигининг энг тўлишган фасли бўлиб қолди.

Иқтидор ва салоҳият ҳақида гап кетганда, албатта, Носириддин Ҳумоюн подшоҳ (Ҳумоюн)ни алоҳида қайд этиб ўтиш жоиз. Бобур фаолиятининг давомчиси сифатида у Ҳиндистондаги салтанатни сақлаб қола олди, укаларининг қаршилигини бостириб, давлатни қайта тиклади. Шунингдек, ўзи ҳам шоир ва олим бўлган Ҳумоюн маънавий тараққиётга жиддий эътибор бериб, ривожланишни янги босқичга олиб чиқди.

Ҳиндистон тарихида худди шундай тарзда иш юритган подшоҳларнинг яна бири – Шоҳжаҳон (шаҳзода Хуррам) бўлди. Унинг даврида улкан қурилиш ишлари амалга оширилди, шу даврда машҳур Тожмаҳал обидаси тикланди.

Айтиш мумкинки, бу авлод вакилларининг ҳар бири ўзига хос бир олам ҳисобланиб, такрорланмас феъл-атворга, саъжияга эга бўлганлар. Жумладан, Абусаид Мирзонинг ўзига хос таржимаи ҳоли бор. Донишманд ва жасур бўлган бу инсон ўз ўрнида шафқатсизлиги билан тарихда қолган. У ўз жидду жаҳди билан Мовароуннаҳр ва Ҳурсонни бир туғ остида бирлаштиришга эришади, шу билан бирга, бошқа Темурий шахзодаларга қарши аёвсиз кураш олиб боради. Уларнинг кўпларини қатл этади. Ўша замон тарихчилари Султон Абусаид ҳарамида 35 нафар маликалари бўлганини, улардан 25 ўғил, 34 қиз кўрганини қайд этадилар (Султон Ҳусайнда – 12, 21, 17), бу жихатдан ҳам у тенгсиз бўлган. Абусаидга хос кескинлик, шафқатсизликни кейинчалик Аврангзеб (Абузафар Муҳиддин Муҳаммад Оламгир)

намойиш этган. У отаси Шоҳжаҳонни уй қамоғига ташлайди, акаси Дорошукуҳни қатл этади. Бошқа акаси Шоҳшужоъани бадарға қилади, укаси Муродбахши ҳам маҳв этади, қизи Зебуннисобегим ҳам унинг ғазабидан четда қолмайди.

Шубҳасиз, бундай феъл-атвор камёб ҳодиса бўлган. Умумий манзара эса жами Темурийларнинг илм-фан, санъат ҳомийси эканлигига кўринади. Энг муросасиз муаррихлар ҳам уларни яратувчи, бунёдкор, ижодкор сифатида тилга олади. Тасаввур қилиш мумкинки, саройда ўзига хос тарбия муҳити шаклланган, шаҳзодалар камолоти учун энг етук олимлар, тажрибали лашкарбошилар, оқил ва до-нишманд шахслар сафарбар қилинган. Шу туфайли улар баркамол бўлиб вояга етган. Аксарияти шоир, олим ва санъат аҳли сифатида тарихда қолди. Таъбир жоиз бўлса, Темурийлар даврини улкан бўстонга қиёслаш мумкин: гуллар, чечаклар очилган, боғлар гуллаб-яшнаган, олий иморатларда тўкин ва фаровон ҳаёт давом этади...

Ана шундай бўстон қучоғига маликаларнинг ўз ўрни бўлгани тайин. Тарих китобларида Сарой-мулк хоним (Бибихоним)нинг зукколиги, Туман ақанинг гўзаллиги кўп қайд қилинган, шу билан бирга улар ёш шаҳзодаларнинг оқила мураббияла-ри ҳам бўлишган. Гавҳаршодбекимнинг ҳаёти – бир китоб бўлишга арзигулик. Хадичабекимнинг Ҳирот муҳитидаги ўрни-чи? Гулбаданбеким (отаси – Бобур) ҳеч муболағасиз бу шонли тарихда нурли из қолдирди. Жаҳоноробеким (отаси – Шоҳжаҳон) ободончилик ишларига ҳомийлик қилиш, «Рисо-лаи соҳибия» китобини ёзиш билан бирга, комила фарзанд сифатида ҳам ном қолдирди. Зебуннисо беким (отаси – Аврангзеб) ҳақида ўша даврдаё «ота-

си подшоҳлик билан эриша олмаган шон-шуҳратга қизи илми билан мұяссар бўлди», деб ёзишган.

Умуман, бу авлод вакиллари ўз фаолиятлари билан инсон ақли, тафаккури, ҳис-туйғуси қандай чегараларни забт этиши мүмкнилигини амалда кўрсатдилар. Ҳатто, уларнинг кўплари эришган на-тижалар забт этиб бўлмас даражада юксак сана-да.

Фикрларнинг оддий оқимидан табиий бир савол юзага чиқади: хўш, ана шундай мукаммал суратга ва сийратга эга бўлган авлод яратган салтанат та-рих саҳнасида кўп яшадими, кам яшадими? Яъни улар умргузаронлик қилган йиллар ўз салоҳияти даражасида эдими? Уларнинг тақдирини «завол» деб атаса бўладими? Саволлар турлича бўлмасин, нишонга олинган нуқта битта: инқирознинг сабаби нима?

Бу савол атрофида, шубҳасиз, жуда кўп муҳокамалар бўлган ва бу жараён ҳамон давом этиши табиий. Жавобни эса жуда жўн ифодалаш ҳам мумкин: ҳар қандай ибтидонинг интиҳоси бор-да!

Тарихнинг отаси Геродот эса ўз вақтида шундай ёзиб қолдирган экан: «Миллатлар(халқлар)тарихида уч босқич кузатилади: муваффақият, муваффақият туфайли – манманлик ва адолатсизлик, шундан кейин кутилган оқибат сифатида – инқироз».

Бу уч босқични баъзан шитоб билан ўн йилда босиб ўтиш мумкиндир. Негаки, ғалабадан сўнг қанча тез манманлик ва адолатсизлик воқеъ бўлса, инқироз кутдирмай келиб қолишини мантиқий муҳокама кўрсатиб турибди.

...Темурийлар салтанати барқ урган йилларда юртдаги осойишталиқ, фаровонлик, рақиблар усти-дан қозонилаётган мунтазам ғалабалар бошни ай-лантириб қўймаслиги мумкин эмасди. Шу туфайли

зеб-зийнатга, майшатга зўр берилгани тарихларда қайд қилинган. Жумладан, 1507 йилда Султон Ҳусайннинг таъзиясига борган Заҳириддин Бобур Ҳиротда шундай манзара устидан чиқади ва таас-суф билан қайд этади: «Бу мирзолар агарда сұхбат ва сұхбаторойлиқда ва ихтилот ва омизишта тавре әдилар, vale сипоҳийлик рев ва рангидин йироқ ва мардоналик ва жанг жадалдин қироқ әдилар». Ҳа, мүйжизавор пиширилган ғоз гүштини бурдалаш-га уста, өғір тутишда моҳир нозик құллар қилич сопини ушлашдан ожиз әдилар, ҳолбуки, ашаддий ёв – Шайбонийлар бу пайтда Амударёдан ўтиб, пой-тахт остонасига яқынлашиб қолғандилар.

Ана шундай ноқобиллик бир омил бўлган эса, давлатни идора қилишдаги бошбошдоқликлар, ўзаро низолар ва урушлар жараённи янада тезлаштирган. Нафсиамрини айтганда, Султон Ҳусайннинг вафоти (1506)дан сўнг салтанатнинг сўнгги қўргони – Ҳирот мудофаасини ташкил эта оладиган довюрак йўлбошчи топилмайди. Ҳолбуки, бундай сўнгги нажот элчиси бўлишга арзидиган шаҳзодалар – қисқа умрида ҳамманинг эътиборини қозонган мирзолар кўплаб туғилган эди. Улар турли фитналар туфайли (балки атайлаб) ўлдириб юборилган эди. Кейинги пайтда Темурийлар байробини баланд кўтара олиши мумкин бўлган, бироқ bemavrid қатл этилган ва ўлдирилган баъзи Темурийзодаларни эслатиб ўтамиз.

Муҳаммад Мўмин Мирзо ота томонидан Умаршайх Мирзо, она томонидан Мироншоҳ ва Шоҳруҳ Мирзоларга хос аслзода шаҳзода эди. У 10 ёшида Астробод ҳокими қилиб тайинланганди. 12 ёшида эса фитна қурбони бўлди (1497).

Умаршайх Мирзонинг олтинчи ўғли Бойқаро ўз довюраклиги, шижаоти билан ажралиб турарди.

Бироқ турли қутқуларга учиб, Шоҳрух ва фарзандларига қарши исёнлар уюштиради. Тароват ва жасоратда тенгсиз, деб тан олинган Бойқаро 31 ёшида Улуғбек фармони билан қатл этилди (1423).

Абусаид Мирзонинг еттинчи ўғли Абубакр шижаатли, жасур, ҳимматли бўлган. Бадахшонни бошқарган Абубакр отаси вафотидан сўнг Султон Ҳусайн даргоҳига интилган. Алишер Навоий илтифотига сазовор бўлган. Ўзаро низолар давомида қўлга тушиб, 22 ёшида қатл этилади (1479).

Бошқа бир Абубакр – Шоҳрух Мирзонинг набираси (отаси – Муҳаммад Жўки) ҳам кўпларнинг эътиборига тушган эди. Хутталон, Арханг, Солисарой, Балхни тасарруфида тутган шаҳзодани Мирзо Улуғбек куёв қилиш ниятида Самарқандга чорлайди. Фаламислар аралашиб, 23 ёшида унинг умри Кўксаройда поёнига етказилади (1449).

Бундай шум тақдир Шоҳрухнинг бошқа бир авлоди – Иброҳим Султоннинг ўғли Абдуллони ҳам домига тортади. Ҳар жиҳатдан баркамол бўлган бу йигит 19 ёшида Султон Абусаид ва Абулхайрхоннинг бирлашган қўшинлари билан жангда ҳалок бўлади (1451).

Абулқосим Бобурнинг ягона ўғли Шоҳ Маҳмуд боболарининг муносиб давомчиси бўлиши мумкин эди, аммо у Кобулга ҳужум чоғида 14 ёшида ҳалок бўлади (1459).

Бундай йўқотишлар кутилаётган инқирознинг даракчилари бўлмаганмикан? Колаверса, Темурйлар тарихида анча салмоққа эга бўлган Шоҳрух Мирзо авлодларининг тақдирни сирли равишда бирданига, жуда тез якун топади (уларнинг сўнгги вакили – Ёдгор Муҳаммад 20 ёшида 1470 йилда маҳв этилади). Бундай фожиали ҳол тарих китобларида турлича изоҳланган.

Хуллас, бу шажара ана шундай ранг-баранг ва бетакрор. Унинг ҳар бир қатида қанчалаб инсонлар тақдири яширган. Биз қайд этган воқеалар эса ўшаларнинг боқий яшаб келаётган акссадоларидир.

* * *

Ҳар қандай насабнома (генеалогия, родословие) да ягона умумийлик бўлган (масалан, хонлар, беклар, сайдиллар дегандек). Темурийлар насабномаси ҳақида гап кетганда, Заҳириддин Бобурнинг қуидаги қайди эътиборли: «Ушбу тариққача Темурбекнинг авлодларини бовужуди салтанат Мирзо дерлар эди...» «Мирзо» сўзига баъзи луғатларда «Ота томонидан шаҳзода бўлғуси зот» (она томонидан шаҳзода эса – Мирак) тарзида изоҳ берилган. (Баъзи туркий халқларда, жумладан, қозоқларда «мирзо» сўзи «жаноб» маъносида ҳам қўлланилмоқда). Демак, исм-шарифлари келтирилаётган барча зотларга «мирзо» нисбасини қўшиш жоиздир (бу ўринда ортиқча белгиларни кўпайтирмаслик учун «Мирзо» сўзи қўшилмади). Темурийлар исмига «Мирзо» қўшиб аташ – жорий қилинган қатъий тартиб, инчунин, бизнинг китобхонларимиз ҳам бу талабни ҳисобга оладилар.

Бобур юқоридаги қайдида давом этиб ёзади: «... Ушбу навбат буюрдимки, мени подшоҳ дегайлар». Бу ҳам истисно тариқасида муомалада бор.

Манбаларда Темурийлар насабномаси илк муротаба Шоҳруҳ Мирзо саройида тузилгани ҳақида маълумотлар мавжуд. Шунингдек, ўша замон тарихчилари йўл-йўлакай уларнинг қариндошлик муносабатларини қайд этиб ўтганлар. Кейинчалик ҳам бу юмуш тўхтаб қолмаган. Насабномалар тузилган, турли кўринишдаги шажаралар нашр этилган. Бу

борадаги энг кейинги мукаммал тадқиқотлардан бири сифатида йирик тарихчи олим, марҳум Турғун Файзиевнинг «Темурийлар шажараси» (Тошкент, «Ёзувчи», 1995 й.) асарини кўрсатиб ўтиш лозим.

Менга раҳматлик Турғун ака билан кўп марта-лаб сұхбатлашиш насиб этган. Бу нодир инсондаги фазилатларни кўриб, илм аҳли – у тошкентликми, вилоятликми – бир хил – хоксор, камсуқум ва бео-зор бўлишига ишонганман. Домла чинакам фидойи, таъмаю иззатталабликдан йироқ покиза инсон эди.

«Темурийлар шажараси» китоби олимнинг эътиқоди маҳсули ўлароқ, узоқ йиллик тадқиқотла-ри натижасида юзага келган. У замонларда тарихий мавзулар қатағон қилинган эди. Китобнинг сўз-бошисидаги «...ҳазрат Соҳибқирон Амир Темурга бўлган эҳтиромим ўлароқ, «Фарзандларимга мен-дан хотира бўлиб қолар», деган умид билан мазкур асарни хуфиёна уйда ёзишга жазм қилдим», деган эътирофда муаллифнинг пок нияти ва порлоқ уми-ди акс этганга ўхшайди.

* * *

Темурийлар насабномаси «Хуррият» газета-сида эълон қилина бошлангач (2006 йил, январь – апрель), «Соҳибқирон бобомизнинг тўғридан тўғри авлодлари ҳозир мавжудми?» тарзидаги саволлар пайдо бўлди. Унга жавоб беришдан олдин бир таф-силот билан танишиб ўтайлик.

Россия телевидениесининг «Время» дастури бир тадқиқот ҳақида ахборот тарқатган эди (2004 йил, 30 июнда). Эмишки, Оксфорд (Англия) университе-ти профессори Бернан Сайкс (эшитган бўйича ёзил-ди) одам наслининг кўпайишига доир қандайдир қонунлар асосида таҳлил ўтказибди. Унинг нати-жасига кўра, ҳозирги пайтда ер юзидаги ҳар 400

кишидан бири Чингизхон авлоди бўлиши мумкин экан. Демак, айни дамда дунёда 16 миллион киши шу авлодга мансуб бўлади.

Агар бу далилни фараз деб қарайдиган бўлсак, бошқа бир ҳақиқатни тан олишимиз шарт. Соҳибқирон бобомизнинг авлодлари Чингизхон наслидан фарқ қилиб, ўтрок, шаҳарлашган турмуш тарзига эга бўлганлар ва улар ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларини тўла назоратга олган эдилар. Яна, ўшандан бери 700 йилга яқин давр ўтди, авлодлар қарийб 20 марта янгиланди. Энди оддий математик ҳисоб-китоб қиласиган бўлсак ҳам, 2 (эр-хотин) сонининг 21-даражаси 2 млн 097152 га teng бўлади, инчунин, бу миқдор ҳозирги юртимиз аҳолисининг 15 фоизга яқинини ташкил этади. Ҳолбуки, Темурийлар бир эмас, бир неча оила эдилар. Бинобарин, аниқ кўриниб қоладики, Темурийлар насли бутун Ўзбекистонни эгаллаб бўлган, яъни бизнинг ҳаммамиз қайсиdir (нечанчиidir) авлодимиз билан (орқали) шу улуғ шажарага бориб тақаламиз. Демак, бизнинг ҳар биримизнинг томиримизда буюк бобо-калонимиз қони (бу ўринда – ген, ДНК маъносида) оқмоқда. Бу ҳақиқатни тарих ҳам, табиат ҳам эътироф этади.

Қолаверса, Соҳибқирон Амир Темур от минган ва давру даврон сурган заминда биз яшаб турибмиз. Биз бу аждодимизнинг чинакам ворисимиз!

2005 йил, декабрь.

ШАЖАРА

Ушбу насабномани тузишда кейинги йилларда нашр этилган барча манбалар билан матбуотда эълон қилинган янги далиллар қиёсий ўрганилиб, улардан фойдаланилди. Хусусан, таниқли тарихчи олим Турғун Файзиевнинг «Темурийлар шажараси», тарих фанлари доктори Азамат Зиёнинг «Ўзбек давлатчилиги тарихи» китобларидағи маълумотлар улар билан солиштириб чиқилди, муқобил далиллар қавс ичидаги рақмлари эса манбаларда тилга олинган, бироқ жиддий амалий фаолият билан шуғулланмаган (аксарияти ёш вафот этиб кетган) зурриётларни билдиради. Уларнинг исмини келтиришга имкон даражасида ҳаракат қилинди. Албатта, бу борада ҳеч қандай мушкулот сезилмаса керак: рақамлар ўғилларни, ҳарфлар эса қизларни ифодалайди.

Ишлаш жараёнида шу нарса маълум бўлдики, ҳали аниқлик киритиладиган, тўлдириладиган ўринлар кўп экан. Бу юмушлар, албатта, яқин келаҗакда муваффакиятли адо этилади.

(Рақамларни тушуниш учун изоҳ:
Соҳибқироннинг 4 ўғли (Жаҳонгир – 1, Умаршайх – 2, Мироншоҳ – 3, Шоҳруҳ – 4) бош рақамлар билан белгиланган, кейинги ҳар бир рақам эса бир авлодни билдиради. Масалан: 1. 2. 5. – Жаҳонгир(1)нинг 2-ўғлиниңг 5-ўғли (Бузанжар) ёки 3. 6. 2. 3. А. – Мироншоҳ(3)нинг 6-ўғлиниңг 2-ўғлиниңг 3-ўғлиниңг 1-қизи (Бекабегим).

1. МУҲАММАД ЖАҲОНГИР

Соҳибқироннинг малика Турмиш (Бурмиш, Нурмушк) оқа билан никоҳидан туғилган фарзанди, 1356 йил – 1376 йил.

Олийнасаб. Хоразм ва Жета юришларида қатнашган, мардлиги ва жасоратлари билан отасининг таҳсинига сазовор бўлган.

Шахрисабзда дафн этилган.

2 ўғил фарзанд қолган (2/3).

Умри – 21 йил.

Маликалари:

Севинчбека (Хонзодахоним). (1373 йилда уйланган).

Бахтмулк оғо (1374).

1.1. МУҲАММАД СУЛТОН

1376 йил, Самарқанд, – 1403 йил, 12 март, Туркия.

Отаси – Муҳаммад Жаҳонгир (1)

Онаси – Хонзодахоним.

Самарқанд ҳокими (1399), Ҳулого мулки ҳукмдори (1401 йил, март).

Фарзандлари – 3 ўғил, 1 қиз¹ (5/6)².

Ўғиллари: Яҳё (1400 – 1408), онаси – Хоника, Муҳаммад Жаҳонгир (1. 1. 1.), Саъд Ваққос (1. 1. 2.), Исмоил – Лаълчечак, Нуҳ – Хонсултон.

Қизлари: Қабегим – Хоника, Мирзо Улуғбек (4. 1.)ка унаштирилган (в. 1419 й.), Азизсултон – Нигор оқа, Ойшабегим – Нигор оқа, Сайди Аҳмад (3. 7.)га турмушга чиққан, Шодмулк – Давлатсултон, Фотима – Давлатсултон, Севиндиксултон – Жонибека).

Умри – 28 йил.

¹ Бирор рутбага эришган фарзандлар.

² Фарзанд (ўғил/қиз)ларнинг умумий сони.

1.2. ПИРМУҲАММАД

1376 йил, апрель, Самарқанд – 1407 йил, февраль, Балх.

Отаси – Муҳаммад Жаҳонгир (1).

Онаси – Баҳтмулк оқа.

Кобул вилояти ҳокими (1392). Валиаҳд. Гарчи бобоси таҳликали Ўтрор тунида ғойибона унга катта ишонч билдирган бўлса-да, турли сабаблар билан бу тилак ўринланмади...

Фарзандлари – 7 ўғил (9/5).

(Маликалари: Сабурсултон – музafferий Шоҳ Шужоъанинг ўғли Жалолиддиннинг қизи. 1384 йил бобосининг таклифи билан уйланади; Ўрдумулк. Яна 5 малика.

Ўғиллари: Довуд, Маҳди (қолганлари ҳақида қўйида маълумот бор).

Қизлари: Маҳдумасултон – Ўрдумулк, аввал Рустам (2. 2.), кейин Сайди Аҳмад (2. 5.)га турмушга чиққан. Соҳибжамол, Бибихон, Фотимасултон, Шоҳсултон).

Умри – 32 йил.

1.1.1. МУҲАММАД ЖАҲОНГИР

1396 йил – 1433 йил, Ҳисор.

Отаси – Муҳаммад Султон (1.1).

Онаси – Нигор оқа.

Халил Султон (3.3) Самарқандни эгаллаганда (1405) уни фахрий ҳукмдор қилиб кўтарган.

Ҳисор ҳокими (1409 йил).

1413 йил сентябрда Шоҳруҳ (4)нинг қизи Марямсултонга уйланган. Малика 1441 йил 14 июнда вафот этган.

Фарзандлари – 2 ўғил (2/1).

Умри – 38 йил.

1.1.2. САЪД ВАҚҚОС

1398 йил – 1418 йил.

Отаси – Мұхаммад Султон (1.1).

Онаси – Тотлибиби.

Сароймұлхоним тарбиясида бўлган.

(Фарзанди – /1, Осиёбека).

Умри – 21 йил.

1.1.3. ЯХЁ

1401 йил – 1408 йил.

Отаси – Мұхаммад Султон (1.1).

Онаси – Хоника.

Умри – 8 йил.

1.1.1.1. МУҲАММАД СУЛТОН

1423 йил, август, Ҳисор – 1448 йил, Ҳисор.

Отаси – Мұхаммад Жаҳонгир (1.1.1).

Онаси – Марямсултон.

(Ўғли Мұхаммад – Ойша хотун. Қизи Хадичабегим – Руқиясултонбеким),

(Фарзанди – 1/1)

Умри – 26 йил.

1.1.1.2. МУҲАММАД ХАЛИЛ СУЛТОН

1426 йил – 1459 йил, Ҳисор.

Отаси – Мұхаммад Жаҳонгир (1.1.1).

Онаси – Марямсултон.

Фарзандлари – 1 ўғил, 1 қиз (1/3).

Умри – 34 йил.

1.1.1.2.1. МУҲАММАД УМАР

1442 йил – 1471 йил, Қандаҳор.

Отаси – Мұхаммад Халил Султон (1.1.1.2).

Онаси – Соҳибсултон.

Султон Ҳусайн (Бойқаро) саройида мулозим,
сўнгра унга қарши исён кўтаради.

Умри – 30 йил.

1.2.1. ҚАЙДУ

1396 йил – 1418 йил, Ҳирот.

Отаси – Пирмуҳаммад (1.2).

Онаси – Сабурсултон.

Кобул ҳокими (1407 йил).

Отасининг мулки берилган.

Шоҳруҳ (4) томонидан асирга олинган ва Ихтиё-
ридин қалъасида вафот этади.

Умри – 23 йил.

1.2.2. ХОЛИД

1399 йил – 1427 йил.

Отаси – Пирмуҳаммад (1.2).

Онаси – Сабурсултон.

Шоҳруҳ саройида мулозим.

Умри – 29 йил.

1.2.3. САЪД ВАҚҚОС

1400 йил – 1418 йил, Озарбайжон.

Отаси – Пирмуҳаммад (1.2).

Онаси – Ўрдумулк.

Мироншоҳ (3)нинг қизларидан бири Ражаб-
султонбегимга уйланган. Малика оқила ва жасур
бўлган. 1414 йилда Саъд Ваққос Қум вилоятининг
ҳокими Қора Юсуф тарафига ўтиб олган.

Умри – 19 йил.

1.2.4. ҚАЙСАР

1401 йил – 1427 йил.

Отаси – Пирмуҳаммад (1.2).

Онаси – Сабурсултон.

Шоҳруҳ (4) саройида хизматда бўлган.

Умри – 27 йил.

1.2.5. БУЗАНЖАР

1402 йил – 1422 йил, август.

Отаси – Пирмуҳаммад (1.2).

Онаси – Сабурсултон.

Шоҳруҳ саройида хизматда бўлган.

(Фарзанди – /1).

Умри – 21 йил.

1.2.6. ЖАҲОНГИР

1402 йил – 1433 йил.

Отаси – Пирмуҳаммад (1.2).

Онаси – Сабурсултон.

Шоҳруҳ саройида хизматда бўлган.

(Фарзанди – 1 /-. Муҳаммад – Кичкинахоним).

Умри – 32 йил.

1.2.7. САНЖАР

1403 йил – 1429 йил.

Отаси – Пирмуҳаммад (1.2).

Онаси – Сабурсултон.

Қайду (1.2.1) саройида, сўнгра Хиротда, Шоҳруҳ хизматида бўлган. (1418 йил).

(Фарзанди – 3/2).

(Ўғиллари: оналари – Шоҳсултон кўкалтош),
Абусаид,

Абуисҳоқ, унинг ўғиллари: Жаҳонгир –
Хожисултон, Пирмуҳаммад – Шаҳрбону;

Абулхайр, унинг ўғиллари: Иброҳим, ўғли – Муҳаммад Темур, Абусолих, ўғли – Алиакбар, Маликқосим, ўғли – Санжар, унинг ўғли – Нуридин)

Умри – 27 йил.

2. УМАРШАЙХ

Соҳибқироннинг Тўлин оқадан туғилган фарзанди. 1356 (1354) йил, Самарқанд (Кеш) – 1394 йил, 16 январь, Курдистон.

Ҳиндувон қалъасини эгаллаш (1370)да алоҳида жасорат кўрсатган, Андижон ҳокими (1375). Хизрхўжанинг лашкарбошиларидан Анқа Тўрани чегарада бартараф этади (1388). Уч йиллик ва беш йиллик юриш давомида мислсиз қаҳрамонликлар кўрсатади. Форс ҳукмдори (1393 йил).

6 нафар ўғил қолган (12/5).

(Ўғиллари: Исфандиёр – Маликат оқа, Муҳаммад – Бекмулк оқа, Бистом – Бахтсултон, Али – Мехрнуш, Умар – Мехрнуш, Достон – Текиш хотун. *Қолган ўғиллар ҳақида қуийида маълумот берилади.*

Қизлари: Насабсултон – Султон оқа, Бобобека – Бекмулк оқа, Зубайдасултон – Бахтсултон, Саодатсултон – Мехрнуш, Жаҳонсултон – Қутлуғ Туркон).

Умаршайх Мирзо Кеш (Шахрисабз)да дафн этилган.

Умри – 39 (41) йил.

Маликалари:

Мулкат оқа – Хизр Ўғлоннинг қизи. Умаршайхнинг вафотидан сўнг Шоҳруҳ (4)га турмушга чиққан.

Қутлуғ Туркон оқа, 1 ўғил, 1 қиз.

Султон оқа, 1 қиз.

Бекмұлк оқа – хожа Юсуф ибн Улжайту апардидінг қизи, 1 ўғил, 1 қиз.

Бахтсултон – Ясовур жалойирнинг қизи, 1 ўғил, 1 қиз.

Түглүқсултон.

Меҳрнұш, 2 ўғил, 1 қиз.

Текиш хотун, 1 ўғил.

Севинчқутлуғ оқа (1390) – Соҳибқироннинг синглиси Ширинбека оқанинг қизи.

Ўғиллари:

2.1. ПИРМУҲАММАД

1379 йил – 1410 йил, Кермон.

Отаси – Умаршайх (2).

Онаси – Мулкат оқа.

Форс ҳукмдори бўлган. (1394–1400, 1403–1410).

Ўзи шарбатдорликдан амирлик даражасига кўтарган Хожа Ҳусайн томонидан сафарда заҳарлаб ўлдирилади.

Фарзанди – 2 ўғил (7/1).

Умри – 32 йил.

2.1.1. УМАРШАЙХ

1398 йил – 1429 йил, Ҳирот.

Отаси – Пирмуҳаммад (2.1).

Онаси – Нигор оқа.

Бувиси Мулкат оқа қўлида тарбияланган.

Исфаҳон ҳокими (1408). Искандар (2.3) хизматида. 1411 йилдан Шоҳруҳ саройида мулозим.

Умри – 32 йил.

2.1.2. СОЛИХ

1406 йил – 1452 йил, Ҳирот.

Отаси – Пирмуҳаммад (2.1).

Онаси – Нигор оқа.

Шоҳруҳ саройида мулозим. Абдуллатиф (4.1.4)га нисбатан кек сақларди.

Фарзанди – (4/3).

(Ўғиллари: Абулайс – Шоҳсултонбека, Султон

Халил – Шоҳсултонбека, Пирмуҳаммад, Умаршайх.

Қизлари: Руқиясултон, Фотимасултон, Шарифа-

султон, оналари – Шоҳсултонбека).

Умри – 47 йил.

(Яна Пирмуҳаммад (2. 1.)нинг ўғиллари: Дарвиш Муҳаммад – Нигор оқа, Илонгир – Нигор оқа, Абуисҳоқ – Нигор оқа, Жонқобил – Одилсултон оқа, Бузанжир в. 1422 й.)

2.2. РУСТАМ

1381 йил – 1424 йил, Исфаҳон.

Отаси – Умаршайх (2).

Онаси – Қутлуғ Туркон оқа.

Исфаҳон ҳокими (1405). Акаси Пирмуҳаммад (2.1)га қарши курашади. Искандар (2.3)ни қатл этади. Ироқ ва Форс ҳукмдори (1415).

Фарзанди – 2 ўғил (9/-).

Умри – 44 йил.

2.2.1. ПИРМУҲАММАД

Отаси – Рустам.

Онаси – Маҳдумасултон.

Фарзандлари – 3/5.

2.2.2. СУЛТОН ЖАЛОЛИДДИН

Отаси – Рустам.

Онаси – Маҳдумасултон.

Фарзандлари – 4/1.

(Ўғиллари: *Рустам* – Бекажон оқа, унинг ўғиллари: Султонали – Ёдгорбегим, Султон Масъуд, унинг ўғли – Мирзажон; *Жаъфар*, унинг ўғиллари: Фаррухзод, Маҳмуд Султон, Санжар, Аҳмад, Турди Муҳаммад, унинг ўғли Али; *Умаршайх, Бойқаро*).

(Яна Рустам (2. 2.)нинг ўғиллари: Усмон (1400–1424) – Дилшод қипчоқ, унинг ўғиллари: *Султонали*, унинг ўғли Султон Ҳусайн; *Султон Муҳаммад* – Ойшабека, унинг ўғиллари Саъд Баққос ва Умар; *Олимшайх* – Саодатсултон, Султон (1404–1423) – Саодатсултон, *Жаъфар* – Дилшод қипчоқ, Муҳаммад Коҷули – Исан мӯғул, Суюргатмиш – Исан мӯғул, Муҳаммад Султон – Бахтсултон).

2.3. ИСКАНДАР

1384 йил – 1415 йил.

Отаси – Умаршайх (2).

Онаси – Мулкат оқа.

Яздий «Зафарнома»сида катта ёшида ҳам сут эмгани қайд этилган.

Андижон (1399), Ҳамадон (1403) ҳокими. Жуда чалкаш ва қизиқ тақдир соҳиби. Ундан Пирали исмли ўғил қолган (1400–1415).

(Фарзандлари – 3/1).

(Ўғиллари: Пирали – Жонмалик, Султонали – Жонмалик, Маҳди – Шерзодмалик).

Умри – 32 йил.

2.4. АҲМАД

1388 йил – 1425 йил.

Отаси – Умаршайх (2).

Онаси – Мулкат оғо.

Бобоси Соҳибқирон 1404 йил сентябрда Конигилда уйланиш тўйини ўтказган эди. Шоҳруҳ (4) саройида, Фарғона ҳокими (1409). Улуғбек билан зиддиятлардан сўнг Қашқарга ўтиб кетади (1414). Шоҳруҳ даъвати билан қайтади ва шаробга ружу қўяди.

(Фарзандлари – 8/5).

(Ўғиллари: Муҳаммад Али – Тожмулк, Султон Маҳмуд – Хуршид оқа, Санжар (в. 1459 й.) – Тожмулк, Султон Иброҳим – Хуршид оқа, Султон Боязид – Хуршид оқа, Султон Муҳаммад – Хуршид оқа, унинг ўғиллари – Исфандиёр, Аҳмад, Ориф, оналари – Саодатсултон; Султон Муҳаммад – Давлаткелмиш оқа, Султон Муҳаммад – Фотима)

Умри – 38 йил.

2.5. САЙДИ АҲМАД

1391 йил – 1429 йил.

Отаси – Умаршайх (2).

Онаси – Туглуқсултон жалойир.

Бобоси Соҳибқирон 1404 йил сентябрда Конигилда уйланиш тўйини ўтказган эди. Шоҳруҳ (4) саройида. Шибирғон суюргол қилинган.

Фарзандлари – 2 ўғил.

Умри – 39 йил.

2.5.1. АҲМАД

1420 йил – 1498 йил, Ҳирот.

Отаси – Сайди Аҳмад (2.5).

Онаси – Махдумасултон оқа.
Султон Ҳусайн Хуресонни олгач, Ҳирот шаҳрининг доруғаси бўлган.
Умри – 78 йил.

2.5.1.1. МУҲАММАД СУЛТОН (Кичик Мирзо)

1458 йил – 1484 йил.
Отаси – Аҳмад (2.5.1.)
Онаси – Оқабегим (2.6.3.Б) (Султон Ҳусайн (2.6.3.2)нинг кичик опаси).
Ақлли, билимдон йигит бўлганидан тоғаси Султон Ҳусайн (2.6.3.2) саройида соҳибихтиёр бўлган. Ёшлиқ ғурурига бориб, мавқеини йўқотади. Хожа Абдулло Анзорий мозоридан қайтишда шаҳаншоҳ (тоғаси)га одобсизлик қилгани учун Ихтиёриддин қалъасига ташланади.
(Фарзандлари – 3/4).
Умри – 27 йил.

2.5.2. УСМОН

Сайди Аҳмад (2.5)нинг ўғли, маълумот сақланмаган, факат ундан Абдулбоки (2.5.2.1) исмли ўғил қолгани маълум. Унинг онаси оққўйли туркманлардан экан.

Шайбонийга қарши жангда (1507) ҳалок бўлган.

2.6. БОЙҚАРО

1393 йил – 1423 йил, Самарқанд.
Отаси – Умаршайх (2).
Онаси – Мулкат оқа.
Бобоси Соҳибқирон 1404 йил сентябрда Конигилда уйланиш тўйини ўтказган эди. Тароват ва жасоратда тенгсиз бўлган. Дастреб Форс ўлкаси ҳукмдори (1412), сўнг бу жойларни Шоҳрух (4) эгаллади.

Шоҳруҳ 1414 йилда Ҳамадонни суюргол қилиб беради. Искандар (2.3)нинг қутқуси билан Шоҳруҳга қарши бориб, Шероздан Иброҳим Султон (4.2)ни кувиб чиқаради. Қайду (1.2.1)га суиқасд уюштиради. Улугбек (4.1) фармони билан қатл этилади.

Фарзандлари – 3 ўғил (6/6).

Умри – 31 йил.

2.6.1. МУЗАФФАР

1409 йил – 1429 йил.

Отаси – Бойқаро (2.6).

Онаси – Кутлуғсултонбегим.

Умри – 21 йил.

2.6.2. МУҲАММАД

Маълумот учрамайди.

Отаси – Бойқаро (2.6).

Онаси – Офоқ оқа.

Ўғли – Султон Увайс (2.6.2.1) Султон Абусайд (3.6.2) хизматида бўлган ва унга қарши исён кўтарган.

2.6.3. ФИЁСИДДИН МАНСУР

1413 йил – 1445 йил, Ҳирот.

Отаси – Бойқаро (2.6).

Онаси – Кутлуғ Туркон оғо.

Ҳукмронлик қилмаган, оддий одамлардек яшаган.

Фарзандлари – 2 ўғил, 2 қиз (5/5).

Умри – 33 йил.

(Яна Бойқаро (2. 6.)нинг ўғиллари: Музффар – Одилсултон оқа, Темурбек – Мехрнуш оқа, Аҳмадқора – Мехрнигор оқа.

Қизлари: Саодатсултон – Бекасултон, Саодатсултон – Лаълбека, Хонсултонбека – Мироншоҳнинг ўғли Муҳаммад Темурга турмушга чиққан, Марямсултонбека – Одилсултон оқа, Жаҳонгир (1. 2. 6.)га турмушга чиққан, Бека – Офоқ оқа, Фотимасултон – Бекасултон).

2.6.3.А. БАДИУЖЖАМОЛБЕГИМ (Бадакабегим, Бадржамолбегим)

Отаси – Гиёсиддин Мансур (2.6.3).

Онаси – Ферузабегим (А.1.А).

Султон Ҳусайн (2.6.3.2.)нинг опаси.

Дашти Қипчоқ султонларидан Пирбудоқقا, у ўлдирилгач, Олтин ўрдалик Аҳмадхонга турмушга чиққан. Унинг қизи Хонзодабегимни 1487 йил Султон Ҳусайн (2.6.3.2) суюкли ўғли Музаффар Ҳусайн (2.6.3.2.6)га никоҳлаб беради. Султон Маҳмудхон, Баҳодир Султон исмли ўғиллари ҳам бўлган.

2.6.3. Б. ОҚАБЕГИМ

Отаси – Гиёсиддин Мансур (2.6.3).

Онаси – Ферузабегим (А.1.А).

Сайди Аҳмад (2.5)нинг ўғли Аҳмад (2.5.1.)га узатилган. Уларнинг никоҳидан ягона ўғил – Муҳаммад Султон (Кичик Мирзо) (2.5.1.1.) туғилган.

(Гиёсиддин Мансур (2. 6. 3.)нинг ўғиллари: Дарвиш Муҳаммад, Муҳаммад Бади, Муҳаммад Музаффар, оналари – Зубайдасултон, Аҳмад (2. 4.) нинг қизи). Қолган ўғиллар ҳақида қуйида маълумот келтирилади.

Қизлари: Шаҳрбону, Мехригор, оналари – Зубайдасултон, Ўрунсултонхоника – Ферузабегим).

2.6.3.1. БОЙҚАРО

1430 йил – 1487 йил.

Отаси – Фиёсиддин Мансур (2.6.3).

Онаси – Ферузабегим (A.1.A), Соҳибқироннинг катта қизи Тоғайшоҳ Оқабегим (A.)дан набираси Султон Ҳусайн(А.1)нинг қизи бўлган. (У 1469 йил июлда вафот этади). (Султон Ҳусайнга Мироншоҳ(3) нинг қизи Кутлуғсултон узатилган эди.)

Бир неча муддат Балхни бошқарган.

Фарзандлари – 3 ўғил (3/4).

Умри – 58 йил.

2.6.3.1.1. СУЛТОН МУҲАММАД

1449 йил – 1483 йил

Отаси – Бойқаро (2.6.3.1).

Онаси – Зубайдасултон

Султон Ҳусайн (2.6.3.2.) саройида хизматда бўлган.

Умри – 35 йил.

2.6.3.1.2. СУЛТОН УВАЙС

1451 йил – 1491 йил.

Отаси – Бойқаро (2.6.3.1).

Онаси – Саодатсултон.

Султон Ҳусайн (2.6.3.2) катта қизи Зайнабсултонимбегим (2.6.3.2.A)ни унга никоҳлаб берган. 1 қиз, 1 ўғил кўрган. Ўғли – Муҳаммад Султон кейинчалик Бобур хизматида бўлиб, Куннуж вилоятини бошқарган.

Умри – 41 йил.

2.6.3.1.3. ИСКАНДАР

1455 йил – 1502 йил.

Отаси – Бойқаро (2.6.3.1).

Онаси – Саодатсултон.

Султон Ҳусайннинг еттинчи қизи Султоннажод-бегим (2.6.3.2.Ё)га уйланган.

Умри – 48 йил.

2.6.3.2. СУЛТОН ҲУСАЙН (Шаҳаншоҳ)

1438 йил, июль – 1506 йил, 5 май, Ҳирот.

Отаси – Фиёсиддин Мансур (2.6.3).

Онаси – Ферузабегим (А. 1. А.).

Абулқосим Бобур саройида (1452), унинг Абусаид (3.6.2)га қарши Самарқандга юришларида қатнашди, ҳибс этилди. Санжар Мирзо (2.4.3) ҳузурида, унга күёв. Хивани эгаллаган (1467). Ҳурросон ҳукмдори бўлган (1469 йил, 24 марта). Давлати чегаралари – шимолда Хоразм, жанубда Қандаҳор, шарқда Ғазни ва Балх, ғарбда Домғон ва Бистом. Унинг даврида Ҳирот маданият ва санъат марказига айланган. Буюк шоир Алишер Навоийнинг дўсти, «Ҳусайний» таҳаллуси билан шеърлар ёзган. Темурийлар суло-ласининг энг ёрқин намояндадаридан бири бўлган.

Фарзандлари – 14 ўғил, 11 қиз (21/17).

Умри – 69 йил.

Маликалари:

Бекасултонбегим, 1457 йил уйланган, Аҳмад Мирзо (2.4)нинг набираси, 1 ўғил фарзанд кўрган.

Чўлибегим, қозоқbekларининг қизи, 1 қиз.

Шаҳрибонубегим, Султон Абусаид (3.6.2)нинг қизи. Талоқ қилган.

Пояндасултонбегим, Султон Абусаид қизи, 1 ўғил, 4 қиз.

Хадича оқабегим (1451), амир Муҳаммад Сариқ қизи, 2 ўғил.

Попо (Бобо) оқачабегим, 5 ўғил, 4 қиз.
Офоқбегим, Попооқачабегимнинг эмакдоши.
Менглибий оқача, ўзбек хонимларидан. 3 ўғил, 2 қиз.

Латифасултон оқача, канизаклардан, 2 ўғил.
(2/1)

Бегимсултон оқача.
Зубайдабегим, 1 қиз.
Тўлакбегим, Ҳусайн сўфи қизи.

Султон Ҳусайннинг ўғиллари:

2.6.3.2.1. БАДИУЗЗАМОН

1458 йил – 1515 йил, Истанбул.
Онаси – Бекасултонбегим.
Астробод, Балх ҳокими. Хулқ-атвори гўзал, маънавияти етук шахс бўлиш билан бирга туркий ва форсий тилда шеърлар ёзган. Таъб назмини Алишер Навоий юқори баҳолаган.

Фарзанди – 2 ўғил (2/1).
Умри – 58 йил.

2.6.3.2.1.1. МУҲАММАД МЁМИН

1486 йил – 1497 йил.
Отаси – Бадиuzzамон (2.6.3.2.1).
Онаси – Ўринсултонхоникабегим (Абусаид (3.6.2) нинг Шоҳрухнинг набираси Алоуддавла (4.3.1)нинг қизи Руқиясултонбегим никоҳидан туғилган қиз).

Астробод ҳокими. Бобоси Султон Ҳусайн фармони билан Ихтиёридин қалъасида қатл этилган.

Умри – 12 йил.

2.6.3.2.1.2. МУҲАММАД ЗАМОН

1496 йил – 1539 йил.

Отаси – Бадиuzzамон (2.6.3.2.1).

Онаси – Таҳматинбекнинг қизи.

Эрон шоҳи мулозиматида, Астробод ҳокими бўлган (1515). Шайбоний билан жангда асир тушиб, қочган. Кобулга ҳужум қиласи, сўнгра Бобур (3.6.2.4.1) хизматида бўлган. Бобур ўз қизларидан бири – Маъсумани никоҳлаб берган. Биҳар вилояти ҳокимлигига тайинлайди. «Бобурнома»да ҳурмат билан тилга олади.

Умри – 44 йил.

2.6.3.2.2. ШОҲФАРИБ

1471 йил – 1496 йил.

Онаси – Хадичабегим.

Хирот шаҳри ҳокими. Жасур, табиати чиройли, сўзлари ёқимли, бироқ букри бўлган. «Фаридий» тахаллуси билан шеърлар ёзган, девон тузган. Иқтидорини Алишер Навоий юксак баҳолаган, «Фарҳод ва Ширин» достонининг 53-бобини унга бағишилаган. Қабрига Султон Ҳусайн ўзи учун тайёрлатган «Санги ҳафт қалам» қора тош ўрнатилади.

Умри – 26 йил.

2.6.3.2.3. АБУТУРОБ

1472 йил – 1498 йил.

Онаси – Менглибиби оқача.

Ўғли – Суҳроб (1490–1509) Бобур маълумотича, «Фарид бадҳайъат, бир кўзи кўр эди». Абутуроб Ироқقا кетади ва дарвешликни ихтиёр этади.

Умри – 27 йил.

2.6.3.2.4. АБУЛМУҲСИН

1472 йил – 1507 йил.

Онаси – Латифасултон.

Умри – 36 йил.

2.6.3.2.5. МУҲАММАД МУҲСИН (Кепак Мирзо)

1474 йил – 1507 йил.

Оналари – Латифасултон оқача.

Султон Ҳусайн Абулмуҳсинга Марв, Муҳаммад Муҳсинга Обивард вилоятини берган эди. Мўмин Мирзо қатлидан сўнг улар ғазабланиб, оталарига қарши исён кўтарадилар, қаттиқ зарбалар берадилар. Кўп ихтилофлардан сўнг муросага келадилар. Уларга Тус, Машҳад, Обивард, Нисо вилоятлари берилади. Шайбонийхон тунда Машҳадни босади, кучли қаршилик кўрсатадилар. Енгилиб, ака-укалар қатл этилади.

Умри – 34 йил.

2.6.3.2.6. МУЗАФФАР ҲУСАЙН

1473 йил – 1509 йил, Астробод.

Онаси – Хадичабегим.

Астробод ҳокими (1497). Оғир дард билан вафот этади.

Умри – 37 йил.

2.6.3.2.7. МУҲАМММАД ҲУСАЙН

1476 йил – 1503 йил.

Онаси – Менглибиби оқача.

Отаси касаллигида Абутуроб (2.6.3.2.3.) билан Ироқقا қочади. 1498 йил қўшин билан Астрободни эгаллайди, умрининг охиригача бошқаради. Ҳасба касалидан вафот этади. «Рофизийликни қабул қилган, шоирлиги бор эди» (Бобур).

Умри – 28 йил.

2.6.3.2.8. ФАРИДУН ҲУСАЙН

1478 йил – 1510 йил.

Онаси – Менглибиби оқача.

Акаси Мұхаммад Ҳусайндан сүнг Астробод ҳокими бўлган. Шеърлар ёзган.

Шайбонийхон томонидан қатл этилади.

Умри – 33 йил.

2.6.3.2.9. ҲАЙДАР МУҲАММАД

1479 йил – 1502 йил.

Онаси – Пояндасултонбегим.

Машҳад ва Балх вилоятларини бошқарган. Ўз ажали билан вафот этган. Ягона фарзанди – Шодибеким Бобур саройида бўлган.

Умри – 24 йил.

Попоқачабегимдан туғилган ўғиллар:

2.6.3.2.10. МУҲАММАД МАЪСУМ

1476 йил – 1501 йил.

Қандаҳор берилган эди. Бошқара олмайди.

Умри – 26 йил.

2.6.3.2.11. ИБРОҲИМ ҲУСАЙН

1478 йил – 1505 йил.

Балх ҳокими. Дарвеш Али (Навоийнинг укаси) унга қарши исён кўтаради. Қойин вилояти берилади. Ичкиликка ружу қўйиб, вафот этиб кетади.

Умри – 28 йил.

2.6.3.2.12. ФАРРУХ ҲУСАЙН

1480 йил – 1503 йил.

Ҳукмдорлик қилмаган.

Умри – 24 йил.

2.6.3.2.13. МУҲАММАД ҚОСИМ

1482 йил – 1507 йил.

Шайбонийларга қарши Машҳадда курашмоқчи бўлади. Енгилади ва қатл этилади.

Умри – 26 йил.

2.6.3.2.14. ИБН ҲУСАЙН

1486 йил – 1513 йил Ироқ.

Жасур ва шиҷоатли бўлган. Акаси Иброҳим Ҳусайндан сўнг 1504 йили унга Қойин вилояти берилган.

Умри – 28 йил.

Султон Ҳусайннинг қизлари:

2.6.3.2. А. ЗАЙНАБСУЛТОНБЕГИМ, онаси – Чўлибегим.

Султон Увайс (2.6.3.1.2.) (вафоти – 1491) ва Абдулбоқи (2.5.2.1.) Мирзоларга никоҳланган (1502). Ўткир сўз устаси бўлган. 1520 йил Бобур ҳузурига кетаётганда Нилобда вафот этган.

Пояндасултонбекимдан туғилган қизлар:

2.6.3.2. Б. ОҚБЕГИМ

Қизи – Қоракўзбеким Бобурнинг иниси, Ғазни ҳокими Носир (3.6.2.4.3)га узатилган. 1504 йилда вафот этган.

2.6.3.2. В. БЕКАБЕГИМ

Холаси Робиясултонбекимнинг ўғли Бобур (Мироншоҳ (3)нинг авлодларидан бири)га узатилган. 1502 йил вафот этган.

2.6.3.2.Г. ОҚАБЕГИМ

Холаси Р.нинг бошқа ўғли – Султон Муродга узатилган.

2.6.3.2.Д. КИЧКИНАБЕГИМ

Султон Масъуд (3.6.2.3.1)га онаси бермаган. Отаси ҳаётлигига вафот этиб кетган. Сайд ота авлодларига турмушга чиққан эди.

Попооқачабегимдан туғилган қизлар:

2.6.3.2.Е. САОДАТБАХТБЕГИМ (Бегимсултон)

Султон Маъсуд (3.6.2.3.1.)нинг кўзига мил тортилгач, унга узатилган. 1 ўғил, 1 қизи бўлган. Каъбатуллоҳга ўғли билан кетиб, ўша ерда қолган.

2.6.3.2.Ё. СУЛТОННАЖОТБЕГИМ

Искандар (2.6.3.1.3.)га узатилган.

2.6.3.2.Ж. МУНАВВАРСУЛТОНБЕГИМ

Андхўй сайидларидан Сайд Мирзога узатилган.

2.6.3.2.З. БАЙРАМСУЛТОНБЕГИМ

Онаси – Менглибий оқача.

Сайд Абдулло Мирзога узатилган. Ўғли Сайид Барака Бобур Самарқанддалигига хизматида эди, Астрободда қизилбошлар қўлида ҳалок бўлган.

2.6.3.2.К. ФОТИМАСУЛТОНБЕГИМ

Онаси – Менглибий оқача. Мироншоҳ наслидан Ёдгор Мирзо (Сайди Аҳмад (3.7)нинг набираси)га узатилган.

2.6.3.2.Л. ОЙШАСУЛТОН ОҚАБЕГИМ

Онаси – Зубайдабегим. Ўғиллари Қосим Ҳусайн Султон (Бадовун ҳокими) ва Абдулло Султонлар Бобур хизматида бўлган.

3. МИРОНШОХ

Соҳибқироннинг Менглибека оқа Жониқурбонийдан туғилган фарзанди, 1366 йил, Мовароуннахр – 1408 йил, Озарбайжон (Сардруд мавзеси).

14 ёшида Хурсон ҳукмдори, Хулогу давлати ҳудудлари подшоси (1393). 1396 йил отдан йиқилиб шикастланади, бу унинг ҳаётига кескин таъсир этади. Сўнгра соғлиги тикланиб, давлат ишларида фаол иштирок этади. Унинг авлоди Темурийлар сулоласида энг узоқ даврон сурган.

7 нафар ўғил ва бир неча қиз (12/6) қолган.

Умри – 43 йил.

Маликалари:

Давлатқолди – Пояндасултонбегим авлодидан.

Севинбека (Хонзодахоним) – Жаҳонгир Мирзо (1) вафотидан сўнг уйланган.

Ўринсултонхоника – Суюргатмишхон қизи.
(Жами – 10 нафар).

Қизлари:

Фотимасултон.

Бекасултонбегим – Умаршайхнинг ўғли Искандар (2.3)га узатилган.

Кутлуғсултонбегим – Соҳибқироннинг қизи Тоғайшоҳ оқабегим (A.)дан набираси Султон Ҳусайн(A. 1.)га узатилган.

Саодатсултон.

Ражабсултонбегим – Саъд Ваққос (1.2.3)га, унинг вафотидан сўнг укаси Санжар (1.2.7)га узатилган.

Робиясултон.

Ўғиллари: (Муҳаммад Қосим – Севинчбека, Жамшид – Мурод, Қарочар – Руҳпарвар, Муҳаммад Темур – Давлатбаҳт. Қолган фарзандлари ҳақида қуийда маълумотлар берилади).

3.1. АБУБАКР

1382 йил – 1417 йил.

Отаси – Мироншоҳ (3).

Онаси – мўғул маликаси Ўринсултонхоника.

1399 йилда отаси ўрнида ҳоким қилиб тайинланади, бироқ рад этади. Укаси Умар (3.2) билан бир умр ихтилофда бўлган. Яздий «Зафарнома»сида Абубакри ҳожи Сайфуддиннинг қизи Шодмулкка, Боязиднинг қизига (1402), Мардин ҳокими Султон Исонинг қизига бобосининг таклифи билан уйланганини ёзган.

(Фарзандлари – 5/7).

Ўғиллари: Али – Дурсултон оқа, Усмон Жадий (1401–1408) – Дурсултон оқа, Чўлпонмулк оқа тарбиясида бўлган, Илонгир (1396–1409) – Жаҳон хотун, Сухроб – Гулмулк, Афросиёб.

Қизлари: Ойшасултон – Шоҳмулк оқа, Ўгасултон – Шоҳмулк оқа, Зоҳидасултон – Шоҳмулк оқа, Зуҳрасултон – Дурсултон, Одилсултон – Жаҳон хотун, Ҳабибасултон – Гулмулк, Кермонсултон – Шоҳмулк оқа).

Умри – 36 йил.

3.2. УМАР

1383 йил – 1407 йил, Ҳирот.

Отаси – Мироншоҳ (3).

Онаси – Ўринсултонхоника.

Самарқанд ҳокими (1398, март). 1399 йилдан отаси ўрнида ҳоким – Ҳулогу давлати ҳудудлари подшоси. Бобоси вафотидан кейин бек атка Жаҳоншоҳ билан ихтилофи мавқеига путур етказади. Амакиси Рустам (2.2.) кўмагида Султонияда турган акаси Абубакр (3.1.)га ҳужум қиласида. Бироқ натижа бўлмагач, Шоҳруҳ (4) ҳузурига боради.

(Фарзандлари – 2/1)

(Ўғиллари: Ясугей – Пояндарека, Бахшойиш – Лаълбиби, қизи Султонбадржамол – Лаълбиби).

Умри – 25 йил.

3.3. ХАЛИЛ СУЛТОН

1384 йил – 1411 йил, Рай.

Отаси – Мироншоҳ (3).

Онаси – Хонзодаҳоним.

15 ёшида Ҳиндистон юришида жасорат кўрсатиб, бобосининг таҳсинига сазовор бўлади. Етти йиллик юришда ҳам фаол қатнашади. Соҳибқироннинг синглиси Ширинбека оқанинг ўғли Алининг қизи Жаҳонсултонбегимга ҳам уйланган.

Соҳибқирон вафотидан сўнг Самарқанд таҳтига ўтиради. Канизак Шодмулк билан ишқий можаролар бошланади. Шоҳруҳ унга Рай вилоятини беради, шу ерда вафот этади.

(Ўғиллари: Муҳаммад Бурғул (1399 й.) – Жаҳонсултонбегим, Муҳаммад Баҳодир – Жаҳонсултонбегим, Муҳаммад Бокир (1406-1434) – Шодмулк оқа, Али – Тўқмоқ.

Қизлари: Ширинбека оқа – Жаҳонсултонбегим, Кичик оқа – Жаҳонсултонбегим, Султонбадрулмулк – Шодмулк оқа, Мирзо Улуғбек (4. 1.)га турмушга чиққан, Сароймулк оқа).

Умри – 28 йил.

3.4. ИЙЖАЛ

1387 йил – 1415 йил, Рай.

Отаси – Мироншоҳ (3).

Бобоси Соҳибқирон 1404 йил сентябрда Конигилда уйланиш тўйини ўтказган эди.

Дастлаб Бадахшон, сўнг Рай (1411) ҳокими.

Ўғиллари: Мироншоҳ – Ўринсултон оқа, Музаффар – Шоҳмулк оқа.

Қизлари: Пояндасултон – Ўринсултон оқа, Саодатсултон – Шоҳмулк оқа).

Умри – 29 йил.

3.5. СУЮРҒАТМИШ

1399 (1386) йил – 1411 йил.

Отаси – Мироншоҳ (3).

Ҳукмронлик қилмаган.

Умри – 13 (26) йил.

Ўғиллари: Муҳаммад Бади, унинг ўғиллари: Умар, ўғли Шоҳ Ҳусайн; Усмон, унинг фарзандлари: Рустам, Санжар, Муҳаммад Бади, Темур, Дурсултон, Оқабека, Пояндасултон; Муҳаммад Қосим, унинг фарзандлари: Бобур, Султонмурод, Абулқосим, Оқбека, Мехрбону, Бекабека, Оқабека, оналари – Робиясултонбека;

Қосим;

Баҳор, унинг фарзандлари: Жаҳонгир, Суюргатмиш, Саъд Ваққос (ўғли Муҳаммад Мироншоҳ) –

оналари – Гулбекабека, Султон Мұхаммад – Мунис-султон, Мехрбонубека, Шахрбонубека, яна 2 қиз).

Ийжил, фарзандлари: Абдулла, Абдулжаббор, Саодатсултон, Бахтсултон).

3.6. СУЛТОН МУҲАММАД

Яшаган йиллари ҳақида маълумот сақланмаган.
Отаси – Мироншох.

У Мироншохнинг қизларидан бирининг ўғли ҳам бўлиши мумкин (олим Турғун Файзиев изоҳи). Бошқа бир манбада Мироншоҳ Мирзо (3)нинг ўғиллари қаторида 8–9 ўринда қайд қилинган. Суҳроб курднинг қизи Шоҳислимга уйланган, ундан 2 ўғил, 1 қиз кўрган, дейилади.

(Онаси – Мехрнуш).

Фарзандлари – 2 ўғил (2/1).

3.7. САЙДИ АҲМАД

Яшаган йиллари ҳақида маълумот сақланмаган.
Отаси – Мироншох.

Онаси – Давлатқолди.

Амакиси Шоҳруҳ замонида факир ва дарвишона ҳаёт кечирган. Шоир сифатида танилган. Навоийнинг хабар беришича, ўзбекча ва форсча девон тузган. «Салим таъб ва пок зеҳн киши эрди. Хили машҳур назмлари бор. Ҳам ғазал, ҳам маснавий, ҳам туркий, ҳам форсий ғазал таврида девони бор» (Алишер Навоий). Дунёвий адабиётда машҳур бўлган Хоразмий «Муҳаббатнома»си руҳида «Таашшуқнома» (1436) достонини ёзган ва уни Шоҳруҳ Мирзо (4.)га бағишилаган.

(Фарзандлари – 10/2)

Ўғиллари: Абулмаолий – Ҳожи хотун. Абусолих – Қутлуғсаодат.

Фаррухзод – Қутлуғсаодат, унинг ўғиллари Фаррухқадам, Султон Муҳаммад, Ёдгор, Фаррухбек, унинг ўғиллари Султон Мансур, Султон Мурод, Бобур, Фаррухнажот;

Султон Аҳмад (Маҳмуд) – Ойшабека, ўғли Муҳаммад Султон;

Муҳаммад Боқир – Руқиясултон. Усмон – Руқиясултон. Зайнилобиддин – Руқиясултон. Музаффар – Руқиясултон. Ғазанфар – Соҳибсултон. Сухроб – Соҳибсултон.

Қизлари: Давлатқолди, Асилсултон, оналари – Руқиясултон).

3.6.1. МАНУЧЕХР

1418 йил – 1469 йил, Рустамдор.

Отаси – Султон Муҳаммад (3.6).

Онаси – Шоҳислим.

Укаси Абусайд (3.6.2) хизматида бўлган.

Султон Ҳусайн (2.6.3.2)га қарши фитнада қатнашгани учун қатл этилади.

Ўғли – Малик Муҳаммад (1458(1448) – 1494) Султон Маҳмуд (3.6.2.3) Самарқанд таҳтига ўтиргач, ўз қайнатасига қарши қўшин тортади. Жангда асир тушиб, Кўксаройда қатл этилади.

Қизи – Қоракўзбегим Султон Абусайднинг тўртинчи ўғли Умаршайх (3.6.2.4)га узатилган.

Умри – 52 йил.

3.6.2. СУЛТОН АБУСАИД

1424 йил – 1469 йил.

Отаси – Султон Муҳаммад (3.6).

Онаси – ?

Самарқандни эгаллашучунда слабки ҳаракатларида (1449) Мирзо Улугбек (4.1)дан зарба ейди.

Абдуллатиф (4.1.4) қатлга етказилганда (1450) Туркистон унинг қўлида эди. Ўзбек хони Абулхайрхон кўмагида Абдулло (4.2.3)ни енгиб, Самарқандни эгаллайди. Хожа Ахрор Валини Тошкентдан Самарқандга чақиртириб, ўзига яқин олади. Абулқосим Бобур (4.3.3) вафотидан сўнг Хурросонни ҳам фатҳ этади. Ўз донишмандлиги, бир вақтнинг ўзида шафқатсизлиги билан машҳур. Кўплаб шаҳзодаларни қатл этган. Узун Ҳасанбек бошлиқ оқкўйли туркмонлар Қорабоққа бориш йўлини тўсиб, Ширвонда маҳв этади.

Фарзандлари: 11 ўғил, 14 қиз (25/34).

(Ўғиллари: Муҳаммад Жаҳонгир, Султон Жаҳонгир, оналари – Давлатбахт оқа, Султон Иброҳим – Канизакбегим оқа, Бойсунғур (1456) – Руқиясултонбегим, Султон Санжар – Дилшод оқача, Аблулло – Боймулк оқача, Султон Муҳаммад (в. 1494) – Ҳанифасултон оқача, Искандар – Давлатсултон оқача, Шоҳмансур – Бўлғон оқача, Мироншоҳ – Гавҳарсултон оқача, Рустам – Гулшоҳ оқача, Султон Усмон – Сабурсултон оқача, Музaffer – Бибисултон оқача. Қолган ўғиллари ҳақида қуйида маълумот берилади.

Қизлари: Пояндасултонбегим – Дилшод оқача, Султон Ҳусайн (2. 6. 3. 2.)га турмушга чиққан, Робиясултонбека – Дилшод оқача, Суюртғатмиш (3. 5.)нинг набираси Муҳаммад Қосимга турмушга чиққан, Шаҳрибонубека – Боймулк оқача, Султон Ҳусайн (2. 6. 3. 2.) га турмушга чиққан. Яна 31 нафар қизлар). Отаси вафотидан сўнг 7 нафар кизи Бобур (3.6.2.4.1) ҳузурига боради.

Умри – 46 йил.

Маликалари:

Хонзодахоним – Абулхайрхон қизи.

Робиясултон – Мироншоҳ (3)нинг ўғли Муҳаммад Темур қизи.

Ўтабегим (Оқабегим) – Мирзо Улуғбек (4.1)нинг қизи.

Руқиясултонбегим – Шоҳруҳ (4)нинг Бойсунғур ўғлидан туғилган Алоуддавла (4.3.1)нинг қизи.

Офоқ оқача кўкалдош – Алоуддавла (4.3.1)нинг ўғли Иброҳимнинг қизи.

Маликсултонбегим – Ўрдабуға тархоннинг қизи.

Хонзодабегим – Тожиддин Термизийнинг қизи.

Шаҳзодабегим – Шоҳ Муҳаммад Бадахшонийнинг қизи.

Боймулк оқача – Жон Дарвишнинг қизи.

Хадичабека – Мавлоно Насриддиннинг қизи.

Нусратсултон оқа – Шоҳвали сулдузнинг қизи.

Бибисултон оқача – Ферузшоҳ қавчиннинг қизи.
(Малика ва канизаклари жами – 35 нафар.)

3.6.2.1. СУЛТОН АҲМАД

1451 йил, Самарқанд – 1494 йил, Оқсув.

Отаси – Султон Абусаид (3.6.2).

Онаси – Ўрдабуға тархоннинг қизи (Маликсултонбегим).

Отаси Самарқанд ва Бухоро вилоятларини, кейинчалик Хўжанд ва Ўратепани берган. Шиҷоатли, мерган, ҳаёли (оёғини уй ичида ҳам ёпиб юраркан) одам. Ичкиликка ружу қўйса, 20–30 кун тинимсиз ичган. Тўрт бора жанг қилиб, ҳаммасида енгган. Куёви, мўғул ҳукмдори Султон Маҳмудхон билан иттифоқ тузиб, Умаршайх (3.6.2.4)га қарши Андижонга ҳужум қиласи. Бобур (3.6.2.4)га таҳтни инъом этиб, қайтаётганда йўлда вафот этади.

Фарзандлари – 2 ўғил, 5 қиз (-/6).

Ўғиллар ёшлигига вафот этган.

(Қизлари: Робиясултонбегим (Қарокўзбеким) – Кутлуғбеким, Солиҳасултонбеким (Оқбеким) – Кутлуғбеким, Султон Масъуд (3. 6. 2. 3. 1.)га турмушга чиққан, Ойшасултонбеким – Кутлуғбеким, 5 ёшлигига Бобур (3. 6. 2. 4. 1.)га унаштирилган, Самарқандни иккинчи марта олганда уйланган, Фахринисо исмли қиз тукқан, Бобур никоҳидан чиққан; Султонбеким – Кутлуғбеким, Султон Али (3. 6. 2. 3. 3.)га турмушга чиққан, Маъсумасултонбеким – Ҳабибасултонбеким, Бобурга (1507) турмушга чиққан, Гулбекабегим, Суорғатмиш (3.5.)нинг ўғли Баҳорга турмушга чиққан).

Умри – 44 йил.

Маликалари:

Мехрнигорхоним – Юнусхоннинг катта қизи.

Тархонбеким.

Кутлуғбеким. Ошиқ бўлиб олган, суюкли малика бўлган, феъли эркаксифат шаддод аёл, май ичар экан. 4 қиз тукқан.

Хонзодабеким, Термиз хонзодаларидан.

Латифабеким.

Ҳабибасултонбеким.

3.6.2.2. СУЛТОН МУҲАММАД

1452 йил – 1467 йил.

Отаси – Султон Абусайд (3.6.2).

Онаси – Хонзодабеким.

Отасининг Ироқ юриши (1467)да бирга бўлган.

Умри – 16 йил.

3.6.2.3. СУЛТОН МАҲМУД

1453 йил – 1495 йил.

Онаси – Султон Абусаид.

Онаси – Ўрдабуға тархоннинг қизи (Маликсултонбегим).

Астробод ҳокими. Таъби назми бўлган, ғазал ёзган.

Султон Аҳмад (3.6.2.1) вафотидан сўнг Самарқанд ҳукмдори. Султон Ҳусайн (2.6.3.2) билан икки бора урушиб, енгилган. Зулм, фисққа зўр берган, дуойибад қилинган. Отаси вафотидан сўнг халқ тахтдан мосуво қилиб, пойтахтдан ҳайдаб чиқаради.

5 хотинидан 5 ўғил ва 11 қиз кўрган (5/9).

Умри – 43 йил.

Ўғиллари:

3.6.2.3.1. СУЛТОН МАСЪУД

1475 йил – 1506 йил.

Онаси – Хонзодабегим Термизий.

Ҳисор ҳокими. Отаси вафотидан сўнг укаси Бойсунғур (3.6.2.3.2)га қарши қўшин тортади, натижада бўлмагач, Султон Ҳусайн (2.6.3.2) хузурига боради.

Ўз отабеги Ҳусравшоҳ унинг кўзига мил тортади. Ҳусайн (2.6.3.2) қизи Бегимсултон (2.6.3.2.E)ни никоҳлаб беради.

Умри – 32 йил.

3.6.2.3.2. БОЙСУНҒУР

1477 йил, Ҳисор – 1499 йил.

Онаси – Пошшабегим.

Устози – Сайийд Маҳмуд шия мазҳабидан эди. «Одилий» деб шеър ёзган. Бухоро, Самарқанд

ҳокими. Укаси Султон Али (3.6.2.3.3) ва Бобур (3.6.2.4.1)га қарши курашади. Самарқандни Бобурга олдириб, Ҳисорга, Хусравшоҳ ҳузурига боради. Ҳарбий юриш асносида Хусравшоҳ бўғиб ўлдиради.

Умри – 23 йил.

3.6.2.3.3. СУЛТОН АЛИ

1483 йил – 1500 йил, Қўлба.

Онаси – Зухрабегим.

Қарши, Бухоро ҳокими. 1498 йил эрта баҳорда Самарқандни эгаллайди. Бобурга қарши туриш учун онаси Шайбонийга хат ёзиб, уйланишни таклиф қиласиди. Шайбоний шаҳарни эгаллаб, Султон Алини ялангликда қатл қиласиди.

Умри – 18 йил.

3.6.2.3.4. СУЛТОН ҲУСАЙН

1481 йил – 1493 йил.

Онаси – Хонзодабегим (Мир Бузрукнинг набираси).

Ўратепа вилояти ҳокими бўлган.

Умри – 13 йил.

3.6.2.3.5. СУЛТОН УВАЙС (Мирзохон)

1485 йил – 1526 йил, Бадахшон.

Онаси – Нигорхоним (Юнусхоннинг қизи, Бобурнинг холаси).

Отаси вафот этганда тоғаси, Тошкент хони Султон Маҳмудхон саройида эди. Кейин Бобур ҳузурига боради. Бобур Султон Ҳусайн таъзиясига фотиҳа учун Ҳиротга кетганда Султон Увайсни Кобул таҳтига ўтқазадилар. Азл этиб, Бадахшонни беради.

Умри – 42 йил.

(Ўғли Сулаймон (1514–1589), унинг ўғли Иброҳим (1534–1559), унинг ўғли Шоҳруҳ (1557–1592), унинг ўғиллари: Муҳаммад Замон (1576–1613) ва Ҳасан (1580–1605).

3.6.2.3.5.1. СУЛАЙМОН

1514 йил – 1590 йил, Лоҳур.

Отаси – Султон Увайс (Мирзохон).

Отаси вафот этгач, Бобур Бадаҳшонни беради.

«Зукко» таҳаллуси билан шеърлар ёзган. Гарчи мижози суст бўлса-да, ҳокимият иштиёқида ҳаракати жадал бўлади. Муҳаммад Ҳаким (3.6.2.4.1.1.2)га қарши Кобулни олиш учун 4 марта ҳужум қиласи. Набираси Шоҳруҳ (3.6.2.3.5.1.1.1) билан кўп курашади, Абдуллаҳондан ёрдам сўрайди. Акбар саройида вафот этади.

Умри – 77 йил.

Султон Маҳмуд (3.6.2.3)нинг қизлари:

3.6.2.3.А. БЕКАБЕГИМ

Хонзодабегимдан туғилган қизи. Султон Ҳусайн (2.6.3.2) Ҳисорни қамал қилганда Бекабегимни келинликка сўрайди ва Пояндасултонбекимдан туғилган ўғли Ҳайдар (2.6.3.2.9)га никоҳлайди (1495).

3. 6. 2. 3. Б. Исли номаълум. Онаси Пошшабегим. Малик Мурод (Муҳаммад) (3.6.1.1)га турмушга чиқкан.

3.6.2.3.В. ОҚБЕГИМ

Онаси – Хонзодабегим.

3.6.2.3.Г. ОЙБЕГИМ

Онаси – Хонзодабегим, Умаршайх (3.6.2.4)нинг ўғли Жаҳонгир (3.6.2.4.2, Бобурнинг укаси)га узатилган (1504).

3.6.2.3.Д. ЗАЙНАБСУЛТОНБЕГИМ

Онаси – Хонзодабегим. 1504 йил Бобур никоҳига олган.

3.6.2.3.Е. МАХДУМАСУЛТОНБЕГИМ

Онаси – Зухрабегим. Бадахшонда яшаган.

3.6.2.3.Ё. РАЖАБСУЛТОНБЕГИМ

Онаси – канизаклардан.

3.6.2.3.Ж. МУҲИБСУЛТОНБЕГИМ

Онаси – канизаклардан.

3.6.2.3.З. ОЙБЕГИМ – Хонзодабегим Термизий.

3.6.2.4. УМАРШАЙХ

1456 йил, Самарқанд – 1494 йил, Андижон (Аҳси).

Отаси – Султон Абусаид (3.6.2).

Кобул, Андижон ҳокими. Тошкент ва Сайрамни ҳам бошқарган.

Фарзандлари – 3 ўғил, 5 қиз.

Умри – 39 йил.

Маликалари:

Қутлуғнигорхоним, Юнусхоннинг 2-қизи, Тошкент ҳукмдори Султон Маҳмудхоннинг синглиси.

1526 (1505) йилда вафот этган. 1 ўғил, 1 қиз (Бобур ва Хонзода)нинг онаси.

Улус оқа.

Фотимасултонбегим, ўғли – Жаҳонгир Мирзо (3.6.2.4.2)

Маҳдумасултонбегим.

Қоракўзбеким – Манучеҳр (3.6.1)нинг қизи.

Оқасултонбегим.

Умидхоним, андижонлик канизаклардан.

Қарокўзбеким.

Турсун (Тун)султонбегим.

Қизлари:

3.6.2.4.А. ХОНЗОДАБЕГИМ

1478 йил – 1544 йил.

Онаси – Қутлугнигорхоним.

Шайбонийхонга асир тушиб қолади (1501), ундан туғилган ўғли Хуррамбек ёшлигига вафот этади. Кобулга, Бобур ҳузурига қайтиб, умр кечиради. Оқила, Ҳумоюн (3.6.2.4.1.1) саройида маслаҳатчи.

Умри – 67 йил.

3.6.2.4.Б. МЕҲРБОНУБЕГИМ

1481 йил туғилган.

3.6.2.4.В. ШАҲРБОНУБЕГИМ

1491 йил туғилган.

3.6.2.4. Г. ЁДГОРСУЛТОНБЕГИМ

Оқасултонбегим исмли канизакдан вафотидан сўнг туғилган. Шайбоний авлодларига тушиб кетган.

3.6.2.4. Д. РУҚИЯСУЛТОНБЕГИМ

Маҳдумасултонбегимдан 1494 йилда туғилган. Шайбонийларга келин бўлган.

3.6.2.4.1. ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД (БОБУР) подшоҳ.

1483 йил, 14 февраль, Андижон – 1530 йил, 25 декабря, Агра.

Отаси – Умаршайх (3.6.2.4).

Онаси – Қутлуғнигорхоним.

Андижон ҳокими (1494 йил, июнь). Бойсунғур (3.6.2.3.2.)га қарши Самарқанд устига юриш қилган (1496 йил, ёз). Самарқандга иккинчи юриш (1497 йил, май) ва тахтни эгаллаган, Бобур Соҳибқирон тахти вориси (1497 йил, ноябрь), 100 кун ҳукмронлик. Андижон қўлдан кетади. Андижон тахтига иккинчи ўтириш (1499 йил, июль). Султон Али (3.6.2.3.3) Шайбонийга таслим бўлди (1500 йил, боши). Бобур яна Самарқандда (1500 йил). Кобулни эгаллаш (1504 йил, сентябрь). Шайбоний вафотидан сўнг Шоҳ Исмоил (Эрон) билан иттифоқликда Самарқандни яна қўлга киритиш ва 8 ой ҳукмронлик (1510 йил). Бешинчи юришда Панипат жангига ғалаба (1526 йил, апрель) ва Ҳиндистон фатҳининг бошланиши. Дехлида Бобур подшоҳ номига хутба ўқилди (27 апрель).

«Бобурнома», «Мухтасар», «Вақфнома» сингари асарлар муаллифи. Фавқулодда жисмоний қудрат эгаси бўлиш билан бирга гулдек нозик қалб соҳиби – гўзал шеърлар ёзган шоир, таржимон. Хатти Бобурийни кашф қилиб, Қуръонни кўчиртирган...

Темурийлар сулоласининг энг ёрқин юлдузларидан бири. Ҳиндистонда Буюк Бобурийлар империяси асосчиси.

Фарзандлари – 9 ўғил, 9 қиз, 11 нафари болалигида вафот этган. Бобур дунёдан ўтганда 3 ўғил, 4 қизи ҳаёт эди.

Умри – 47 йил.

Маликалари:

Ойшасултонбегим, Султон Аҳмад (3.6.2.1)нинг қизи, 5 ёшлигига бешиккери қилинган.

Зайнабултонбегим (3.6.2.3.Д).

Моҳимбегим, энг ўқтам, оқила, 5 фарзанд кўрган (Хумоюн, Борбўл, Мехржаҳонбегим, Эшондавлатбегим, Форук. Хумоюндан ташқари ҳаммаси болаликда вафот этган).

Гулруҳбеким, Бобур 1508 йил уйланган. 5 фарзанд кўрган (Комрон, Аскарий, Шоҳруҳ, Султон Аҳмад, Гулизорбеким. Кейинги уч нафари болаликда вафот этган). 1534 йил 23 апрелда оламдан ўтган.

Дилдорбеким (фарзандлари – Гулранбеким, Гулчехрабеким, Ҳиндол, Гулбаданбеким, Олур Мирзо).

Маъсумасултонбеким – Султон Аҳмад (3.6.2.1) нинг қизи, туғиш пайтида вафот этган ва қизига исми берилган.

Меҳрибеким, Меҳржон исмли қиз туққан.

Ағоний оқача (Биби Муборака) – Малик Мансур Юсуфзайнинг қизи, пуштуналардан.

Ўғиллари: Олур (1508–1556) – Моҳимбеким, Султон Аҳмад (1517–1523) – Гулруҳбеким, Борбўл (1518–1521) – Моҳимбеким, Форук (1526) – Моҳимбеким, Шоҳруҳ (1522–527) – Гулруҳбеким). Қолган ўғиллари ҳақида қуйида маълумотлар бор.

Қизлари: Фахрунисо (1501 – Ойшабеким, Маъсумасултонбеким, онасининг исмига қўйилган, Муҳаммад Замон (2.6.3.2.1.2)га турмушга чиққан,

Гулрангбегим (1514 - ?) – Дилдорбегим, Гулбаданбегим (3.6.2.4.1.B), Гулчехрабегим (1515/17–1560) – Дилдорбегим, Гулзорбегим – Гулрухбегим, Мехржаҳонбегим – Моҳимбегим, Эсондавлатбегим – Моҳимбегим).

3.6.2.4.2. ЖАҲОНГИР

1485 йил – 1508 йил.

Отаси – Умаршайх (3.6.2.4).

Онаси – Фотимасултонбеким.

Отаси вафотидан сўнг Аҳси тарафдаги ерларни бўлиб олади. Ака-уканинг ўзаро низолари ва сулҳ (1500 йил, февраль). Бобур (3.6.2.4.1) 1504 йил Жаҳонгирга Ғазни вилояти ҳокимлигини берган. Бобур Султон Ҳусайн (2.6.3.2.)нинг таъзиясига борганда (1507 йил) бирга эди. Вафоти ҳақида «Бобурнома»да маълумот йўқ.

Умри – 24 йил.

3.6.2.4.3. НОСИР

1487 йил – 1525 йил, Ғазни.

Отаси – Умаршайх.

Онаси – Умидхоним.

Бобур 1504 йил Нинглаҳар тумани, Мандировар, Дарайинур, Қунар, Нураг ва Жиғансаройни инъом қиласи. Кандаҳор (1508), кейин Ғазни вилояти ҳокими. Ичкиликка ружу қўйиб, вафот этади.

Умри – 38 йил.

3.6.2.5. СУЛТОН МУРОД

1456 йил, Самарқанд – охирги тақдири номаълум.

Отаси – Султон Абусаид (3.6.2).

Онаси – Боймулк оқача.

Гармсир, Қандахор вилоятлари инъом қилинган.
Отаси вафотидан сўнг Султон Ҳусайн (2.6.3.2)
саройида бўлади.

Умри – ?

3.6.2.6. ШОҲРУХ

1458 йил, Ҳирот – 1493 йил.

Отаси – Султон Абусайд.

Онаси – Руқиясултон. Алоуддавла Мирзо (4.3.1)
нинг қизи.

Отасининг Ироқ юришида акаси Султон
Муҳаммад (3.6.2.2) билан асир тушиб қолади ва
гарибликда яшайди.

Умри – 36 йил.

3.6.2.7. АБУБАКР

1458 йил – 1479 йил.

Отаси – Султон Абусайд.

Онаси – Шаҳзодабегим (бадахшонлик).

Шижаатли, жасур, ҳимматли бўлган. Бадахшон
ҳокими эди. Отаси вафотидан сўнг Султон Ҳусайн
(2.6.3.2) илтифотига интилган. Алишер Навоий
Ҳиротга олиб келади. Кўп ўтмай яқин маслаҳатчиси
Жалолиддин Мажид арғунни ўлдиради. Акаси Сул-
тон Маҳмуд (3.6.2.3) ва Кермон доруғасига қарши
курашади. Ҳиротга ҳужум қиласи. Астрободда
қўлга тушиб, қатл этилади.

Умри – 22 йил.

3.6.2.8. УЛУҒБЕК (Қобулий)

1460 йил, Ҳирот – 1501 йил.

Отаси – Султон Абусайд.

Кобулда ҳукмдор. 2 ўғил, бир неча қизи бўлган.
(Бир қизи Бекабегим (Султон) Муҳаммад Маъсум (2.6.3.2.10)га турмушга чиқсан).

Умри – 42 йил.

3.6.2.8.1. АБДУРАЗЗОҚ

1480 йил – 1525 йил, Фазни.

Отаси – Улуғбек (3.6.2.8).

Бобур тортиб олган Зуннун аргунгача Кобулнинг ҳокими бўлган. Сўнг Бобур хизматида. Укаси Носир Мирзо (3.6.2.4.3) бошқарган ҳудудларни Абдураззоққа берган.

Умри – 46 йил.

3.6.2.8.2. МИРОНШОҲ

1484 йил – 1507 йил.

Отаси – Улуғбек (3.6.2.8).

1498 йил отаси билан жанжаллашиб, Ҳазорага, ундан Ҳисорга, Хусравшоҳ ҳузурига кетади. Султон Масъуд (3.6.2.3.1) ҳам шу ерда эди. Бомиёнга жўнатади, кейинги тақдири номаълум.

Умри – 24 йил.

3.6.2.9. СУЛТОН УМАР

Маълумот йўқ.

Отаси – Султон Абусайд (3.6.2).

Онаси – Қутлуғбека оқа.

Акаси Султон Аҳмад (3.6.2.1) Мовароуннахрдан чиқариб юборади. Бадахшонда, сўнг Ҳиротда умр кечирган.

3.6.2.10. ВАЛАД

Маълумот йўқ.

Отаси – Султон Абусайд.

Онаси – Нусратсултон оқа.

Арлот умаролари сафида оддий ҳаёт кечирган.

3.6.2.11. СУЛТОН ХАЛИЛ

Маълумот йўқ.

Отаси – Султон Абусаид.

Онаси – Давлатбаҳт оқа.

Отаси вафот этгач, Султон Ҳусайн Ҳиротдан
Мовароуннаҳрга жўнатиб юборган.

3.6.2.4.1.1. НОСИРИДДИН ҲУМОЮН подшоҳ

1508 йил, Кобул – 1556 йил, Дехли.

Отаси – Захириддин Муҳаммад Бобур подшоҳ
(3.6.2.4.1)

Онаси – Моҳимбегим.

У дастлаб Бадаҳшонга, сўнгра Сумбулга ҳоким қилиб тайинланган эди. Касал бўлгач, кемада Аграга келтиришади ва отаси унинг касалини ўзига «олади»... 1530 йил декабрда ота таҳтига ўтиради. Биҳар ҳокими Шерхон (Шершоҳ)га қарши қатъиятли жанглар олиб боради, таҳтни йўқотгач, Эрон шоҳи Тахмосп (1524–1576) ёрдамида укаларига қарши курашади ва Сур сулоласини енгиб, 1555 йил июль ойида Дехлини қўлга киритади.

Кутубхона зинапоясидан йиқилиб тушади, шикастланиб, вафот этади.

Туркий ва форсий тилда ғазаллар битган, маърифатли, меценат киши бўлган. Бобурийлар миниатюра мактаби (Кашмир ва Лоҳур мактаблари) асосчиси.

Фарзандлари: 5 ўғил, 6 қиз (5/9).

Умри – 49 йил.

Маликалари:

Ҳамидабонубегим. Моҳичучукбегим. Хониш оқабегим. Бекабегим. Бибигуннарбегим. Шонбегим. Меважонбегим, Шоҳим оқа.

(Ўғиллари: Ал-Омон (1528) – Моҳичучукбегим, Фаррухфол (1547–1552) – Моҳичучукбегим, Муҳаммад Ҳаким (3. 6. 2. 4. 1. 1. 2), Иброҳим Султон (1533) – Хониш оқа, Акбар (3. 6. 2. 4. 4. 1).

Қизлари: Бахтинисобегим (1530) – Моҳичучукбегим, Аминабонубегим – Моҳичучукбегим, Сакинабонубегим – Моҳичучукбегим, Ақиқабегим (1551) – Бекабеги, Бахшибонубегим (1540–?) – Бибигуннарбегим, 1550 йилда Иброҳим Мирзо (?)га турмушга чиққан, Жаҳонсултонбегим (1545–1547), Фахрулнисобегим – Моҳичучукбегим, 1565 йилда Абулмаолий Термизликка турмушга чиққан, Нажибулнисобегим (1547–1607), Ҳамидабонубегимнинг қизи, исми ? 1544 йил т.).

3.6.2.4.1.2. КОМРОН

1509 йил, Кобул – 1557 йил, декабрь, Макка.

Отаси – Заҳириддин Муҳаммад Бобур.

Онаси – Гулруҳбегим.

Кобул ва Қандаҳорда хукмрон бўлган. Укаси Аскарий (3.6.2.4.1.3) билан Ҳумоюн (3.6.2.4.1.1)га қарши курашган. Кўзига мил тортилган (1553). Каъбатулло зиёратига жўнатилади. Хадичаи Кубронинг оёқ тарафларига дафн қилинган.

Комрон Мирзо турк, форс тилларида шеърлар ёзган. 15 минг мисрадан иборат девони 1556 йилда кўчирилган бўлиб, у Ҳиндистондаги Худобаҳш кутубхонасида сақланади. Ўзбекистонга китобдан фотонусха келтирилган.

Фарзандлари – 2 ўғил ва 2 қиз (2/3).

Абулқосим (1528–1559), Иброҳим Султон (1530–1553), Хадичабегим (эри – Оқсултон, қайнотасига қарши гапиради), Ойшасултонбеким.

Умри – 49 йил.

3.6.2.4.1.3. АСКАРИЙ (Мұхаммад)

1512 йил, Кобул – 1558 йил, Макка.

Отаси – Захириддин Мұхаммад Бобур.

Онаси – Гулрухбеким.

Меваб, Қандақор вилоятларини бошқарған. Ҳумоюн (3.6.2.4.1.1)га қарши жангларнинг бирида асир олинади, гуноҳи кечирилиб, ҳаж сафариға кетади.

Умри – 47 йил.

3.6.2.4.1.4. ҲИНДОЛ

1518 йил, Кобул – 1551 йил.

Отаси – Захириддин Мұхаммад Бобур.

Онаси – Дилдорбеким.

Ҳумоюн (3.6.2.4.1.1) Бадахшонга ўз ўрнига Ҳиндолни қўйиб келганди. Сўнгра Бобур саройида, Ҳумоюн Меваб ва Олур (Алвар) вилоятларини берганди. Комрон (3.6.2.4.1.1)га қарши жангда яраланиб, вафот этади.

Умри – 34 йил.

3.6.2.4.1. В. ГУЛБАДАНБЕГИМ

1523 йил, Кобул – 1603 йил, Дехли.

Отаси – Захириддин Мұхаммад Бобур.

Онаси – Дилдорбеким.

Ҳизр Ҳўжахонга турмушга чиқиб (1539), Саодатёр исмли ўғил кўради. 1556 йилдан Акбаршоҳ (3.6.2.4.1.1.1) саройида «Ҳумоюннома» асарини яра-

тади. Кўплаб илмий марказларнинг эътироф этишича, Ўрта асрларда аёллардан чиқсан ягона тарихчи. Ҳаж зиёратини адо этган (1575–1582).

Умри – 81 йил.

3.6.2.4.1.1.2. МУҲАММАД ҲАКИМ

1544 йил – 1585 йил.

Отаси – Ҳумоюн.

Онаси – Моҳичучукбегим.

Кобул ҳокими. Дастрраб онаси кўмагида бошқаради. Отасининг бекларидан термизлик Абулмаоли синглисига уйланиб, кейинчалик қайнонаси ва нуфузли бекларни ўлдиради, мустақиллик эълон қиласди. Сулаймон Мирзо (3.6.2.3.5) А.ни қатл этади. Акбаршоҳ (3.6.2.4.1.1.1) яна Кобулни эгаллаб, укасига беради ва умрининг охирига қадар Кобулни бошқаради. Охирида майхўрликка ружу қўйиб, тўсатдан вафот этади.

Умри – 42 йил.

Фарзандлари – 2 ўғил.

Афросиёб (1571–1597), Қайқубод (1574–1591). Акбаршоҳ саройида мулозим.

* * *

«Темур тузуклари»нинг «Хиндистонни забт этиш учун қилган кенгашим» бобида қайд қилинишича, Соҳибқирон навбатдаги юриш олдидан катта ҳарбий кенгаш чақирган. Унинг муҳимлиги ва нуфузи шу даражада бўлганки, машваратда ўша пайтда Ғазни вилоятини бошқариб турган Пирмуҳаммад Жаҳонгир, Андижондан Муҳаммад Султон ва Хуросон ҳукмдори Шоҳруҳ Мирзо таклиф этилган ва улар ҳам Самарқандга етиб келган.

Кун тартибидаги масаланинг моҳияти шундан иборат эдики, Соҳибқиронни Хитой фатҳи безовта қилар ва беш йиллик юриш (1392 йил, июнь – 1396 йил, июль) зафарли якун топган, демак, Хитой азми амалга ошиши мумкин эди. Бироқ Ҳиндистондан келаётган ташвишли хабарлар (чунончи, Мўлтон қальясини олишнинг чўзилиб кетгани) катта режани ўзгартиришга олиб келади. 1398 йил март ойида Соҳибқироннинг Ҳиндистон юриши бошланади.

Орадан йиллар ўтиб, ҳазратнинг шавкатли авлодларидан Заҳириддин Муҳаммад Бобур Ҳиндистонни яна фатҳ этади. 1526 йил 27 апрелда Дехлида Бобур номига хутба ўқилади (1398 йил 20 декабрда Соҳибқирон номи хутбада зикр қилинган, 1399 йил 1 январда Дехлидаги Ферузобод масжидида икки ракаат намоз ўқиб, ортга қайтилган эди).

... Соҳибқирон чақирган ҳарбий кенгашда шаҳзодалар, тажрибали амирлар Ҳиндистон юриши юзасидан ўз мулоҳазаларини ўртага ташлаган эдилар. Жумладан, «Ҳиндистонни олсак, наслимиз йўқолади, авлодларимиз ўз аслидан ажраб, ҳатто тиллари ҳиндча бўлиб кетади», қабилида ташвишлар билдирилган экан. Не ажабки, бундай қисмат, тилга олинганидек, Соҳибқирон эмас, Бобурнинг фарзандларига ато этилган экан. Бобур фатҳидан 43 йил ўтиб, эвара – шаҳзода Салим (отаси – Акбаршоҳ) туғилади. Унинг онаси ражпут рожасининг қизи эди. Шундан кейин бу авлоднинг маҳаллий аҳолига қўшилиб кетиш (ассимиляция) жараёни бошланади. Гарчи кейинги Бобурий шаҳзодалар исломий эътиқодларини сақлаб қолган бўлсалар-да, энди уларни тўла маънода туркий қавмдан, деб аташ қийин эди.

Биз насабномада масаланинг техник томони (ракамларнинг жуда чўзилиб кетгани)ни

хисобга олиб, Жалолиддин Мұҳаммад Ақбаршоҳ (3.6.2.4.1.1.)дан бошлаб, янги шартли белги (А – 0)ни қўлладик ва бундан кейинги авлод А – билан давом этади. Бу ҳол асло бўлиниш чегарасини билдириласлиги керак, негаки, Бобурийлар, демак, Соҳибқирон авлоди ягона илдиздан тарқагани ҳақиқат, буни ҳеч ким рад эта олмайди.

(А-0) 3.6.2.4.1. 1. ЖАЛОЛИДДИН МУҲАММАД АҚБАРШОҲ (Буюк Ақбар)

1542 йил, 15 октябрь (12 август) – 1605 йил, 17 октябрь.

Отаси – Ҳумоюн подшоҳ (3.6.2.4.1.1.).

Онаси – Ҳамидабонубегим.

Панжоб ҳокими бўлган (1555), 1556 йил 14 февралдан эътиборан ота тахтига ўтириб, давлатни бошқарган. Деярли бутун Ҳиндистон ярим оролини ягона империя таркибига бирлаштиради. Жумладан, давлатни бошқаришда кўплаб сиёсий-маъмурӣ ислоҳотларни амалга оширди. Ислом, ҳиндийлик, оташпастлик, жайнийлик динларининг илғор томонларини олиб, «илоҳий дин»ни жорий этган. Вафотидан сўнгра мусулмон одатларига мувофиқ дафн этилган. Бобур, Ҳумоюн каби Самарқандга Амир Темур мақбараасини моддий таъминлаш учун бир фил кўтарадиган миқдорда олтин юборган. Унинг 50 йиллик ҳукмронлиги даврида Бобурийлар давлати нурли сарҳадларга чиқиб олди. Бу давр Ҳиндистон тарихининг шонли сахифалариdir.

Фарзандлари – 3 ўғил (5/4).

Умри – 64 йил.

(Малика ва канизаклари: Руқиябону (1542–1626), Ҳиндол қизи. Қимобону, Арабшоҳ қизи, 1574 йилда уйланган. Ман Кахан қизи, 1579 й. Шамсжон

қизи, 1592 й. Бибидавлатшод. Салимасултонбегим (1550–1612).

(Ўғиллари: Мирзо Ҳасан (1564), Мирзо Ҳусайн (1564), Султон Салим (A – 1/ 3.6.2.4.1.1.1), Султон Шоҳмурод (1570–1599), унинг ўғли Султон Рустам; Султон Дониёл (1571–1601), унинг ўғиллари: Таҳмурас (в. 1627й.), Хушанг (в. 1627й.), Бойсунғур..

Қизлари: Дурударо (1569), Оромбонубегим (1584–1624) – Бибидавлатшод, Шукрулнисобегим – Бибидавлатшод, 1593 йил Шоҳруҳ Мирзо (?) никоҳига кирган, Шаҳзодаҳоним (1569), 1593 йил Музaffer Ҳусайн Мирзо(?)га турмушга чиққан.

(А-1) 3.6.2.4.1.1.1. САЛИМ (Нуриддин Мұхаммад Жаҳонгиршоҳ)

1569 йил, 30 (10) август, Аgra (Фатҳпур) – 1627 йил, октябрь, Лоҳур.

Отаси – Акбаршоҳ (3.6.2.4.1.1.1)

Онаси – раЖпут рожасининг қизи Марямиза-монбегим (Хара Кунлари).

Арзанда ўғил Оллоҳобод вилоятини мустақил бошқаради (1601) ва отасини тан олмайди. Нихоят, 1603 йилда сулҳ тузилади. 1605 йил 27 октябрда ота таҳтига ўтиради. Бош кўтарган катта ўғли Ҳусравга қарши аёвсиз курашади. Отаси йўлини давом эттириб, Бенгалияни (1612 йил), уч уринишда Мевар вилоятини (1615 йил), Нагаркот тош қўрғонини (1620 йил), Декан вилоятини қайта қўлга киритади.

Табиатан мураккаб бўлган бу зот кўплаб ислоҳотлар ўтказган. «Тузуки Жаҳонгирий» («Жаҳонгирнома») китобини яратган. Куръонни рехта-ҳиндистоний тилига таржима қилган.

Кашмир саёҳатидан қайтаётганда йўлда вафот этади.

Маликалари ва хос канизлари – 16 нафар.

Фарзандлари – 5/6.

(Ўғиллари: Султон Хисрав (1587–1622) – рожа Баҳгавандас Качваҳа қизи, унинг ўғиллари: *Баланд Ахтар, Доварбахш Булоқий, Гиршосп*;

Султон Парвез (1589–1626) – хожа Ҳасан қизи.

Султон Хуррам – Шоҳжоҳон (1592–1666) – рожа Уди Сингҳ қизи (A. – 1. 3).

Султон Жаҳонгир (1605) ва Султон Шаҳриёр (1605–1627), оналари – хос канизаклардан.

Қизлари: Султоннисобегим (1586–1646) – Качваҳа қизи. Давлатнисобегим (1589) – Дарбо Балханас қизи. Баҳорбонубегим (1589–1646) – Гисудас Радҳур қизи, 1625 йилда Султон Дониёлнинг ўғли Таҳмурасга турмушга чиқкан. Бегимсултон (1589) – рожа Муна. Шукрулнисобегим (в. 1653й.) – Кичик Тибет ҳукмдори қизи).

Умри – 59 йил.

1611 йилда 35 ёшли Мехринисо (Нуржоҳонбеким) исмли жувонга уйланади. Салимнинг аждоди эронлик бўлган бу аёлга уйланишига отаси Акбаршоҳ (3.6.2.4.1.1.1) қарши эди. Барibir бир неча йил ўтказиб, бева қолган жувонни никоҳига олади. Аёлнинг отаси Эътимодуддавла – бош вазир, акаси – Осафхон сарой бошқарувчиси эди. «Нурмаҳал» номи билан машҳур бўлган Мехринисо 1645 йил вафот этади.

A – 1.1. ХУСРАВ (Шаҳзода)

1587 йил – 1622 йил, Агра.

Отаси – Салим (Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгиршоҳ).

Онаси – рожа Баҳгавандас Качваҳа қизи.

Салим тахтга ўтиргач, Хусравни ушлатиб, Аграда маҳбусликда сақлайди. У ердан қочиб чиқсан Хусрав қўшин тўплаб, отасига қарши боради. Енгилгач, қочиб кетади. Кема қумга тиқилиб, қўлга тушади. Фазабланган ота ўғлиниң кўзига мил торттиради. Укаси Хуррам (А- 1.3) акасини бўғиб ўлдиради.

Доварбахш исмли ўғли Эронга кетган.

Умри – 36 йил.

A – 1.2. ПАРВЕЗ (Шаҳзода)

1586 йил – 1626 йил.

Отаси – Салим (Жаҳонгиршоҳ).

Онаси – хожа Ҳасан қизи.

Меварни қўлга олишда бош бўлган. Оллоҳобод вилояти ҳокими. Шаҳзода Хуррам (А- 1.3) исёнларини бостиришда фаол иштирок этади. Валиаҳд эди. Тўсатдан вафот этган.

Умри – 41 йил.

A – 1.3. ХУРРАМ (Шаҳзода) – ШОҲЖАҲОН

1592 йил, январь, Лоҳур – 1666 йил, Агра.

Отаси – Салим (Жаҳонгиршоҳ).

Онаси – рожа Уди Сингҳ қизи Манмати (Билқийс макони).

1612 йилда Осафхоннинг 19 ёшли қизи Аржумандбону (Мумтозмаҳал)га уйланади. Тахт учун зимдан кураш олиб боради, гуруҳбозлик кучаяди. Отаси хуш кўрмас эди. Тахт валиаҳдларининг вафот этиши унга шоҳликни инъом этади. 1628 йил февралида Аградаги ота тахтини эгаллайди. Бухоро амирлиги билан алоқаларни мустаҳкамлайди. Декан, Қандаҳорни қайтариб олади.

1637 –1638 йилларда Яманда қўлга киритилган «Темур тузуклари»ни Муҳаммад Ҳифз ал-Бухорий томонидан мукаммалластиради.

Ўғиллари ўзига қарши туради. 1658 йилдан уй қамоғида сақлайдилар.

Бобоси Акбаршоҳнинг меҳрини қозонган Шоҳжоҳон (Хуррам) қурилишга зўр берди. Пойтахтни Аградан Дехлига кўчирди. Аграда машҳур Тожмаҳал обидасини барпо этди. Бу мақбара унинг севимли маликаси Аржумандбону (Мумтозмаҳалбеким) хотирасига (у 1631 йилда ўн тўртинчи фарзандини туғиши чоғида вафот этган эди) бунёд қилинган.

Фарзандлари: 4 ўғил, 1 қиз (6/6).

(Ўғиллари: Дорошукуҳ, Шоҳшужоҳа, Аврангзеб, Муродбахш ҳақида қуйида маълумотлар бор. Яна: Умидбахш (1619–1624 – Мумтозмаҳал, Жаҳонафруз (1619–1620) – Шаҳнавозхон қизи).

Қизлари: Хурилнисобегим (1613–1616). Жаҳоноробегим (1614–1681), Бобурийлар сулоласининг ифтихорларидан бири (А – 1. З.А). Равшаноробегим (1617–1671). Сурайё (1621–1628), Гавҳароробегим (в. 1706), Ҳусноробегим (1603–?). Оналари – Мумтозмаҳалбеким).

Умри – 75 йил.

A-1.4. ШАҲРИЁР (Шаҳзода)

1596 (1605) йил – 1627 йил.

Отаси – Салим (Жаҳонгиришоҳ).

Онаси – хос канизаклардан.

Нуржаҳонбекимнинг аввалги эри Шарафкандан бўлган қизи Лодилабекимга уйланган эди. Иродасиз ва қатъиятсиз Шаҳриёр қўғирчоқ бўлиб қолади. Осафхон унинг кўзига мил тортиради.

Умри – 32 йил.

A-1.3.1. ДОРОШУКУҲ

1616 йил – 1659 йил.

Отаси – Шоҳжаҳон (Хуррам).

Онаси – Мумтозмаҳалбегим.

Аллоҳобод, Панжоб, Мўлтон ҳокими. «Қодирий» таҳаллуси билан бадиий-ирфоний асарлар ёзган, таржималар қилган. Унинг тасаввуф назарияси, қадимги ҳинд ва ислом тарихига доир қарашлари (бу мавзуда ўндан зиёд рисолалар ёзган), хаттотлик, умуман, китобатчиликдаги фаолияти, таржимонлиги умумбашарий аҳамиятга эга.

Отаси касал бўлиб қолганда (1657) таҳтни бошқаради. Укалари бирлашиб, унга қарши курашадилар. 1658 йил 29 майда Аграга яқин Самугархдаги ҳал қилувчи жангда енгилади (у эрка ўғсан, иқтидорсиз раҳбар эди). Қочиб, белужларнинг Дедар вилояти султони Малик Жевондан бошпана сўрайди (уни бир пайтлар ўлимдан олиб қолган эди). Малик Жевон эса уни тутиб, Аврангзебга топширади. Синглиси Равшаноробегимнинг қатъий талаби билан қатл қиласилар, кесилган бошини отасига киритадилар.

Ўғли Сулаймоншукуҳ нажот тополмай, Аврангзеб қўлида вафот этади (1662).

(Фарзандлари – 4/2).

Ўғиллари: Сулаймоншукуҳ (1635–1662), Сепаҳршукуҳ (1644), унинг ўғли Аъло Табор; Маҳршукуҳ (1638), Мумтозшукуҳ (1643), оналари – Султон Парвиз қизи)

Умри – 44 йил.

A-1.3.2. ШОҲШУЖОЪА

1617 йил – 1661 йил.

Отаси – Шоҳжаҳон (Хуррам).

Онаси – Мумтозмаҳалбегим.

Бенгалия ҳокими, 1659 йил январда Ҳажвда Аврангзеб ўнгланмас зарба беради. Оиласи ва 40 нафар навкари билан Бенгалиядан чиқиб, Бирмадаги Агракан ўрмонига қочиб боради. Маҳаллий магҳ қабиласи ўлдириб юборади.

(Фарзандлари – 2/1).

(Ўғиллари: Султон Зайниддин (1639) ва Султон Баланд Ахтар (1645) – рожа Утарсин Каштвара кизи).

Умри – 45 йил.

A-1.3.3. АВРАНГЗЕБ (Абузафар Мухайддин Муҳаммад Оламгир)

1619 йил, 24 сентябрь – 1707 йил, Аҳмадобод.

Отаси – Шоҳжаҳон (Хуррам).

Онаси – Мумтозмаҳалбегим.

Декан вилояти ҳокими (1636), 1644 йилдан отасига қарши ҳаракатларни бошлаб юборган, ниҳоят, 1658 йил июнда ота таҳтини эгаллайди. 49 йиллик хукмронлиги даврида шафқатсиз сиёsat олиб борди, айrim ислоҳотлари маҳаллий амалдорларга ёқмади, мамлакатда гуруҳбозлик ва тарафкашлик кучайди. «Фатавойи Оламгир»ни жорий этди. Девон ишларида ўзбек тили мақомини кучайтирди, жумладан, Русь князи Иван Vга ўзбек тилида ёзган хати Москвадаги давлат кутубхонасида сақланади. Унинг подшолиги Бобурийлар салтанати ойининг тўлишган пайти эди.

(Фарзандлари – 5/5).

(Ўғиллари ҳақида қуйида маълумотлар бор.

Қизлари: Зейбуннисобегим (A – 1. 3. 3. A), Зийнатулнисобегим (1643–?) – Дилрасбону, Бадрулнисобегим (1647–1670) – Раҳматулнисобегим,

Зубдатулнисобегим (1651–1707) – Дилрасбону,
Мехрулнисобегим (1661–1704).

Умри – 88 йил.

A-1.3.A. ЖАҲОНОРОБЕГИМ

1614 йил – 1681 йил, Агра.

Отаси – Шоҳжаҳон (Хуррам).

Онаси – Мумтозмаҳалбеким.

Онаси вафотидан сўнг сарой юмушларини ўз зиммасига олади. Оқалари ўртасидаги ихтилофларни юмшатишга интилади. Аграда жомеъ масжиди, Дехли, Сурат, Амбола, Баҳол, Панипатда карвонсаройлар, Лоҳурда катта боғ, Кашмирда Паримаҳал боғи, Шахдхонободда Али Мардонхон аригини бунёд этишда бош-қош бўлади. «Рисолаи соҳибия» китобини ёзади. Умрининг охирини нотавон отаси хизматига бағишлийди.

Умри – 68 йил.

A-1.3.4. МУРОДБАХШ

1621 йил – 1661 йил.

Отаси – Шоҳжаҳон (Хуррам).

Онаси – Мумтозмаҳалбеким.

Гужарот ҳокими. Аврангзебнинг макрига учиб, акаси Дорошукуҳга қарши курашади. 1657 йил ўзини Оллоҳободда подшоҳ деб эълон қиласди. Аврангзеб таҳтни олгач (1658 йил, июнь), Муродбахши ушлатиб, Гвалиор зинدونига ташлайди ва қатл эттиради.

(Ўғиллари: Муҳаммадёр (1646). Яздахш, в. 1706й.), унинг ўғиллари: Додарбахш ва Доварбахш).

Умри – 41 йил.

A-1.3.3.1. МУҲАММАД СУЛТОН

1637 (1639) йил – 1672 (1675) йил.

Отаси – Аврангзеб.

Онаси – Раҳматулнисо.

Амакиси Шоҳшужоъани таъқиб қилиб, Бенгалияга борганди. Шоҳшужоъа қизи Гулруҳбегимни унга бермоқчи бўлган. Кейинчалик отаси лашкарбoshi Миржумладан буни билиб қолади ва Муҳаммад Султонни зинданга ташлайди. Эътиroz билдирган қизини ҳам акаси ёнига қамайди. Шу ерда вафот этишади.

Умри – 36 йил.

A-1.3.3.2. АЪЗАМШОҲ

1643 (1653) йил – 1707 (1705) йил, Агра.

Отаси – Аврангзеб.

Онаси – Дилрасбону.

Декан ҳокими бўлиб турган Аъзамшоҳ отаси вафот этгач, 65 минг отлик, 45 минг пиёда билан Аграга бостириб келади. Укаси Муаззам (Шоҳ Олам) (A-1.3.3.3)дан енгилиб, ҳалок бўлади.

Умри – 65 йил.

A-1.3.3.3. МУАЗЗАМ (Шоҳ Олам, кейинчалик – Баҳодиршоҳ I)

1645 йил – 1712 йил.

Отаси – Аврангзеб.

Онаси – Раҳматулнисо.

Кўркоқ, қатъиятсиз бу одам отаси вафот этгандаги Кобулда эди. 110 минг қўшин билан Аграга яқинлашиб, Аъзамшоҳ (A-1.3.3.2)ни енгади ва таҳти эгаллайди (ҳукмронлиги 1707–1712 йиллар). Мамлакатда парокандалик бошланади.

Фарзандлари – 4 ўғил (6/1).

(Маликалари: Руп Санга Ратхур қизи, 1661 й., Абдулмүмин қизи, Санжар Нажмисонийқизи Нурилнисобегим, Фахрулнисобегим.

Үғиллари: Султон Муъизиддин (1661–1713), унинг үғиллари Иъзаддин, Аъзиддин (Оламгир II), унинг ўғли Жалолиддин Али Гавҳар (1727–1806), у (Шоҳ Олам II)нинг үғиллари: Муҳаммад Жавонбаҳт ва Абулнаср Муъиниддин (1760–1837), Муъиниддин (Акбаршоҳ II)нинг үғиллари: Муҳаммад Жаҳонгир ва Абулмузаффар Сирожиддин (1775–1862), Сирожиддин Баҳодиршоҳнинг үғиллари: Мўғул Мирзо (1796–1858) ва Хизр Сулаймон Мирзо (1799–1858), Хизрнинг ўғли Абубакр Мирзо (1821–1858);

Султон Иъзаддин (1664);

Муҳаммад Аъзим (1664–1712) – Руп Санга Ратхур қизи, унинг үғиллари: Муҳаммад Карим (1679) – Киср Санга қизи, Муҳаммад Фарруҳсиёр (1688–1719), унинг үғиллари: Жаҳонгиршоҳ (1713) ва Жаҳонмуродшоҳ (1716) – Содотхон қизи; Ҳусайнбаҳт; Рухулқудс (1695) – Олиябегим, Исми ? (1709) – Олиябегим).

Рафиушашаън (1670–1712) – Нурилнисобегим, унинг үғиллари: Рафиуддаражот (1692–1719), таҳтада 1719 й. Рафиуддавла (1696–1719), таҳтада 1719 й..Муҳаммад Иброҳим (1699–1721).

Муҳаммад Ҳўжаста Ахтар (1674–1712) – Фахрулнисобегим, у (Жаҳоншоҳ)нинг үғиллари: Фархунда Ахтар ва Равшан Ахтар (1702–1748), у (А – 1.3.3.3.5.1) нинг ўғли Аҳмадшоҳ (1728–1774), у (А – 1.3.3.3.5.1.1) нинг ўғли Бедорбаҳт (1788 йилда таҳтада).

Муҳаммад Ҳумоюн (1677–?).

Умри – 68 йил.

A-1.3.3.4. МУҲАММАД АКБАР

1647 (1657) йил – 1705 (1707) йил.

Отаси – Аврангзеб.

Отаси ҳаётлигига махаражларга қарши юришларга бошчилик қиласы. Ражпүтларга келиб қўшилади ва 1681 йил ўзини подшоҳ деб эълон қиласы. Аврангзеб бостириб келгач, маратхлардан паноҳ топади. Охири Эронга ўтиб кетади.

(**Ўғилари:** Абдулваҳоб, Хўжаста Ахтар, Нигусияр (1679–1719), таҳтда 1719 йил. Муҳаммад Аскар).

Умри – 59 йил.

A-1.3.3.5. КОМБАХШ

1667 йил – 1709 йил, январь, Ҳайдаробод.

Отаси – Аврангзеб.

Онаси – рой Удипурий қизи.

Деканда турди. Муаззам (Шоҳ Олам) (A – 1.3.3.3) таҳтга ўтиргач, Комбахшга қарши ҳужум қилиб, жангда ҳалок бўлди.

(**Ўғиллари:** Умидбахш, Маҳиуссуннат (1689–1707), Фирузманд, Бораққулоқ – в. 1709.).

Умри – 43 йил.

A-1.3.3. А. ЗЕБУННИСОБЕГИМ (Зейбулнисобегим)

1639 йил, февраль – 1702 (1707) йил, Деҳли.

Отаси – Аврангзеб.

Онаси – Дилрасбону (Бобур (3.6.2.4.1)нинг Гулбаданбегим (3.6.2.4.1.В) исмли қизи авлодидан).

Замонасининг алломаларидан Ҳафиза Марям, Ашраф Исфаҳоний, мулло Жевондан таълим олган. Шоира, олима, созанда ва хаттот бўлиб етишган. «Зеб ат-тафосир» (769 варак), «Зеб ан-нашаот»

асарларини ёзади, «Фатавойи Оламгирий»ни форс тилига таржима қилдиради.

Ёлғиз ўтади. Дейдиларки, опасининг тўлғоқ азобидан қўрқсан эмиш. Ёшлигига Оқилхон Розий билан севгиси Аврангзеб туфайли барбод бўлади.

Зарзари қабристонида дафн этилган.

Шогирдларидан бири Мирзо Абдулқодир Бедил (1644–1721)нинг қизи эди.

Умри – 64 йил.

A-1.3.3.3.3.2. ФАРРУХСИЯР

1688 йил – 1719 йил.

Отаси – Азимушшаън (Муҳаммад Аъзим) (1670 (1664) – 1712) Муҳаммад Баҳодиршоҳ (A – 1.3.3.3) ўғли.

Онаси – Киср Санга қизи.

1713 йилда ҳокимиятга келади. Истеъдодсиз, бўшанг, қўрқоқ бу одам ўрнида саййидлар етакчи эди. Нихоят, Бархий саййидлари уни қатл этади. Аврангзеб бу ҳақда «Аҳкоми Оламгирий» асарида жуда тўғри башорат қилган экан.

Умри – 32 йил.

A-1.3.3.3.4.6.2. РАВШАН АХТАР (Муҳаммадшоҳ)

1692 (1702) йил – 1748 йил.

Отаси – Муаззам (Шоҳ Олам) ўғли Муҳаммад Хўжаста Ахтар.

Ака-ука саййидлар (Ҳасан ва Ҳусан Али) таъсирини барбод қилади, бироқ бўлинниш бошланади. 1739 йил Эрон подшоси Нодиршоҳ Ҳиндистонга бостириб киради. Муҳаммадшоҳга қайтадан тож кийдиради. Деҳлини қўлга киритиб, қимматбаҳо

Кўҳинурни, Шоҳжаҳоннинг «Товус тахт»ини ва бошқа бойликларни талаб кетади.

Таназзул бошланади.

Умри – 57 йил.

A-1.3.3.3.6.2.1. АҲМАДШОҲ

1711 йил – 1754 йил.

Отаси – Равшан Ахтар (Муҳаммадшоҳ).

Отаси вафотидан сўнг тахтга ўтиради (ҳукмронлиги – 1748–1754 йиллар). Бупайтда Нодиршоҳ ўлдирилган (1747), афғон қабилалари кучаяётган эди. Нихоят, Аҳмадшоҳ Дурроний Афғонистонни ажратиб олади. Лоҳур, Кашмир ҳам қўлдан кетади.

Умри – 44 йил.

A-1.3.3.4.2. ОЛАМГИР II (Аъзиддин)

1727 йил – 1760 йил.

Отаси – Султон Муизиддин (Шоҳ Олам ўғли).

Отаси вафотидан сўнг тахтга ўтиради (ҳукмронлиги – 1754–1788 йиллар). Дурронийлар яна ичкари силжийди, маҳаллий аҳоли мустақиллик курашини бошлайди.

Умри – 34 йил.

A-1.3.3.3.4.2.1. ШОҲ ОЛАМ II (Жалолиддин Али Гавҳар)

1743 (1727) йил – 1806 йил.

Отаси – Оламгир II.

1788–1806 йилларда тахтда. Маратхлар ва сингҳлар кураши кучаяди, Дурронийлар яна кўп вилоятларни босиб олади. 1757 йил Бенгалияда Ост-Индия (Англия) компанияси ҳаракатини бошлайди, молия ишларини ихтиёрига олади. Инглизлар

маҳаллий аҳоли қаршилигини бостиришда Шоҳ Олам II ҳокимиятидан фойдаланмоқчи бўлади, унга нафақа тайинлайди. Фақат Дехли қўлда қолади. 64 йил умр кўриб, вафот этгач, ўрнига ўғли

АКБАР II (Абулнаср Муъиниддин, 1760–1837)
(хукмронлиги – 1806–1837 йиллар, 31 йил, умри – 78 йил)

ўтиради. У номигагина тахт эгаси эди, барча юмушлар, хусусан, молия масалалари инглизлар қўлида эди. Дехли ҳам қўлдан кетган, фақат Кизилқалъа уларнинг ихтиёрида эди.

(Ўғиллари: Муҳаммад Жаҳонгир, Абулмузаффар Сирожиддин (1776–1862).

БАҲОДИРШОҲ II

1776 йил, Дехли – 1862 йил, Рангун.

Отаси – Акбар II (Шоҳ Олам II ўғли).

1837 йилда тахтга ўтиради. Сипоҳийлар уни подшоҳ деб эълон қилиб, қўмондонлигига инглизларга қарши курашмоқчи бўлади. Катта ўғли Мўғул Мирзо (1796–1858) бош қўмондон, ўғли Хизр Сulton Мирзо (1799–1858) ва набираси Абу Бакр Мирзо (1821–1858) қўшин бўлимларига раҳбарлик қиласи. Бироқ улар уқувсиз кишилар эди. 1857 йил июлда сипоҳийлар Бахтхон бошлиқ Дехлига кирадилар, аммо улар етарлича қўмак ололмайдилар. 65 минг сипоҳий 6 минг инглиздан енгилади. 21 сентябрда Баҳодиршоҳ II ва авлоди асир олинади. Ўзи Рангун (Бирма)га бадарға қилинади, болалари отиб ташланади...

Умри – 87 йил.

«Бобурийнома» китобининг муаллифи, таниқли ёзувчи Хайдариддин Султоновнинг қайдэтишига кўра, шу қирғинда Баҳодиршоҳ II нинг ўғли Қуёш Мирзо тасодифан омон қолади ва унинг авлодлари ҳамон барҳаёт яшаб келмоқда. Яна бошқа ишончли манбаларнинг гувоҳлик беришича, Ҳиндистон, айниқса, Покистон, Бангладеш давлатлари ҳудудларида Бобурийларнинг кўплаб авлоди ҳозир ҳам умргузаронлик қилади. Ҳатто Покистоннинг собиқ Бош вазири Беназир Бхутто (унинг отаси Зулфиқор Бхутто ҳам узоқ йиллар Покистон ҳукуматини бошқарган) ҳам ўзини тўғридан-тўғри Бобурнинг авлоди, деб ҳисоблайди. Бу ҳақда Чингиз Айтматов ва Мухтор Шаханов ёзганлар. (*Қаранг*: «Чўққида қолган овчининг оҳи зори». Тошкент. «Шарқ», 1998 йил. 311–312-бетлар).

4. ШОҲРУХ

Соҳибқироннинг Тоғай Туркон оқадан туғилган фарзанди. 1377 йил, 20 август – 1447 йил, 12 март, Ҳирот.

Сароймулкхоним тарбиясида улғайган. Ҳарбий юришларда қатнашган. 1394 йил 17 сентябрда отаси Самарқанд шаҳри ҳокими этиб тайинлаганди. 20 ёшдан (1397) Хуросон ҳукмдори. 50 йилдан ортиқ таҳтни бошқарди. Шаҳаншоҳ, буюк давлат арбоби, меценат.

«Насабнома»ни туздирган.

Унинг ҳукмдорлиги даврида Хуросон гуллабяшнаган, илм-фан ва санъат юксалган ўлкага айланди, боқий қадриятларнинг тамал тоши қўйилди.

Фарзандлари: 7 ўғил, 2 қиз (9/6).

Умри – 71 йил.

Маликалари:

Гавҳаршодбегим, Фиёсиддин тархоннинг катта қизи. 1388 йилда уйланган. Давлатни идора қилишда фаол аралашган. З ўғилнинг онаси. 1457 йилда Абусайд (3.6.2)нинг фармони билан чопиб ўлдирилади.

Тўтибегим.

Мулкат оқабегим, Хизр Ўғлоннинг қизи. Умаршайх (2) Мирзо вафоти (1394)дан сўнг Шоҳруҳ никоҳига ўтган. Кўплаб обидалар бино этган. Конигилда ўтган машҳур тўйда Шоҳруҳ номидан қатнашган. 1440 йилда Кобулда вафот этган, Балҳда дафн этилган.

(Маликалар жами 6 нафар).

Қизлари:

Марямсултон оқа – Муҳаммад Жаҳонгир (1.1.1) га турмушга чиққан. 1441 йил вафот этган. Саодатсултон оқа. Қутлуғ Туркон оқа. Пояндасултон оқа. Тоғай Туркон оқа. Қутлуғсултон оқа.

Ўғиллари:

(Жаҳоншоҳ – Мулкат оқабегим, Бекўғли – Оқсултон, Жонўғлон (1403–1411) – Оқсултон, Муҳаммад Ёрдий (1404–1409) – Лаълтегин (Беруи, Бозуи, Ёрути).

4.1. МУҲАММАД ТАРАҒАЙ (Улугбек)

1394 йил, 22 март, Султония – 1449 йил, 25 октябрь.

Отаси – Шоҳруҳ (4).

Онаси – Гавҳаршодбегим.

Сароймулхоним ва машҳур олим шайх Ориф Озарий (5 ёшидан) тарбиясида улғайди.

Бобоси Соҳибқирон 1404 йил сентябрда Конигилда уйланиш тўйини ўtkазган эди.

Ҳарбий юришларда, чунончи, Соҳибқироннинг Хитой сафарида бирга эди. 1409–1449 йилларда Самарқанд ҳукмдори.

Самарқандда обсерватория қурдирган, улкан кутубхонаси бўлган. «Зижи Кўрагоний» асарида 1018 осмон ёритгичлари ўрнини ўта аниқлик билан акс эттирган. Ўз даврининг Фанлар академиясига асос солган.

Дунё масштабидаги энг буюк олимлардан бири. Темурийлар сулоласининг фахри.

40 йил муттасил подшолик қилди, аммо бетимсол илмий салоҳиятини ҳукмронликда намойиш эта олмади, офтобдек чароғон ақл шаъми сарой зулмати қуршовида хира тортиб, тафаккур ва истеъдод ҳокимият хуружлари қаршисида чорасиз қолди, хуллас, бир қинда икки қилич – олим ва подшо сифмади, бир қўлда икки кемани тутиб туриш имкони бўлмади. Ўғли – валиаҳд Абдуллатиф бу инқирозни бартараф этишда ожизлик қилди, аксинча, ўзи ҳам шу фитнанинг қурбонига айланди. Буларнинг бари эса бебаҳо ҳаётининг, азиз умрининг бемаҳал ҳазон бўлишига олиб келди. Буюк олим Муҳаммад Тарагай – Улуғбек Мирзонинг қисмати одамзод оламиининг энг даҳшатли фожиаларидан биридир.

Фарзандлари: 5 ўғил, 7 қиз (13/10).

Умри – 55 йил.

Маликалари:

Оқабегим – Муҳаммад Султон (1.1)нинг қизи (1395 йил – 1449 йиллар). 1404 йил уйланган. Ҳабибасултон исмли қиз (4.1.А) тукқан.

Оқсултонхоника – Маҳмудхоннинг қизи. Севимли малика эди, лекин талоқ қиласди.

Хусннигорхоника – Шамъижаҳонхон қизи, чигатоий малика.

Султонбадрулмулк – Халил Султон (3.3)нинг қизи.

Хуллас, ҳарамида 5 малика, 6 канизак (16) бўлган.

Қизлари:

Ҳабибасултон (Бегика, Ҳасиба).

Ўтабегим (Оқабегим) – Султон Абусаид (3.6.2)га турмушга чиқсан.

Робиясултонбегим – Абусаиднинг қистови билан Абулхайрхонга узатилган (1451). 2 ўғил кўрган: Кўчкинчихон, Суюнчихон. Марқади Туркистон шахрида, Аҳмад Яссавий мақбараси қархисида, баланд гумбаз кўтарилиган.

Яна бир қизининг Абдулло Мирзо (4.2.3)га турмушга чиққани ҳақида маълумот бор. (Бу Робиясултонбегим бўлиши мумкин).

Ўғиллари:

Ибодулло 1412 йил туғилиб, 1417 йил вафот этади.

Абдулло 1420 – 1433 йиллар.

Абдураҳмон 1421 – 1432 йилларда яшаган. (Яна: Абдусамад, Абдулжаббор, Темур, Абдумалик, Абдураззоқ ва Султонмалик оқадан 3 ўғил).

4.1.4. АБДУЛЛАТИФ

1428 йил – 1450 йил, 9 май.

Отаси – Муҳаммад Тарагай (Улуғбек).

Онаси – Руқия хотун.

Ҳиротда бувиси Гавҳаршодбегим тарбиясида улғаяди. 1441 йилдан – Самарқандда. Истеъдодли, бироқ шуҳратпараст одам бўлган. Балх ҳокими (1448). Шоҳруҳ (4) вафотидан сўнг Ҳиротни эгаллай-

ди. Отасини жангда енгади, Улуғбекни Самарқандга киритмайдилар. Абдуллатиф шафқатсиз сиёsat олиб боради. Бобо Ҳусайн баҳодир камондан ўқ узиб, ҳалок қиласи.

Умри – 23 йил.

Фарзандлари – 5 ўғил.

Абдураззок (4.1.4.1). Аҳмад (4.1.4.2). Маҳмуд (4.1.4.3). Муҳаммад Жўки (4.1.4.4). Муҳаммад Боқир (4.1.4.5).

Дастлабки 4 ака-ука Абусаид (3.6.2) қўлида ўлим топади.

4.1.5. АБДУЛАЗИЗ

1430 йил – 1449 йил.

Отаси – Муҳаммад Тарагай (Улуғбек).

Эркатой ва арзанда ўғил отаси Абдуллатиф (4.1.4)га қарши жангга кетганда Самарқандда аслзода гўзаллар билан ишратни авж олдиради, бу эса Улуғбекка қарши исёнга сабаб бўлади. Абдулазиз Юнусхоннинг синглисига уйланган бўлиши мумкин.

Умри – 20 йил.

4.2. ИБРОҲИМ СУЛТОН

1394 йил, август – 1435 йил, май.

Отаси – Шоҳруҳ.

Онаси – Тўтибегим.

Туман оқабегим тарбиясида улғаяди.

Бобоси Соҳибқирон 1404 йил сентябрда Конигилда уйланиш тўйини ўтказган эди.

Хитой юришида бобоси билан бирга эди. Балх ҳокими (1409). Ўқимишли киши бўлган. Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома»ни унинг саройида туғатган.

Фарзандлари – 3 ўғил (4/2).

Султон Абу Исҳоқ (1419–1427), И smoил (1423–1432) болалигига вафот этади.

Умри – 42 йил.

4.2.3. АБДУЛЛО

1433 йил – 1451 йил, Булунгур.

Отаси – Иброҳим Султон (4.2).

Онаси – Мехрсултон хотун.

2 ёшидан отаси таҳтида. Яхши мұхитда улғаяди.

Улугбек (4.1.) ўзига күёв қиласы.

Абдуллатиф (4.1.4)дан сўнг Самарқанд ҳукмдори. Султон Абусайд (3.6.2) ва Абулхайрхоннинг бирлашган қўшинлари билан жангда ҳалок бўлади.

Умри – 19 йил.

4.3. БОЙСУНГУР

1397 йил, 15 сентябрь – 1433 йил, декабрь.

Отаси – Шоҳруҳ.

Онаси – Гавҳаршодбегим.

Астробод вилояти ҳокими (1414), вазир (1416–20). Эрон Озарбайжони ҳокими (1421–31). Ҳукмронликда омади келмаган – отаси Самарқанд таҳтига ўтиришида хайриҳоҳлик кўрсатмаган. Гавҳаршодбегим (момолари)нинг аралашуви билан укаси Суюргатмиш (4. 4.) ўртасида ихтилофлар юзага келиб турган. Бу ҳоллар ҳаёт тарзига жиддий таъсир кўрсатган.

Унинг толеъи маданият-маънавият жабҳасида порлади. Санъат, айниқса, адабиётни жуда қадрлаган. Фирдавсий «Шоҳнома»сининг мукаммал нусхасини тайёрлаб, сўз боши ёзган. Ҳирот тасвирий санъат мактабига асос солган. Ўз қўли билан кўчирган ва олтин сувида безатилган Қуръон бобо-

си Соҳибқирон Амир Темурнинг қабри устида турарди.

Фарзандлари – 3 ўғил (3/10).

Умри – 37 йил.

4.3.1. АЛОУДДАВЛА

1417 йил – 1460 йил, сентябр.

Отаси – Бойсунғур (4.3).

Онаси – Жонмалик оқа.

Бувиси Гавҳаршодбегим унга алоҳида меҳр билан қарап ва таҳт вориси деб биларди. Шоҳруҳ (4) вафотидан кейин Ҳирот таҳтини эгаллайди. Абдуллатиф (4.1.4) бошлиқ Самарқанд қўшинини енгигиб (1447 йил, 27 апрель), Абдуллатифни асир олади. Улуғбек (4.1)нинг аралашуви билан Абдуллатиф озод этилади. Улуғбек Мирзо ва ўғли 90 минг кишилик лашкар билан Алоуддавлага қарши келиб, 1448 йил баҳорида Тарноб мавзесида уни енгишади. Хурросон Абусаид (3.6.2) тасарруфига ўтгач, Мўғулистон тарафларда, сўнг Хоразмда яшайди. Касалланиб, вафот этилади. Ҳиротда дафн этилади.

Умри – 44 йил.

Фарзандлари – 2 ўғил, 1 қиз (2/2).

(Ўғиллари: Абулҳорис Бойсунғур (1435–1456) – Зайнаб, Иброҳим (1440–1458) – Муродсултон).

Қизи – Руқиясултонбегимни Абусаид (3.6.2) никоҳига олган, фарзанди – Шоҳруҳ (3.6.2.6).

4.3.1.2. МУҲАММАД ИБРОҲИМ

1440 йил – 1458 йил, август.

Отаси – Алоуддавла.

Онаси – Муродсултон.

Амакиси Абулқосим Бобур (4.3.3)га қарши Хурросон таҳти учун курашда асир тушиб қолади.

Абулқосим Бобур. вафотидан сўнг Ихтиёриддин қалъасидан қочиб, қўшин тўплайди, Шоҳ Маҳмуд (4.3.3.1)ни енгиб, Ҳиротни эгаллайди. Туркмон ҳукмдори Жаҳоншоҳга қарши курашда Абусаид (3.6.2) уни алдайди ва енгилади.

Асаб касали билан вафот этади.

Умри – 19 йил.

4.3.2. СУЛТОН МУҲАММАД

1418 йил – 1451 йил, Ҳирот.

Отаси – Бойсунғур (4.3).

Онаси – Хандон оқа.

Султония, Қазвин, Рай ва Кум вилоятлари ҳукмдори Султон Муҳаммад бобоси Шоҳрухга қарши қўшин тортади, Исфаҳонни босиб олади. Шерозни қамал қиласи (1446). Исённи бостириб қайтаётганда Шоҳрух Мирзо бетобланиб, вафот этади.

Хурросонга ҳужум қилиб (1449), укаси Абулқосим (4.3.3) билан тўқнашади. У ўн йиллик ҳукмронлиги даврида укаси билан уч марта тўқнашади ва охири катл этилади.

Умри – 34 йил.

Фарзандлари – 2 ўғил. Саъд Ваққос (1437–1452) ва Ёдгор (4.3.2.2).

4.3.3. АБУЛҚОСИМ БОБУР

1422 йил, Ҳирот – 1457 йил, март, Машҳад.

Отаси – Бойсунғур.

Онаси – Гавҳарнасаб оқа Хоразмий.

Шоҳрух Мирзо вафотидан сўнг Улуғбек (4.1), Абдуллатиф (4.1.4) ва Султон Муҳаммад (4.3.2)га қарши таҳт учун жанглар олиб борди. 1451 йилдан Хурросон таҳтини қўлга киритди. Шеърият мухлиси, илм-

фан ҳомийси бўлган. Ёш Султон Ҳусайн ва Алишер Навоийга илтифот кўрсатган.

Фарзанди – 1 ўғил.

Умри – 36 йил.

4.3.3.1. ШОҲ МАҲМУД

1446 йил – 1459 йил.

Отаси – Абулқосим Бобур (4.3.3).

Отаси вафотидан сўнг уни Машҳадда шоҳ деб эълон қиласидилар. Ҳирот сари юришда Муҳаммад Иброҳим (4.3.1.2)дан енгилади.

Кобул ҳукмдори амир Бобога қарши жангда ҳалок бўлади.

Умри – 14 йил.

4.4. СҮЮРҒАТМИШ

1398 йил – 1426 йил, ноябрь.

Отаси – Шоҳруҳ (4).

Онаси – Мулкат оқа.

Кобул ҳукмдори (1418).

Фарзандлари – 2 ўғил (6/2).

Отасининг ўрнига дастлаб Масъуд (4.4.1), сўнг Қорачар (4.4.2) ҳоким этиб тайинланади.

(Ўғиллари: Султон Масъуд (1413–1443) – Шодбаҳт, ўғли Алиасқар (1428–1446). Султон Маҳмуд – Ферузбаҳт, Муҳаммад Султон – Баҳтсултон, Қорачар (1414–1439) – Баҳтсултон, Муҳаммад Султон – Саодат, Султон Маҳмуд – Ашура.

Қизлари: Руқиясултонбегим, Муҳаммад Жаҳонгир (1.) авлодидан Муҳаммад Султонга турмушга чиққан. Улуғ оқа).

Умри – 29 йил.

4.5. МУҲАММАД ЖЎҚИ (Жоку)

1403 йил – 1445 йил.

Отаси – Шоҳруҳ.

Онаси – Гавҳаршодбегим.

Мўғалистон хони, марҳум Шамъижаҳоннинг қизи Мехрнигор оқани никоҳига олади (1419). Гармсир (1433), Балх (1443) ҳукмдори. Улуғбек (4.1), Бойсунғур (4.3) билан ҳаммаслак бўлган. Онаси ёқтиргмаган. Асад касали билан вафот этган.

Фарзандлари – 3 ўғил (1/2).

Умри – 43 йил.

4.5.1. АЛИ (1423–1424) – Бўлғон мўғул, болалигида оламдан ўтган.

4.5.2. МУҲАММАД ҚОСИМ

1422 йил – 1448 йил.

Отаси – Муҳаммад Жўқи (4.5).

Онаси – Мехрнигорхоним (Бахтдавлат).

Отасининг мулки унга теккан эди.

Укаси Абубакр (4.5.3)га қарши жангда ҳалок бўлади.

Умри – 27 йил.

4.5.3. АБУБАКР

1427 йил – 1449 йил.

Отаси – Муҳаммад Жўқи.

Онаси – Мехрнигорхоним (Бахтдавлат).

Ҳар жиҳатдан мукаммал бўлган Абубакр Хутталон, Арханг, Солисаройни бошқаарди. Балхни эгаллаб, ҳарбий қудратини яна мустаҳкамлайди. Улуғбек Мирзо (4.1) куёв қилиш ниятида чорлайди. ғаламислар аралашиб, фитна чиқарадилар. Кўксаройда қатл этишади.

Умри – 23 йил.

4.3.2.2. ЁДГОР МУҲАММАД

1451 йил – 1470 йил.

Отаси – Султон Муҳаммад (4.3.2).

Онаси – Тундигека.

Аммаси Пояндасултонбегим тарбиясида ўсади. Маишатни яхши кўрадиган, ҳарбий салоҳиятсиз йигит эди. Туркмон ҳукмдори амир Ҳасанбек кўмагида Астробод, сўнг Ҳиротни эгаллайди. Талончилик авж олади. Тунда Алишер Навоий ва бошқа беклар шаҳзодани қўлга олишади. Султон Ҳусайн (2.6.3.2) нинг фармони билан қатл этилади. У Шоҳруҳ Мирзо авлодидан ҳукмронлик қилганларнинг сўнгги вакили эди.

Умри – 20 йил.

* * *

Соҳибқирон бобомиз таваллудига 670 йил тўлган санада саъй-ҳаракатимиз билан у зоти шарифнинг насабнома (генеалогия)си тузиб чиқилди ва «Хуррият» газетаси саҳифалари орқали жамоатчиликка маълум қилиб борилди. Гап шундаки, бундай юмуш мустақиллик йилларида биринчи марта адо этилди. «Темурийлар» сарлавҳаси остида эълон қилинган маълумотлар бошдан-охир бир сидра ўқиб чиқилса, кишининг кўз олдида ажиб бир манзара пайдо бўларди.

Бу – ўша, қарийб олти юз йил тарих саҳнасида ҳаракатда бўлган улкан салтанатнинг шукухи. Насабномада таърифланган 300 га яқин шаҳзода ва маликанинг ҳар бири бир дунё. Уларнинг ҳар қайсиси ҳақида алоҳида китоб яратса бўлади. Бир сўз билан айтганда, улар одам наслининг қай даражададир камолга етган бир вакили. Зоро, ҳаммага ҳам салтанат юритиш, юрт сўраш насиб этавермайди.

Ана шундай шавкатли силсиланинг бош ҳалқаси – ҳазрат Соҳибқирон Амир Темурдир. Бугуни ги кунда ҳам бобомизнинг оламшумул шуҳрати ғайирларнинг бошини айлантириб, ул зотга қарши ахборот уруши эълон қилишган экан, майдонда улуғ саркарда ва унинг ортидаги уч юз ҷоғли лашкарни кўриб, рақибларнинг юрагига ғулғула тушса, ажаб эмас. Улар аввало ўзларининг кичкина хонадонини эпақага келтирсинг-да, сўнг майдон талаб айласин. Насабнома уларга муносиб жавобдир.

Шубҳасиз, бу шонли тарих, хусусан, насабномалар устидаги изланишлар давом этаверади. Йиллар ғубори ичидаги яширингандаги бу синоат ўз жамолини тобора кўз-кўз қилиб бораверади. Иншоолло, тадқиқотчиларни бу уммондан жавоҳир излаш истаги тарк этмагай, деган эзгу ният билан мазкур мавзудаги илк қадамларга якун ясаймиз.

2005 йил июль, Фарғона –
2006 йил апрель, Тошкент.
(2015 йил январда қайта кўриб чиқилди ва
тўлдирилди).

ОЛТИН СИЛСИЛА

**МУҲАММАД ТАРАҒАЙ БАҲОДИР (x – 1360
йилда вафот этган)**

Ўғиллари:

Темурбек, Оламшайх, Суюргатмиш, Жўки.

Қизлари:

Кутлуғ Туркон оқа (x – 1383), Ширинбека оқа.

**Темурбек (СОҲИБҚИРОН АМИР ТЕМУР)
(1336–1405)**

Қизлари:

Тоғайшоҳ Оқабегим (x – 1382) (A)

A.1. Султон Ҳусайн (x – 1406)

Султонбека оқа (x – 1430)

Ўғиллари:

1. МУҲАММАД ЖАҲОНГИР (1356 – 1376)

1.1. Муҳаммад Султон (1376–1403)

1.2. Пирмуҳаммад (1376–1407)

*1.1.1. Муҳаммад Жаҳонгир (1396–1433)

*1.1.2. Саъд Баққос (1400–1418)

*1.1.3. Яҳё (1401–1408)

**1 1.1.1. Муҳаммад Султон (1423–1448)

**1.1.1.2. Халил Султон (1426 – 1459)

***1.1. 1. 2. 1. Муҳаммад Умар (1442–1471)

- *1.2.1. Қайду (1396–1418)
- *1.2.2. Холид (1399–1427)
- *1.2.3. Саъд Баққос (1400–1418)
- *1.2.4. Қайсар (1401–1427)
- *1.2.5. Бузанжар (1402–1422)
- *1.2.6. Жаҳонгир (1402–1433)
- *1.2.7. Санжар (1403–1429)

2. УМАРШАЙХ (1356–1394)

- 2.1. Пирмуҳаммад (1379–1410)
- *2.1.1. Умаршайх (1398 –1429)
- *2.1.2. Солиҳ (1406–1452)

2.2. Рустам (1381–1424)

- *2.2.1. Пирмуҳаммад
- *2.2.2. Султон Жалолиддин

2.3. Искандар (1384–1415)

- 2.4. Аҳмад (1388–1425)
- 2.5. Сайди Аҳмад (1391–1429)

***2.5.1. Аҳмад (1420–1498)**

- **2.5.1.1. Муҳаммад Султон (Кичик Мирзо) (1458–1484)

***2.5.2. Усмон**

- **2.5.2.1. Абдулбоқи

2.6. Бойқаро (1393–1423)

- *2.6.1. Музаффар (1409–1429)
- *2.6.2. Муҳаммад
- *2.6.2.1. Султон Увайс
- *2.6.3. Ғиёсиддин Мансур (1413–1445)

***A.1.A. Ферузабегим**

- **2.6.3. А. Бадиулжамолбегим
- **2.6.3. Б. Оқабегим

- **2.6.3.1. Бойқаро (1430–1487)
- ***2.6.3.1.1. Султон Мұхаммад (1449–1483)
- ***2.6.3.1.2. Султон Увайс (1451–1491)
- ***2.6.3.1.3. Искандар (1455–1502)
- **2.6.3.2. Султон Ҳусайн (1438–1506)
- ***2.6.3.2.1. Бадиузвазмон (1458–1515)
- ****2.6.3.2.1.1. Мұхаммад Мўмин (1486–1497)
- ****2.6.3.2.1.2. Мұхаммад Замон (1496–1539)
- ****2.6.3.2.2. Шоҳғаріб (1471–1496)
- ***2.6.3.2.3. Абутуроб (1472–1498)
- ***2.6.3.2.4. Абулмуҳсин (1472–1507)
- ***2.6.3.2.5. Мұхаммад Мұҳсин (Кепак Мирзо) (1474–1507)
  - ***2.6.3.2.6. Музаффар Ҳусайн (1473–1509)
  - ***2.6.3.2.7. Мұхаммад Ҳусайн (1476–1503)
  - ***2.6.3.2.8. Фаридун Ҳусайн (1478–1510)
  - ***2.6.3.2.9. Ҳайдар Мұхаммад (1479–1502)
  - ***2.6.3.2.10. Мұхаммад Маъсум (1476–1501)
  - ***2.6.3.2.11. Иброҳим Ҳусайн (1478–1505)
  - ***2.6.3.2.12. Фарруҳ Ҳусайн (1480–1503)
  - ***2.6.3.2.13. Мұхаммад Қосим (1482–1507)
  - ***2.6.3.2.14. Ибн Ҳусайн (1486–1513)
- ***2.6.3.2. А. Зайнабултонбеким
- ***2.6.3.2. Б. Оқбеким
- ***2.6.3.2. В. Бекабегим
- ***2.6.3.2. Г. Оқабегим
- ***2.6.3.2. Д. Кичкинабегим
- ***2.6.3.2. Е. Саодатбаҳтбеким (Бегимсултон)
- ***2.6.3.2. Ё. Султоннажотбеким
- ***2.6.3.2. Ж. Мунавварсултонбеким
- ***2.6.3.2. З. Байрамсултонбеким
- ***2.6.3.2. К. Фотимасултонбеким
- ***2.6.3.2. Л. Ойшасултон Оқабегим

3. МИРОНШОҲ (1366–1408)

3. 1. Абубакр (1382–1417)

*3.1.1. Илангир

*3.1.2. Усмон Жадий

3.2. Умар (1383–1407)

3.3. Халил Султон (1384–1411)

*3.3.1. Муҳаммад Бакр (x–1434)

3.4. Ийжал (1487–1415)

3.5. Суюрғатмиш (1399–1411)

3.6. Султон Муҳаммад

3.7. Сайди Аҳмад

*3.6.1. Манучехр (1418–1469)

**3.6.1.1. Малик Муҳаммад (1448–1494)

*3.6.2. Султон Абусаид (1424–1469)

**3.6.2.1. Султон Аҳмад (1451–1494)

**3.6.2.2. Султон Муҳаммад (1452–1467)

**3.6.2.3. Султон Маҳмуд (1453–1495)

***3.6.2.3.1. Султон Масъуд (1475–1506)

***3.6.2.3.2. Бойсунғур (1477–1499)

***3.6.2.3.3. Султон Али (1483–1500)

***3.6.2.3.4. Султон Ҳусайн (1481–1493)

***3.6.2.3.5. Султон Увайс (Мирзохон) (1485–1526)

****3.6.2.3.5.1. Сулаймон (1514–1590)

***3.6.2.3. А. Бекабегим

***3.6.2.3. Б. Оқбегим

***3.6.2.3. В. Ойбегим

***3.6.2.3. Г. Зайнабсултонбегим

***3.6.2.3. Д. Маҳдумасултонбегим

***3.6.2.3. Е. Ражабсултонбегим

***3.6.2.3. Ё. Муҳибсултонбегим

**3.6.2.4. Умаршайх (1456–1494)

***3.6.2.4. А. Хонзодабегим (1478–1544)

- ****3.6.2.4. Б. Мөхрбонубегим
- ****3.6.2.4. В. Шаҳрбонубегим
- ****3.6.2.4. Г. Ёдгорсултонбегим
- ****3.6.2.4. Д. Руқиясултонбегим
- ***3.6.2.4.1. Заҳириддин Мұхаммад (Бобур)

(1483–1530)

- ***3.6.2.4.2. Жаҳонгир (1485–1508)
- ***3.6.2.4.3. Носир (1487 – 1525)

** 3.6.2.5. Султон Мурод (1456 – x)

- **3.6.2.6. Шоҳруҳ (1458–1493)
- **3.6.2.7. Абубакр (1458–1479)
- **3.6.2.8. Улуғбек (Кобулий) (1460–1501)
- ***3.6.2.8.1. Абдураззоқ (1480–1525)
- ***3.6.2.8.2. Мироншоҳ (1484–1507)
- **3.6.2.9. Султон Умар
- **3.6.2.10. Валад
- **3.6.2.11. Султон Халил

*****3.6.2.4.1.1. Носириддин Ҳумоюн (1508–1556)

- *****3.6.2.4.1.2. Комрон (1509–1557)
- *****3.6.2.4.1.3. Аскарий (Мұхаммад) (1512–1558)
- *****3.6.2.4.1.4. Ҳиндол (1518–1551)
- *****3.6.2.4.1.А. Гулрангбегим
- *****3.6.2.4.1.Б. Гулчехрабегим
- *****3.6.2.4.1. В. Гулбаданбегим (1529–1603)
- *****3.6.2.4.1.1.1. (А–О) Жалолиддин Мұхаммад

Ақбаршоҳ (1542–1605)

- *****3.6.2.4.1.1.2. Мұхаммад Ҳаким (1544–1585)
- *****3.6.2.4.1.1.2.1. Афросиёб (1571–1597)
- *****3.6.2.4.1.1.2.2. Кайқубод (1574–1591)

А. – 1. Салим (Нуриддин Мұхаммад Жаҳонгиршоҳ) (1569–1627)

А. – 1.1. Хусрав (Шаҳзода) (1587–1622)

А. – 1.2. Парвез (Шаҳзода) (1586–1626)

А. – 1.3. Хуррам (Шаҳзода) – Шоҳжаҳон (1592–1666)

А. – 1.4. Шаҳриёр (Шаҳзода) (1596–1627)

А. – 1.3.1. Дорошукуҳ (1616–1659)

А. – 1.3.2. Шоҳшужоъ (1617–1661)

А. – 1.3.3. Аврангзеб (Абузафар Мұхәйиддин Мұхаммад Оламгир) (1619–1707)

А. – 1.3.4. Муродбахш (1621–1661)

А. – 1.3. А. Жаҳоноробегим (1614–1681)

А. – 1.3.3.1. Мұхаммад Султон (1637–1672)

А. – 1.3.3.2. Аъзамшоҳ (1643–1707)

А. – 1. 3. 3. 3. Муаззамшоҳ (Шоҳ Олам I, Баҳодиршоҳ I) (1645–1712), таҳтда 1707–1712

А. – 1. 3. 3. 4. Мұхаммад Ақбар (1647–1705)

А. – 1.3.3.5. Комбахш (1667–1709)

А. – 1.3.3. А. Зебуннисобегим (1639–1702)

А. – 1.3.3.3.1. Жаҳондоршоҳ (1668–1713), таҳтда 1712–1713

А. – 1.3.3.3.2. Султон Иззатдин

А. – 1.3.3.3.3. Азимушшаън (1664–1712)

А. – 1.3.3.3.4. Рафиушшаън (1672–1712), таҳтда 1719

А. – 1.3.3.3.5. Хўжаста Ахтар (1674–1712)

А. – 1.3.3.2.1. Фарруҳсияр (1688–1719), таҳтда 1713–1719

А. – 1.3.3.3.4.1. Рафиъуддавла, Шоҳжаҳон II (1692–1719), таҳтда 1719

А. – 1.3.3.3.4.2. Рафғиударажот (1699–1719), таҳтда 1719

- А. – 1.3.3.4.1. Нигусияр (1679–1719), тахтда 1719
- А. 1.3.3.3.5.1. Равшан Ахтар (Носирриддин Мұҳаммад, Мұҳаммадшоқ) (1692–1748), тахтда 1719–1748
- А. – 1.3.3.3.5.1.1. Аҳмадшоқ (1711–1754), тахтда 1748–1754
- А. – 1.3.3.3.4.1.1.1. Оламгир II (Аъзиддин) (1727–1759), тахтда 1754–1759 ва 1760–1788
- А. – 1.3.3.3.5.1.1.1.1. Бедорбахт, тахтда 1788
- А. – 1.3.3.3.5.1.1.1.1. Шоқ Олам II (1743–1806), тахтда 1788–1803 (1806)
- А. – 1.3.3.3.5.1.1.1.1.2. Ақбар II (1760–1837), тахтда 1806–1837
- А. – 1.3.3.3.5.1.1.1.1.2.1. Баҳодиршоқ II (1776–1862), тахтда 1837–1858

4. ШОҲРУҲ (1377 – 1447)

4. 1. Мұҳаммад Тарагай (Улугбек) (1394–1449)

*4.1.1. Ибодулло (1412–1417)

*4.1.2. Абдулло (1420–1433)

*4.1.3. Абдураҳмон (1421–1432)

*4.1.4. Абдуллатиф (1428–1450)

**4.1.4.1. Абдураззок

**4.1.4. 2. Аҳмад

**4.1.4.3. Махмуд

**4.1.4.4. Мұҳаммад Жўки

**4.1.4.5. Мұҳаммад Боқи

*4.1.5. Абдулазиз (1430–1449)

*4.1.А. Ҳабибасултонбегим

*4.1.Б. Ўтабегим (Оқабегим)

*4.1.В. Робиясултонбегим

**4.1.В.1. Кўчкинчихон

**4.1.В.2. Суюнчихон

4.2. Иброҳим Султон (1394–1435)

*4.2.1. Султон Абу Исҳоқ (1419–1427)

*4.2.2. Исмоил (1423–1432)

*4.2.3. Абдулло (1433–1451)

4.3. Бойсунғур (1397–1433)

*4.3.1. Алоуддавла (1417–1460)

**4.3.1.1. Абулхорис Бойсунқур

**4.3.1.2. Муҳаммад Иброҳим (1440–1458)

*4.3.2. Султон Муҳаммад (1418–1451)

**4.3.2.1. Саъд Ваққос (1437–1452)

**4.3.2.2. Ёдгор Муҳаммад (1451–1470)

*4.3.3. Абулқосим Бобур (1422–1457)

**4.3.3.1. Шоҳ Маҳмуд (1446–1459)

4.4. Суюрғатмиш (1398–1426)

**4.4.1. Масъуд

**4.4.2. Қорачар

4.5. Муҳаммад Жўқи (1403–1445)

*4.5.1. Али (1423–1424)

*4.5.2. Муҳаммад Қосим (1422–1448)

*4.5.3. Абубакр (1427–1449)

4.6. Жонўғлон (1403–1411)

4.7. Муҳаммад Ёрдий

АЛИФБО ТАРТИБИ

- 4.1.5. Абдулазиз
2.5.2.1. Абдулбоқи
4.1.4. Абдуллатиф
4.1.2. Абдулло
4.2.3. Абдулло
4.1.4.1. Абдураззок
3.6.2.8.1. Абдураззок
4.1.3. Абдураҳмон
3.1. Абубакр
4.5.3. Абубакр
3.6.2.7. Абубакр
2.6.2.3.4. Абулмуҳсин
4.3.3. Абулқосим Бобур
2.6.3.2.3. Абутуроб
A-1.3.3. Аврангзеб
3.6.2.4.1.1.1. Акбар – Жалолиддин
(A-0) Муҳаммад Акбаршоҳ
A-1.3.3.3.4.1.1.1.1. Акбар II
4.3.1. Алоуддавла
3.6.2.4.1.3. Аскарий
3.6.2.4.1.1.2.1. Афросиёб
A-1.3.3.2. Аъзамшоҳ
2. 4. Аҳмад
2.5.1. Аҳмад

4.1.4.2.	Аҳмад
A-1.3.3.3.4.1.1.	Аҳмадшоҳ
2.6.3.A.	Бадиужжамолбегим
2.6.3.2.1.	Бадиуззамон
2.6.3.2.3.	Байрамсултонбегим
A-1.3.3.3.4.1.1.1.1.	Баҳодиршоҳ II
2.6.3.2. В.	Бекабегим
3.6.2.3. А.	Бекабегим
4.3.	Бойсунгур
3.6.2.3.2.	Бойсунгур
2.6.	Бойқаро
2.6.3.1.	Бойғаро
1.2.5.	Бузанжар
3.6.2.10.	Валад
3.6.2.4.1.В.	Гулбаданбегим
A-1.3.1.	Дорошукуҳ
4.3.2.2.	Ёдгор Муҳаммад
3.6.2.4. Г.	Ёдгорсултонбегим
1.2.6.	Жаҳонгир
3.6.2.4.2.	Жаҳонгир
A-1.3. А.	Жаҳоноробегим
2.6.3.2.А.	Зайнабсултонбегим
3.6.2.3. Д.	Зайнабсултонбегим
3.6.2.4.1.	Захириддин Муҳаммад Бобур
A-1.3.3.А.	Зебуннисо

4.1.1.	Ибодулло
2.6.3.2.14.	Ибн Ҳусайн
4.2.	Иброҳим Султон
2.6.3.2.11.	Иброҳим Ҳусайн
3.4.	Ийжал
3.1.1.	Илонгир
4.2.2.	Исмоил
2.3.	Искандар
2.6.3.1.3.	Искандар
2.6.3.2. Д.	Кичкинабегим
A-1.3.3.5.	Комбахш
3.6.2.4.1.2.	Комрон
3.6.1.	Манучехр
4.4.1.	Масъуд
3.6.2.3. Д.	Маҳдумасултонбегим
4.1.4.3.	Маҳмуд
3.6.2.4. Б.	Мехронубегим
3.	Мироншоҳ
3.6.2.8.2.	Мироншоҳ
A-2.3.3.	Муаззамшоҳ
A-1.3.3.3.	Муаззам (Шоҳ Олам)
2.6.1.	Музаффар
2.6.3.2.6.	Музаффар Ҳусайн
2.6.3.2. Ж.	Мунавварсултонбегим
A-1.3.4.	Муродбахш
2.6.2.	Муҳаммад
A-1.3.3.4.	Муҳаммад Ақбар
4.1.4.5.	Муҳаммад Боки

4.3.1.2.	Мұхаммад Иброҳим
1.	Мұхаммад Жаҳонгир
1.1.1.	Мұхаммад Жаҳонгир
4.5.	Мұхаммад Жўқи
4.1.4.4.	Мұхаммад Жўқи
2.6.3.2.1.2.	Мұхаммад Замон
2.6.3.2.10.	Мұхаммад Маъсум
2.6.3.2.5.	Мұхаммад Мұҳсин (Кепак Мирзо)
2.6.3.2.1.	Мұхаммад Мўмин
1.1.1.2.1.	Мұхаммад Умар
1.1.	Мұхаммад Султон
1.1.1.1	Мұхаммад Султон
12.5.1.1.	Мұхаммад Султон (Кичик Мирзо)
2.6.3.1.2.1.	Мұхаммад Султон
A-2.3.1.	Мұхаммад Султон
A-1.3.3.1.	Мұхаммад Султон
4.1.	Мұхаммад Тарагай (Улугбек)
4.5.2.	Мұхаммад Қосим
2.6.3.3.3.	Мұхаммад Қосим
3.6.2.4.1.1.2.	Мұхаммад Ҳаким
3.6.3.2.7.	Мұхаммад Ҳусайн
3.6.2.3. Ё.	Мұхібсултонбеким
3.6.2.4.3.	Носир
3.6.2.4.1.1.	Носириддин Ҳумоюн подшоҳ – Ҳумоюн
2.6.3.2. Л.	Ойшасултон Оқабегим

3.6.2.3. В	Ойбегим
А–1.3.3.3.4.2.	Оламгир II
2.6.3. Б.	Оқабегим
2.6.3.2. Г.	Оқабегим
2.6.3.2.Б.	Оғабегим
3.6.2.3.Б.	Оғабегим
A–1.2.	Парвез
2.3.1.	Пирали
1.2.	Пирмуҳаммад
2.1.	Пирмуҳаммад
2.2.1.	Пирмуҳаммад
A–1.3.3.4.	Равшан Ахтар
3.6.2.3. Е.	Ражабсултонбегим
2.2.	Рустам
3.6.2.4. Д.	Рукиясултонбегим
2.5.	Сайди Аҳмад
3.7.	Сайди Аҳмад
A–1.	Салим (Нуриддин Муҳаммад
(3.6.2.4.1.1.1.1.)	Жаҳонгиршоҳ)
1.2.7.	Санжар
2.6.3.2. Е.	Саодатбаҳтбегим
1.1.1.	Саъд Baғғос
1.2.3.	Саъд Baғғос
2.1.2.	Солиҳ
3.6.2.3.5.1.	Сулаймон
2.6.3.2.Е.	Султоннажотбегим
3 .6.2.	Султон Абусаид

4.2.1.	Султон Абу Исҳоқ
3.6.2.3.3.	Султон Али
3.6.2.1.	Султон Аҳмад
2.2.2.	Султон Жалолиддин
3.6.2.3.1.	Султон Масъуд
3.6.2.3.	Султон Маҳмуд
3.6.2.5.	Султон Мурод
3.6.	Султон Муҳаммад
4.3.2.	Султон Муҳаммад
2.6.3.1.1.	Султон Муҳаммад
3.6.2.2.	Султон Муҳаммад
2.6.2.1.	Султон Увайс
2.6.3.1. 2.	Султон Увайс
3.6.2.3. 5.	Султон Увайс (Мирзохон)
3.6.2.9.	Султон Умар
3.6.2.11.	Султон Халил
2.6.3.2.	Султон Ҳусайн
3.6.2.3.4.	Султон Ҳусайн
3.5.	Суюрғатмиш
4.4.	Суюрғатмиш
3.6.2.8.	Улугбек
3.2.	Умар
3.6.2.9.	Умар
2.	Умаршайх
2.1.1.	Умаршайх
3.6.2.4.	Умаршайх
2.5.2.	Усмон
3.1.2.	Усмон Жодий

2.6.3.2.8.	Фариудун Ҳусайн
A-1.3.3.2.1.	Фаррухсияр
2.6.3.2.12.	Фарруҳ Ҳусайн
A.1.A.	Ферузабегим
2.6.3.2. K.	Фотимасултонбеким
3.6.3.1.	Халил
3.3.	Халил Султон
1.1.1.2.	Халил Султон
1.2.2.	Холид
3.6.2.4. A.	Хонзодабеким
A-1.3.	Хуррам (Шоҳжаҳон)
A-1.1.	Хусрав
3.6.2.4. B.	Шаҳрбонубеким
A-1.4.	Шаҳриёр
4.	Шоҳруҳ
3.6.2.6.	Шоҳруҳ
4.3.3.1.	Шоҳ Махмуд
A-1.3.3.3.	Шоҳ Олам
A-1.3.3.3.2. 1.	Шоҳ Олам II
A-1.3.2.	Шоҳ Шужоъа
2.6.3.2.2.	Шоҳғарип
1.1.3.	Яҳё
1.2.1.	Қайду
3.6.2.4.1.1.2.2.	Қайғубод
1.2.4.	Қайсаρ

- 4.4.2. Қорачар
- 2.6.3.3.4. Қосим
- 2.6.3. Ғиёсиддин Мансур
- 2.6.3.2.9. Ҳайдар Мұҳаммад
- 3.6.2.4.1.4. Ҳиндол

ТЕМИР ЗАНГИ

... Менинг ҳам қонимда қилич занги бор.
Абдулла ОРИПОВ

Кейинги пайтда шеършунослар орасида Абдулла Орипов шеъриятининг муваффақияти сирлари (яъни шоир маҳорати)ни таҳлил қилишга мойиллик кучаймоқда. Бу ҳолни илмнинг бир қадам олға силжиши деб тушунмоқ керак. Негаки, ҳозиргача кўплаб тадқиқотларда масаланинг ташқи томони (мавзуу, мусиқийлик, халқقا яқинлик, анъанавийлик сингари)га эътибор қаратилган бўлса, эндиликда шоир қўллаган усуллар, у яратган тимсоллар, бадиий кашфиётлар ҳақида кўпроқ гап бўляяпти: энди қофия жарангидан туғилган завқ чинакам заргарона чашнагирлик билан алмашмоқда – моҳиятга назар ташланаётир. Шоирнинг эсда қолган мисралари, фавқулодда закийлик билан ижод этилган метафоралар ҳақида мақолалар, китоблар пайдо бўлди.

Жумладан, «Менинг ҳам қонимда қилич занги бор» мисраси нимани ифодалайди? «Арманистон» (1967) шеърининг ёзилиш сабаби мухлисларга маълум. Шоир қардош халқ тарихи билан ўз халқи тарихининг ҳамоҳанглигини қайд этиш мавриди келганда шу мисрани қўллайди. Демак, қилич (темир) занги, бу – қилич ёки болта каби оҳан қуроллар билан кесилган бошларга ишора. «Биз қирғинларни бошидан кечирган одамларнинг зурриётимиз»,

демоқчи шоир. Бу оддий ҳақиқат сурати бадији маҳорат билан чизилмоқда шу мисра орқали.

«Занг темирни емиради» – бу ҳам оддий ҳақиқат. Занглаған темир қайсиdir даражада ўз мустаҳкамлигини йўқотади. Мабодо, йиллар оша қонда қолган занг кўлмак, биқиқ, борингки, муста-бид муҳитда вужудга ҳам таъсир қилмасмикин? Яна у қон соф ҳаволарда, илоҳий кароматлар-у, давр-нинг суронларида тозаланмаган бўлса, вужуд эгаси одам сифатида пода, оломон шаклида кун кўришга чормихланган бўлса-чи?

Занглаған туйғу қайсиdir даражада (балки бутунлай) ўз шукуҳини йўқотар экан. Бўлмаса, бугун аниқ кўзга ташланиб қолаётган (одатда, ўғил отадан ажралиб, мустақил рўзғор тута бошлагач, кимлиги билинади) мутеълик («қуллик» десак, қуллар хафа бўлиши мумкин) қачон бунчалар чуқур томир отиб улгурган экан?! Ёки одамларимиз шунча лоқайд, боқибегам, ҳасадгўй, мунофиқ эканми? Мустақиллик бизга ўз тақдиrimизни ўзимиз ҳал қилиш имконини бергач, бироз бошимиз айланиб қолмадими?

Ҳа, одам ўзини овутиб, ўтмиш аждодлари пана-сида яшириниб юравериши мумкин. Бироқ ҳар бир даврнинг ўз сўроқлари бўладики, уларга фақат бугун (кеча ҳам эмас, эртага ҳам эмас) – бугун жавоб бермоқ лозим. Жавоб бериш учун эса арзийдиган қавм бўлиш шарт.

Албатта, ҳар лаҳзада кўнглимиздан суверен давлат фуқароси эканимиздан шукrona кечади. Бизнинг бу баҳтга эришганимизга 25 йил тўляяпти. Бироқ 150 йиллар давом этган тартибларнинг оқавалари ҳамон кўпчиликни караҳт қилиб турибди, деб хулоса қилсак, хато бўлмас. Айниқса, тоталитар тартибларни бутун вужуди билан қабул

қилган, унинг устуворлиги йўлида хизматда бўлган ва, демак, нашъу намоларидан етарлича ҳаловат топган зотлар нафақат у кунларни унута олмаяптилар, балки мустақиллик неъматларини қабул қила олмаяптилар. Ўша темир занги қон томирларининг деворларига кўчмас бўлиб тармасиб қолганга ўхшайди.

Бу ҳолатнинг воқе бўлиш лаҳзаларини Соҳибқирон Амир Темур шахсига муносабат кўзгусида бир курсиздан ўтказайлик.

Аввало, Амир Темур тарихининг ҳалқимиз меросига айланиши мустақилликнинг энг катта тухфаларидан бири бўлганини қайта-қайта такрорлаш лозим. Давлатимиз раҳбарининг қатъияти, ҳалқимизнинг хоҳиш-иродаси билан бу ноёб хазина маънавий мулкимизга айланди. Энди бу ҳақда гапиришдан чўчиш эмас, гапиришга рағбат кучайди. Ўрганаман, ёзаман, деганга бирон ўринда тақиқ йўқ. Энди ҳозиргача ўз юртида қадр топмаган, эъзозланмаган бу бойликни чинакамига истифода этиш, бутун инсониятга кўз-кўз қилиб кўрсатиш фурсати етди ва бу борада сезиларли ютуқлар бор. Шу ўринда кўнгилдан бир андиша кечади: ана шу оламшумул юмуш маълум тоифа кишиларининггина ташвишига айланиб қолмаяптими, бу ғурурни, ифтихорни юртнинг жами катта-кичиги туяяптими? Албатта, ишончли жавоб бериш оғир, эҳтимол, ҳаммадан буни кутиб ҳам бўлмас. Лекин шундай бўлиши шарт – шу юртда яшаётган ҳар бир одам ўз вужудидан ўша кунлар шукуҳини ўтказиб кўрсин.

Афсуски, бу жўн нарса эмас экан...

Мустақиллигимизнинг ilk мевалари кўзга ташланиб қола бошлаган кунлар. Пойтахтнинг қоқ марказида қад ростлаган муҳташам ҳайкал кўзларни қувонтироқда. Одамлар сўзсиз ички

бир туйғу билан беихтиёр унинг қошига интиладилар. Күнгиллардан боқий қадриятлар бўй кўрсатади, таҳқирланган, хўрланган кунлар қийноғи таскин олади унинг қаршисида. Гарчи бетимсол бўлса-да, баъзан шахсий майлларга эрк берилиб, ўз мулоҳазалари билан ўртоқлашади баъзилар. Биз ҳам унга яқин жойда эдик ва тилимизда шукrona янграрди – озод кунлар учун. Шу пайт сухбатдошлардан бири – савлатли, кўркам чехрали одамнинг залворли овози ҳаммани ҳушёр тортириди. У шундай дер эди:

– Менга қолса, ўттиз метр чуқур қазардим...

Бу гапда асло хафа бўладиган маъно йўқ эди ва кўпчилик умри партиявий топшириқларни бажариш билан ўтган бу одамдан жўяли фикр кутди. Эҳтимол, ҳайкал таг-заминини шунча чуқурликдан ишлаб чиқиш ҳақида ўз лойиҳасини баён этар!

Аммо... у жуда нобоп гап айтди.

Унинг қонидаги «темир занги» хуруж қилган эди.

* * *

*Қийшиқ мўридан – қийшиқ тутун.
Халқ мақоли*

Русларда бир гап бор экан: «Агар одамни ўн кун «Сен чўчқасан» десанг, ўн биринчи куни хуруллай бошлайди».

Одам зотининг табиати қизиқ-да (бу гапни олдин ҳам жуда кўпчилик айтган). «Қизиқ»лигининг бир қирраси – бир ушлаб олган жойини унча-бунчада қўйиб юбормайди. Айниқса, онт ичган коммунистлар шундай бўлса керак. Уларни ўлдириб ташласалар ҳам, агар айтмайман деса, партком котибининг фамилиясини айтмаган ва хожаси нимани мияси-

га қуйган бўлса, ўшандан бошқасини тан олмаган. Бу ҳолни «коммунистик эътиқод» деб аташган, бундай эътиқод йўлида фарзанд отасини сотган, ота ўз ўғлини қўли билан осган ва бундай ҳолатлар ибрат қилиб кўрсатилган.

Хўш, шу эътиқод талаби билан бизнинг тарихимиз қандай талқин қилинган эди? Бу ҳақда тасаввурларимиз бор, бу сафар гапимиз қуруқ бўлиб қолмаслиги учун аниқ мисолларга мурожаат қиласлийк. Зоро, бугунги авлод учун оталари, боболарининг дунёқараши қандай маънавият асосида шаклланганини билиш жуда муҳим.

* * *

Отнинг ўлими – итнинг байрами. Халқ мақоли

«Номи совет тарихий романчилиги солнномасида олтин ҳарфлар билан ёзилган» («Ўзбекистон» нашриётида 1981 йил 200 минг нусхада чоп этилган «Звезды над Самаркандом» китобида шундай қайд этилади) Сергей Петрович Бородин 1902 йилда Москвада туғилган эди. Унинг «Дмитрий Донской» (1940) романи катта шуҳрат қозонади, Давлат мукофоти билан тақдирланади. У 1950 йилда Тошкентга кўчиб келади ва бутун иқтидорини «Ўрта Осиё тарихи, босқинчи Темур образини бадиий акс эттириш»га йўналтиради. У «Самарқанд осмонидаги юлдузлар» деб аталган «кўппланли тарихий эпопея» устида жадал иш бошлайди. 1955 йилда унинг биринчи китоби «Оқсоқ Темур», сўнгра «Сафар гулханлари», «Йидирим Боязид» деган қисмлари зълон қилинади. Москвалик ёзувчининг бу саъй-ҳаракатлари Ҳамза номидаги Ўзбекистон ССР Давлат мукофоти билан сарафroz этилади. Мабодо, у эпопеянинг навбатдаги қисми – «Оқ тулпор»ни ёзиб тутатганида, бундан-да

юқори сийлиқларга мұяссар бўларди, лекин қазои қадар унга ҳам шафқат қилмайди, китобни тугатолмай вафот этади.

Бу ўринда мақсад «кўппланли эпопея»нинг аврастарини ағдариб, таҳлил қилиш эмас, балки шунчаки ракурс йўли билан бу «монументал асар» нимадан баҳс юритади, унинг ҳиди қанақа – шулар тўғрисида мўъжаз тасаввур ҳосил қилиш ва шу орқали совет мағкурасининг йўналишини ёдга солиш, холос. Ахир бу «эпопея»ни ўқиган бор, ўқимаган бор, шунингдек, унинг муаллифининг номи нега «олтин ҳарфлар билан ёзилиш»га лойик топилгани ҳам кўпларни қизиқтиради. Колаверса, ҳали «кўркам чехрали» одам чукур қазиб, нима қилмоқчи эканини сизга айтмадик ҳам.

Эътироф этиш керак, Сергей Бородин иқтидорли ёзувчи бўлган. Ижодий рухи тарихга ҳамоҳанг бўлган бу қаламкаш қайси мавзуга қўл урмасин, воқеалар гирдобида боши айланиб қолмайди, калавасини учини йўқотиб қўйиб, алжiramайди, аксинча, давр ва воқеани маҳорат билан акс эттиради. Унинг ўша замон адабий ҳаётида қозонган обрўси тасодиф бўлмаган. Хусусан, нашриёт эскартишида қайд этилганидек, «рус қуролининг кудрати ҳақидаги «Дмитрий Донской» романи она ҳалқи, унинг тарихи ва маданиятига юксак ҳурмат билан ёзилган». Асар баҳор ёмғиридан тозаринган Москва тасвири билан бошланади, унинг ҳар бир сатрида ёзувчининг меҳри сезилиб туради. Бу – табиий ҳол. Ёзувчи-адиб ўз ҳалқининг фарзанди ва уни власф этишни фарзандлик бурчи деб билади. Китобда саҳифама-саҳифа зоҳир бўлган меҳр кучайиб бораверади ва, ниҳоят, Куликово жанги (аслида бу издиҳомда томонлар лашкарининг ўндан тўққиз қисми қирилиб кетган, бироқ ғолиблар аниқланмаган эди) тасвирида бу меҳр душ-

манлар – татарлар, яъни Олтин Ўрда вакиллариға нисбатан оловли нафрат билан алмашади. Ёзувчи Дмитрий Донской қўшини тарафида туриб ёв билан жанг қиласди. Эҳтимол, ана шу рух роман энг ватанпарварона асар сифатида баҳоланишини таъминла-гандир.

Ўз шахрида ватанпарвар ёзувчи сифатида шуҳрат қозонган Бородин Тошкентга юборилади. Буерликларга ватанпарварликдан дарс (сабок) бериш учунми? Балки! Балки харидор сифатида ташриф буюриб, ватани қандай сотиш кераклигини ўргатиш учундир?! Нима бўлганда ҳам, ўшанда Ўрта Осиё унинг бадиий салоҳияти қаршисида тиз чўкди, унинг ижод фабрикасидан ишлаб чиқарилган маҳсулот миллион нусхаларда зудлик билан истеъмолчиларга етказиб берилди. Шундай қилиб, Ўрта Осиё тарихининг энг зулмат ва қоронғу нуқталари дунё афкор оммаси кўз олдида яққол намоён бўлди. Гўё дунё тўкилган жами қонлар учун ўч олиш мақсадида фурSAT пойлар, ҳапқириб ўша қонхўрни изларди. Сергей Петрович одамзотнинг ана шу эҳтиёжини бир зумда «есть» қилди. Унинг қаламидан бемисл ёвуз бир зот тимсоли жонланиб, саҳифалардан дунёга таҳдид сола бошлади.

Сергей Петрович энди бу ўринда ватанпарвар эмас эди. Эҳтимол, у тарихий далилларни ўрганиш жараёнида дунёни ларзага солиб, йўқсилларни бирлашишга даъват этаётган, дину диёнатдан йироқ социализмнинг мафкураси – коммунистик ғоянинг ашаддий душманига дуч келгандир ва шу туфайли саҳифаларни сиёҳ билан эмас, заҳар билан ёзгандир, бироқ нима бўлганда ҳам, у ўрганаётган давр билан у яшаётган давр кун билан тун эканлигини ҳис қилгани шубҳасиз. Бильякс, ҳақиқатга бунчалик қора чаплаш, асоссиз бир тарзда бир зотга бунчалик ғазаб сочиб бўлмас эди.

Шундай қилиб, «Самарқанд осмонидаги юлдузлар»нинг биринчи китоби ҳақиқатнинг юзига тупуриб, сўзнинг ҳам уволидан қўрқмай мислсиз нафрат (нега?) рухи билан ёзилди. Мен сизга айтиб кўяй, китобнинг биринчи сатриданоқ бадбўй ҳид келади: «Самарқанд туни қоронғу, лоҳас». Табиий, ана шундай ёвқарашиб саҳифалар оша кучайиб бораверади, оқибатда, бугунги тасаввурларга солиштирганда бутунлай тухматдан иборат лавҳалар чизилади.

Албатта, ёзувчиликнинг ҳеч жойда қайд қилинмаган ахлоқ мезонлари бўлади. Масалан, бизнинг боболаримиз йирик асарларини ҳамду наът билан бошлаб, Оллоҳ ва пайғамбарлар номи билан ёлғонни ёзмасликка сўз берганлар. Сергей Бородин жаноблари ҳам қайсиdir нуқталарда тарих ҳақиқатига амал қиласди – у ўша даврни қўлидаги манбалар асосида пухта ўрганган. Аммо ҳамма ўринда ҳам одил қола олмайди. Қандайдир кўрсатмаларга суюниб, таклиф қилинган қонунлар асосида ҳаракат қилганга ўхшайди. Ёқимсиз таассурот туғдирувчи воситаларни топишга интилиши ҳам зўрма-зўраки. У арзимаган унсурга ҳам салбий оҳанг ёпишираверади. Жумладан, унинг қаҳрамони – Темур гап қотмайди, пўнғиллайди («проворчал»), гапирмайди – вайсайди («пробормотал»). Эшигини тепиб уй ичига киради, «қонга белаб, тутунини чиқарган бу мамлакатда ўзига нима ёқкан-ёқмаганини ҳеч кимга айтмайди». Шу хилдаги жон куйдириб қора чаплашлардан сўнг, табиий, китобхон кўз олдида ҳар қандай кишини қўрқувга соладиган даҳшатли бир зот тимсоли пайдо бўлади. Энди унинг тарафини олиш мумкин эмас, энди уни яхши кўриш – ваҳшийликни рағбатлантириш билан баробар. Эҳтимол, ўша пайтдаги совет мафкурасига худди шу нарса керак бўлгандир. Эҳтимол, моҳир ёзувчи бу вазифани сидқидилдан уddaлаб, хожалари-

нинг тузини муносиб оқлагандир. Ахир унинг иссиқ жойини совутиб, чекка ўлкага бекорга юборишмаган бўлсалар керак.

Роман фақат Темурни бадном қилишгагина хизмат қилмайди, балки қамров яна ҳам кенгроқ олиниб, бутун Ўрта Осиё тарихи остин-устун қилинади. Ёзувчининг салбий муносабати персонажларига ном танлашда ҳам билинади. Мана улар: Қийшиқ, Дағал, Дангаса, Айёр – хуллас, бу ўлкада яхши нарсанинг ўзи йўқ. Воеалар шундай талқин қилинадики, ўша пайтдаги «кўпмиллатли совет оиласи»нинг ҳар бир аъзоси лаънати ўтмиш учун ўзбек халқига маломат тошини отиши мумкин эди. Айниқса, бобокалоннинг Кавказ юришлари тасвирида иғво шундоғ билиниб турибди. Эпопеяning катта ғисми «Арманистон тошлари» деб номланган. Бородиннинг талқинича, қанча балоларни бошидан кечирган Кавказ ҳеч вақт Темур отларининг түёғи остидачалик эзилмаган. (Холбуки, тарих бошқа далилни тасдиқлади: ҳали Грузия ёки Арманистон деган мамлакатлар ҳозирги чегараларида воқе бўлмаган ўша пайтда бу ҳудудларни дастлаб Кора Муҳаммад, сўнгра ўғли Кора Юсуф бошлиқ қорақуюнли туркманлар идора қилар, Соҳибқирон илк юришидаёқ уларга зарба бериб, босқинчилик, йўлтўсарликни жиловлашга киришган эди. Кейинчалик ҳам қорақуюнлиларнинг тажовузидан бу ҳудудларни ҳимоя қилди, улар билан охиригача курашди. Энди ўзингиз ким дўст, ким душманлигини ажратиб олаверинг). Бу ҳаракати билан эса «сўз санъаткори» халқларимиз ўртасида фитна уругини сочгани аниқ. Шулар қаторида Сергей Петрович Амир Темурнинг Кўхна Урганч қалъасини бузиб, арпа эккани ҳақидаги афсонага ҳам ҳадеб ургу бераверади. Бундан ҳам кўзда тутилган мақсад аниқ бўлган. Ўша иғвонинг оқоваси ҳамон давом этмоқда. Баъзи хоразмликлар Бородинни ҳамон унугани йўқ. Асли-

да Урганчни эгаллаш Қарши (1367) ёки Балх (1370) қалъаларини буйсундиришдек ҳол бўлган.

Эпопеяning «фазилатлари» шу билан тугамайди. Ёзувчи ўзига ортиқча бино қўйиб, халқнинг шаъни, қадриятларига ҳам bemалол тош отаверади. Даъвомиз қуруқ бўлмаслиги учун иккита мисол келтирамиз.

Асосий шахсни ёмонотлик қилиб олгач, билибми-билмайми, унинг атрофидагиларни ҳам ҳақорат қиласверади. Мана, гап ҳазратнинг пири муршиди Сайид Барака ҳақида кетаяпти. Соҳибқироннинг бу зотга муносабатини Гўриамирда оёқ сарисидан жой олганидан билса бўлади, лекин Бородин бу даража билан ҳисоблашмайди, андишасизлик билан шундай деб ёzádi: «Сайид Барака мункайиб, соқолли итга ўхшаб кўринар, унинг соқоли сув оқими ичиди бирбирига чирмашган бўз илонларга ўхшарди.» (*Малик Раҳмон таржимаси*). Ёки араблар дунёсида мислсиз шухрат қозонган, шариат қозиси деб ном чиқарган Валиуддин ибн Халдунга шундай тухмат қиласди: «... кулоллардан бирининг ювошгина қизини ибн Халдун оқсоч қилиб олди. Оқсочнинг бўйида бўлиб, ўғил тукқанида боланинг отаси ибн Халдуннинг ўғли эканлиги маълум бўлиб қолди. Муаррих ўғлини шу оқсочга уйланишга мажбур қилди». (*Миркарим Осим таржимаси*).

Сергей Бородин шу руҳдаги ижодга қарийб 25 йиллик умрини бағишлиаган. Эпопеяни ўқиши жараёнида унинг ҳам инсоний туйғулардан маҳрум эмаслигига, баъзан инсоф билан қалам сурганига гувоҳ бўлиш мумкин. Ҳатто воқеалар ривожи, ҳаёт тўлқини, қолаверса, тарих ҳақиқати баъзан унинг ғазабини ҳам қўмиб кета олган. Гоҳида Соҳибқироннинг бунёдкорлиги, илм-фан аҳлига ғамхўрлиги ҳақида лавҳалар битган. Ҳолбуки, у лаънатлаган одамда заррача эзгулик бўлмаслиги керак эди. Шундай қилиб, атоқли

ёзувчи ўзини-ўзи фош этиб құяды, балки шу билан ўзига буюртма берганларнинг темир қолипига норозилигини ифодалагандир. Хусусан, 3-китоб гарчи «Йилдирим Боязид» деб номланса-да, унда гап асосан ибн Халдун ҳақида боради. Демак, ёзувчи ёлғонни ёзайвериб, чарчаган, охирида парокандаликка йўл қўйганга ўхшайди.

Катта ижодий меҳнат эвазига юзага келган бу асар кўпминг нусхада қайта-қайта нашр этилди, дунё тилларига таржима қилинди. У муаллифига бекиёс шуҳрат олиб келди ва унинг номи «солномаларда олтин ҳарф билан ёзилиш»га лойиқ топилди.

Қисқа шарҳимиизда «атомдан ҳам кучли бўлган» адабиётда ҳаракат қилган «сўзотар» қуроллардан бири ҳақида тўхталдик. Инсоф билан айтганда, ана шундай ғоя тузогида бўлган, тоталитар мафкура ис-канжасидан чиқиб қетолмаган одам ўзини Амир Темурга ватандошман (ҳеч қуриса), деб айта олармиди? Ва шундай маънавият таъсирида шаклланган одамдан нима кутиш мумкин, яна у ўша идеологиянинг солдати ҳисобланган бўлса?!

Лекин дунёда ўзгармайдиган нарса йўқ, тошларнинг шакли-да ўзгариб туради. Афсуски, фикрни ўзгартириш қийин экан.

* * *

*Яна тажрибамда (амир Ҳусайн мисолида – Ҳ.С.)
кўрдимки, ақлли душман
жоҳилу нодон дўстдан яхшироқ экан.
«Темур тузуклари»дан*

Энди узилиб қолган гапимизни давом эттирсак бўлади.

Ўша дилкаш сұхбатда чуқурни обдон кавлашни таклиф қилган зот ниятини шундай изҳор этди:

– ... Ўша чуқурга уни...

Ол-а! Ҳамма каловланиб қолди, у жуда нобоп гап айтган эди. Бир оздан сўнг аранг сўрадим:

– Нега?

Жавоб шундай бўлди:

– У одамларни қирган.

Рости, бу даъво биринчи марта айтилаётгани йўқ эди. Мозий билимдонлари, урушлар табиатини ўрганган мутахассислар мазкур даъвонинг нечоғлик тош босишига ўз муносабатларини билдиришган. Бироқ сухбатдошимизнинг булардан бехабарлиги бизни ҳайрон қолдирди. Уни маърифатсиз одам деб ҳам бўлмасди. Уйда жуда бой кутубхонаси бор, ундан кўплаб ноёб китоблар жой олган: «Жаҳон адабиёти» юз томлиги, «Болалар адабиёти» юз томлиги, «ЖЗЛ» сериясидаги жами китоблар. Жумладан, Сергей Бородин... У шуларни ўқиган, тасаввури, дунёқараши ҳам шу руҳда эди.

Орадан 6–7 йил ўтди. Кўп нарса ўзгарди. Мен ўша ватандошимизнинг ҳам фикри ўзгарганига ишонаман. Инсон эътиқодини адашишлар, хатоликларни кечириб, топади-ку!

Дунё кўрган, кўплаб китоблари чоп этилган бир ижодкор нуқул «Амир Темурдан Чингизхон зўр» деб такрорлашни хуш кўрарди. (Бошқабир болалар шоири эса аламзадалик билан «Чингизхон қариб қолганида Темур пайдо бўлди-да, бўлмаса, бўйини суғуриб олар эди», дейди. Ҳолбуки, Соҳибқирон Чингизхон вафтидан 109 йил кейин туғилган). Унинг қайси мезонлар асосида бундай холосага келгани қоронғу эди-ю, лекин қалбида ватанпарварлик туйғуси сустлигидан ажабланардим. Ахир одамлар ҳатто юртининг футбол жамоаси билан фаҳрланади, уни қувватлаш учун ўзга ўлкаларга боради. Наҳотки, Амир Темур шавкати бир футбол жамоасига тенг бўлмаса? Зиддиятли

ҳислар оғушида юртдошларнинг бетайинлигидан хафа бўлиб юрган эдим, кўп ўтмай гап нимадалигини тушуниб олдим. Ижодкор танишим бир сафар тўлишиб келди-да, жўшиб нималарнидир гапирди, сўнг одатдагидек «Амир Темурдан Чингизхон зўр» дегач, қўшимча қилди: «Навоийдан ўзим зўр». Ҳа, у ҳамма нарсага ўз қаричи билан баҳо берар экан.

Албатта, бундай қарашлар ижтимоий салмоқ касб этолмайди. Шахсий нуқтаи назар, бир кўнгилнинг майли бўлиб қолаверади. Фақат икки нарса кишини ажаблантиради: бири – кимларнингдир ҳамон ана шундай таги пуч нарсаларга ишониб келаётгани-ю, иккинчиси – бундай пуфак гапларни миллатга, халқа маънавий дурданалар ҳадя этиши лозим бўлган айрим зиёлилар байроқ қилиб юргани. Бундай чекланганлик, аввало, воқеликни – Амир Темурнинг қандай шароитда тарих саҳнасига чиқиб келгани-ю, ул зотга тақдир насиб этган шон-шавкатнинг кўламини ҳис қила олмаслиқдан пайдо бўлмаяптимикан? Негаки, бобокалонимиз бир туман (муниципалитет), ҳатто қитъа даражасидаги эмас, дунё масштабидаги сиймо. Уни ер юзининг ҳамма нуқтасида танишади. Мабодо, ана шундай улуғворликни ҳис қилиш бўлганида, Самарқандга туташ қишлоқлардан бирида туғилиб, ақлини таниган бир юртдошимиз ҳаммага жар солиб, «Менинг Темурга ҳеч қандай дахлдорлигим йўқ» деб юрмаган бўларди.

Аслида ҳазрат Соҳибқирон алоҳида шахсларнинг марҳаматига муҳтож эмас. Уни севувчи, қадрловчи, эътиқод қилувчи одамлар ер юзининг истаган бурчагидан чиқиб келаверади. Жумладан, асли касби мелиоратор бўлган одам тасодифан Самарқандга бориб қолади-ю, бу шаҳарни илк бор пойтахт қилган зот тарихига қизиқиши кучайиб кетади. Шу қизиқиш туфайли севимли касбидан воз кечади, араб ёзуви

ва тилини ўрганади, бутун умри бўйи Самарқанд ҳукмдори Амир Темурнинг муҳлиси ва тарғиботчиси бўлиб қолади. Гап Франция фуқароси Люсьен Керэн ҳақида кетаяпти. Дўст ва душманлик, садоқат ва хиёнат чегара ҳам, миллат ҳам танламас экан.

* * *

Эл нетиб топгай мениким,
мен ўзимни топмасам.
Алишер НАВОИЙ

Тақдир бизни бебаҳо неъмат билан сийлади: қанчалаб аждодларимизга насиб этмаган мустақиллик бизга мұяссар бўлди. Ўтган йиллар бу юкнинг нечоғлик залворли эканини, бу масъулиятнинг нақадар жиддийлигини кўрсатди. Ҳар доим ғалабага эришиш осон бўлмаган. Уни сақлаб қолиш – кўлда ушлаб туриш эса яна ҳам қийин бўлган ёки ғалабадан кўра уни йўқотмаслик оғир кечган. Зиммамиизда улкан қарз турибди: мустақил юргимизни гуллаб-яшнаган диёрга айлантириш. Ана шу оламшумул вазифани уддалашда ўтмиш тажрибаси аскотади, негаки, бу йўлни шавкатли аждодларимиз босиб ўтган. Бунинг учун улуғ мақсад йўлида жами имкониятларни бирлаштириш талаб этилади. Парокандалик арзимаган сабабдан, исталган лаҳзада бошлиниши мумкин, бирлашиш эса қийин. Ўз шахсий майлларини, эҳтиросларини ягона ғояга бўйсундира олган кишиларгина бирлашадилар. Одамларнинг бирлашишида тимсоллар, табиат ҳодисалари, хаёлий-афсонавий шахслар образлари восита бўлиб келган.

Бугун биз, Ўзбекистон фуқаролари, ана шундай воситага эгамиз. Агар ҳар бир шахс Соҳибқирон Амир Темурни билса, таниса, албатта, унга нисбатан ўзида бир чимдим меҳр туяди. Бу меҳр ҳаммамиизда

жүш урса, машъалага айланиб, йўлимизни ёритғуси, манзилларимизни яқин қилгусидир.

Истиқлол кўкрагимизга шамол тегизди, хам бўлган бошимизни кўтарди, тарихимизни қайтариб, ўзлигимизни бор этди. Хуррият насимлари билан руҳлар тозариниб, қонлар занг қўйқаларидан халос бўлиб, тиниқлашгани майда хаёллар исканжасидан қутулишга олиб келмоқда. Энди давр шиддати, ҳаёт мазмуни ўз қадрини билиб, ўзини ҳурмат қилиб яшашни кун тартибига кўйган. Бизлар эса бу борада ҳийла бахти кулган халқмиз.

... Энди-энди эсини таниб, ул-булни ажратабошлаган болажон онажонисини уй тўрига қистайди, деворга осилган зарҳал ромдаги суратни кўрсатиб ширин тили билан сўрайди:

– Аяжон, бу ким?

Гўдагининг бийрон саволидан энтиккан она фахр билан жавоб беради:

– Бу зот сенинг катта бобонг.

– Катта бобом, – тақрорлайди болакай, – катта бобом нима иш қилганлар?

– Буни катта бўлганингда билиб оласан, – тагдор қилиб жавоб беради бахтиёр она.

Шу тахлит мурғак кўнгилга умид уруғи ташланади, у шу умидга эргашиб улғаяди. Умиднинг этагидан тутиб, Инсон улғаяди, Ватан улғаяди.

2006 йил.

ҲАЛИ ЮМУШЛАР КҮП

(Мақолалардан сатрлар)

Ўтиранган кўзгу парчалари

Маълумки, Амир Темур ва Темурийлар даврида маданиятнинг барча турлари, жумладан, халқ амалий санъати ҳам жуда ривожланди, кулолчилик, ёғоч ўймакорлиги, қандакорликнинг энг мукаммал намуналари яратилди. Таъбир жоиз бўлса, битта китобнинг ўзига такрорланмас санъат намунаси дараҷасида тартиб берилади. Кулоллар оддий лойдан ясанган уй-рўзгор буюмларига маҳоратларини шу дараҷада сингдирар эдиларки, пиёла, коса ёки товоқ ҳар қандай кўзни кувонтиради. Мақбара ва мадрасаларга ўрнатилган эшиклар нақшинкорлиги билан ақлни лол этарди. Қимматбаҳо металлдан бадиий безак бериб ишланган кўзалар, шамдонлар, қандиллар, қадаҳлар, баркашлар унча-мунча подшо саройига насиб этавермасди. Чет элларга кўпроқ қандакорлик ва заргарлик буюмлари олиб кетилган.

Аждодларимиз томонидан яратилган бетакрор санъат ва маданият дурдоналарининг кўпчилик кисми Британия музейида сақланади. Жумладан, 1497 йилда Султон Ҳусайн (Бойқаро) учун металldan ишланган кўзача ва Мирзо Улуғбекнинг номи ўйиб ёзилган нефрит қадаҳ музейнинг энг ноёб буюмларидан. Кўзачада йили (903 ҳижрий) кумуш ҳал билан нозик араб хаттотлигига битилган ва чиройли нақшланган. Бостон музейида эса 1386 йилда уста Ризо Али ўғли ясаган бир қанча рўзгор ашёлари – патнис, қадаҳлар, гулдонлар, кўзачалар, сиёҳдан ва калит сақланади. Уларга тилла ҳал билан кумушдан нақш берилган. Шотландиянинг Эдинбург қирол музейида 1444 йилда Машҳадда ясалган сопол туфдон,

Римнинг Шарқ санъати миллий музейида сополдан ишланган 2 та кўзача мавжудки, улар шунчаки буюм эмас, балки ҳақиқий санъат намунаси сифатида нодир ашё ҳисобланади.

Булардан ташқари узук, билагузук, медальон каби аёллар тақинчоқлари, муҳр, пичоқ, қилич, ханжар дасталари сингари қимматбаҳо заргарлик буюмларидан беҳисоб ташиб кетилган. Улар турли музейларни безаб турибди. Бундай бетакрор санъат ёдгорликлари ҳатто Америкагача етиб борган.

Нью-Йоркнинг Метрополитен музейида XV асрда ясалган, ўша давр учун анъанавий бўлган аждар калласи шаклида ишланган 2 та билагузук, нефрит тошидан Мирзо Улуғбек учун ясалган қумғонлар, қадаҳлар, Султон Ҳусайн (Бойқаро)га аталган мис кўза, агат тошидан ишланган ва сарой мулозими Беҳбуднинг исми ёзилган зиёфат идишлари ва яна бошқа нодир буюмлар мавжуд. Ҳатто Соҳибқирон Амир Темурнинг «Рости-русти» сўзлари ёзилган хос узуги ҳам шу ерда сакланади, деган маълумотлар бор. Булардан ташқари олимлар Н. Содиқова ва Қ. Иноятов аниқлаган «асирлик»даги тарихий ашёларимиз рўйхатида Лиссабон (Португалия), Техрон, Истанбул каби шаҳарлар нигорхоналарини безаб турган зебзийнат буюмлари, нодир китоблар ва уларнинг остига қўйиладиган лавҳлар, ҳарбий либослар батафсил тавсифланади. Биз эса ҳозирча бу ёдгорликларни кўриш ҳам насиб этмаётганидан таассуф билдирамиз ва бу орзуимиз рўёбга чиқишига умид қилиб қоламиз.

Бу ёдгорликларнинг ташқарига чиқиб кетиш йўли турлича бўлган. Олайлик, 1740 йилда юртимизни босиб олган Эрон шоҳи Нодиршоҳ бобомиз Амир Темур мақбарасидан қабр устидаги яшм тош (уни тезда қайтаради), Шоҳи Зинда дарвозаси, мақбара ичига қўйилган олтин сопли қилич ва қалқонлар, Куръон

китобини олиб кетади. Кўпчилик сайёҳ қиёфасида келиб, талончилик билан шуғулланган. Ёки нодир ашёлар хорижликларга совға қилиб берилган.

Туркистоннинг Россия томонидан истило қилиниши бу жараённи ниҳоятда тезлаштириди. Бу ма-сала бўйича шуғулланувчи маслаҳатчиларга генерал-губернатор раҳбарлик қилди.

Таниқли шарқшунос олимлар осори атиқаларни ўрганишга жалб этилди. Турли жамиятлар никоби остида иш кўрган, араб, форс, турк тилларини мукаммал эгаллаган «илмий» ходимлар эса ёдгорликларни Петербургга жўнатиб турган. Бу талончилик ишига баъзи маҳаллий кишилар – бойлар ҳам онгизз равишда иштирок этганлар. Улар ўзлари узоқ йиллар давомида тўплаган нодир буюмларини «бу ерда йўқолиб кетади» деган сохта ташвиқотга ишониб, Россияга жўнатаверганлар.

Талончиликнинг авж олишида айrim «фидойи» кишиларнинг алоҳида ташабbusлари жуда аскотган. Йирик шарқшунос олим Н. Веселовский-нинг муентазам ва узоқ муддат Туркистонда «илмий изланиш»лар олиб бориши Петербург музейларини бениҳоя бойитади. У, айниқса, Темур ва Темурийлар даври бойликларини Эрмитажга юборилишида фаол бўлди. Унинг ҳаракати билан 1895 йилда Гўримир мақбарасининг нафис безакли нақшинкор эшиги ҳам Петербургга жўнатилади. У ҳозир Эрмитажни безаб турибди. Мақбаранинг ўғирлаб кетилган ғарбдаги эшиги Лондондаги Виктория музейида сақланмоқда. 1903 йилда мақбарадаги ойна қўпорилиб, император Александр III музейи учун жўнатилди. Кейинроқ 1905 йилда мақбара пештоқидаги тарихий «Жаҳонгир Амир Темур Кўрагоннинг қабри, уни Худо раҳмат қилсин ва жоий абадий жаннатда бўлсин», деган муборак битиклар ёзилган лавҳа ҳам ўғирланиб,

Эрмитажга келтирилди. Шу йили қабр тошлари устидаги битиклар, Аштархона, Бибихоним масжи-ди, Улуғбек мадрасасининг деворларидан кўчириб олинган нақшинкор парчинлар, лавҳалар, кошинлар, Амир Темур мақбараси шифтидаги олтиндан ясалган юлдузсимон шаклдаги қандиллар, қурол-аслаҳалар, Аҳмад Яссавий мақбарасидаги тилла ва кумуш ара-лашмасидан ишланган шамдонларнинг остки қисми Эрмитажга ташиб кетилган.

Бу музей хоналарининг бирида Олтин Чўку тоғидан (Қозогистоннинг Қарсақпай шаҳарчасига яқин) келтирилган катта харсанг тош қўйилган. Унда шундай сўзлар битилган (мазмуни): «Турон мулкининг султони Темурбек баҳоройида (1391 йил, апрель) икки юз минг аскари билан Тўхтамишга қарши юришда шу ерга келиб, тошдан кўрғон кўтарди. Тангрига маъқул бўлса, ҳақлик қилур, ум-матлар эса эсга олур, деб тошга ёздиридим». Мазкур тош бир томондан тарихий далолат бўлса, иккени-чидан, хаттотлик ва тоштарошлиқ санъатининг му-каммал намунасиdir. Энг қимматлиси – бобокало-нимиз шавкатли юришларининг ўчмас ёдгори.

Сұхбатдошларимиз бундай маълумотларни келтириар эканлар, ҳалқимизнинг муқаддас мулки ҳи-собланган барча маънавий бойликлар ва тарихий ёд-горликлар Аҳмад Яссавий мақбарасидаги мисқозон каби эгаларига қайтарилиши адолатли иш бўлишини таъкидладилар.

– 1969 йилда ЮНЕСКО ташаббуси билан Самар-қандда Темурийлар даври санъатини ўрганишга багишланган ҳалқаро илмий симпозиум бўлганди, – дейди Нафиса Содиқова, – унда ҳалқ амалий санъа-ти кўргазмаси ташкил қилинди ва мен бу юмушда қатнашганман. Кўргазмада 104 та экспонат қўйилган бўлиб, 70 дан ортиги Эрмитаж фондидан, қолганлари

Грузия, Озарбайжон, Туркманистан, Тожикистан музейларидан келтирилган эди. Уларнинг ҳар бири бетакрор гўзаллиги билан ҳаммани лол қилдирган. Демак, тарихимизга доир ашёлар яқин қўшниларимиз бисотида ҳам мавжуд.

Мана бу воқеа талончиликнинг энг сўнгги ҳамласига мисол бўлса ажаб эмас: 1989 йил февралида Яккабоғ туманидаги хўжаликлардан бирининг ҳудудидан ер ковлаётиб, 16 кг оғирликдаги икки хум кумуш танга топилади. Уни туман молия бўлимига топширишади ва топилмалар зудлик билан Москвага, «Госхран» деган ташкилотга жўнатиб юборилади. Тангаларнинг намуналарини ўрганиш уларни Темур даврида тоза кумушдан зарб этилган қимматбаҳо тарихий ёдгорликлар эканини тасдиқлади. Уларни қайтариб олиш ҳозиргача мумкин бўлмаяпти...

«Халқ сўзи», 1996 йил 4–5 апрель.

Кўзмунчоқ

Пойтахтда Шаҳрисабз кўчаси борлигини кўпчилик билмаса керак. Худди шундай, мен ҳам тасодифан шу йўлдан ўтиб қолдим-да, девордаги кўнглимга яқин ёзувни кўриб (гарчи унинг имлоси ғалатироқ бўлса ҳам – «Шахризяб»), кўзим чақнаб кетди. Кейин йўлни тез-тез шу томондан оладиган бўлдим. (...)

Бу кўчага ким қачон «Шаҳрисабз» номини берганини билмадим-у, бироқ вақти-соати келиб кўчанинг яқинида шу шаҳар бағрида улғайиб, халқимиз шухратини дунёга танитган буюк зотга мангулик обида тикланади, деб ким ҳам ўйлаган эди? (...)

Биз бир гапни такрорлашдан эринмаслигимиз керакка ўхшайди: истиқлол, энг аввало, халқимизнинг ўзлигини қайтариб берди. (...)

Амалда ўтмишга ўт кўйишга киришилган, фарзанд отага қарши тезланган 30-йиллардаги талотўпларни кўрганлар ҳам, эшитганлар ҳам унута олмайди. Иқтисод фанлари доктори Тохиржон Эминов иккичу воқеани ҳаяжон билан сўзлаб бергандилар.

Қатағон йиллари шўро муштумзўрлари, айниқса, китобларни йўқотишга зўр бердилар. Ўзи, тарихда бедодликнинг ўта бедодлиги худди шу – маърифатни ўтда куйдириш. Бу билан босқинчилар ҳам ўтмишимизни, ҳам келажагимизни барбод қилмоқчи бўлганлар. Андижонда Салимжон Ниёзов деган маърифатли одам нажот илинжида минглаб китобларни сувга оқизган, деворга қўшиб суваб ташлаган (бундай ҳол ҳамма жойда бўлган). Шаҳардаги Оразий қабристонига кечаси одамлар қоплаб китобларни девордан ошириб ташлаб кетган. Уларни ота-бала гўрковлар йигиб, хонақоҳда асрраб келган. Урушдан кейин, қандай хабар топган бўлса, 4 европалик шахс милиционерлар билан келиб, яширилган китобларни талаб қиласди. Топиб, 10 кун тит-пит қиласди, саралайди. Сўнгра 6 та четан аравага жойлаб, поезд билан олиб кетишади. Қолганларини ёқиб юборишади.

Табиий савол туғилади: номаълум ёқларга олиб кетилган китоблар нималардан сўзларди? Эҳтимол, бутун дунё асрорининг калити бўлгандир ёки ҳеч бўлмаса бир қавмимизнинг тарихи ёзилгандир қай бирида. Ахир шавкатли бобомиз Амир Темур тўплаган ва янада бойитилган Мирзо Улугбекнинг дунёга машҳур кутубхонаси тақдирни ҳамон номаълум-ку. (...)

Бир гурух фуқаролар номидан таҳририятга хат йўллаган Шухрат Аҳмаджонов Германиянинг Потсдам шаҳридаги Цецилиенхоф саройида сакланаётган XV

асрда яшаган италян рассоми чизган нодир сурат ҳақида сўз юритиб, Соҳибқирон ҳаётига дахлдор бўлган бу асарни ўз юртида кўриш хоҳишини билдиради. (...)

Бир кун ишхонамизга катта қоп кўтариб олган отахон кириб келди. Куттириб қўйганимдан гина қилиб, гап бошлади. 65 ёшни қоралаб қолган Наметов Аҳмадниёз ота Қозғистоннинг Сайрам туманидан келаётган экан. Кексаларга хос тафсилотларни роса тўкиб соглаш, муддаога ўтди. Асли касби тарих фани муаллими бўлган отахон Амир Темурнинг ўта муҳлиси экан. Ўша ерда чоп этиладиган «Сайрам садоси», «Дўстлик байроби» газеталарида мақолалари чикқан, фахрийлару ўкувчи-талабаларга Соҳибқирон бобомиз ҳақида ҳикоя қилиб беришдан чарчамаскан. Чимкентда ҳам тўйга ҳозирлик катта эмиш: деворий газеталар, шиорлар, плакатлар, мусобақалар, сұхбатлар.

– Қашқадарёга кетяпман, – деди отахон ёйиб ташланган бисоти – газеталару турли суратларни халтасига жойлар экан, – Шахрисабзга бориб, Оқсанойни зиёрат қиласман-да, бир кеча тунаб қайтаман.

Ҳар қандай изоҳ ортиқча. Фақат эътиқод учун қуллуқ қилиш лозим бўлади. (...)

Халқимиз ўз иқболини асрлар оша неча балолардан тилининг остида, юрагининг устида, қалбининг тубида омон асади. Бугун эса уни бутун дунёга кўз-кўз қилмоқда. Неча асл фарзандлар ҳаёти эвазига, дарё бўлган кўз ёшлару йўқотишлар эвазига қўлдан кетмаган эътиқод энди кўкка бўй чўзган ҳайкал бўлиб, кўзмунчоқ мисол юртимизни асрлар оша омону эсонликда сақлагай!

«Халқ сўзи», 1996 йил 18 сентябрь.

Қайтар дунё

Бобокалонимиз умр йўлларининг баъзи доира-вий айланишларга тўғри келиб қолиши (юз йил, сак-киз юз йил), ярим ҳақиқат, ярим афсонавий тафси-лотлар мушоҳадани фақат моддий дунё асрорлари қобиғида эмас, анча кенг олишни, ҳатто хуносалар чиқараётганда, ҳукм юритаётганда масаланинг ик-кинчи, ана шу (руҳоний-илоҳий) томонига ҳам эъти-бор беришни тақозо этади.

Бу жиҳатдан қорақалпоғистонлик 60 ёшли ҳалқ тарихчиси Турғунбой Жулдузбоевнинг му-лоҳазалари эътиборли. Асли касби молия ходими бўлган Т. Жулдузбоев матбуотда тарихий мавзу-даги мақолалари билан тез-тез қатнашиб туради. Ихтиrolари, асосан, техника соҳасида тан олин-ган, коинот сирлари ҳақидаги фаразлари илмий-тадқиқот институтлари томонидан эътироф этил-ган. Суҳбатимиз давомида «Темурнинг 12 сири», «Хива – ер маркази» деб номланган китоблар тай-ёрлаганини маълум қилди.

Т. Жулдузбоев кўпчиликка яхши маълум воқеа – Самарқанддаги Гўримир хилхонасининг очилиши билан боғлиқ воқеаларни шундай шарҳлайди:

– Ўша ташвишли 1941 йилнинг 15 июнь куни хилхонани очиш учун тузилган давлат комиссияси Самарқандга етиб келади ва Гўримирда амалга оширилиши мўлжалланган ишлар тайёргарлигини кўради.

Шу куни гитлерчилар ҳам СССР чегараларига яқинлашади, фронт қўмондонлари, генераллар ол-динги линияга келади.

20 июня ҳужум қилиш билан боғлиқ барча тай-ёргарлик ишлари тугайди. Самарқандда ҳам Темур қабрини очишга ҳамма нарса таҳт қилиб қўйилади.

Шу куни Гитлер ҳал қилувчи кураш олдидан шаҳар четидаги ўз қароргоҳига бориб дам олади, атрофида-гилар билан сўнгги маслаҳатлар қиласи.

Самарқандда ҳам шундай: комиссия аъзолари дам олади.

21 июнда қабр очилади.

Шу куни Берлинга қайтган Гитлер инсоният тари-хидағи энг қабиҳ юришга фатво беради.

21–24 июнда қабрдаги жасад қолдиқлари бўлак-ланиб, яшикларга жойланади.

Фронтда ҳам Кизил Армия қисмларининг тит-пити чиқади, алоқалар узилади.

25 июнда суюклар 250 километр шарққа олиб ке-тилади ва Тошкентга келтирилади.

Гитлер қўшинлари ҳам ҳеч қандай хавф-хатарсиз 200–250 километр шарққа кириб борадилар.

Москва суюк қолдиқларини Ленинградга, Эрми-тажда абадий сақлаш учун олиб кетишини мўлжалла-ган эди. Афсуски, бу пайтда Ленинград даҳшатли қамал ичида қолганди. Вақтинча Москвада сақлашга қарор қилишади, бироқ душман тезлик билан Моск-вага яқинлашиб қолади.

9 декабрда комиссия дастлабки хулосаларини маълум қиласи, Темурнинг Герасимов томонидан ишланган суратини таништиради.

Бу воқеа Москва остонасида қарши ҳужум бош-ланган кунга тўғри келади.

1942 йил 16 декабря Темур қабри қайтадан очи-лади, 19–20 декабря жасад қолдиқлари яна жойига қўйилади.

1942 йил 16 декабря совет қўшинлари Сталин-град ёнида ҳал қилувчи қарши ҳужумга ўтадилар.

Амир Темур руҳини безовта қилиш ана шун-дай катта фалокат олиб келган эди, қачонки, хато тўғрилангач, ҳаммаси жойигатушди. Буюк Темурнинг

кўринмас рухи собиқ СССРни фашизм босқинидан асраб қолди.

Албатта, бу маълумотларга ишонмаслик мумкин эмас. Аслида ҳам тарихда марҳумлар (айникса, буюк шахслар) руҳига шаккоклик қилиш, уларнинг қабрларини очиш бехосият эканлигига мисоллар кўп.

1922 йилда инглизлар эрамизгача бўлган XIV асрда яшаган Миср фирмавни Тутанхамон қабрини очиб, кўп миқдорда (40 тоннага яқин) олтин буюмларини ва фирмавн дағн этилган олтин саркофагни олиб кетадилар. Бироқ экспедиция аъзолари бир йил ичida турли сабаблар билан вафот этишади.

1973 йилда қирол Казимир қабрини очган польяк олимларини ҳам шундай қисмат қарши олади.

Хозир уруш оловлари тинмаётган Ироқ, Афғонистон тарихи варакланса, бу жойларда ҳам катта бойлик илинжида қабрлар очилганининг гувоҳи бўлиш мумкин.

Бу масаланинг бир томони. Хуллас, шуни ишонч билан айтиш мумкинки, Амир Темурнинг буюк қудрати ҳақида ўз замонасида ҳам, ҳозир ҳам сидқидилдан айтилган эътирофларни эшлиш мумкин.

Темурнинг заковатли набираси Иброҳим Султон саройида 25 йил давомида «Зафарнома» китобини ёзган Шарафуддин Али Яздий бутун меҳри билан қайд этади: «... ҳазрати Соҳибқирон шундай бир мулк эгасидирки, у фаришталарнинг Оллоҳга мурожаат этиб, «Бузуқчилик қилувчи ва қонлар тўкувчи кимсани яратасанми?» деган саволига жавобан Парвардигорнинг «Мен ерда бир халифа яратаман» деган иноятига каромат қилинган сарвардир. Унга ўзининг олдиндан билиш ва кўриш фазилати ту-

файли баҳри бар (сувлик ва қуруқлик)да эгалик қилишга қудрат берилган».

Соҳибқирон шахсига унчалик майли бўлмаган Ибн Арабшоҳ бу зот ҳақидаги китобини «Темур тарихида тақдир ажойиботлари» деб номлади. Унда бобокалон ҳаётидан ёрқин лавҳалар келтириб, унинг шиҷоатидан, тадбиркорлигидан, баҳодирлигидан чинакамига ҳайратланди. «Қачонки, у Сивос яқинига келиб тушганда, – деб ёзади Ибн Арабшоҳ, – Сивосни ботир ва шиддатли қўшинлар мустаҳкам қўриқлаб тургандилар. Ўз аскарига: «Хийла ишлатинглар, биз бу қалъани 18 кечада фатҳ қиласиз», деди». Бу ўринда бобокалон азми қарорининг нақадар қатъийлиги билан бирга оқибатни олдиндан аниқ кўра олиши ва идрокига тан бериш керак бўлади. Қалья фатҳига айнан 18 кун (!) белгиланиши нимадан? «Натижада, мана шу тарзда бўлди», деб гувоҳлик беради муаррих. Белгиланган муддатда аниқ мақсаддага эришилган, бу Амир Темур даҳосининг беназирлигига кичкина бир мисол.

«Темур тузуклари»да бобокалон ўз ҳаёти ҳақида ҳикоя қиласар экан, бетимсол куч-қудрати билан бирга ул зотнинг теран руҳий олами ҳам кўз олдимиизда гавдаланади. Чигал вазиятларда пирларига хат ёзиб мадад сўрайди, иккиланиб қолган пайтда Қуръон очиб фол кўради. Азиз-авлиёларни, улуғ кишиларни тушида кўради, айнан улар унга маслаҳатлар беришади. Бундай далиллар Соҳибқироннинг моддий-дунёвий тасаввурлари билан ботиний-руҳий сезгилари қўшилиб кетганини, нозик ички туйғу билан моҳиятни ва оқибатни кўриб туришини таъкидлайди. Шунингдек, қалби уйғоқ, закий кишилар ҳам кўрмасдан Амир Темур ҳақида тасаввурга эга бўлганлар, беихтиёр унинг хизматига ўтганлар.

Китобларда ёзилишича, Хурсон вилоятининг волийларидан бири Темур ҳақида номаъкул гаплар тарқатиб, одамларни унга қарши курашга чорлайди. Ўша тунда тушига пайғамбаримиз Мұхаммад алайхиссалом кириб, унинг бу қилиғидан норозилигини билдиради. Тақводор зот ушбу синоатдан қаттиқ қўрқади, эртасига улусдан узр сўраб, ўзи Соҳибқироннинг ҳузурига тиз чўкиб боради.

«Тузуклар»да шундай дарж этилган: «... туни билан тоғ устида ухламай, Тангри таоло даргоҳига илтижо қилиб, ундан ожизу муҳтоҷ бандасига мадад беришини тилаш ва пайғамбаримиз Мұхаммад саллаллоҳу алайҳи васаллам, унинг яқинлари ва саҳобаларига салавот айтиш билан машғул бўлдим. Яrim уйқу ва яrim уйғоқлик орасида қулогимга аллакимнинг: «Темур, фатҳу зафар сенга ёр бўлади!» деган овози эшитилди». (...)

Тақдир ҳам Соҳибқирондан ўз иноятини аямади. Тузган салтанати ер юзининг турли бурчакларида қарийб 600 йил ҳукмронлик қилди. Фарзандлари ҳам инсоният учун улут, эзгу ишларни амалга оширидилар. Бобокалон умрининг сўнгигигача буюк мақсадлар билан яшади. Охирги нафасигача ҳақиқий жангчилар орзу қиласиган саодат тарк этмади: қуролини қўлидан туширмай, ҳарбий сафар пайтида ҳаётдан кўз юмди. Хотираси ҳам муносиб эъзоз топди: дағн этилган хилхонаси – Темурийлар хонақоси ер юзидағи энг мўътабар зиёратгоҳлардандир.

Ҳолбуки, Хитой чегараларидан йўл олиб, Италиягача фатҳ этиб борган машҳур жаҳонгир Аттила жасадини дарё тубига дағн этишларини васият қилган. Бошқа бир жаҳонгир – Чингизхоннинг қаерда ерга топширилгани ҳамон номаълум. Бу ҳолнинг бошқа сабаблари ҳам бўлиши мумкин, бироқ улар сўнгги нафасда ўз қилмишларидан пушаймон бўлиб, кела-

жак хукмидан чўчигандирлар. Юлий Цезарь ёки Олевир Кромвелнинг ўз сарой аъёнлари томонидан қатл этилганларини эсласак, тарихчи Ибн Арабшоҳнинг мана бу эътирофи ёрқин тақдирдан гувоҳлик беради: «Темурнинг ўз лашкари ўртасида обрўси жуда баланд эди. Мабодо, у «Мен пайғамбарман ёки Худоман» деса, ҳамма ишонарди». (...)

... Зулматдан йўл топиб юриш учун фақат ёруғлик зарур. Тарихимиздан, бобокалонимиз Амир Темурдан бизни зим-зиё зулмат билан ажратиб қўйишган эди. Оқибатда, биз бегоналашиб, ўзлигимиздан адашиб кетаёзган эдик. Бугун эса кўлда машъала тутиб, эзгу ниятлар билан ўша буюк Ёруғлик сари бораётимиз. Фақат нурли нуқталарни кўраётганимиз, фақат ижобий мисоллар келтираётганимиз шундан. Бу асло ул зоти шарифни илохийлаштиришга интилишдан эмас. Ҳолбуки, «Ойда ҳам доғ бор» дейдилар. Амир Темурнинг ҳаёти улкан дорилфунун, уни қанча ўқиган билан сабоги тугамайди. Зеро, бобокалонимиз на бираларига таъкидлаганлариdek: «Миллатнинг улуғ мартабасини, саодатини сакламоқ учун сизларга қолдираётган васият ва тузукларни яхши ўқинг, асло унутманг ва тадбиқ этинг».

«Халқ сўзи», 1996 йил 10 октябрь.

Голливуднинг орзуси

... АҚШ ва Канада туб жой халқлари маданий марказининг президенти, профессор Эндрю Уигет йирик олим, Москва давлат университетининг фахрий доктори. У мустакил ҳамдўстлик давлатларида империя парчалангандан кейинги ўзгаришларни дикқат билан кузатиб боради. Юртимиизда Амир Темурнинг 660 йиллик тўйи муносабати билан ўтказилган тадбирлар, эълон қилинган илмий маълумот-

лар америкалиқ олимда катта таассурот қолдиради ва Голливуд устахонасида продюссер бўлиб ишлаётган таниши билан ҳамкорликда буюк бобокалонимиз ҳақида фильм яратиш устида ўйлай бошлайдилар. Қолаверса, Эндрю академик Рустан Раҳмоналиевнинг бу мавзудаги илмий ишлари билан таниш эди.

Тарих фанлари доктори Р. Раҳмоналиев Амир Темур ҳақида узоқ йиллар изланишлар олиб борган ва «Буюк Темур: Шахси ва шуҳрати жаҳон тарихи кўзгусида», «Буюк Темурнинг таржимаи ҳоли», «Темур: Давр. Шахс. Фаолият» китобларини ёзган. Бу асарлар илмий жамоатчиликда ва муҳлисларда яхши таассурот қолдирган эди.

– Шундай қилиб, мен, продюссер ва олим учлигига кейинчалик ёзувчи ва рассом Скотт Мамадей ҳам қўшилди, – дейди Рустан ака, – асли Американинг туб жой халқи – ҳиндулар вакили бўлган Скотт буюк бобокалонимиз тарихи билан танишиб, биздан кам ҳаяжонланмади, иштиёқ билан сафимизга қўшилди. Унда узоқ аждодларимиз қони гупураётгани сезилиб турар, бўлаётган гап-сўзларда ўз тақдирини кўраётгандек бўларди.

Бироз чекиниш қилиб, Скотт Мамадей ҳаяжонига изоҳ бермоқчи бўлсак, тарихий далиллар тасдиқлайдики, бундан 10–20 минг йиллар олдин одамларнинг катта кўчиши рўй берган ва Американинг туб аҳолиси Сибирь томонлардан океан ортига кетиб қолган. Бу замонларда бизларнинг аждодларимиз ўша манзилларда яшаган. Кино муҳлисларига яхши таниш Джеймс Фенимор Купер асарлари асосида суратга олинган «Сўнгги могикан», «Оқ бўрилар» фильмларидағи қўрқмас жанговар кишилар узоқ қондошларимиз бўлишади. Бу айни пайтда қон ва суяқ таркибларини таҳлил қилиш, турмуш тарзи (уй қурилиши, чорвага муносабати), маи-

шати (овқатланиши, ҳатто мусиқа асбобларининг ўхшашлиги)даги ҳамоҳанглик билан тасдиқланган.

Голливуд киноустахонасида Соҳибқирон бобомиз ҳақида фильм яратиш ғоясини кўпчилик қўллаб-куватлайди. Ҳамма гап фильм хамиртуруши – сценарийга қолган эди. Бу вазифани уддалашни Рустан Раҳмоналиевдан илтимос қилишди. Айни пайтда Эндрю Уигет унинг китобларини инглизчага таржима қилишни жадал бошлаб юборди.

Маълумки, Голливуд ҳақли равища дунёning саккизинчи мўъжизаси деб тан олинган кино саноатининг жаҳондаги энг йирик устахонасидир. Бу ерда ҳаёти афсоналарга айланиб кетган, мислсиз катта бойлика эга бўлган «юлдуз»лар ижод қиласди. Голливуднинг суратга олиш павильонларини кўрганлар уларни улкан шаҳарларга қиёслашади. Ана шу мўъжизавий санъат марказида кўплаб йирик шахслар – Македонский, Цезарь, Клеопатра, Спартак, Чингизхон, Пётр, Наполеон, ҳатто Екатерина ҳақида фильmlар яратилган ва улар бекиёс маҳорат маҳсули сифатида миллионлаб томошабинлар меҳрини қозонган. Агар шу туркумда нега Амир Темур ҳақидаги фильм йўқ, деб сўралса, жавоби оддий – бобокалонимиз ҳақидаги ҳақиқат қизил империянинг темир сандиқлари ичida яширинган ва уни маълум қилиш тақиқланган, аксинча, тескари талқин қилинган эди. Фақат мустақиллик туфайлигина Амир Темур овозаси Голливудгача етиб борди.

– Мавзуга бутун инсоният тарихий тажрибаси мезонларидан туриб ёндашиш лозим, – дейди Р. Раҳмоналиев, – Амир Темур – тарихда такрорланмас ҳодиса, фильм ана шу ҳақиқатни томошабинга етказадиган даражада юксак бўлиши шарт.

Сұхбатдошимизнинг таъкидлашича, Голливуд маъмурияти фильм харажати учун 100 миллион

долларгача ажратишни мүлжаллаган. Ижодкорлар асарни, асосан, Ўзбекистонда – жаҳонгир туғилган, шаклланган ва умргузаронлик қилган заминда суратга олишни назарда тутяптилар. Машхур кино юлдузларидан – муҳлисларга «Агент – 007» каби фильмларда яхши таниш Шон Оъ Коннори ва асли мисрлик, Франция фуқароси Омар Шариф Соҳибқироннинг турли йиллардаги сиймосини кинода гавдалантиришга розилик беришган. Албатта, Англияда «миллий қаҳрамон» деб эътироф этилган Конноридек буюк истеъдод эгаларининг ижросига эришиладиган бўлса, ҳозирданоқ фильм муваффақиятига кафолат берса бўлади. Шунингдек, ота-бобоси бухоролик бўлган, «Анжелика» фильмида бош қаҳрамон ролини ижро этган Голливуд юлдузи Робер Осейн ҳам фильма қизиқиш билан қарамоқда. (...)

... Мақолани тайёрлаш жараёнида юртдошимиз – Марказий Осиё халқлари маданияти ассамблеяси ҳайъатининг аъзоси Рустан Раҳмоналиев билан телефон орқали боғланиб, ишларнинг бориши юзасидан қизиқдик. У доимгидек ишчанлик кайфиятида жавоб бериб, «Турклар империялари тарихи» монографияси устидаги жиддий тадқиқотини тутатганини ва шу ойнинг охирларида АҚШга бориб, фильм сценарийсининг дастлабки варианти устида Голливуд ижодкорлари билан маслаҳатлашмоқчи эканини билдириди. Демак, жаҳон кино қаҳқашонида бобокалонимиз тимсолини гавдалантириш ғояси кун тартибида турибди.

«Қишлоқ ҳаёти», 2001 йил 13 февраль.

МИЛЛАТ ТИМСОЛИ

...кўплаб фарзандларим, авлоду зурриётим
салтанат тахтига ўтириб, мамлакатларни
идора этгай.

«Темур тузуклари»дан.

ҚУЁШНИ ЕЛКАЛАГАН ЧҮҚҚИГА БОҚИБ

Ерда жонланиш, тириклик тонг отишидан бошланади. Уфқда қуёшнинг кўриниши билан жами ҳаракатларда суръат ва шиддат пайдо бўлади. Қуёш зарралари ўз ҳарорати билан борлиқдаги мавжудотга илҳом бағишлийди.

Ҳаммамиз, эҳтимол, қуёш чиқишини турли нұқталардан турли вазиятларда кузатгандирмиз, бироқ болаликда, онамиз бағрида тонг оттириб, ҳали тафти совимаган тўшакни эринганча тарк этиб, бўғот остида тиззани қучоқлаган кўйи бобо қуёш сайрини кузатган лаҳзалар мурғак вужуднинг катта йўл бошида чуқур ўйга ботиб турган ҳаяжонли дамларига ўхшайди энди.

... Етти болорли уй, ундан даҳлизга чиқилади. Даҳлиз олди очиқ. Бино қирликда жойлашгани учун айвон тизза бўйи тош тахтлаб кўтарилиган. Одатда, ота-онам қўй-эчкини сурувга ҳайдаб кетган бўларди. Хилват ҳовлида ҳали бугунги ўйинларини чўтлаб олмаган, ҳали жўралари ҳам уйқудан уйғонмаган бола мук тушиб, бошини тиззалари орасига бекитиб, офтобнинг Бовурчи чўққиси ортидан чиқиб келишини кузатади. Секин уйғонаётган тоғ тизмалари кўкимтириғубор ичидаги жимиirlайди, миллиард чақирилаб наридан ташриф буюраётган ҳарорат баданга хуш ёқади. Бутун ёз, кузнинг аксарият иссиқ кунлари шу ҳолда бошланади, шу тарзда кечади.

Йиллар ўтиб, зеҳним уйғонгач, бу қўл етмас жойларга оёқ етиши мумкинлигини идрок эта бошладим. Қолаверса, бизнинг ва қариндошларимизнинг ёзлик яйлови шу томонларда экан. Энди чўқки этагидаги қияликлар тубида, харсанглар бағрида, зовлар, даралар қаърида яширинган сир-синоатлар ўзига чорларди. Бу жойларнинг номлари ҳам қизиқ эди: Хўжапирпир, Ҳусанўлди, Чўпонучди, Ғўтала, Ёфтўкилди, Ахтабулоқ, Зоғчахона ва Қалъай шерон. Кичикқалъа деган жой ҳам бор эди. У Бовурчига яқинроқ, анча баландликда, унинг оппоқ тошлари бағридан оқиб чиқувчи жилға қуиiga палахмон тошидек интилар ва Ғўлмараша орқали Қалъасуви дарёсига қўшиларди. Ғўлмараша уч чақириллар давом этувчи тор дара бўлиб, икки томондаги тоғлар деярли бир-бирига тегиб тургандек яқин, шунданми, ергакам қор тушар, пана жойлари қиши бўйи қупкуруқ бўларди. Ғўлмараша орқали Қалъай шеронга кириларди. Ғўлмараша Кичикқалъа ва Қалъай шеронни ўткир бурчак тарзида бир-бирига туташтиради. Болалик, ўсмирилик йилларим шу жойларда ўтган. Ҳар бир арча, ҳар бир бурум, сакиртма таниш ва қадрдон, бу жойларнинг соғинчи юракни асло тарк этмайди.

Айниқса, қуёш ҳар кунги сайрини бошловчи чўққининг биз томондан қараганда ўнг тарафидаги Қалъай шерон дарасининг қуюқ ғубор ичида элас-элас кўринувчи мавҳум ва сирли манзараси кўз олдимдан кетмайди. Дара сидирға тоғ тизмасини улкан антишвонадек ўйиб тушган, ундаги қор сувларидан пайдо бўлувчи дарё кун ботиш тарафни банд қилган тоғни тилимлаб, канъон ҳосил қилганча ўзига йўл очган эди. Эрталабки қуёш ёғдусида дара кулранг ғуборга тўлиб тургандек туюлар, Сарингул тарафдан беш юз метрча тик тушган силлиқ қоялар

офтобда ялтилларди. Ёзи билан қори эримайдиган Ҳисор тоғлари бағридаги бу гўша ҳар қандай ошуфта дилни ўз оғушига чорлар, унга сукланиб қараган киши беихтиёр висолига ошиқ бўлиб қоларди. Аслида, инсон ҳам табиатнинг бир бўллаги экан, унинг ижоди табиатга тақлид бўлиб қолаверади, гўзалликнинг, нафосатнинг, ҳатто эзгуликнинг энг нодир тимсолларини фақат табиатдан топиш мумкин. Бу даъвони соҳир гўшаларда юз, минг йиллар билан ўлчанувчи тарих, ўша жойларга инсон зотининг қадам ранжида қилгани, паноҳ ва ором топгани далили ҳам исботлайди. Ана шу дарада, ялтироқ тик қоянинг қарши тарафида бир ғор борки, у чина-камига гўзал табиат ва бокий тарихнинг муштарак рамзига айланиб улгурган.

... Бола улғайди, уни мактабга бердилар. Эсини танигунча 3–4 синф ўтиб ҳам кетди. Ногаҳон, ёзги таътил бошланган илк кунларда мактаб ҳовлисида катта йифин бўлди ва директор табиатга экскурсия уюштирилишини эълон қилиб қолди. Экскурсия табақали этиб ташкил қилинганди. Энг кичкитойлар қўл етадигандек жойлар – Намозгоҳ, Хишайни ёки Дехворонга, ўрта ёшлилар Қинноқ, Шоғологзи ёки Гўриморга, катта болалар (улар энг баҳтли эди) – Қалъаи шеронга, яъни Амир Темур ғорига боришадиган бўлди!

Ғорларни ҳеч ким қўл билан ковламаган, улар Яратганинг ўзи жумлаи жаҳонга тартиб бераётганда пайдо бўлиб қолган. Ғорлар турли табиий оғатлардан табиий иҳоталанган, бегона кўзлардан йироқжойлар. Шунданми, одамзодтаржимаиҳолига доир энг нодир ҳужжатлар (ашёлар), инсон қўли ва оёғининг ўчмас ҳароратлари ғорларда яшириниб қолган. Агар йўлингиз тушиб, Тошқўрғон қишлоғи яқинидаги Амир Темур ғорига бориб қолсангиз, бу

ҳақиқатни дастлабки лаҳзадаёқ ҳис этасиз: одам қадамидан холи, узок-узокларда айқириб ётган дарада, аниқроғи, ғорнинг кириш қисмидаги тош тахтлаб ясалган улкан супа бор. Баландлиги 7–8 метр, узунлиги 20–25 метр келадиган бу супанинг умри Самарқанддаги Хўжай Хизр масжиди билан тенгдир-ов. Негаки, бу горда VII–VIII асрларда умргузаронлик қилган Ҳошим ибн Ҳаким – Муқанна қадам ранжида қилгани ҳақида тарих китобларида аниқ-тиниқ маълумотлар бор. Бугунги кунда бу ғор Муқанна эмас, Амир Темур номини география хариталарида дарж этиб турибди.

Шубҳа йўқки, болаликнинг қизиқишларга тўла дунёсида мактаб ҳовлисидаги ўша йигилиш кичиклар қалбига ғалаён олиб киради. Энди тезроқ улғайиш, тезроқ «ғор сафарини азимат қилиш» учун шошади. Менда ҳам шундай ҳис бор эди. Ғорга бориб келган акаларимга ҳавас билан қарап, уларнинг ҳикояларини тинглар, саволлар берар эдим. Рости, у пайтда бизни табиат экзотикаси, ғор қизиқтирган, бошқа нарса эмас.

Ниҳоят, кутилган кун келди. VIII–X синфи ўқувчилари бирга экскурсияга чиқадиган бўлдик. Қийқириқ, шовқин-сурон билан йўлга тушилди. Болақадамбилинсекин-секинкетяпмиз. Қишлоқдан чиқиб, тоқقا ўрлагач, йўл қийинлашиб бораверади. Тор, эгри-буғри тошлоқ сўқмоқдан юриш осон эмас, яна нуқул юқорилаб кетиш керак. Бироз юриб, терлагач, ҳафсала ҳам пир бўла бошлади. Бу орада кимдир сирпаниб, 2–3 йиқилган, бошқаси онаси белбоқча туғиб берган нонни аллақачон еб олган, бироннинг эшаги тўқимини ташлаган. Хуллас, олақуроқ «лашкар» йўлда давом этарди. Кун нишаблаганда аранг Ҳўқизбурунга етдик. Бу ҳолда

коронғу түшганды ҳам ғорга етиб боролмаслигимиз аник. Устозлар маслаҳатлашиб, сафарни шу жойда яқунлайдиган бўлишди. Шовқин-сурон билан ортга қайтилди. Ғорни кўриш орзуси яна бир йилга кечи-кадиган бўлди.

Мактаб болалари ҳар йили ғорга чиқаверишмасди. Баъзи йиллари тоғларга ҳаддан ташқари кўп қор тушар, дарё сувлари баҳор-ёз ойлари шаштидан қайтмас, шундай паллада эҳтиёт шарт, болалар дарага бошлаб борилмасди. Йил бўйи гор иштиёқи жунбушга келганда, кўнглимизда устозларимиз фикри ўзгармай қолишини-ю, гор сафари амалга оширилишини илтижо қиласардик. Ўқувчиликда кичикларнинг катта оламида ўқитувчи мутлақ хукмдор ҳисобланади. Унинг хоҳиши, азму қарори бола тақдирида туб ўзгаришлар ясади. Биз ҳам синф раҳбаримизга, география, биология муаллимларимизга чуқур умид билан боқар, уларга зимдан иштиёқ ва ғайрат тилар эдик.

Ҳар ҳолда, бу йил ҳам орзуимиз армонга айланмайдиган бўлди. Устозларимиз қатъиятли ва биз эса қайсарроқ эдик. Май ойининг охирларида мактаб жамоаси яна сафарга отланди. Назаримда, бу гал ўқувчилар яна ҳам кўп, қизиқиш яна ҳам баланд, шовқин-сурон янада авжида эди. Табиатнинг бетимсол гўзаллиги завқимизни баттар жўштириди. Атроф тип-тиник, тоза, баҳор гулларининг муаттар ҳиди борлиқни тутган. Бир бора ўтган йўлдан такрор юрилса, машаққат тенг бўлинар экан, чунки қаерга қадам қўйишингни, қачон бошингни эгиб, қоя ёки дарахт тагидан ўтишингни, олдинда текислик, ўр ёки нишаб келишини биласан, шунга ўзингни тайёрлайсан ва, демак, қувватинг кам исроф бўлади. Бу гал ўтган йилги мэррага тез ва барвақт етиб келинди. Ғорга етиш тайиндек эди.

Шундай ҳам бўлди, бироқ қоя бағрида қорайиб турган ғор оғзига кўзимиз тушганда қанчалик шодланган бўлсак, унга етиб олгунча шунча кунимизни кўрдик.

Илонизи йўл қияликдан келади-да, кафтдек текис жойдан чиқиб қолади, шу ердан ўн қаватли бинога тикилгандек тепага қаралса, ғор кўринади. Унга етиш учун, аввало, кўприкдан ўтиш лозим экан. Кўприк ўрнида ётқизилган 4–5 арча устунлари турагар, улар орасидаги шох-шаббаларни сув ювиб кетган, болдирлари ҳам омонат эди.

У шу кўринишида жуда жулдур туюлса ҳам, олис йилларга дахли бордек эди. Уни ким қурган, биринчи бўлиб ким ўтган – бундай саволлар устида бош қотириш кишини ўтмиш билан вобаста қилиб қўяди. Ёғочлар орасидаги ёриқларга тош, шох ташлаб, кўприк эпақага келтирилди-да, «лашкар» ундан ўтиб, юқорига ўрлади. Энди майда қийирчоқ тошли тик қияликдан деярли ўрмалаб, бир чақиримлар тепага кўтарилиш керак. Ҳар қадамда арчалар, улар қумурсқадек ёпирилиб келган оломоннинг шахдини сокин кузатади. Арчани минг йил умр кўради, дейишади, шу ҳолда у қандай сир-синоатларга гувоҳ, кимларга паноҳ бўлган, кимларни кузатган, афсуски, бу асрорлар на унинг танаси ёки баргларига, на бағрида ёнбошлаб ётган супа тошларга ёзилган. Тарих, гарчи бизни ўраб турса-да, биз уни кечиб юрсак-да, сирлилигича, мавҳумлигича қолаверади.

Ғор оғзидаги супага етиб олишнинг завқи Эверестни забт этиш қувончидан кам эмас эди. У ердан ҳозир ўтилган йўлга, кўприкка, қояларга, дарага бемалол назар солиш, бу соҳир манзарани қароқларга жойлаш, ўпкани тўлдириб нафас олиш ва ўзингни бир қадар баҳтли ҳис қилиш мумкин эди. Кимки шундай баландликларга кўтарилса, унга бир

улуғворлик юқади, ҳар қандай ҳаёт ҳодисасига юк-сакликдан назар ташлайди, унинг тасаввури, идрок доираси кенг бўлади, таъбир жоиз бўлса, уларга «на-зари баланд»лик насиб этади. Ҳа, турмуш икир-чикирларидан бир зум силтаниб чиқиб, тоғларга бориш, чўққиларга кўтарилиш керак. Шунда одам излаб юрган нарсасини топар, яшаш ҳикматини англар. Албатта, мен илк дафъя ўша жойда кечирган ҳиссиётларимни тиклашга ожизман, бироқ хотира-ларга қулоқ тутганимда шу эътирофлар беихтиёр қоғозга тушди.

Ростдан, ғор саҳнига кўтарилиш гаштли, суур-ли эди. Бу ерда тириклик излари шундоқ билиниб турарди: чала ёнган ўтин, сомонли лой, тутун-дан қорайган шифт. Демак, кимлардир барқарор яшаган, ғор уларга бошпана бўлган. Форнинг оғзи маҳобатли эди: супа билан шифтнинг ораси тўрт қаватли уй баландлигича бор. Йўлак кун чиқишига қараб давом этар, фақат эллик қадамлар наридаги улкан тошлар ғор давомини бекитиб туар, нигоҳ шу ерда тўхтарди. Супага ҳамма етиб кела олмаган, қолганлар йўлда давом этарди. Вақт ўтиб, эт жун-жика бошлади, совуқда тер қотган эди.

«Амир Темурғори» дебаталувчи бугӯш турлита-иғадаги қизиқувчиларни ўзига жалб қилиб келган. Унга узок-узоклардан гоҳ илмий мақсадларда, гоҳ саёҳат илинжида ташриф буюришган. Гувоҳларнинг эсласича, 50–60 йиллар олдин ердан ва шипдан ғор жавоҳирлари –сталактик-сталакмитлар етар-лича чиқиб-осилиб турган (айни кунларда улар-ни туморга ҳам тополмайсиз), китоблар топилган. Форнинг биринчи қисми – Отхонада охурларнинг ўрни, қозиқлар бўлган. Минг мاشақват билан етиб борган сайёҳлар «арзирли» совға сифатида бу ашё-ларни талаб кетаверишган...

Горни шартли равишда икки қисмга бўлишади. Супадан ичкарилаб, 150–200 қадам жилгач, яна очиқ жойга чиқиб қолинади. Шу қисми «Отхона» деб атлади. Бу галги сафаримиз шу жойда якунланган.

Бу сирли масканнинг чинакам жозибаси билан ошно бўлиш учинчи уринишда – X синфда ўқиб юрган пайтларимизда, аникрофи – мактабни битириш арафасида насиб этди. Бу гал фақат биз, синфдошлиар раҳбар Ўткир Кўчимов ва биология муаллими Жўра Ҳалимов «қўмондонлиги»да йўлга чиққанмиз ва ғорда анча ичкарилаганмиз. Тўрт қаватли уй баландлигига бошланган ғор торайиб-торайиб, бир киши аранг ўтадиган каваккача ингичкалашади (тораяди).

... Отхонадан сўнг асосий қисмга ўтишда тош териб, зиналар қилинган, бироз юқорига кўтарилиб, горга кириб кетилади. Ичкаридаги манзара – чинакам мўъжиза. Зим-зиё қоронғулик, кўл фонари оёқ остини аранг ёритади, нам ҳаво, сирпанчиқ ингичка сўқмоқ, тошлар туртиб чиққан, йўлни тўсган, юқоридан дўлайган. Бирдан ҳаммаси тугаб, боши берк жойга бориб қоласиз. Билмаган киши «Ғор туғади» деб шу жойдан ҳам қайтиши мумкин, билганлар эса бўри уясидек тор кавакни топадилар ва йўлни давом эттирадилар. Биз ҳам кавак яқинида тўпландик. Ким биринчи бўлиб бошлайди? Шундда мен биринчи бўлиб бошлаганман, 10–15 метрлар судралиб боргач, кенг, тубсиз жойга чиқиб қолганмиз.

Шундан сўнг ҳам бу ғаройиб масканга жуда кўп марта ташриф буюрдим. Гоҳ узоқдан келган ишқибозларга йўл бошловчи бўлиб, гоҳ улфатлар билан «маёвка»га чиқиб. Бу сафарлар давомида қисилмадан бемалол ўтиб, кўлгача етганмиз. Кўл йилнинг бир мавсумида қуриб қолар экан. Сўнгра

кўлдан кейин ҳам йўл топғанмиз, имкон даражасида ичкарилаб, ғорнинг яна давоми бўлишига ишонгандиз.

Хуллас, муболағасиз айтганда, бир кўринмас куч бу сирли гўшага чорлайверган, қолаверса, кўнгилочар жойлардан мосуво тоғлар орасида иштиёқни қондирадиган, иродани чархлаб олишга кўмаклашадиган, умрингни тасодифлар билан безайдиган бошқа воситалар бўлмагани учун ҳам «тўлишиб кетган» пайтларда истак шу хилват жойларга етаклагандир. Энг кейинги сафарим – 1991 йил 7–8 август кунлари «Амир Темур ўтган йўллар бўйлаб» ёшлар экспедицияси билан қадам ранжида қилганим. Унча-бунча одамнинг қадами етавермайдиган олис ва кимсасиз бу жойларга жамоатчилик вакилларини бошлаб келишим, умуман, экспедициянинг ташкил этилиш тарихи жуда қизиқ.

Руҳшунослар, педагогларин сонтарбиясидатурли омилларнинг таъсир даражасини роса ўрганганлар. Бирор-бир омил (воқеа, шахс) бир кишининг бутун келажагини белгилаб бериши мумкинлигини улар эътироф этадилар. Мабодо, мен туғилиб, улғайган муҳит бошқачароқ бўлганда, эҳтимол, мен бутун вужудим билан темуршунос бўлиб кетардим. Фақат ўсмиригимдаёқ қалбимга ўйилган бу қадрдон мавзуга бироз кейинроқ қайтишимга тўғри келди. Ғорга сафар, унинг таассуротлари бутун ўсмирилик йилларимни, улғайиш давримни марвариддек безаган. Ота шахримиз Шахрисабзда Соҳибқирон бобом қурдирган Оқсарой борлигини билгач, умуман, у зоти шариф шу шаҳарда туғилиб, шу атрофларда вояга етганидан хабар топгач эса ўзимни бу мўъжизага эшлигимни, пайваста эканлигимни сезганман. Бу туйғу қалбимда меҳр бўлиб, ишқ бўлиб парвариш топган.

Орадан йиллар ўтгач, экспедиция уюштириш фикри қачон, қандай вазиятда пайдо бўлганини тиклашга уриняпман. Бир ён дафтаримда: «Ният. Амир Темур излари бўйлаб экспедиция. Тошкент – Самарқанд – Шаҳрисабз (Оқсарой) – Хўжаилғор қишлоғи – Тошқўрғон (Амир Темур ғори). Бир газета редакцияси, масалан, «Ёш ленинчи» оталиққа олиши мумкин. 17.08.90» деган ёзувлар бор экан.

Эсласам, айни ўша пайтларда «Қашқадарё ҳақиқати»дан бўшаб, Тошкентга келаман, деб юрган чоғларим эди. Ўшанда гоҳ иш, гоҳ уй-жой масаласида Қарши – Тошкент оралиғида ўнлаб марта поездда қатнаганман. Ҳар сафар турли кайфиятда вагон деразасидан атрофни кузатиб кетганман ва темир йўл ўтган жойлар қанчалик серкўлам тарихга шоҳидлигини ҳис этганман. Эҳтимол, шундай чоғларда юқоридаги сўзлар қайд этилгандир. Боз устига 90-йилларда, Горбачёвнинг ошкоралик сиёсати туфайли тарихга қизиқиш кучайган, баъзи бирорлар оғзига келганини гапириб, кўнглига хуш ёқкан ишни қилиб ётган кунлар эди. Шундай шароитда «Амир Темур» мавзусининг акс-садо бериши тасодифий бўлмаган (бошда изоҳладим) ва бу кайфият анча безовта қилганга ўхшайди: 1990 йилнинг 30 июнь – 15 июль кунлари Андижондаги «Шаҳрихон» санаторийсида дам олганман ва кундалигимда «Амир Темур излари бўйлаб» деб сарлавҳаланган мақоланинг режаси баён этилган.

Хуллас, «қайта қуриш» жадал кетаётган ўша талотўп кунларнинг бирида 1990 йил 19 сентябрь куни паспортимга муҳр босилиб, мен ҳам тошкентликлар сафига қўшилдим ва шу куни «Саодат» журналига бўлим муҳаррири сифатида ишга қабул қилиндим. Энди «нима ҳунарим, қандай иқтидорим бўлса, кўрсатишим» мумкин эди. Жур-

нал топшириқларидан вақт ажратиб, ҳали тұла жиҳозланмаган хилват хонада якка-ю ягона «гарнитур» – омонат қўйилган стол-стулга ўтириб, хаёлімда пишитган режа асосида «Шахсий мұлоҳаза: Амир Темур излари бўйлаб ёшлар юриши уюштирилса, йўл оғир бўладими?» деб номланган мақолани қоғозга туширдим. Оддий сарғиши машина қоғозида 7 саҳифада тифиз қилиб ёзилган бу «асар»да ҳали бу юртларда ҳеч ким тилга олишга журъат этмаган фикрлар, мавзу қаламга олинган эди. У «Биз мустамлака азобларидан қутулиб, ўзлигимизни бироз англаш сари интиляяпмиз», деб бошланарди. Мақолада Амир Темур тальятини гавдалантирумоччи (шу орқали ўқиганларда унга нисбатан меҳр уйғотмоқчи) бўлганман. Жумладан, унда кейинги барча нашрларда тушириб қолдирилган шундай гап бор: «Амир Темур инсониятнинг улуғ алплари – Юлий Цезарь, Александр Македонский, Петр I, Наполеон билан тенг турувчи зот». Бундай қиёс фақат тарихдан билимим саёзлигини эмас, ўша пайтларда биз буюк аждодимизни умуман билмаслигимизни кўрсатади.

Яна бир мисол. 1992 йил «Наврўз» нашриётида юз минг нусхада чоп этилган «Амир Темур ўгитлари» китобида айтилади: «Амир Темур ҳам Искандар Зулқарнайн ва Қутайба ибн Муслим, Доро ва Маҳмуд Ғазнавий, Чингизхон ва Боту, Иван Грозний ва Петр Биринчи, Наполеон ва Михаил Фрунзега ўхшаш одам бўлган». Йирик тарихшунос олимга тегишли бу фикр билан бугун бемалол баҳслашиб мүмкин ва аниқки, тўғри, Амир Темур умуман одам наслига ўхшаш бўлган, бироқ унинг ҳеч кимга ўхшамайдиган ва фақат ўзига хос такрорланмас қирралари бор – моҳият ана шу қирраларни билишда, идрок этишда. Мен экспедиция ташкил

этишни таклиф қилиб мақола ёзганимда, балки эски, титилиб кетган тасаввурларни ўзгартиришни, Буюк Темурнинг улуғворлигини табиат гўзаллиги, тоғлар маҳобати ва йўл азоби орқали ҳиссиётларга сингдириш, ҳиссиётлар таъсирида мияни тозалашни кўзда тутгандирман.

Умуман, ўша пайтларда юзага келган вазият нимадир жиддий бир нарса содир бўлишини шивирлаб турарди: марказ жиловни қўлдан чиқариб юборган, қуида эса турли даражадаги бошбошдоқликлар авж оларди. Ана шундай таҳликали вазиятда фарқ бўлган одамнинг хасга илашгандаги илинжи билан киши интиутив бир тарзда ўз ўтмишига, қайифи йўл олган соҳилга қарап эканми, менинг Соҳибқирон бобомиз тарихига мурожаат этишимда ҳам шундай кайфият бўлгандир. Ҳатто шу мавзудаги кейинги мақолаларимнинг бирида: «Ўзи айтсин ва кўрсатсин, нажот қайда?!» тарзидағи илтижолар қайд қилинган.

Профессионал жиҳатдан қараганда биринчи гап – руҳи, қолганлари сарлавҳа ва тагсарлавҳа қилиб бериладиган узун сарлавҳали мақолани «Ёш ленинчи»га олиб борганимда, бош муҳаррир Жаббор Раззоқов ишонч билан қабул қилди-ю, бироз иккиланди ҳам чамамда, чунки эртанги кунни ҳеч ким башорат қилолмасди, давлат тепасига бирор золим келиб қолса, мамлакатни қонга ботириб бўлса ҳам совет диктатурасини ўрнатиши мумкин эди. «Ёш ленинчи» газетаси (ҳозирги «Туркистон») ўша пайтларда ўзбек матбуотининг байроқдорларидан бўлиб, ҳаётга дадил ёндашар, ўз нуқтаи назарига эга нашр эди.

У ҳамманинг севимли газетасига айланиб улгурган, айниқса, яқин ва узоқ тарихга доир чиқишлиари яхши кутиб олинарди. Шунинг учун

мен уни танлаган эдим. Газета тахририятига келадиган материаллар кўплигидан камина октябринг бошларида топширган мақола ноябрда ва декабрда ҳам эълон қилинмади. Бу ҳолдан бўлим муҳаррири, бугунги кунда «Олтин мерос» халқаро хайрия жамғармасининг раҳбари бўлиб ишлаётган Амирқул Каримов ҳам ҳайрон. Ниҳоят, бош муҳаррир ҳаммаси кўнгилдагидек эканини, мақола яхши ният билан газетанинг янги – 1991 йилдаги биринчи сонида эълон қилинажагини айтди. Шундай қилиб, бугун тарихимизда олтин ҳарфлар билан ёзилган йилнинг 4 январида «Соҳибқирон ўтган йўллар бўйлаб ёшлар юриши уюштирилса, сафар оғир бўладими?» сарлавҳали мақола эълон қилинди ва экспедиция тайёргарлигига «старт» берилди.

Тайёргарлик жараёни турлича кечган. Аввали, ўша пайтлари миллатдошларимиз руҳиятида пайдо бўлган уйғонишни таъкидлаш жоиз, газетада эълон қилинган ўша мақолага бирон киши бепарво бўлмаган, дейиш мумкин. Ҳамма қўллаб-куватлаган, кўмакка шошилган. «Ёш ленинчи» мақолага нисбатан ижобий фикр билдирилган чиқишлиар, экспедицияда иштирок этишни хоҳловчиларнинг хатларини мунтазам эълон қилиб борган. Жумладан, мен ҳам 21 майда «Иккинчи қадам кўйиладими?» сарлавҳали мақола эълон қилиб, тайёргарликнинг боришини шарҳлаганман, юртдошларимизни яна ҳам фаолроқ бўлишга чақириб, ғайратларини жўштирганман. Мақолада шундай фикрлар борки, уларни бугунги кун тасаввури билан ўқисангиз, ўшанда кўнгилга жо бўлган ёруғ туйғулардан ҳаяжонланиб кетасиз. Унда шундай ёзилади: «Хозиргача маломатлар остида қолиб келаётган буюк инсон руҳи олдидаги қасам шуки, Уни таниғанларни У асрайди». Яна: «Истак отига

қамчи уриб, тоғдан токқа сакраб юрган ўсмир Темурга бошпана берган муazzам ғор остонасидаги табаррук супа устида кутиб олинган тонг янги замон йўриғидан дарак берса ажаб эмас».

Бу – нақт 100 кундан сўнг ташриф буюрадиган 1991 йил 1 сентябрь – Мустақилликнинг хабари эмасмикан?!

Эсимда, биз ғор худудига 7 август оқшом пайти етиб бордик. Ҳамма чарчаган, аксарият сафардошлар сайҳонликда тонг оттирмоқчи бўлишди. Фақат 5–6 киши айрилиб чиқиб, супага кўтарилган. Ўзимиз билан дарёдан 20 литрлик идишда сув олволганмиз. Супани супуриб-сидириб, ўт ёқдик, идиши билан сувни қайнатдик, унинг тор оғзидан қуруқ чой ташлаб чой дамладик. Тун зулмати, бепоён ва номаълум чексизлик бағрида оловда ялтиллаган ғор тошларигина кўзга ташланади. Гулхан атрофидаги одамлар ўз дунёсига гарқ, баъзан таассуротларини юзага чикаради, хотиралар тилга киради. Мен беҳад ҳаяжондаман, ҳислар шунчалик туғёнга келганки, фақат уларни ичга ютиб, сукут сақлаб енгиш мумкин. Сухбатдошларга она қишлоғим – Тошқўрғон ҳақидаги шеъримни ўқиб бермоқчи бўламан:

Турнанинг кўзиdek оҳанраболи...

Эҳтирослар жунбушга келиб, сатрлар чалкашиб кетади. Тун яримлагач, сафар қопга кириб, уйкуга чўзиламиз. Лекин мен бир зум ҳам ухлай олмайман, ўзимни муazzам бўшлиқда сузиб юргандек ҳис қиласман, атроф сут рангидаги оқлик билан қопланган. Уйку ва уйқусизлик орасида тонг отади.

Сафар манзилларини муваффақиятли босиб ўтиб, 18 август куни Самарқандга, Гўри Амирга ташриф буюрганмиз. Шу қутлуг даргоҳда ҳар бир иштирокчи ҳисоб берган, ўз муножотини сўзсиз

ифодалаган. Худди шу лаҳзаларда Кримдаги Фарос оролида Горбачёв ва Раиса дунёдан ажратилиб, янги одамлар ҳокимият тепасига келган ва шу билан СССРнинг тагига сув кетган экан. Кейинги кун Жиззахда телевизор орқали ГКЧПнинг йиғилишини кўрганмиз. 20 августда Тошкентда, бизни карнайсурнайлар билан кузатиб қўйган майдончада ҳеч ким кутиб олмаган – мамлакат таҳлика ичиди, эртага нима бўлишини ҳеч ким билмайди. Хайрият, тақдир ёзуғи нурли экан, юртимизга озодлик ташриф буюрди.

Бизнинг 1–20 августдаги сафаримиз жаҳон тарихининг ана шундай кескин бурилиш палласига тўғри келиб қолган. Бу кунларнинг шарҳи неча тилда неча минг варакларда битилмоқда. Мен ҳам сафаримиз ҳақида батафсил ёздим, ёзганларим «Хотира карвони» деган ном билан китоб ҳам бўлиб чиқди. Шундан бери бу мавзу қалбимнинг тотли ва соғинчли қўшиғига айланган.

Одам боласи ҳардоим ҳам таваккал қилавермайди ва қисқа умрини безайдиган теран мазмунни топавермайди. Ўша автобусда қарийб 2500 км. йўл босиб ўтилган, таассуротлар 1,5 минг метр кинолента, 9 та видеокассетада муҳрланган 20 кунлик сафарда турили вазият ва манзилларда жами иштирокчиларни, шу жумладан, мени ҳам бир нур йўлимизни, нафақат йўлимизни, балки дилимизни ҳам ёритиб юргани сезилган эди. Биз тонгда-ю тунда, далада-ю шаҳарда, булоқ бўйида-ю гор тубида Соҳибқирон бобомизнинг муборак номларини такрорлар, ундан мадад олар эдик. Ана шу ҳис менинг болалик туйғуларим билан вобаста бўлди, Қалъаи шерон сўқмоқларида, зилол дарё қирғоидами, кўл бўйидами учратган сехрга яна дуч келдим ва уни кўнглимга солдим. Бу жуда катта бойлик, олтин ёмби эдики, мендек бир

оддий қаламкашга илҳом бериб, муборак мавзуда қоғоз қоралаётганимнинг кучи шунда.

Холисанилилло айтганда, Соҳибқирон Амир Темур ҳазратларининг ҳаёти чинакам мўъжиза, бир инсон нималарга қодир эканини кўрсатувчи олтин тарози. Бу мўъжизадан баҳраманд бўлиш, бир-бирилизни баҳраманд қилиш, дунё аҳлига унинг асрорини намоён этиш инсониятга жуда кўп эзгуликлар армуғон этиши мумкин. Афсуски, ғофил одамзот бу мўъжизага юз бурмаяпти. Демак, ҳали маърифат аҳлига кўп эҳтиёж бор. Биз ана шу йўлдамиз.

Бу мавзуда ёзган мақолаларим турли жанрларда бўлиб, энг қувончлиси – барча нашрлар уларни очик чехра билан кутиб олган, бажонидил саҳифаларида ёритган. Айниқса, «Халқ сўзи»да ишлаган йилларим бош муҳаррирлар – Аҳмаджон Мухторов (раҳматлиқ) ва Анвар Жўрабоев кўп илтифотлар кўрсатишган. Жаббор Рассоқов-ку бундай мавзудаги мақолаларимга ўз газетасининг тўрт саҳифасини ҳам бўшатиб беришга доим тайёр эди. Улардан жуда миннатдорман.

Тўғри, шу пайтгача кўплаб мақолаларим, эссе-роман ва яна бошқа китобларим нашр этилди. Ношукурлик бўлмасин-у, булар ҳали ҳаммаси эмас. Уларнинг энг саралари дунё халқлари тилларига таржима қилинишини хоҳлайман. Ҳали саккизинчи мўъжиза сифатида тан олинган кино санъатида амалга оширилажак юмушлар етарли. Бу ниятларнинг ҳаммаси вақт-соати ва навбати билан амалга ошади, иншооллоҳ!

Қалб токи борлиқни тийрак ва зийрак акс этти-рар экан, унинг оҳанглари, қўшиклари ҳам мутта-сил таралаверади.

2007 йил, сентябрь

МАҲАҚ ТОШИ

Уни Соҳибқирон Темурбек тавсия қилган эдилар,
бугун ҳам унга эҳтиёж сезилмоқда

Соҳибқирон «Темур тузуклари» асарида Тангри таоло даргоҳидан мамлакатларни фатҳ этувчи кўплаб бахтли фарзандлари, авлоди салтанат таҳтига ўтириб, эл-юртни идора этишини умид қилган жаҳонгир ўзлари яратган бошқариш тизимини ба-тафсил изоҳлар эканлар, энг сўнгги лаҳзада (яъни, гуноҳкор одамларни ўлимга буоришдан олдин) ҳам шошмасликни тайинлаб, «... балки аввал хабар берувчиларнинг ўзлари кимлиги, даъволарининг рост ёлғонлигини маҳак тошига уриб текшириб кўрсиналар» (73-бет) дея ҳикмат келтирган эканлар. Алҳамдуиллоҳ, бугунги сафоли кунларда буюк аждодимизнинг умри, ҳаёти ҳам, маънавиятию фаолият тарихи ҳам халқимиз хазинасига қайтди. Бу хулосамизга мазкур йилда жаҳонгирнинг мавлуд кунлари (8–9 апрель) муносабати билан ўлкада чирой кўрсатган умумхалқ кайфияти сабаб бўлди. Амир Темур байрамлари, илмий анжуманлар бўлиб ўтди. Хўжаликлар, жойлар бу улуғ зотнинг исм-шарифлари билан қайта номланмоқда, бадиий, илмий, саҳна асарлари кўплаб яратила бошланди.

Албатта, ҳар қандай хайрли ишни бошлашдан олдин унинг кўлами ва мавқеини аниқ белгилаб олиш эзгу амалларга йўл очади. Бинобарин, Темурбек ҳақида айтиладиган энг оддий таърифтавсифлардан мукаммал қомусий асаргача бу зоти шарифнинг асл қиёфасига мос келиши керак. Шунинг учун ҳам Маҳак тоши эсланди. Зоро, бобо-

калон ҳақидаги жами ёлғонлар (аксарият, ҳозирча ҳукм сурган қарашлар) билан бирга ул киши шахси-га түғри келмайдиган мақтовлар ҳам бу ҳақиқат мезонига тегиб чил-чил бўлгусидир. Колаверса, миллатимиз ўз қадриятини қайтадан кашф этмоқда, динимиз талабларини дил эҳтиёжи сифатида қабул этаяпмиз. Қуръони карим, пайғамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васалламнинг муборак ҳадислари маънавий мулкимизга айланди. Уларда шундай қоидалар кашф этилиб, бизга армуғон қилинганки, тафаккурнинг бу дурданалари биз ҳозиргача амал қилиб келган баъзи сохта эътиқодларни ғубордек тарқатиб юборади, кўз олдимиизда мусаффо яшилликни намоён қиласди.

Динимизнинг биз, бандаларга марҳамати шунчалик бекиёски, инсоннинг имкониятларини, у интилувчи нур («идеал») чегарасини чексизликка қадар улғайтиради. Яратганинг висолига етиш учун хайрли юмушларга бел боғлаган ҳар бир кимса тириклик лаҳзаларини «Фалончиевга тақлид» қилиб ёки ўrnak олиб эмас, ўз йўли, аъмоли билан ўтказади. «Ҳеч ким Ленин бўла олмайди, бироқ Ленин бўлишга интилиш керак» (Луначарский) сингари сийقا фалсафаларнинг миси чиқди, аслида, бу тарзда фикрлашнинг ўзи Оллоҳга шаккоклик эди. Яъни, буюк ислом таълимоти инсонни илоҳийлаштиришга йўл қўймайди! Пайғамбаримизнинг ҳадисларида «628. Оллоҳдан бошқага қилинган қасам ширкдир» («Минг бир ҳадис», 1991) деб кўрсатилган. Илоҳийликка фақат Парвардигорнинг Ўзилойиқдир, қалбда эса Унинг ишқигина ҳукмрон бўлмоғи лозимдир.

Амир Темур, Темурбек, жаҳонгир, Соҳибқирон дея улуғланган Амир Темурбек (Темур) Тарагай Баҳодир ўғли ҳам Худонинг бир бандаси, қанчалаб

жонзотларга ризқ-рўз, бошпана бўлган курраи заминда ўзига хос умргузаронлик қилган зот. Бир кишини ҳамду санолар билан еттинчи фалаккача чиқариб улуғлаш қанчалар хато бўлса, унга бутун бир даврлар, асрлар юкини ортмоқлаб ёки жами талабларнинг ҳаммаси билан ёндашиб тафтиш қилиш ҳам хато.

Хуллас, Америка, Англия, Франция каби йирик, тараққий этган мамлакатлар қатори Ўзбекистонда ҳам Амир Темур шахсига қизиқиш кучайди. Дастлабки тахминлар бу мавзу, фаннинг шу соҳаси «қулоқ чўзма» бўлиб кетиши мумкинлигини кўрсатмоқда. Бундай ҳол, албатта, қувончли. Дастлабки қадамлар қўйилса, кейингиларини Оллоҳнинг ўзи кўрсатаверади. Бажарилиши керак бўлган ишлар эса жуда кўп. Олайлик, биттагина Шаҳрисабз шаҳри билан боғлиқ кўпгина муаммолар навбатда турибди. Бу нарса Амир Темур таваллудининг 656 йиллигига бағишлиб ўтказилган илмий-амалий анжуман давомида яна бир бор кўзга ташланиб қолди. Шаҳар буюк фарзандига муносиб бўлишини хоҳлар, бироқ танидаги жароҳатлар туфайли тўшакдаги бемор сингари инграрди.

Биргина Оқсарой билан боғлиқ қанчалаб сир-синоатлар кечган? Мабодо, ҳозир у ҳақда гувоҳларнинг хотиралари ёзиб олинса ҳам бир неча жилдли «Оқсаройнома» пайдо бўларди ва унинг ҳар бир сатри кўз ёшлари билан ёзиларди. Бу сафар кўплаб милтиқ ўқлари тешиб ўтган «шинаклар» қаторида тўп ўқининг изини ҳам кўрсатишиди. Унга кўп-да парво қилмай, шунчаки ўпирилишдан кейинги кавак деб ўйлаш мумкин. Мабодо, уни қандайдир Бембин («тўпга тутиш» маъракасининг бошида турган лашкарбошининг номини шундай деб аташди, у ҳамон тирик эмиш) фармони ила

узилган замбарак ўқининг ўрни эканини билгач, киши аллақандай бўлиб кетар экан.

Маълумки, машҳур обидадан остона – кириш қисмигина сақланиб қолган. Унинг маҳобати ҳақида эса турли тахминлар юради. Жумладан, эрталаб қуёш чиқаётган пайтда уни Бухордан кўриш мумкин бўлган. Тепасида улкан ҳовуз бўлиб, Тахтиқорача довонидан қувурлар воситасида сув олиб келтирилган, пойдевори 38 метр чукурликда, беш қиррали юлдуз шаклидаги асосга мустаҳкамланган ва ҳоказо. Жонли гувоҳ – Клавихо унинг узунлиги 300 қадам деб кўрсатган. Бу жойда узоқ йиллар археологик қазиш ва илмий тадқиқот ишларини олиб борган олим Хайрулла Султоновнинг фаразича, саройнинг узунлиги 120–125 метрдан кам эмас, у ҳатто қўш ҳовлили бўлиши ҳам мумкин. Демак, унинг эни 125, бўйи 250 метрлар атрофидадир.

Маҳаллий мусаввир ўз хаёлоти кучи билан Оқсаройни холстда тиклабди, суратни кўрибоқ тенгсиз, маҳобатли кошонани ҳис этасиз. Ҳозирча эса у юпун ҳолда, сўнгти бойликларини ҳам талаб кетишишмоқда. Баъзи «ақлли» раҳбарларнинг таклифи билан рангин кошинлари қўпорилиб, Самарқанддаги биноларни таъмирлашда ишлатилган. Маҳаллий раҳбарлар азбаройи эзгуликдан Соҳибқиронга ҳайкал ўрнатмоқчи, бироқ танланган жой анжуман қатнашчиларига маъқул тушмади. Уни Оқсаройнинг олд томонида – Самарқанд тарафига қўйиш маслаҳат берилди. Негаки, Худо ёрлақаб, саройни тиклашга киришилса, ҳайкални кўчиришга тўғри келади. Собиқ раис Абдурашид Жамолов ҳозир Мозори шарифда яшаётган бир шаҳрисабзлик фуқарода Оқсаройнинг лойиҳаси

сақланаётганини, у терига чизилган, каттагина китоб ҳолида эканини айтиб қолди.

Шахрисабзда тарихий ёдгорликлар қаровсиз ҳолда, ҳатто шу соҳага масъул меъмор йўқ экан. Темур даврида ёғин-сочинли кунларда гумбазларга ниқоб кийдириб қўйиларкан, шу туфайли улар кўркини йўқотмаган. Ҳозир эса... Жаҳонгир Мирзо мақбарасига киришда чиройли эшик киши диққатини тортади. Маълум бўлишича, гайридинлардан бири уни печкага ёқиш учун қўпориб олган. Буни сезиб қолган бир муслим анчагина ўтин бериб, эшикни олиб қўйган. Узоқ йиллар ўзида сақлаб, 60-йилларда мачит ташкил бўлгач, келтириб жойига ўрнатишган... Шахрисабзга йўлингиз тушса, ҳақиқий санъат дурдонасига teng шу эшикни атайлаб бориб кўринг, шунда, эҳтимол, бизнинг қанчалаб бойликларимиз кунпаякун қилинганини тасаввур қиласиз. Эшикни асраб қолган номаълум инсонга тасаннолар айтиб, ҳамма ҳам шунчалар ҳиммат кўрсатавермаганига афсусланиш лозим, холос.

Илмий анжуманда қулфлоғлик сандиқларда сақланиб келинаётган кўплаб янги маълумотлар илк марта тилга олинди. Тасодиф шунчалар кучли эдики, нима бўлаётганини тезда илғаб ололмайсан: тўрда улкан сурат, оқ шоҳига қайноқ дил сўзлари ёзилган, нутқлар – жўшқин, овозларда титроқ ва ҳаяжон бор. Ҳамма ўзлари оёқ тираб турган шу тупроққа таъзим қилишади. Бу – юрт эгаларининг ўз юритидаги байрами эди, илло, шодликлар бундан кейин яна ҳам баравж бўлғай.

Шу куни Тошкент вилояти, Чиноз туманидаги Амир Темур номли жамоа хўжалигига ҳам тантаналар бўлган. Ўйнгоҳда тўпланган минглаб кишилар кўз олдида тулпорини ўйнатиб Соҳибқироннинг

пайдо бўлиши (актёр – Толиб Каримов) кишиларда ўзгача кайфият пайдо қилган. Одамлар ҳайқириқлар билан суворийни олқишилашган, гўё Турон «урҳо»си яна бир жаранлаган. Ҳамза номли театрда уюштирилган байрамда эса эсда қоладиган воқеа ижодкорларнинг тортишуви бўлган.

Дарҳақиқат, тортишувлар ҳақида. Ҳозир шунчалик имкониятга эришилганки, бу келгусида улуғ ишларга парвоз бериши шубҳасиз. Ҳусусан, Темур ва Темурийлар даври мероси улкан хазина. Ҳозиргача ундан истеъмолчилик кайфиятида фойдаланиб келинди, яъни кимга нима керак бўлса, ўшани олди. Энди бу бойликни чинакам ватанпарварлик туйғуси билан атрофлича, муфассал ўрганиш бошланган экан, тури мунозаралар, бошбошдоқликларга йўл қўймаслик мақсадида жиловни эртароқ қўлга олиш лозим. Шундай бир нуфузли, обрўли илмий марказ тузилсаки, у нафақат муайян давр, балки бутун тарихимизга оид ривоятдан тортиб, ҳайкал лойиҳаси-ю диссертация мавзуси, экспедиция йўналиши-ю китоб нашр этиш – хуллас, барча икир-чикирни мувофиқлаштириб турса. Темур ва Темурийлар даврини комплекс тадқиқ этиш маҳсус илмий текшириш институтигагина эмас, бутун бошли Фанлар академиясига етарли мавзу беради, келажакда, албатта, темуршунослик илмгоҳлари пайдо бўлади. Шундай экан, қурилажак иморатнинг биринчи ғиштлари ёқ унинг истиқболига мос келса, бинонинг кўрки бекиёс бўлади. Зоро, уфқлар ортидаги ёрқин келажакни кўра олган, Тангри таолодан барҳаётликни умид қилган улуғ бобомизнинг ўзлари яхшини ёмондан, олтинни мисдан бехато ажратадиган Маҳак тошини – ҳақиқат мезонини тавсия қилганликларини унутмаслик жоиздир.

Амир Темур шунчалик буюк шахски, бу улуғликни фақат «Рост» сўзгина ифодалай олади.

1992 йил, апрель

ҚОРАЧИҚҚА ЖОЙЛАШАР ҚУЁШ

Ўшанда, сабзалар қўйнидаги шаҳарга мустақиллик баҳори энди кириб келаётганда, қўл етгудек яқин Ҳисор тизмаларининг бағрида қорлар қишуйқусида эди. Тошкентдан 507-рейс бўйича учган ҳаво лайнери Соҳибқирон таваллуд топган муборак заминдаги аэропортга қўнганда, қуёш чиқиши тарафдан эсаётган шабада бадани жунжиктирсада, бироқ серёгин, инжиқ кўкламнинг шу кунлари кутилганидек чароғон ва очиқ, жануб офтоби чилла захмини енгиб, сахийлик билан нур сочиб турибди. Гарчи бизга пешвоз чиқкан мезбонлар меҳмонларнинг озчилигидан бироз кўнгиллари тўлмаган бўлса-да, нуфуз жиҳатдан бу делегация анча салмоқли эди: Шаҳрисабзга Амир Темур туғилган кун – 9 апрель муносабати билан ўзига хос мўъжаз «академия» ташриф буюрган эди. Албатта, жамоатчилик бу тадбирнинг ilk марта бўлаётганини сезиб турарди. Хушёқар хотираларни қофозга тушира туриб, кейинги қадамларни мушоҳада қиласкансан, хаёл тўзиб кетади. Хусусан, йирик олим, академик Аҳмадали Асқаров билан шу мавзуда сухбатлашгандан кейин ҳали муносабатлар тўла аниқланмаганини (яъни, муз ўрнидан бутунлай кўчмаганини) ҳис қилдим.

Аҳмадали Асқаров йирик археолог-олим, Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги, академия Тарих институтининг директори, халқаро ЮНЕСКО ташкилоти «Ипак йўли» экспедициясининг илмий раҳбари ва бош маслаҳатчиси экан-

лигини эслатиб ўтмоқчиман. Олим шахсий дарди ва кўплаб ташвишларини бир четга йиғиштириб, Шахрисабздаги маъракада қатнашишга имкон топди. Мусоҳаба ўша таассуротларни эслашдан бошланди.

А. АСҚАРОВ: – Шахрисабз учрашувлари – катта ишнинг бошланиши. Биз 1996 йил, яъни, Соҳибқирон Амир Темур дунёга келганига 660 йил тўлиши арафасида турибмиз. Вақт шамол каби бир зумда ўтиб кетади, бироқ бизнинг зиммамизга улкан тоғлар залворидек юк ортилган: Турон фарзанди Темурбек ҳақидаги уйдирмаларни фош қилиш, унинг тўғрисидаги холис, тарихий ҳақиқатга мос гапни жаҳон афкор оммасига (биринчи навбатда – ўз ҳалқимизга) айтиш, шундан кейин барча тухматлардан фориғ этиш фарзандлик бурчимиздир. Муддат – нисбатан қисқа, юмушлар эса кўп. Демак, фурсатни қўлдан бермаслик керак.

Шахрисабзда ўтказилган илмий анжуман ҳам ана шу тадбир доирасида ташкил қилинган, унинг дебочаси эди (негадир, матбуот чиқишиларида шу нарса таъкидланмади). Шаҳар ҳокими Ф. Хотамов ҳузуримга келди, анжуман йўналиши ва мавзусини бамаслаҳат ҳал қилдик. Уларнинг бу саъи-харакатини табриклиш лозим, бироқ унинг тўлқини бутун республика, ҳатто Мовароуннаҳри қоплаб олмаяпти. Негаки, яна таъкидлайман, қилиниши керак бўлган ишнинг кўлами ниҳоятда кенг, унга бутун илмий, ижодий жамоатчилик қувватларини сафарбар қилиш, улкан ҳудуд (Темур давлати чегаралари)га ёйиш лозим.

МУХБИР: – Илк қадамлар, дастлабки натижалар кишида умид уйғотади. Инсон табиатан ўз кўнгли истакларини қондириш учун қандайдир илоҳийликка, ҳатто, мавҳумликка талпиниб яшар

экан. Мен ўз ватандошларимда шундай талпиниш Амир Темур шахсиятига нисбатан жуда кучли эканига қайта-қайта ишонаяпман. Буни энг содда инсоний ҳисга менгзаш мумкин. Маълумки, чанқаган, ташна одамнинг энг биринчи истаги – бир пиёла сув. У ўша мавҳумликка илтижо қилиб сўрайди: «Бир пиёла сув бўлсайди...» Ул зотни билганлар (маърифатсизлар бундан йирок) турмушда турли ноҳақликлар, тенгсизликларга дуч келганда, ўша илоҳий кучга ёлвориб, «Амир Темур бўлсайди» дея сўраса, ажаб эмас. Шундай бўлгач, уни халқ хоти-расидан, меросхўр авлод маънавий хазинасидан ўчириб ташлаш мумкин эмас. Халқимизнинг Темур давридан кейинги суронли кечмиши ягона ҳақиқат излаш йўлидаги жангу жадалларга ўхшайдики, олис уфқда бир ёруғ юлдуз нур сочиб турганини, уни кўпда кўравермаганларини тасаввур қиласан. Бугун «Бир түғ остида бирлашайлик» (уни дастлаб қўтос овига чиққан ярим ёввойи одамлар топган бўлса ажаб эмас) деган шиор қалблардан отилиб чиқаётган экан, ўша түғ аслида бобокалоннинг боқий шавкати эмасмикан, дея ўйлаб қоласан, киши...

Шахрисабз анжуманида кўплаб амалий таклифлар ўртага ташланди. Унда сизнинг «Амир Темур – буюк саркарда ва давлат арбоби», филология фанлари доктори, профессор А. Ҳайитметовнинг «Темурийлар даври адабиёти», Шарқшунослик илмгоҳининг директори, тарих фанлари доктори А. Ўринбоевнинг «Амир Темур ҳақида ёзилган тарихий асарлар ва уларни нашр этиш муаммолари», тарих фанлари доктори А. Аҳмедовнинг «Амир Темур даврида илм-фан равнақи» мавзуидаги маъruzалари тингланди. Шунингдек, фан номзодлари У. Уватов, X. Султонов, О. Бўриев ҳам янги илмий маълум

мотларга бой нутқлар сўзлашди. Булар жамланиб, кишида қандайдир номаълум сеҳри дунё ҳақида ривоятлардек таассурот қолдирди. Ҳолбуки, «Америка кашф қилинмаган», аслида бизнинг зуваламиз олинган шу тупроқ мадҳ этилаётган эди. Ҳозир эҳтиросларга берилиш мавриди эмас, албатта, олимлар билдирган амалий таклифлар эса инобатга олиниши шарт. Жумладан, саёҳатчилардан тушаётган маблағлар янги ресторон ёки барлар қуришга эмас, таъмирлаш ишларига сарфлансин. Шаҳарда қабр тошлари, турли тарихлар ёзилган лавҳлар сочилиб ётибди, уларни бир жойга тўплаб очиқ музей ташкил қилиш мумкин. Дунё аҳамиятига молик обидалар аҳоли уй-жойлари, маъмурий бинолар куршовида қолиб кетган. Бу таъмирлаш ва тарғибот-саёҳат ишларини қийинлаштирумокда. Келажакда шаҳар маркази музей-қўриқхонага айлантирилиши лозим.

А. АСҚАРОВ: – Темур ва Темурийлар даврида қурилган бинолар даврнинг мангу тарихлари. Жаҳонгир меъморчиликка жуда катта эътибор берган, ундан ўз сиёсий, ҳарбий мақсадларида ўринли фойдаланган. Пештоқига «Кимки бизнинг қудратимизга ишонмаса, иморатларимизга қарасин», деб ёзилган бино – Оқсарой ҳам Шаҳрисабзда қурилган.

Буборада Амир Темур жуда беназир бўлган. Пойтахт Самарқандни ер юзининг энг гўзал шаҳрига айлантириш орзуси билан яшаган ва бунга эришган ҳам. Атрофдаги қишлоқларга дунёning катта шаҳарлари – Фориш (Париж), Бағдод, Дамашқ, Султония номларини қўйиш билан Самарқанднинг мавқенини юқори кўтармоқчи бўлган.

Гап номлашга тақалди – биз жаҳонгир шарафи ни ўзига хос юксак даражада эъзозлашимиз керак.

Унинг номини колхозга ёки бир тор кўчага қўйишга қаршиман. Бу тадбир бирор мазмунни ифодаласин, масалан, унинг буюк саркардалиги рамзи сифатида Ҳарбий академияни аташ эътиroz туғдирмайди. Ёки шаҳарнинг энг катта майдони, энг олий иморатига қўйилса, бобомизнинг ободончилик ишларига ишорани ифодалайди. Амир Темур номи билан камида шаҳар (масалан, Темурбек шахри) ёки район аталиши мантиққа тўғри бўлади. Хуллас, ҳамма ишлар буюк ватандошимиз шахсиятига мос тушмоғи шарт. Темур Цезар, Искандар ёки Наполеондан катта фарқ қиласидиган даҳо, у дунёдан енгилмай, ғолиб кетган. Улкан сулолага асос солган ягона жаҳонгир. Буюк шахсларнинг тарих саҳнасига келиши тараққиётни юз йиллар олдинга силжитиб юборади.

Амир Темур давлатининг келажагини кўз ўнгига келтириб, Ўрта Осиёда яшовчи барча қавмларни бирлаштириб, дехқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик хўжаликларининг ривожланишига кенг имкониятлар яратди. У дунёқарашда ўта диндор ҳам, ўта дахрий ҳам бўлмаган, доим оддий халқдан ажралмаган. Табиатан эса байнамилалчи бўлиб, одамларни миллатига қараб эмас, ҳалоллиги, ботирлиги каби фазилатларига кўра қадрлаган. Энди жаҳонгир Темур ҳақида «хат танимасди», «шахмат ўйнарди» сингари бачкана гапларни йигиштириш керак. У Шахрисабз begi Тарагай Баҳодирнинг ўғли бўлган ва болалигига ёқ аслзодаларга хос тарбия кўрган.

Дунёдаги камдан-кам ҳукмрон Темурдек ўз салтанати хавфсизлигини таъминлай олган. У қўл остидаги ва атрофидаги воқеалардан хабардор бўлиб турган, яъни разведка ва контразведкага катта аҳамият берган. Буни оддий подшолик шарти, деб билган. Бошқа юртларга зўравонлик билан

бостириб боравермаган. Уруш бошланмасдан олдин уч марта ўз нияти ҳақида турли йўллар билан рақибиға хабар берган. Дастреб совға-саломлар билан «менинг тасарруфимга ўт, ўғлим бўл» мазмунидаги хат юборган. Агар ижобий жавоб келса, мамлакатни бошқариш, уни мудофаа қилишга маблағ кераклигини эслатиб, бож тўлаб туришни талаб қилган. Агар таклифи рад этилса, «кечирим сўра» деб мактуб жўнатган. Бунга ҳам жавоб келмаса, учинчи – уруш эълон қилганлиги ҳақидаги хатни юборган...

МУХБИР: – Бундай ҳикоялар жуда мароқли, ҳар сафар улардан эшитганда ёки янги маълумотларни ўқиб қолганда олмоснинг навбатдаги қиррасини кашф қилгандек бўламиз. Афсуски, биз ана шундай хазинадан тўлабаҳраманд эмасмиз, ҳаттобусоҳадаги маълумотимиз океан ортидаги маърифатли америкаликдан ҳам кам. Хайрият, анча кечикиб бўлса-да, шу йўлга кирдик. Нима бўлганда ҳам ташаббусни бошдан қўлга олиш керакка ўхшайди. Яхши амаллар бошланди, бу табриклишга лойиқ, бироқ ҳалқда «қош қўяман деб кўз чиқаради» деган нақл бор. Темур ва Темурийлар мавзуси Шахризода эртаклари эмас, уни тадқиқ қилиш, ҳатто қисқа таъриф беришда ҳам ўзига хос салоҳият, илмий тайёргарлик керак. Хуллас, бу борадаги нуқтаи назар «Маҳак тоши» мақоласида («Ҳалқ сўзи», 23 апрель) қисман ифодаланган. Шунга сизнинг муносабатингиз, келажакда қилиниши керак бўлган ишлар юзасидан йўл-йўриқларингиз, албатта, жамоатчиликни қизиқтиради.

А. АСҚАРОВ: – Ҳақиқатан, бу теран мавзуни тадқиқ қилишга киришилди. Темур ва Темурийлар даврининг илмий тадқиқи, улуғ сиймоларни бадиий акс эттириш дадил бошланди. Албатта, айтиладиган ҳар бир гап тарих ҳақидаги ҳақиқат ме-

зонларига мос келиши керак. Ҳолбуки, бу борада ҳозиргача кўплаб чалкашликларга йўл қўйилган, маълумотлар бузиб талқин қилинган. Ҳатто ҳар қадамда саналарни хато кўрсатиш ҳоллари учрайди. Сизнинг мақолангизда ҳам Жаҳонгир Мирзонинг ҳаёт йиллари (уни мақбарадаги мармар таҳтадан олдим, деяпсиз) 1380–1404 тарзида хато кўрсатилган. Амир Темурнинг катта ўғли Жаҳонгир 1356 йилда туғилиб, 1376 йилда вафот этган. (P.S. 1380–1404 – мақбара қурилган йиллар). Жаҳонгир ўлимидан кейин унинг ўғли Муҳаммад Султонни, яъни бу суюкли набирасини ўзига ворис сифатида танлаган эди, афсуски, у ҳам 1403 йилда дунёдан ўтади ва Самарқандда дафн этилади. Бундай ҳар хилликлар ҳамон давом этаяпти.

Шу ўринда барча ишларни мувофиқлаштириб турувчи маҳсус илмий марказ бўлиши ҳақидаги таклиф жуда ўринли. Афсуски, бу юмушни бизнинг Тарих институтимиз зиммасига ололмайди. Бунга бизнинг қонуний, ҳуқуқий имкониятларимиз етишмайди. Республикада эса бундай юмушлар билан шуғулланиш бевосита вазифасига кирувчи эътиборли муассасалар анчагина. Улар масъулиятни ўзларига олиб, раҳбарларга аҳволни тўғри тушунтирасалар, бир ишора билан ишлар юришиб кетади.

Кўп нарса жамоатчиликка боғлиқ. Турли тадбирлар ўтказилиб турилса, матбуотда, радиотелевидениеда чиқишлиар бўлаверса, муз кўчиб қолса ажаб эмас. Асосийси, халқнинг қўллаб-куватлаши керак. Ҳар ҳолда тарихчи олимлар ҳам қараб туришгани йўқ. Бизнинг институтимизда алломалардан иборат Темур – Улуғбек даври тарихини ўрганиш гуруҳи тузилди, улар шу йўналишда тадқиқотлар олиб борадилар, оммабоп рисолалар яратадилар.

* * *

... Демак, хурсанд бўлишга ҳали эрта. Ҳаммасини Самарқанду Бухоро, Хива-ю Шаҳрисабз шуҳратидан мағрурланиб юрган, улкан миноралар соясида улғайган, ўзлигини йўқлаб овоз бераётган халқнинг иродаси ҳал қиласи.

Йигирманчи аср сўнгги чораги – тараққиётнинг навбатдаги давомий босқичи. Инсоният бубосқичга мислсиз кашфиётлар билан бирга гегемонлик ёки улуғ давлатчилик вассасаларидан воз кечган ҳолда етиб келди. Чегаралар олиб ташланмоқда, халқлар ва маданиятлар қўшилиб бораяпти. Шундай вазиятда бирор халқ буюк аждодларини тўлароқ билишга қизиқса, бу асло ўтмишни қўмсаш эмас, балки ўз маълумотини бойитиш истаги, тарихни чуқурроқ билишга интилиш, холос. Ўтган кунлар шуҳрати билан мақтаниш эмас, унга муносиб бўлиш кўпроқ фойдалидир.

Умид қиласизки, 1996 йилда Соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги республикада кенг миқёсда нишонланади. Мустақил Ўзбекистон халқи ҳам ўз қадриятларини муносиб тарзда эъзозлашга ҳакли, албатта.

1992 йил, май

КЎЗЛАР КЎП, ҚАРАШЛАР КАМ

Бу борада Хожа Аҳмад Яссавий беназири бокарам

Осмон сингари заминнинг ҳам нурли юлдузлари бўлади. Уларни қиблигоҳ, пир, устоз ва бошқа ардоқли сўзлар билан аташади. Юлдузлар жамоли олислиги билан сирли, фусункор, уларни ер бандалари тўйиб томоша қилишлари, ҳатто имконлари

қадар «кашф» этишлари мумкин. Осмон ёриткичлари – барчанинг мулки, эл-улус назаридаги мўъжиза. Афсуски, тафаккур шуълаларини кўз билан кўриб бўлмайди, уларни қалб ила англаш лозим. Нақадар пок ва сезгир бўлиши шарт англайдиган қалб. Шунданми, ҳаммамиз оёқтираб турган заминда умргузаронлик қилган, қалб шуъласи билан сонияларнигина эмас, йиллар, асрлар зулматини ёритиб турган «ер юлдузлари» ҳақида кам, жуда кам биламиз.

Жавобсиз саволлар – қуруқ риторика ҳам толдирди. Лекин бир сўроққа рухсат этинг: Аҳмад Яссавийни танийсизми? Умрнинг ўткир қирраларида – мақсад чўққиси сари азимат этиб, ғалаба қучганингизда ёки бошингиз тошга тегиб, бурнингиз қонаганда ул ҳазратни бир бора эслаганмисиз? Балки бу ихлосмандлик таомилини буюк бобокалонимиз Амир Темур ҳазратларидан ўрганишимиз керакмикан?! Ҳа, ҳа, ўша биз таний бошлаган ва таниганимиз сари салобати тобора юксалиб, очилиб бораётган зотдан ибрат олсак бўларди.

1894 йилда туркийдан таржима қилиниб, Тошкентда рус тилида нашр этилган «Таржимаи ҳол»да эсланишича, Рум мамлакатининг пойтахтини забт этишга жазм қилган Темур тақдирини олдиндан билиш мақсадида Аҳмад Яссавий мақбарасига бориб, илтижо қиласди. Шунда қулоғига тўрт қатор шеър чалинади. Унда хоҳласа қора кечани ёруғ кундузга айлантирадиган, хоҳласа ер юзини гулларга кўмиб ташлайдиган, барча мушкулотларни осон қиласдиган Оллоҳдан олдида турган қийин юмушни енгиллаштириш сўралган. Соҳибқирон бу тўртликни ёдлаб олади ва Қайсар билан бўлган тенгсиз жангда ичида 70 марта такрорлайди. «Шундай қилиб ғалабага эришдим», деб ёзган эканлар бобокалон. Бу воқеа 1402 йил ёзида бўлган. Ёки ўша пайтда ҳам, ҳозир ҳам эсланадиган

Мадинада – Мұхаммад, Туркистанда – Хўжа Аҳмад деган ибора ёхуд Мадинага ҳаж қилишга қурби ет-маганлар Туркистанни тавоғ қылсалар савоби teng бўлади, деб эътироф этишнинг ўзи ҳам Хўжа Аҳмад Яссавий даҳосининг улуғорлигини кўрсатиб турибди. Албатта, ялтироқ мақтovлар билан мақсадга эришиб бўлмайди, бироннинг таъриф-тавсифисиз бу беназирликни ҳар ким ўз вужудида, қалбида хис килиши, сезиши керак.

Зоҳирий таассуротлар асиригига Туркистон шаҳрига, муборак зиёратгоҳга қадам қўйган «Амир Темур ўтган йўллар бўйлаб» илмий сафарнинг иштирокчилари қарама-қарши туйғуларни бошдан кечирдилар. Ер юзининг ана шу нуқтасида бутун туркӣларнинг тақдири туташгандек туюлди бизнинг назаримизда. Бу муштараклик эса буюк бобокалонимиз Аҳмад Яссавий хотираси билан боғлиқ.

Дунё маданияти тарихига тасаввуф шоири ва янги тариқат асосчиси сифатида кирган Аҳмад Яссавийнинг таваллуд санаси баъзи адабиётларда 1103 йил деб кўрсатилган, лекин олимлар бу маълумотни унчалик аниқ эмас, дейдилар. У Сайрамда туғилган, отаси Иброҳим Фотима она авлодидан, онаси Ойша хотун (Корасоч она) Имоми Аъзам – Абу Ҳанифа ан-Нуъмон ибн Собит зурриётларидан деган фаразлар мавжуд. Тиник булоқлар покиза масканларда мавжуд бўлади ёки асил мевалар тоза палакларда етилади, деганлариdek, насл-насаби улуғ бўлган Аҳмад улғайиб шундай ҳаёт кечирдики, унинг умрлаҳзалари ҳақиқат ва афсоналарга қоришиб кетди. Унинг туғилиши 500 йил олдин аниқ бўлган. Ўшанда 300 ёшли Арслонбобга пайғамбаримиз Мұхаммад алайҳиссалом бир омонат бериб, уни, албатта, эгасига топширишни тайинлаганлар. Арслонбоб омонатни тилининг остида саклаб юрган.

Аҳмад Сайрамда Оқота бобо қўлида саводчиقاради. Баъзи манбаларда «ўн бир ёшида» дейилса-да, «Ҳикматлар»да «Етти ёшда Арслон бобо излаб топди» деб ёзади. Биз Сайрамда бўлганимизда пир ва шогирд учрашган жой - Хонкўприкни кўрсатишиди. Шу ерда кетаётган чолнинг олдига ёш бола югуриб келади-да, Худо тилига солгандек, «Омонатимниберинг», деб сўрайди. Пайғамбаримиз каромат қилган назаркарда гўдак шу эканлигига ишонган Арслонбоб тили остидаги хурмони олиб, Аҳмаднинг оғзига солади...

Таҳсилни ўша замоннинг илмий марказларидан бўлган Бухорода давом эттирган ҳазрат Юсуф Ҳамадоний сулукига киради ва дарвишлиқни қабул қиласди. Иқтидорли шогирд ҳисобланган Хўжа Аҳмад устози Юсуф Ҳамадоний вафоти (1140 йил) дан кейин мазкур сулукка ўзи етакчилик қиласди, бироқ орадан кўп ўтмай, Яссига қайтади ва бир умр шу ерда қолиб кетади. Шавгар (Ҳасргача), Яssi (XVI асрғача), Туркистон деб аталган кичкина шаҳар бу улуғ зот туфайли машҳур бўлиб қолади.

Аҳмад Яссавий дунёга ўз назари билан қарай олган буюк зот. Унинг қаламига мансуб тўрт ярим мингга яқин ҳикматларда ўз нуқтаи назари – дарвишлиқ сулуки асослари ифодаланган.

Маълумки, йирик тариқатлардан бири – ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд йўлинингшиори «Дил – ба ёру, даст – ба кор», яъни «Дил – Худода-ю, қўл – ишда» бойлиқ, ёруғ дунё ҳузур-ҳаловатини рад этмайди. Ундан анча олдин пайдо бўлган ва мислсиз шуҳрат қозонган Яссавий тариқати инсонни зоти шариф даражасида улуғлайди, унинг ҳар қандай мол-дунё, давлат ва бойлиқдан устун туришини таъкидлайди. Куръони каримда: «Ким (ўз амали билан) охират экинини (яъни савобини) истар экан, биз унга

экини(нинг ҳосилини) мўл, зиёда қилурмиз. Ким дунё экинини истар экан, Биз унга ўшандай (дунё матоларидан) берурмиз ва унинг учун охиратда бирон насиба бўлмас!» («Шўро» сураси, 20-оят) дейилади. Аҳмад Яссавий ҳазратлари бутун умрини, ижодини шу йўлга бағишлади ва жаҳоншумул шухрат қозонди.

Ислом оламининг Соҳибқирони, фан ва маданият ҳомийси Амир Темур ҳазратларининг Аҳмад Яссавийга муносабатлари ҳақида жуда қизиқ маълумотлар мавжуд. Баъзан Олтин Ўрда хонлигини фатҳ этиб қайтаётган жаҳонгир Яссида тўхтаган ва Хўжа Аҳмадқабри устида мақбара қуришини амрэтган дейилса, баъзи ривоятларда ҳарб юришларида бир кеча тушларига он ҳазрат кириб безовта қиласи, шундан кейин бу жойни обод қилишга киришадилар, тарзидан баён этилади. Нима бўлганда ҳам Соҳибқирон ўзига пир деб тутган зотнинг руҳини шод қилишга жиддий киришгани аниқ. Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»да ёзишича, мақбара қурилишига девонда ободончилик ишлари билан шуғулланувчи вазир мавлоно Убайдулло Садрнинг шахсан ўзи мутасадди қилиб тайинланади. Тарҳини – кесими – 41 газ, айланаси – 130 газ, мусамман (саккиз қиррали юлдуз) шаклида бўлишини Соҳибқироннинг ўзи белгилаб берган, деб ёзади тарихчи. Махсус фармон билан вақф ерлар ажратилади, улардан келаётган даромадлардан қандай фойдаланиш белгилаб қўйилади. Тушумлар, асосан, таъмирлаш ишларига ва хизматкорлар маошига сарфланади. Амир Темур имзолаган вақфномада мақбарада фаолият кўрсатиш учун мутавалли, хатиб, 2 нафар қори (Куръон тиловат қилувчи), мешкоб, фаррош ва 2 нафар боғбон бўлиши белгилаб қўйилган. Мазкур табаррук ҳужжат кираверишда ойна ичидаги турибди.

Албатта, иморатнинг ҳар томонлама бетакрор ва гўзал бўлиши мўлжалланган, ғиштларга ишлатиладиган соз тупроқ 40 чақирим наридаги Саврон тепалигидан топилган, ўша жойда тайёрланган ғиштлар кўлма-қўл ташилган. Лойиҳаланган 35 хонанинг ҳар бири ўзига хос безатилган. Дошқозонхона ва мачит деворлари олтин суви билан жилоланган, ёнувчи тошчалар билан нақшланган. Ташқи деворга гўзал ва сирли безаклар чизилган. Бир қарашда Қуръон оятларини илғаб олиш қийин эмас. Шунингдек, ромб ёки тўртбурчак шаклидаги нақшлар ҳам маълум маънони англатувчи ёзувлар экан. Мутахассислар улардан баъзиларини ўқишга мусассар бўлишган. Жумладан, шимол тарафдаги девор сатҳига «Оллоҳ – рабби, Муҳаммад – наби», «Оллоҳу акбар», «Субҳон Оллоҳ» каби сўзлар ёзилган экан.

Айни кунларда баъзи манбаларни қайта ўрганиш кўплаб усталарнинг исм-шарифларини аниклашим-конини берган. Қурилишнинг бош меъмори – Хўжа Ҳасан Шерозий, дошқозоннинг устаси – Абдулазиз ибн Шарафиддин Табризий, шамдонлар Изуддин ибн Тожиддин лойиҳаси асосида қуйилган бўлса, хилхонадаги фил суюклари ва анъанавий безаклар билан жилоланган эшикларни уста Сафар ясаган.

Афсуски, Яссавий мақбарасининг қурилиши битмай қолган. Кейинчалик ҳам бу иморат бошидан оғир савдолар ўтди. 1864 йилги чор босқини даврида унинг пештоқига 11 та снаряд тушиб заарланади. Орадан 6 йил ўтгач, ҳатто бузиб ташлаш ҳақида фармон чиқди. Хайрият, эзгулик тантана қилиб, бу кўргилик рўй бермади. 1872 йилда дастлабки таъмирлаш ишлари олиб борилди. Бу «таъмирлаш» ичкаридаги рангли нақшларни, қимматбаҳо тошчаларни кўчириб ташлаб, сидирға оқлаш ва чиқиндилардан тозалаш бўлди. Хуллас, маҳобатда Оқсарой ва Бибихоним масжидига

монанд бу иморат неча сиру синоатларни ўтказиб, бизнинг қунларимизгача етиб келди. Икки хил либос кийган юпун ҳолидаги бу мўъжиза меҳр-шафқатга муҳтоҷ. Уни, азалий миллий қиёфасини сақлаган ҳолда бошдан-охир таъмирлаб, муқаддас зиёратгоҳга айлантириш кечикириб бўлмайдиган вазифа. Бир вактлар мавқеи ислом дини пайдо бўлган жойлар билан тенглаштирилган муқаддас масканга муносабатни араблардан ўргансак, ёмон бўлмайди. Улар Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунавварадаги ҳар бир ашёни қандай асрашини миллионлаб сайёҳлар ва ҳаж сафарига борувчилар кўриб келишяпти.

Аҳмад Яссавий мақбараси икки буюк зот – шоир Хўжа Аҳмад ва Соҳибқирон Амир Темурни руҳан ва жисмонан бирлаштириб турувчи табаррук обида. У шу табарруклиги даражасида эъзозланмоғи шарт.

1993 йил, январь.

МАНГУ УСТУВОР ҲАҚИҚАТ

Хозирги қунларимизнинг моҳияти нималарда зухур бўлмоқда? Албатта, мазкур саволга тўла жавоб бериш даб-дурустдан қийин, бироқ бир нарса аник: руҳий уйғониш бошланди. Гарчи бу ибора содда ва сиқиқ бўлса-да, улкан тарихий ўзгаришни ифодалайди. Табиий, уйғониш осон эмас, унинг азоблари бор, аммо кўз олдини тўсиб турган қора парданинг кўтарилиб, онг ва зеҳнларни қамраб турган кўланканинг тарқай бошлагани – катта муваффақият. Ана шундай пайтда чўнг ҳақиқатлар, буюк кўтарилишлар, миллатнинг гуллаган ўтмиши ҳақида бор овоз билан, ҳайқириб гапириш керак, токи тош қотган қулоқлар очилиб, гунг забонлар тилга кирсин.

Мингбир эҳтиром ва ихлос ила яна ҳазрат Соҳиб-қироннинг муборак исмини дарж этарканман, кўз олдимда улкан бир қоя, чўққи гавдаланаверади. Туронзаминдаги қавмларни неча юз йиллар арабаси неча юз чақирилар нарига олиб кетмасин, бу улусни неча афъюнлар билан бошини айлантирмасинлар, тўпларга ем қилиб, лошини узоқ-узоқларга иргитмасинлар, биз ўша қоядан – чўққидан нарига кета олмас эканмиз. Юз бурсак, орқамиздан таъқиб қиласди, тикилсак, бағрига чорлайди. Бу тилсимот – Темурийлар ва мазкур сулоланинг асосчиси улуғ Амир Темурдир. Ҳозирги кунларнинг моҳиятидан келиб чиқиб, бир гапни зўриқмай, кучанмай, балки «Отамни соғиндим» дегандаги юрак дарди, «Бизлар буюкликка дахлдормиз» дегандаги ички ифтихор билан оҳиста айтсак бўлади: «Амир Темурни ўрганиш керак». Бусиз маърифатли одам бўлиш, бусиз ҳаётни тушуниш мумкин эмас. Буюк Амир Темурсиз бизнинг тарихимиз етим, ўтмишимиз қоронғу, осмонимиз – тунд, заминимиз – шукуҳсиз. Негаки, ўзигача бўлган давр XIV–XV асрларнинг ўша фараҳли кунларида бутун борлиғи билан синтезланган (мужассамлашган), кейинги даврнинг шакл-шамойили эса ўша фараҳли кунлардан ҳомила бўлган. Амир Темур даҳоси инсониятнинг мазмунисиз ҳаётига жон бахш этган, дунёни сирсиноатга тўлдириб, бетимсол ибрат, сабоқ ва на муна қолдирган, тирикликнинг мақсад-моҳиятини кашф қилган мўъжизалардан бири...

«Чинакам эҳтиросларсиз ҳақиқатга эришиб бўлмайди», дейдилар файласуфлар. Мавзу қамрови қанчалик кенг, ҳаяжонларга исталганча ўрин бўлмасин, фикрни таҳлиллар, қиёслар, далиллар билан исботлашга нима етсин. Зоро, кўпинча Ақлга мурожаат қиласдилар. Бу гал йирик тарихчи олим,

фидойи инсон Бўрибой Аҳмедовни мусоҳабага таклиф қилдик.

– Хурматли Бўрибой ака! Сизнинг илмий жасоратингиз алоҳида бир мавзу. Агар муддаога ўтадиган бўлсак, илдизи теран ва бақувват дарахтнинг кўрки, салобати ҳам шунга мос бўлади, дейишади. Шу маънода олиб қаралса, туркий қавмнинг тарихи ва бугунги борлиги нуфуз жиҳатдан бетимсол, ўзига хос. Бу эл даҳолари, буюклари сони ва ўрни жиҳатидан дунё мезонида ҳам салмоқли ўрин тутади. Соҳибқирон Амир Темур туфайли эса биз унча-мунча халққа насиб этмаган баҳтга сазовор бўлганмиз. Бироқ воқеалар уммонида қалқиб турган дунёда тоғлар бошини баъзан туман қоплаганидек, жаҳонгир бобомиз турли муносабатлар гирдобида умргузаронлик қилиб бизнинг кунларимизга ча етиб келди. Амир Темурга турлича муносабатлар тарихи ва унинг сабабларини баён этиш билан сұхбатни бошласак.

– Жаҳондаги бошқа халқлар, масалан, араблар, форслар, ҳиндлар ва хитойлар сингари туркий халқларнинг ҳам катта тарихи, маданияти, дунё силсиласида ўзига яраша тутган ўрни бор. Туркий халқлар жуда катта чегарада – шимолда Олтой, Сибирдан то жанубда Мармар ва Ўрта Ер дengizлари, Ҳиндикуш тоғларигача, шарқда Хитой ва Мўғулистон ҳудудларидан ғарбда то Кавказорти ерларигача бўлган катта музофотда қадим-қадим замонлардан бери истиқомат қилиб келадилар. Ана шу жойларда улар катта-катта шаҳарлар бунёд этдилар, ўзларидан жаҳонга кўз-кўз қилса арзигудек маданий ва маънавий ёдгорликлар қолдирдилар. Мўғулистон, Сибирь, Қирғизистон ва Фарғона ҳудудларидан топилган ёдгорликлар турклар тарихи ҳам асрлар қаърига чуқур томир от-

ганидан гувоҳлик беради. Мұхими шундаки, улар қадимдан мустақил давлат бўлиб келганлар. Масалан, туркларнинг Турк ҳоқонлиги, Сомонийлар, Қорахонийлар, Газнавийлар, Салжуқийлар, Жўжи улуси, Чифатой улуси, Темурийлар, Шайбонийлар каби жаҳонга довруғи кетган давлатлари бўлган. Абу Наср Форобий, Хўжа Аҳмад Яссавий, Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Кошғарий, Хусрав Дехлавий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Алишер Навоий ва Муҳаммад Шайбонийхон сингари жуда кўп даҳолар шу туркий халқлар орасидан етишиб чиққан.

Лекин туркий халқларнинг тақдири бир қадар бошқача бўлди. Улар хитойлар, ҳиндлар, инглизлар, француزلар, олмонлар ва русларга ўхшаб миллий бирлигини сақлаб қололмадилар. Тўғри, Кичик Осиёдаги турклар XVI асрда мустақил давлат бўлиб олдилар, миллий мустақиллигини сақлаб қолдилар. Сибирь, Олтой ва Шарқий Туркистондаги турклар эса XVI, XVIII асрларда Русия билан Хитойнинг тасарруфига тушиб қолдилар. Ўрта Осиё билан Қозоғистонда истиқомат қилиб турган туркийзабон халқлар эса ўзаро феодал курашлар оқибатида XVI аср бошида аввал икки давлатга – Бухоро ва Хива хонликларига ажralиб кетдилар. XVIII аср бошида (1709 й.) Фарғона ўлкаси Бухоро хонлиги таркибидан ажralиб чиқди. Бу давлат ўзини Қўқон хонлиги деб эълон қилди.

«Бўлингани – бўри ер!» деб бежиз айтишмаган эканлар. XIX асрнинг иккинчи ярмида ҳар учала хонликни Русия империяси босиб олди. Кейинчалик бундан ҳам баттар бўлди. Асримизнинг 20-йиллари ўрталарида большавой ҳукмдорлар Ўрта Осиё билан Қозоғистонни беш бўлак қилиб ташладилар. Бу бўлакларга Қозоғистон, Қирғизистон, Ўзбекистон,

Тожикистон ва Туркманистон Республикаси деб ном қўйдилар. Шундай қилинганда уларни идора қилиш осон бўларди-да!

Мустамлакачиликнинг ўзига яраша қонун-қоидаси, сиёсати бўлади. Мустамлакачи давлат деб аталмиш эзиш машинаси фақат милтиқ ва замбаракнинг кучи билан халқни, миллатни ито-атда тутиб туролмайди. Бунинг учун ўша халқни дину эътиқодидан, тариху маданиятидан маҳрум қилиш зарур бўлади. Етук зиёлисини миллатчи, халқ душманига чиқариб, маҳв этиб ташлаш керак. Мустамлакачилар Туркистонда шунаقا сиёsat юргиздилар. Оқибати бугун ҳаммага маълум. Биз туркийзабон халқлар тарихимиз, тилимиз, миллий маданиятимиз ва қадриятларимиздан тамоман ажраб қолишимизга бир баҳя қолди. Яқин-яқинларда ҳам Амир Темурни, Аҳмад Яссавийни, Навоийни, Бобурни ҳар на деб бадном қилиб келдик. Сабаби маълум: охир-оқибат тарихимиз, маданиятимиз, қадриятларимиздан воз кечиб, чор босқинчиларини қабул қилишимиз керак эди.

СССР деган давлат парчалангач, унинг таркибига кирган республикалар, шулар қатори Ўрта Осиё ва Қозоғистон Республикалари ҳам миллий мустақиллик ва истиқлол йўлига ўтиб олдилар. Лекин бу ҳали том маъноси билан тўла мустақиллик эмас. Бунинг учун ҳали кўп курашишга тўғри кела-ди. Биринчи галда Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари бирлашиши керак. Шунинг учун ҳам Ўрта Осиё ва Қозоғистон жумҳуриятлари раҳбарларининг шу йил 3–4 январь кунлари Тошкентда йиғилишиб, Марказий Осиё иттифоқини барпо этиш тўғрисида қабул қилган қарори ўз вақтида қилинган муҳим тарихий ҳужжат бўлди. Тарих орқага қайтарилмайди, лекин эски сиёsat такрорланиб қолиши мумкин. Сабаби

– гегемон мамлакатларда улуғ давлатчилик кайфияти ҳали йўқолиб кетганича йўқ. Шундай сиёsat юргизмоқчи бўлганлар эса ҳали бор. Уларнинг шарпаси аҳён-аҳёнда эшитилиб турибди.

– Суҳбатимизга қайтиб, чет элларда Амир Темур шахсига муносабатни эслаб ўтсак...

– Амир Темур – буюк тарихий шахс. Йирик давлат арбоби, моҳир саркарда. Шу боисдан ҳам унинг тарихда, хусусан Туркистон халқлари тарихида тутган ўрни ва роли бениҳоят катта. Бу бугун кўпчилик олимлар, хусусан, гарб тарихчилари эътироф этган ҳақиқат. Фарбдан сўз кетганда далилларга мурожаат қиласилик. Маълумки, Амир Темур шу пайтгача ўз юртида қадр-эътибор топмади – замонасозлик туфайли уни тупроқ билан тенг қилиб келдик. Фарбда эса Амир Темурга муносабат тамом бошқача бўлди. Буни, энг аввало, Соҳибқироннинг ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолиятига бағишлиланган ва ўша узоқ юртларда нашр этилган китоблардан ҳам билса бўлади. Бундай китоблар Европа мамлакатларида XV асрдан бери мунтазам чиқиб турибди. Форест (1543), Перондино (1553) ва Мексия (1564) нинг «Буюк Темур» деган китоблари, Сильвестр де Саси, Шармуа, Элейес-Фармер, Мигнапелли, Феридунбей ва яна ўнлаб бошқа шарқшунос ва тарихчи олимларнинг Соҳибқиронга аталган асарлари шулар жумласидан.Faқат кейинги беш йил ичида Амир Темур ҳақида Франция, АҚШ ва Олмонияда бешта катта китоб чоп этилди. Мен бу ерда француз олимлари Лусьен Керэн, Жан Поль Ру, американлик шарқшунослар Беатрица Форбес, Манз Жон Вудс ва машҳур немис олими Генри Рёмерларнинг китобларини назарда тутаётубман. Яна бир муҳим далил – Европа мамлакатларида XVI асрда ёқ Амир Темур ҳақида сахна асарлари яратилди. Улуғ инг-

лиз драматурги, Шекспирнинг замондоши Кристофор Морлонинг «Буюк Темур» асари ўша пайтдаёқ Қирол театрида саҳналаштирилган эди. Франция ҳайкалтарошлари эса Амир Темурнинг олтиндан ҳайкалчасини яратдилар. Бизда-чи?

— Собиқ СССРда бунинг бутунлай тескариси бўлганлигига ҳаммамиз гувоҳмиз. Сталиннинг ўзи «СССР тарихи» дарслигидан «Темур давлати» деган бўлимни олдириб ташлагани ҳам бор гап. Бир гурунгда шундай латифонома воқеа эсланди: БМТнинг йиғилишларидан бирига борган А. Ко-сигиндан (у СССР Министрлар Советининг раиси бўлган) қандайдир воқеа муносабати билан (балки Самарқанднинг 2500 йиллиги арафасида) «Сизларда Темурга муносабат қандай?» деб сўраб қолишибди. Мамлакатимиз (?!?) хукуматининг бошлиғи Амир Темурнинг номини ҳам эшитмаган экан(!), довдираб қолиб «яхши» деб юборибди. Кейин Москвага, КПСС МКга телефон қилиб, «қандайдир Темур ҳақида» сўрашганини етказади. У маҳкама СССР Фанлар академиясига Темур ҳақидаги маълумотлар тўплашни топширади. Ўз навбатида бу топшириқ Тошкентга берилади. Буни илтифот деб тушунган бизнинг раҳбарларимиз: «Биз томонга ҳам илиқ шамоллар эсиб қолибди», деганча қувониб ишга киришиб кетадилар. Қўлёзмалар жамланади, манбалар ўрганила бошланади. Ҳатто академик Иброҳим Мўминов «Амир Темур ва унинг Ўрта Осиё тарихидаги ўрни» деган рисоласини эълон қиласди. Оқибати эса маълум. «Аҳмоқнинг ақли тушдан кейин киради» дегандек, гап нимадалигини билган «юқори» ҳамма нарсани тақиқлайди, олимларимизнинг бошига кўплаб шўришлар тушади. Мана шу далилнинг ўзиёқ кўп нарсаларни тушуниб олишга ёрдам беради. Мустамлакачилар бизнинг улуғ бобо-

калонимизни таниб, ғуури мизуйғониб қолишидан ўлгудек қўрқанлар. Бизни мудом бошимизни эгиб, қулларча меҳнат қилишга мажбурлаганлар, шунинг чораларини кўрганлар. Хўш, энди муносабат ўзгардими, бу борада қилинаётган қандай хайрли ишларни таъкидлаб ўтишни истардингиз?

– Яна уч йил ўтгандан кейин 1996 йилда Амир Темурнинг таваллуд топганлиги (1336 йил 9 апрель) га 660 йил бўлади. Мазкур катта байрамга тайёргарлик бошланганига анча бўлди. Бунга, шубҳасиз, Соҳибқироннинг ҳамюртлари – қашқадарёликлар жиддий тайёргарлик кўраётиби. Соҳибқирон асли шаҳрисабзлик. Шу кўхна шаҳарга қарашли Хўжаилғор қишлоғида (бу қишлоқ ҳозир Яккабоғ тумани ҳудудида) таваллуд топганлар. Ишончли манбаларда, Соҳибқиронга узоқ-яқин замондош бўлган Низомиддин Шомий, Ибн Арабшоҳ ва Фасиҳ Аҳмад Хавоғийларнинг китобларида шундай деб кўрсатилган.

Албатта, муносабат ҳақида бирор гап айтишдан олдин Ўзбекистонда мустақилликнинг эълон қилинганига жуда оз вакт бўлганини назарда тутиш керак. Икки йил кўхна тарих учун бир сониядек фурсат. Аммо узоқни кўзлаб хайрли ишлар қилингани. Президентимиз Ислом Каримовнинг Вазирлар Маҳкамаси Раиси сифатида Баҳоуддин Нақшбанд таваллудининг 675 йиллигини нишонлаш ҳақидаги қарорга имзо чекканлари кишида умид уйғотади.

Маълумки, эътиқод юракдан бўлса, уни ҳар қандай таъқибу тазийик йўқота олмайди. Ўша тоталитар тузум шароитида ҳам Соҳибқироннинг чинакам мухлислари меҳрларини дариғ тутганлари, чўчиб, қараб ўтирганлари йўқ. Фикримизнинг исботи – қисқа давр ичida Амир Темур ҳақида кўплаб

китоблар нашр этилди, асарлар ёзилди. Бу 1–2 йил-нинг маҳсули эмас, узоқ тайёргарлик самараси. Марҳум профессор Очил Тоғаев анча олдин Клавихо ва Вамберининг Амир Темур ҳақидаги мемуарларини илк бор ўзбекчалаштирган эди. Олим ва таржимон Убайдулло Уватов бир неча йил олдин услуби жуда мураккаб, ҳали бирон тилга тўла таржима қилинмаган Ибн Арабшоҳнинг китобини тилимизга ўгириб, изоҳлар билан тайёрлаб нашр қилдирди. «Туркистон» газетаси қошида «Амир Темур ўтган йўллар бўйлаб» илмий экспедиция ташкил бўлиб, фаолият бошлади. Бу фидойи жамоа Шахрисабз (1991) ва Туркистон (1992) йўналишларида сафарда бўлиб, жуда улуғ ишларни амалга оширишди. Поён Равшановнинг саъй-ҳаракати билан 1990 йилда мулла Салоҳиддин қори Тошкандийнинг нақлривоятлар асосида ёзган ва 1894 йили чоп этилган «Темурнома» асари халқимиз мулкига айланди. 1992 йили ҳазрати Соҳибқироннинг таваллуд кунлари илк марта оммавий равишда нишонланди. «Амир Темур» маърифий жамияти тузилди. Яқинда Амир Темурнинг ўзи тартиб берган таржимаи ҳоли «Зафар йўли» номи билан китоб қилиб чиқарилди. Матбуотда, радио-телевидениедакўплаб мақолалар, чиқишлиар эълон қилинди. Албатта, булар ҳали жуда кам, катта ишнинг бошланиши, холос. Олдинда жуда улуғ режалар бор, катта ишлар кутмоқда. Биз гайрат камарини белга маҳкам боғлаб, тайёр бўлиб туришимиз керак, токи мустақил мамлакатимизда бобокалонимиз етарлича иззат-эътибор топсин.

– Жаҳон киноюлдузлари иштирокида кўп серияли фильм ишланади, деб эшитган эдик.

– Эшитганингиз рост, Ҳакимжон. Амир Темур ҳақида кўп серияли фильм яратиш ҳаракати бундан тўрт-беш йил муқаддам – 1988–1989 йиллари

бошланган. Бу мушкул, лекин хайрли ишга кинорежиссёр Али Ҳамроев бел боғлади ва италиялик ҳамкаслари билан ҳамкорликда ишга тушди. Ҳар қандай фильмнинг муваффақияти, авваламбор, сценарийнинг савиясига боғлиқ. Агар уни билган ва тажрибали одам ёзган бўлса, фильм яхши чиқади, уни томошабин қабул қиласди, акс ҳолда ундей фильмнинг умри қисқа бўлади. «Амир Темур» фильмининг сценарийси (уни Али Ҳамроевнинг ўзи олмониялик кинорежиссёр Фридрих Горнштейн ва италиялик Анжело де Жента билан ҳамкорликда ёзган) дастлаб муваффақиятсиз чиқди чамаси, чунки олимлар ва мутахассисларнинг муҳокамасидан ўтмади. Ўшанда мен республика ҳукуматининг қарори билан бош илмий маслаҳатчи этиб тайинландим. Биз Али Ҳамраев ва фильм муҳаррири Х. Булгаков билан сценарийни бир неча бор қараб чиқдик ва унга жиддий тузатишлар киритдик. Фильмни суратга олса бўладиган эди. Лекин шундан бери қарийб икки йил вақт ўтди, бироқ ҳали ишга киришилганича йўқ.

– Аҳмад Югнакий бобомиз «Буюкларга ўзингни ула» деб ёзган эканлар. Бизнинг тарбия усулимизда ҳам улуғлар, пирлар, устозларга қуллук қилиш, уларнинг хизматида бўлиш алоҳида таъкидланганки, бу беҳуда гап эмас. Агар ихлос билан яхши одам яшаётган кўчадан ўтса ҳам кишида бирор эзгулик пайдобўлар экан. Шахсий кечинмаларни баён этсам, Соҳибқирон бобокалонимиз излари бўйлаб икки дафъа ҳам сафарда бўлдим. Орттирганим шуки, мунаvvар бир оламда яшайсиз, рух – тоза, ғуур – уйғоқ, қалб – сахий. Яна шуниси борки, ўзингни қандайдир илоҳий куч ҳимоясида ҳис қиласан, шу билан бирга улуғ бир тилсимот олдида жавобгарсан, масъулсан. Бундай туйғулар, шубҳасиз, кишини бе-

мисл даражада улғайтиради, куч бағишлайды. «Хар бир муслим ўзига ёқсан нарсани бошқа муслимга раво кўрсин», дейилади муборак ҳадисларда. Шунга кўра мен бутун миллатдошларимни ана шундай эътиқодга даъват этаман. Бундай эътиқод, албатта, амалий ишларда воқеъ бўлиши лозим. Хурматли устоз, энди бу борадаги жами эзгуликларни ўзида жамлашга интилаётган «Амир Темур маърифий жамияти» хусусида фикр юритсангиз.

– Кўриб турибсиз, Темур ва Темурийлар даври тарихи баъзи сабабларга кўра яхши ўрганилмай қолди. Ваҳоланки, бу давр, яъни XV аср Туркистон халқлари тарихида алоҳида ўрин тутади. Бу даврда ҳунармандчилик, савдо-сотик, илм-фанвамаданият мисли кўрилмаган даражада ривожланди. Муҳими, бу тарих биргина Темур ва авлодларининггина тарихи эмас, балки биринчи навбатда икки азим дарё – Ўкуз (Амударё) ва Инжу Ўкуз (Сирдарё) оралиғида ва ўша дарёларнинг теварак-атрофида истиқомат қилган халқлар тарихидир. Сирасини айтганда, биз, тарихчи олимлар, Амир Темур, унинг авлоди ва даври тарихини ёзиб беришимиз, ҳеч бўлмаса бир қисмини ўзбек ва рус тилларига таржима қилиб, халқимизга етказишимиз керак. Ундан ташқари, Темур ва Темурийлар даврида яратилган амалий санъат асарлари ва халқ ҳунармандчилик буюмлари (манбаларнинг гувоҳлик беришича, ўтмишда Туркистон заминида ҳунармандчиликнинг 100 га яқин тури мавжуд бўлган)нинг жуда кўп турлари йўқолиб кетган: кўп меъморчилик ёдгорликлари нураб, йўқ бўлар даражасига этиб қолган. Биз, олимлар ана шу санъат асарлари ва ҳунармандчилик турларини тиклашда мутахассисларга илмий маслаҳатлар бериш, меъморчилик ёдгорликларини таъмирлашда баҳоли қудрат иштирок этишимиз керак. Шу кат-

та ва савобли ишда фаол иштирок этиш мақсадида бир гурух зиёлилар: олимлар, ёзувчилар, рассомлар, журналистлар ва ўқитувчилар 1992 йилнинг 17 майида «Амир Темур маърифий жамияти»ни туздик. Республика Адлия вазирлиги мазкур жамиятни рўйхатга олди.

Хулласи калом, яхши ният билан катта ишга қўл урганимиз. Амир Темур маърифий жамияти Темур ва Темурийлар даври тарихи ва маданиятини ўрганиш, халқ орасида кенг тарғиб қилиш ишига катта ҳисса қўшиши мумкин. Фақат олийҳиммат одамлар бизни моддий жиҳатдан бир оз қўллаб-кувватлаб юборсалар, бас.

* * *

«Амир Темур маърифий жамияти»нинг тузилиши катта мақсад йўлидаги дастлабки қадамлардан. Соҳибқирон ўтган йўллар бўйлаб ҳаракат қилувчи экспедиция ҳам ўз тадбирларини мазкур жамият билан ҳамкорликда амалга оширмоқда. Шуниси қувончилики, бундай саъй-ҳаракатларни қўллаб-кувватловчилар тобора кўпаймоқда.

Ўтмишимизни безаб, келажагимизга шуъла сочиб турган буюк воқелик олдида турибмиз. Чўққи сари очилган сўқмоқлар ўчган чироқларни ёқади, қуриган булоқлар кўзини очади. Буюк бобокалонимиз Амир Темур ўз халқига қайтади. У кунлар узоқ эмас.

1993 йил, январь.

ЮРАКДАГИ ЁДГОРЛИК

Тарихнинг ўлмас ҳақиқатлари турли хил муносабатлар чиғириғидан ўтиб яшашга ҳукм қилинганга ўхшайди. Қолаверса, йилларнинг бундай шафқатсиз синови ёлғондан ростни, яхшидан ёмонни ажратиб олишда маҳак тоши бўлиб хизмат қиларкан. Орадан олти аср ўтгач, Соҳибқирон Амир Темурнинг муборак номи тилларда ўзгача меҳр ва самимият билан зикр қилинаётган экан, бу ҳол тақдирнинг тасодифий инояти эмас, балки қонуний, адолатли муносабат эканини яна бир марта таъкидлашга тўғри келади. Албатта, ўтган 600 йил ўз равиши билан кечган, табиийки, бу даврларда Темур ва Темурийларга қарашлар ҳам турлича бўлган. Узоққа бормай кечаги кунларимизни эсласак кифоя. Шўро замонида юзага келган таъқиқларнинг илдизи қаерда? Шубҳасиз, бу саволга дабдурустдан жавоб бериш қийин. У жиддий таҳлил ва тадқиқотларни талаб этади. Ҳар ҳолда ўша воқеларни бошидан ке-чирган, бугунги кунда ижобий ўзгаришларни жондилдан қувватлаб, хайрли ишларга бош-қош бўлиб турган Нуриддин Акрамович Мухиддиновнинг хотиралари манзарани умумий тасаввур қилишга ёрдам беради. Н. А. Мухиддинов ўтган асрнинг 50–60-йилларида ЎзССР Министрлар Советининг раиси, кейин Ўзкомпартия МК нинг биринчи секретари, Москвада КПСС МК секретари бўлиб ишлаган, Сиёсий Бюро аъзолигига номзод ва аъзо бўлиб сайланган. Кейинчалик ҳам иттифоқ даражасида масъул лавозимларда фаолият кўрсатган. Айни пайтда тарихий ва маданий осори-атиқаларни сақлаш республика «Ёдгорлик» жамияти бошқарувининг раиси.

– Нуриддин Акрамович, Сиз билан сұхбатлашишга ун DAGAN сабаблар кўп. Уларнинг биринчи-

си – Сизнинг йирик давлат ва жамоат арбоби сифатидаги хотираларингиз мустақил республикамиз келажаги бўлган ёшлар учун, ҳамма учун ниҳоятда қадрли экани бўлса, яна буюк бобокалонимиз Амир Темурга нисбатан қарор топган бир ёқлама муносабатларнинг қандай кўринишларда зуҳур бўлганини билиш, қолаверса, дунё кезган одам сифатида Сизнинг эсдаликларингиз орқали ахволни таққослаб, баъзи хуросаларни чиқариш истагидир. Негаки, Сиз шўро замонасининг йирик арбоблари Сталин, Хрущев, Брежнев, Андропов, Горбачёв билан ишлагансиз...

– Менга тақдим этган саволларингиз билан танишиб чиқдим. Жуда яхши. Уларнинг ҳаммасига бажонидил, батафсил жавоб беришга тайёрман. Ўйлаб қарасам, бу мавзуда айтадиган анча-мунча гапларим бор экан.

– Бўлмаса, аввало Сиз раҳбарлик қилаётган жамият Соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги билан боғлиқ тантаналарда қандай иштирок этишни мўлжаллаётганини баён қилишдан бошласак.

– Бу борада Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 29 декабрдаги тегишли қарори биз учун дастуруламал бўлиб хизмат қиласди. Унинг ҳар бир бандида аниқ вазифалар белгилаб қўйилганки, уларни бажаришда бизнинг жамиятилиз ҳам бевосита дахлдор. Аниқ тадбирлар режасини ишлаб чиқсанмиз, вилоят бўлимлари аллақачон ишга киришиб кетганлар. Колаверса, мазкур жамият тузилган кунидан бошлаб фаолиятини Амир Темур ва Темурийлар даврисиз тасаввур қилмаган. Ҳатто вақтида унга «ишонч билдиришиб», масъулиятли юмушларни топширишган. Шу ўринда бир воқеани эслаб ўтишга тўғри келади.

Ўтган асрнинг 40-йиллари бошида Москва Амир Темур хилхонаси билан қизиқиб қолади. Албатта, ғоянинг муаллифи ким, қандай мақсад кўзда тутилгани ҳакида аниқ гап айтиш қийин, бироқ улар гўрларда қимматбаҳо бойликлар яширинган бўлиши мумкинлигини, ҳатто уларда ростдан ҳам жасадлар дафн этилганлигига шубҳа қилиб, аксинча бўлса, дафн килиш қайси урф-одатга асослангани, марҳумларнинг миллати ва қиёфаларини аниқлашни вазифа қилиб, қабрларни очиб кўришга жаҳд қиласидар. 1941 йил бошларида Самарқандга маҳсус комиссия келиб, икки ҳафта давомида ахволни ўрганади. Масала ЎзКП МК бюросида кўрилади ва қабрларни очишга қарор қилинади. Т. Қори-Ниёзий раислигида турли соҳа олимлари: М. Ошанин, А. Семёнов, М. Герасимов, В. Шишкин, Ҳ. Зариповдан иборат комиссия тузилади. Улар 16 июнда иш бошлашади. Амир Темур, Мироншоҳ, Шоҳруҳ, Муҳаммад Султон, Улугбекнинг қабрлари очилади. 22 июнда уруш бошланади. Жасад қолдиқларини Москвага олиб кетиш режаси амалга ошмайди. Комиссия 24 июнда Тошкентга қайтиб келади, яшикларга жойланган суюкларни ўша пайтда «Эски ва санъат ёдгорликларини сақлаш комитети» деб юритилган, ҳозирда «Ёдгорлик» жамияти жойлашган бинонинг омборларига топширишади. Олимлар мўлжаллаган ишларини чала-чулпа бажариб, суюқ қолдиқларини 1942 йил августда қайта дафн этадилар. (Маълумки, шу экспедиция вазифасидан келиб чиқиб, антрополог олим М. Герасимов Амир Темурнинг бюстини ишлаган эди. Бу жараёнлар сирсиноатга тўла, улар маҳсус тадқиқотни талаб этади. Бу юмушлар қандай тартибда амалга оширилганини ҳеч ким билмайди.

Хуллас, жамиятимизнинг машҳур тарихий шахслар такдири билан пайвасталиги бир зум ҳам

сусайгани йўқ. 1991 йил августида «Ёш ленинчи» (ҳозирги «Туркистон») газетаси ташкил этган «Амир Темур ўтган йўллар бўйлаб» ёшлар юришини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаб турдик. Ёки 1992 йилда ташкил этилган Бобур номидаги халқаро экспедициянинг фаолиятини йўлга қўйишда бевосита раҳнамолик қилганмиз. «Амир Темур тарихи», «Зафар йўли», «Сомон йўли», «Великий Темур» каби китоб ва тўпламларнинг нашр этилишида ҳиссамиз бор. Албатта, улуғ тўй муносабати билан бу борадаги ишлар кўтаринки руҳда давом эттирилади. Олайлик, 14 қисмдан иборат «Аждодлар нидоси» киносериалида Темур ва Темурийларга салмоқли ўрин ажратилади.

– «Ўтмишсиз келажак йўқ» деганлариdek, ҳар бир маърифатли одам хайрли ишларда аждодлари руҳига сифинади, улардан кўмак ўтинади. Масъуллиятли лавозимларда ишлаб турган киши сифатида, шубҳасиз, Сиз ҳам бундай ҳолларни бошдан кечиргансиз. Жумладан, Сизнинг ўзингизча Амир Темурни кашф этиш жараёнингиз қандай кечган? Қолаверса, тоталитар тузум шароитида яшаган зиёлилар учун миллат тарихини ўрганиш, буюк зотларни таниш турли зиддиятлардан холи бўлмаган.

– Биз бугун ўтмишда ўтган шавкатли боболаримиз номини фахр билан тилга олаяпмиз, уларнинг хаёти ва фаолиятини ўрганаяпмиз. Бу истиқлол ҳадя этган имконият, катта баҳт эканини унутмаслик керак. Тарихни бузиб кўрсатиш, ўтмиш ҳақида гапирганларни таъқиб қилиш, тазийик ўtkазишлар бўлгани рост. Мана, Ҳабиб Абдуллаев, 50 ёшга тўлишига етти ой қолганда оламдан ўтиб кетди. Ёки Иброҳим Мўминовнинг бошига қандай шўришлар тушди? Уларнинг «гуноҳи» факат ўзлигини англашга интилгани эди. Будалилларни ёддан чиқармаслик

лозим, замонасозлик қилиб, қувғинлар, қатағонлар ҳақида сукут сақлаш мумкин эмас. Бундай қараш истиқлолнинг аҳамияти ва обрўсига соя ташлайди. Ўзбекистон мустақиллиги халқимиз неча юз йиллар кутган порлоқ орзу эканлигини баралла таъкидлаш шарт. Бироқ таъқиблар қанча кучли бўлмасин, юракдан жой олган муҳаббатни суғуриб ололмас экан. Ахир Туронзаминда яшаётган бирор зот Амир Темурнинг номини эшитмаган бўлиши мумкинми? Темур, унинг юришлари ҳақидаги ҳикоялар болалигимиздаёқ Алпомиш, Гўрўғли каби халқ достонлари, Або Муслим, Қайқубот сингари қаҳрамонлик қиссалари воқеалариdek қалбимизга сингиган эди.

... Катта бобом Шоёқуб маърифатли одам бўлиб, «Зафарнома»ни ўқиган, унинг мазмунини ўғли – бобом Акромшога айтиб берган. Қишлоғини кечалари танчада ўтириб, бобом, бувим менга турли-туман эртаклар сўзлаб беришар, эртасига билимимни имтиҳон қилишарди. Ана шунда илк марта ҳазрати Соҳибқирон Амир Темур жаҳонгир билан «танишганман». Кейинчалик бу улуғ зотга у ёки бу маънода дуч келавердим.

1946 йилда фронтдан қайтиб, Марказқўмда лектор бўлиб ишлай бошладим. Хизмат сафари билан Қашқадарёга бордим-да, зиёлилар ҳузурида совет халқининг фашизм устидан қозонган ғалабаси ҳақида эҳтирос билан маъруза ўқидим. Саволжавоб бошланганда кимдир даб-дурустдан «Сиз лашкарбошилар ҳақида яхши маълумотлар бердингиз, аммо Амир Темур деган буюк жаҳонгир ўтганини биласизми?» деб сўраб қолди. Саволга боларимдан эшитганларим асосида нари-бери жавоб бердим-у, бу ҳақда кўп нарса билмаслигимни сезиб қолдим. Тошкентга қайтгач, «Амир Темурни

анча яхши билади», деб эътироф этилган Т. Қори-Ниёзийнинг ҳузурига бориб (у ўшандада республика Фанлар академиясининг президенти эди), анча сұхбатлашдим. Тошмуҳаммад Ниёзович бир нарасдан жуда афсусланди. «Ҳаётимда балки хатоларим бўлгандир, – деганди ўшандада Қори ака, – лекин уларнинг энг каттаси комиссия раиси бўлиб, Амир Темур мақбарасидаги қабрларни очишга бош қўшганим. Руҳим ўзимда йўқ. Тушларимга ҳам кириб чиқади».

Амир Темур ҳақидаги учинчи муаллимим Садриддин Айний бўлган. 1952 йилда Самарқанд обкоми саркотиби телефон қилиб, Айний домла оғриб қолганларини, мени сўраётганларини айтиб қолди. Икки врачни ёнимга олиб бордим. Аҳволлашдим. Сұхбатимиз кўр олиб кетди. Айний бағоят ақлли, дошишман одам экан. Мен кейинчалик Курчатов, Королев каби мислсиз ақл ва тафаккур эгалари билан ҳам мулоқотда бўлдим, лекин ўшандада Айний домланинг чуқур мулоҳазалари, теран билими олдида қойил қолганман. Икки-уч соатда қайтаман, деган одам икки кун қолиб кетганман. Шунда Айний Самарқанд тарихи, Темур ва Темурийлар ҳақида батафсил ҳикоя қилиб берган. У воқеликка фақат оқ ва қора ранг билан баҳо берадиган киши эмас эди. Аждодларимизнинг бемисл шухратлари ҳақида ҳам, Темурийлар империясининг емирилиши сабаблари тўғрисида ҳам андиша билан мулоҳаза юритган.

– Сиз шўро даврида масъул лавозимларда ишлаб турган пайтингиз Темур ва Темурийларга муносабат қандай кўринишларда намоён бўлган? Ўзингиз гувоҳ бўлган воқеалардан эсласангиз.

– Шўро тартиблари ҳамма ишни ими-жимида, сопини ўзидан чиқариб ҳал қиласарди. Эндиликда колониал тузум шароитида ҳалқларни ўз тарихидан

махрум қилиш не учун кераклиги очиқ айтилмоқда. Жумладан, Темур ва Темурийлар ҳам қатағонга, ҳатто бошқалардан кўра қаттиқ қатағонга дучор бўлдики, бу ҳолнинг сабаблари маълум. Ҳар ҳолда ҳақиқатни қарор топтириш, одамларга бор гапни айтиш учун ҳаракатлар бўлган.

1957 йилда бу масалани кун тартибига жиддий қўйишга ҳаракат қилинган. Ўшандашахсга сифиниш оқибатларини тугатиш ҳақидаги қарор чиққан, турмушда бир оз рўшнолик бошланган эди. 1956 йили Ўзбекистон зиёлиларининг биринчи қурутойини тайёрлашга киришилди. Унда, жумладан, Сталин қатағонларига муносабат ҳам кўриб чиқилиши керак эди. 30-йиллари Ўзбекистондан 40 минг киши таъқибга учраган, шундан бир неча минги отилган эди. Бюро йиғилишида Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Фитратни оқлаш масаласи анча тортишувлар билан маъқулланганди. Навбат Амир Темурга келди. Бу жиддий мунозараларга сабаб бўлди. Бюро аъзоларининг кўпчилиги маъқулламади. Москвадан ташриф буюрган Поликарпов (МК да бўлим мудири) ва Михайлов (министр) ҳам олдин тилга олинган шахслар республика миқёсидаги кишилар эканини, Темурни эса дунё билишини ва унга юқорининг фикрини олиш шартлигини уқтириб, алоҳида кўриб чиқишни таклиф қилишди. Шундай қилиб, Амир Темур ҳақидаги фикр маъruzага қўшилмади. Масала очик қолди. Сўнг Ҳабиб Абдуллаев, Иброҳим Мўминов, Ҳамид Сулаймон, Мақсад Шайхзода, С. Толстов, Ҳ. Турсунов, М. Мусаевлар билан биргаликда ҳар томонлама муҳокама қилиб, Соҳибқиронни таърифлаб, 3,5 бетлик хат тайёрлаб Москвага юборилди.

Навбатдаги бир йиғилишда Никита Хрушчёв мамлакатнинг олий даражали арконларига қаратади:

«Мана бу ўзбекларнинг хатини ўқиб чиқдингларми?» – деб мурожаат қилди-да:

– Улар ўз аждоди Темурни оқлаш масаласини кўяяпти? – деб давом этди. Сўнг:

– Уларга шу нимага керак? Ўзи аллақачон ўлиб кетган экан. Балки уларнинг тасаввурлари бўйича жаннатда юргандир? – деб қўшиб қўйди.

Мен «Одамлар Македонский, Наполеон ёки Пётрни билишади, шулардан хабардор, биз эса Темур ҳақидаги аниқ ҳақиқатни билмаймиз. Хўш, уни ўрганишнинг нимаси ёмон?», қабилида фикр юритиб, даъволаримни исботлашга уриндим. Мухокама тўполонга – жиддий тортишувга айланиб кетди. Охирида Хрушчёв менга: «Тошкентга бориб яна батафсилроқ маълумотлар тўплаб, жўнат», деб топшириқ берди.

Кейинги сафар Президиумдаги муҳокама тинчроқ ўтди. Бироз ён бергандек бўлишиб, «Тадбирларни ўзларингча ўtkазаверинглар, яқинда бир шахсга сифинишдан қутулиб, энди иккинчи жабҳани очмайлик. Ҳозирча иттифоқ, жаҳон миқёсида бирон нарса дейиш имкони йўқ», деган фикр билдирилди. Келиб, Иброҳим Мўминов бошлиқ гурух тузилди, ишлар бошланиб кетди. Бу орада мени Москвага ишга таклиф қилишди. Мафкура оламида «ягона совет халқи» деган тушунчалар пайдо бўлиб қолди. Улуғ олим Иброҳим Мўминовнинг вафоти ва бошқа сабабларга кўра ишлар тўхтаб қолди. Шу билан яна Амир Темур унутилди.

– Одамлар орасида «Эрмитажнинг маҳсус залларида бобокалонимиз Амир Темурнинг шахсий буюмлари, унга тегишли нодир жиҳозлар сақланади ёки Испанияда Клавихо чизган суратлар бор, уларни Нуридин Акрамович кўрган», деган гаплар юради. Булар ҳақиқатга қанчалар тўғри?

– Бу гапларда қанчалик даражададир ҳақиқат бор. Тўс-тўполон йиллари шу заминда яратилган энг нодир ёдгорликлар, осори-атиқалар олиб чиқиб кетилгани ҳаммага аён. Мен бундай ашёларни Ватикан, Франция, Англия, Италиядаги музейларда кўрганман. Иш шу даражага етганки, миллатнинг маънавий камолотини намойиш этадиган, тарихийлик жиҳатдан бебаҳо ашёларнинг сўнгги нусхаси ҳам йўқолган. Яқинда Хоразмда бўлганимда зиёлиларнинг вакиллари билан сухбатда ер юзидаги энг қадимги битиклардан ҳисобланмиш 2,5 минг йиллик тарихга эга бўлган хоразм, суғд ёзувларининг намуналари сақланган-сақланмаганлиги билан қизиқдим. Ҳеч ким тайинли гап айтмади, аслида, уларнинг бирор белгиси ҳам қолмаганга ўхшайди. Ҳолбуки, Еревандаги Матендаран кутубхонасида бу ёзув намуналари имло қоидалари билан ёнма-ён ҳамманинг кўзи тушадиган жойда, ойнанинг тагига бостириб қўйилган.

Шу ўринда бир мулоҳазани айтиб ўтмоқчиман. 1991 йил 27 марта Президент кенгаши йиғилишида чет элларда сочилиб ётган тарихий ёдгорликлар рўйхатини тузиш, уларни қайтариб олиб келиш ҳақида жиддий гаплар бўлганди. Топшириқнинг биринчи қисми бажарилди – рўйхат тузиб чиқилди. Бироқ уларни қайтариш борасидаги юмушлар фақат йиғилишлар, қарорлар доирасида қолиб кетди. Ўтмишга дахлдор осори-атиқаларни қайтариб олиш вақти келди.

Тажрибада эса олиб кетилган тарихий ашёларни юртига қайтариш ҳодисаси учрайди.

Москвада ишлаб турган пайтим Қозоғистоннинг бир газетасига орден топшириш учун бордим. Қардошларимиз бирзамонлар Туркистон шаҳридаги Аҳмад Яссавий мақбараасидан Амир Темур маҳсус

тайёрлатган қирқ қулоқли улкан қозон Ленинградга олиб кетилганини, шу нодир ашёни қайтариб олишга кўмаклашишимни астойдил илтимос қилишди. Тўрачилик замонида юқори поғонадаги раҳбарлар билан анча тортишишга тўғри келган. Эрмитажда бўлиб, музей маъмурияти билан алоҳида музокара ўтказгандиз. Шунда сиз эслатган нарсаларга ёки «олтин қутичада сақланаётган Соҳибқироннинг киприклари»га дуч келинмаган, бироқ қозон қайтарилиб, маҳсус эшелонда Туркистонга жўнатиб юборилган.

Кейинчалик Туркистон шаҳрида бўлдим. Мақбаранинг тепасига чиқиб қаралса, Бойқўнғир космодроми, у ернинг ракеталар учириладиган жойидан эса мақбара кўриниб турар экан. Олимлар ҳам Туркистон – Бойқўнғир – Тўратом уч бурчаги ер юзининг алоҳида хислатли жойларидан деб тан олишади. Бу ўринда шу манзилда макон тутган Аҳмад Яссавий ҳам, унинг қабри устига мақбара курдирган Амир Темур ҳам кўп илмлардан хабардор одам бўлганини таъкидлаб ўтмоқчиман.

Клавихо чизган суратлар ҳақида ҳам қизиқ гаплар бор. Министрлар Советининг Савдо-саноат палатасида ишлаб юрган йилларим Испаниянинг жанубий вилоятлари – Андалузия, Валенсияга сафар қилишга тўғри келиб қолди. Мезбонлар буқалар жанги – корридони, тарихий жойларни, айниқса, Сервантес ва унинг қаҳрамони Дон Кихот билан боғлиқ манзилларни ифтихор билан кўрсатишди. Менинг ўзбеклигимни билиб қолишиб, «Биз сизлар билан эски танишлармиз» дея фахрланиб, бир сафар Испания қиролининг элчиси Руи де Клавихо Гонзалесни эслаб кетишиди. Маълумки, Клавихо Темур саройида яшаган, Соҳибқироннинг ва малика Бибихонимнинг илтифотига сазовор бўлган ягона

европалик зот. Ўзи олим, дипломат, ҳарбий бўлган бу одам сафари давомида жуда кенг қамровли юмушларни адо этгани шундан ҳам кўринадики, қайтиб боргач, Испаниядан ташқари Франция, Италия, Англия, Голландия ҳукуматларининг олий мукофотларига сазовор бўлган. Бу борада гаплар кўп, асосли далилларсиз бирор нарса дейиш қийин. Анифи шуки, у умрининг охирида сирли одам бўлиб қолган, ички-ташқили каттакон темир сандиги бўлиб, ундаги жиҳозларни ҳеч кимга кўрсатмаган экан. Уларда ҳақиқатан инсон қиёфаси туширилган расмлар сақланган. Маълумки, ислом одатларида одамнинг расмини чизиш қатъий таъқиқланган. Клавихо Самарқандда бўлганида суратлар ҳам чизган бўлиши мумкин. У вафот этаётганда ҳам яқинларига сандиқни очмасликни, бўлмаса ундағи суратлар охиратда ундан ўз жонларини талаб қилишини таъкидлаган экан...

– Самарқанддаги Амир Темур мақбараси, унга ташриф буюрган чет эллик меҳмонлар (жумладан, Лаъл Баҳодир Шастри) билан боғлиқ тафсилотларни эслай оласизми? Чет эл сафарларида бўлганингизда тарихимизнинг улуғ сиймоларига қандай кўз билан қарашган? Хорижда яшаётган миллатдошларимиз ҳам Соҳибқирон номини қалбларининг тўрида эъзозлашар экан. Сиз шунда ифтихор туйганмисиз? Бу ҳол шўро тартибларига муносабатингизга, қолаверса, ўз мавқеингизга таъсир қилганми?

– Ҳақиқатан, Самарқанд Осиёning ўзига хос каъбаси ҳисобланади. Мамлакатимизга келган чет эллик меҳмонлару расмий делегация аъзолари бу шаҳарга, албатта, ташриф буюрадилар, бетимсол ёдгорликларни зиёрат қиласидилар. Бу анъана кўпдан буён давом этиб келяпти, унда жуда чуқур маъно яширинган.

Хиндистон ва Покистон раҳбарлари Тошкентда учрашганда, Шастри ташриф буюрганда мен Сурияда эдим, унинг тафсилотларидан бехабарман. Бироқ давлат раҳбарларининг Самарқанд зиёрати ҳақида кўплаб хотиралар қалбимда сақланиб қолган.

Хиндистон мустақиллигининг олтинчи йилида Жавоҳҳарлаъл Неру қизи Индира Ганди билан Самарқандга ташриф буюрди. Мен унга ҳамроҳлик қилдим. Ўз халқи истиқлонининг меъморларидан бири Ж. Неру Амир Темур мақбарасини ихлос билан зиёрат қилди, расадхонани бориб кўрди, Афросиёб тепалигига ташриф буюрди. Регистонда бир неча минг кишилик шаҳар аҳли иштирок этган митингда қатнашиб, нутқ сўзлади. Шундан кейинги суҳбат жараёнида йирик сиёсий арбоб ва олим хисобланмиш Неру Амир Темур ҳақида маҳсус тадқиқотларолиб бормаган бўлса-да, буюкжаҳонгир ва унинг авлодлари инсоният маънавий ҳазинасига улкан ҳисса қўшгани ҳақиқат эканини эътироф этишини таъкидлаб ўтди. «Бобур ва унинг фарзандлари Ҳумоюн, Акбаршоҳ, Жаҳонгир, Шоҳжоҳон, Аврангзеб Хиндистоннинг тараққиётида мислсиз роль ўйнадилар, улар нима яратган, қандай хайрли иш қилган бўлса, ҳинд тупроғида абадий қолди», деди Неру. Айниқса, 50 йилдан кўпроқ ҳукмронлик қилган Акбаршоҳнинг хизматлари унтилмас эканини тан олиб, таъкидлаганди. «Амир Темур ва унинг авлодлари яратувчи, бунёдкор зотлар бўлишган», деган эди ўшанда олий мартабали меҳмон ишонч билан.

Чет эл сафарлари давомида бу фахрли аждодларимиз ҳақидаги хотираларга кўп марта дуч келганман. Ҳар гал миннатдорчилик ёки эътироф туйғуларининг гувоҳи бўлганман, бундан қалбим фахрга тўлган. Кизиқ бир ҳолатки, олис Европада Тे-

мурга муносабат жуда самимий, яқин қўшниларда ахвол бошқачароқ (бунинг ҳам сабаби аниқ).

Тарихимизга ҳурмат билан қараганим, халқимизга қайишганим ҳаётимда турлича из қолдирган. Бу суҳбатда улар ҳақида гапириш ўринли бўлмаса керак. Қолаверса, худди шу масалаларни мемуарларимнинг ҳозир ёзишга киришган учинчи китобида батафсил изоҳлашга аҳд қилганман.

– Катта ҳаётий тажрибага эга арбоб сифатида 660 йиллик тўйга тайёргарлик жараёнида кўпроқ нималарга эътибор бериш керак, деб ўйлайсиз? Шахсий мулоҳазаларингизни баён этсангиз.

– Бу муборак айём жонажон Ватанимиз – Ўзбекистон мустақиллигини қўлга киритганинг беш йиллиги билан бир вақтда нишонланади. Бунда ўзига хос рамзий маъно борга ўхшайди. Танлаб олган йўлидан дадил бораётган юртимизда кўплаб хайрли ишлар амалга оширилиши, дастлабки беш йил буюк келажакка олтин зина бўлиб қолиши шубҳасиз. Амир Темур юбилейига ана шу мезонлардан келиб чиқиб, энг юқори даражада тайёргарлик ишлари олиб борилишини истайман. Темур бутун фаолиятини миллатни бирлаштиришга, унинг жаҳоншумул шон-шавкатини таъминлашга қаратди. Албатта, унинг бу орзулари қутлуғ сана муносабати билан янгича аҳамият касб этади. Зоро, буюк тарихга эга, энг қулай табиий шароитга, кучли ақлий салоҳиятга эга ўзбек халқи дунёning энг илғор халқлари қаторида туришга ҳақли. Ана шундай улуғ мақсаддага эришиш учун эса астойдил фидойилик кўрсатишга тўғри келади. Бинобарин, имкониятдаги салоҳият алоҳида тушунча, уни тўғри истифода эта билиш алоҳида тушунча. Ҳамма гап маъқул ёндашувларни топиб, тараққиёт суръатини таъминлай олишда. Зоро, бой захираларнинг ўзи

мақсадга етишни таъминлайдиган асосий восита эмас.

Мустақиллик шарофати билан Амир Темур ҳаёти ва фаолиятини турли шаклларда тадқиқ қилиш жадал бошлаб юборилган эди, энди шу ишлар суръатини яна ошириш лозим. Бу борада олимларимиз анча иш қилишди. Хусусан, Бобур Мирзо ва Мирзо Улугбек юбилейлари муносабати билан кўплаб юмушлар уддаланди. Энди эса қулочни кенгроқ ёзиб, халқаро миқёсда Ватанимиз, халқимиз эришган (албатта, ҳозирча – ўтмишда) ютуқларни на мойиш этиш фурсати келди.

Вазирлар Маҳкамасининг қарорида ҳам Ўзбекистоннинг чет эллардаги элчихонаю ваколатхоналарида юбилей тадбирлари ўткариш белгилаб қўйилган. Амир Темур даҳоси, унинг мислсиз шон-шухрати бунга асос бўла олади. Шунингдек, аллақачон бошланган ҳаракатларни ҳам давом этириш керак. Жумладан, «Амир Темур ўтган йўллар бўйлаб» илмий экспедиция 1991 йилда Ўзбекистонга, 1992 йилда қўшни Жанубий Қозоғистон вилоятига сафар уюштирганини жамоатчилик билади. Эндиликда мазкур экспедицияни халқаро доирада ташкил этиш лозим. Бу тадбир жуда катта самара бериши мумкин. Сир эмас, дунёning ҳали кўп мамлакатларида Ўзбекистон ҳақида аниқ тасаввур йўқ. Сафар давомида ташвиқот ишлари олиб борилиши, бундан ташқари зиёрат қилинган жойлар ҳақида кино, видеолавҳалар тайёрланиб, халқимизга кўрсатилиши, китоблар ёзилиши мумкин.

Тақдир шамоллари ўзбек халқи вакиллари ни дунёning турли нуқталарига сочиб ташлаган. Савдо-саноат палатасида ишлаб юрган пайтим Италияниг Пули штатида катта халқаро кўргазмада иштирок этганман. Шу ерда ўзбекча либос кий-

иб, кўл қовуштириб турган кишиларга дуч келиб қолдим. Улар уч авлод – бобо, ота ва ўғил савдогарлар бўлиб, кўргазмаларда турли гиламлар намойиш этишар, унинг савдоси билан шуғуланишаркан. Идорасининг тепасига «Амир Темур ширкати» деб ўзбекча ёзиб қўйишибди. Албатта, хонадонларига таклиф қилишди. Одатларида ўзбекчиликнинг энг кичик унсуригача ҳам сақлашган. Улар ўзларини «Амир Темур авлодлари» деб аташаркан...

Чехославакиядан Венгрия орқали машинада қайтаётганимизда ҳамроҳлар бир қишлоқдан ўта туриб, «Сиз ўзбексиз, ўзбеклар юртига ташриф бу юрмайсизми?» деб қолишли. Бир кўчадан бурилиб ичкарига кирсак, ҳақиқий ўзбекона маҳалла, оқсоқоли тўн, дўппи кийиб ўтирибди. Улар ҳам Амир Темур авлодларимиз, ота-боболаримиз ўша суронли йилларда келиб қолишган, деб айтишли.

Ватандан йироқда яшаб, қалбида миллат руҳини сақлаб келаётган пок ниятли, кўнгли тоза юртдошларимизни ҳам юбилей муносабати билан йўқлаб қўйсак яхши бўларди.

Биламизки, биз ва олдинги аждодлар Амир Темур ҳақидаги тўғри ва тўла маълумот олиш имкониятидан маҳрум этилдик. Бу камчиликнинг ўрни ҳамон тўлдирилгани йўқ. Айниқса, Соҳибқирон ҳақида ҳамма тушунадиган оммабоп асарга эҳтиёж сезилмоқда. Олайлик, Наполеон ҳақида минглаб китоблар ёзилган бўлиши мумкин, лекин у ҳақдаги академик Е. Тарленинг китоби эътироф этилган. Одамлар Пётрни Алексей Толстойнинг романини ўқиб таниганлар. Ёки Ойбекнинг «Навоий» романни улуғ шоир ҳақида энг муносиб асар. Ҳолбуки, Амир Темуртаржимаи ҳолидаги жузъий унсурларустидан тортишишлар тугагани йўқ. Туғилган қишлоғини талашиш фанга нима беради? Ёки Темурнинг ши-

кастланишини тўрт хил изоҳлашганини ўқидим,
қайси бири тўғри?

Баъзан қош қўяман деб кўз чиқаришга ўхшаган
ҳоллар учраяпти. Масалан, Темур соxта мақтовга,
улуғлашга муҳтоjми? Унинг ҳақидаги тўғри маъ-
лумотнинг ўзи энг олий мақтовдир. Бу борада
камтарликни Темурнинг ўзидан ўргансак, яхши
бўларди. У исмига оддий қилиб, «амир» – лашкар-
боши сўзини қўшиб айтишни жорий қилган-ку!
Гоҳида Темурнинг феъл-атворига тўғри келмай-
диган сифатлар ёпиштирилмоқда. Гўё «Хитойни
забт этсам, пойтахтни Шахрисабзга кўчираман»
деган эмиш. Мақсадини қаттиқ сир тутган киши-
нинг бу гапни айтганига ҳеч ким ишонмайди. Бир
қаламкаш «Навбатдаги подшонинг ҳарамини қўлга
киритгач, жорияларнинг тўрт нафарини ўзига олиб
қолиб, қолганларни навкарларига бўлиб берди» деб
ёзаяпти. Хой, биродар, бу қўй бозорими? Бу борада
фарзандларига ҳам шафқатсиз бўлган зот наҳотки
шу ишни қилади. Билмаслик ҳам эви билан-да.

Хуллас, юбилей муносабати билан Соҳибқирон
Амир Темурнинг ҳақиқий қиёфаси ҳар бир
ўзбекнинг қалбига кириб бориши керак. Бу бо-
рада тезроқ фильм ишлаб намойиш қилишнинг
аҳамияти беқиёс. Ана шу масалада ҳукумат комис-
сиясининг қаттиққўллик қилишига тўғри келади,
чоғи. Негаки, фильм юзасидан ишлар изчил амалга
ошмаяпти...

...Мана шундай кунларнинг насиб этгани биз
учун катта шараф. Унга имкон қадар ҳисса қўшиш
эса ўтмиш ва келажагимиз олдидаги қарзимиздир.
Болалигимда зеҳнимга достонлар, қиссалар орқали
юрт, халқ меҳрини сингдирган бобом бир калимани
қайта-қайта такрорлар эди: «Аждодларга – ҳурмат,
эл-юртга – муҳаббат». Бу менга ҳам насиҳат, ҳам

васият эди. Ўйлайманки, бобомнинг бу гаплари юрагимни бир лаҳза ҳам тарк этмади, бутун умрим давомида ана шу ақидага амал қилдим, эътиқодимдан чекинмадим. Ана шундай йўл тутиб, шукур қиласанки, кам бўлмадим. Мен бугун истиқолимиз туғини маҳкам тутиб турган кела жагимиз эгалари – ёшларимизга ҳам мустаҳкам эътиқод ёр бўлишини тилайман. Айниқса, миллат қайтадан қад ростлаётган, жаҳонда ўз муносиб ўрнига даъво қилаётган, уни излаётган пайтларда боболар номини дилга туғиб, бугуннинг синовларига тайёр туриш жуда-жуда зарур.

* * *

«Мен агар узокроқни кўраётган бўлсам, бу кимнингдир елкасида турганимдан». Ҳар ҳолда бизда «узокроқни кўриш» имкони бор. Ўтган кунларимиз тарихда беиз кетмаган. Қолаверса, кечаги тоталитар тузум, унинг камситувчи, хўрловчи тартибларини босиб ўтиб, бугунги истиқлол кунларига эришдик. Ҳар қандай шароитда ҳам миллий рухнинг бардам яшагани, эртанги кунга умиднинг сўнмагани маънавиятимиз илдизларининг терангидан бўлса керак. Шубҳасиз, олти аср ўтиб тантана қилган ҳақиқат бугунги кунларимизни мунаvvар этиб, келажакнинг ойдин йўлларида мангу ҳамроҳ бўлиб қолади.

1995 йил, февраль.

ВОРИСЛИК – КАМАРБАСТАЛИК

Ҳаётда шундай бўйсунмас кучлар борки, уларнинг олдида дунёга сифмай юрган инсон ҳасдек ожиз бўлиб қолади. Шунда жами тафовутлар ҳам

унутилиб, ҳамма жонини асраш илинжида ғуж бўлиб олади. Олайлик, кийикнинг пайига тушган бўри ундан устунлигини сезгани ҳолда таъқиб қилишдан завқланса, тирик қолиш илинжидаги ҳайвон фақат ўзини ўйлайди. Мабодо, уларнинг иккисидан ҳам кучлироқ бошқа бир хавф пайдо бўлса, ўлжа иштиёқи-ю, ўлим қўрқуви қўшилиб кетади. Чингиз Айтматовнинг: «Кунда» романида худди шундай лавҳа бор: чўлда сайғоқларни овлаб юрган қашқирлар осмонда вертолётнинг даҳшатли гулдуроси пайдо бўлгач, саросимага тушиб қоладилар, кейин эса таъқибдан қочиб, барханлар бўйлаб сайғоқлар билан аралашиб қоча бошлайдилар. Кўкдан пайдо бўлган даҳшат ҳайвонларнинг умумий қўрқувига айланади, яшаш учун кураш уларни беихтиёр бирлаштириб, бир поданинг сафига қўшади.

Ҳозир ер юзининг қайси бир бурчакларида миллий низолар-у, чегара можаролари оловланиб турган бўлиши мумкин, бироқ одам зотининг умумий муаммолар исканжасида боши айланиб қолгани ҳам сир эмас. Бундан ўн йил олдинги маълумотларда ер юзида тўпланиб қолган қурол-яроқлар Галактикадаги бу мўъжаз сайёрани ўн беш марта парчалаб ташлаш учун етарли экани қайд қилинганди. Шундан бери ҳам бу пойга тўхтагани йўқ, қайтанга ажал неъматининг кимёвий-бактериологик-у автоматик бошқариладиган ёки компьютерлашган турлари яратилди. Хуллас, одамзод порох тўлдирилган бочка устида ўтиргандек ҳолат юзага келиб қолди. Табиатга инсофсизларча муносабат туфайли пайдо бўлган танглик-чи? Унинг кўринишларидан бири – Орол денгизи қуришининг Ер куррасининг тескари томонидаги Америка иқлимига таъсири кузатилаётган экан, бу – фожианинг кўлами дунёни

қамраб олганидан. Ўсимликлар дунёси, ҳайвонот оламидаги бухронлар ҳам изсиз кетмайди. Бугун ҳеч ким ўйлаб ўтирмайдиган ичимлик суви билан таъминланиш, эҳтимол, кейинги асрнинг бош муаммосига айланар ёхуд инсоний муносабатларнинг нақадар чигаллашиб кетгани ҳар қандай қолипга сиғмайди. Ҳеч бир қонунда ёзилмайдиган, бирор жиноят кодексида жазо белгиланмаган оддий бир ҳасад туфайли қанчалаб истеъдоллар бевакт ҳазон бўляяпти, қанчалаб ихтиrolар ёруғлик юзини кўрмаяпти...

Бундай ташвишли ҳолатларни афкор омма кўриб турибди ва улардан ўз вақтида безовталик изҳор қилинмоқда. Турли доираларда хатарнинг олдини олиш, дунёни келажак авлод қўлига бутунича топшириш йўлида тадбирлар кўрилаяпти. Буларнинг ичида ҳаммадан ҳам кўпроқ маънавиятни бутлаш, алоҳида инсонларни ва бутун инсониятни ҳар хил васвасалардан халос қилиш мақсади олдинги ўринларда турибди. Аввало, дунёning тўқислигига заха етказмай, одам зотида яшаш завқини кучайтириш омили сифатида турли йўллардан, жумладан, тарих тажрибасидан фойдаланиш эндиликда яққолроқ кўзга ташланаяпти. Ўтмишда эса узоқ йиллар ҳар қандай зўравонликдан холи яшаб, одамлар дориломонликда кун кечирган ва инсоният солномасининг ёрқин саҳифаларини ташкил этган даврлар бўлган. Хўш, ўшандай нурли замонларга қандай эришилган? Агар ҳозирги қуролланиш-у табиат бўхронлари аро кечётган ғала-ғовур ҳаётни кўз олдимиизда келтирсак, бу саволнинг моҳияти янада ойдинлашади.

Ўтмишни қўмсаш, унга қайтишга даъват фикридан бутунлай йироқ туриб, шуни қайд этиш жоизки, буюк бобокалонимиз Амир Темур ва ав-

лодлари ҳукмронлиги йиллари тараққиётнинг мўъжизаларга бой босқичлари дир. Бу – ҳеч қандай исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат. Шундай экан, бир қуруқликда – умумий хонадонда яшаётган, эртанги кунга умид билан қараётган ҳар қандай халқ ёки миллат у хоҳ Америка ёки Филиппинда, хоҳ Франция ёки Японияда яшамасин, тарихнинг бу ёрқин маёқига қизиқиш билан қараши табиий. Ўтмиш келажакнинг дояси экан, шу билан бирга эртанги кун тараққиёти учун кечаги кун мактаб ҳамдир. Эҳтимол, айни пайтдаги низоларни бартараф этиш-у, ижтимоий муаммолар ечимида боболар тажрибаси қўл келиб қолар. Хуллас, тарихимиздаги бир халқ доирасидан чиқиб, бутун инсониятнинг маънавий мулкига айланган аждодларимизнинг ҳаёти ҳаммани баравар қизиқтириб келган ва шундай бўлиб қолаверади.

Жумладан, фахрли аждодимиз Амир Темур ҳақида қарийб етти асрдан буён ёзишади. Уларнинг айримларини Соҳибқироннинг ўзи айтиб ёздирган ёки назардан ўтказган бўлса, айримларини тури тоифадаги замондошлар кашф этган. Котиб ва мирзолар сафида чинакам мухлислар-у ашаддий душманлар бўлгани ҳам рост. Шуниси таажжублики, Шарқдан бошланган тараққиёт шамоллари ғарбга кўчиб, Амир Темур ҳақида ўз ватанидан кўра Европада кўпроқ қалам тебратишиди. Узоқ йиллик мустамлака шароити эса меросхўрликдан бутунлай маҳрум этди, ҳатто тарих ҳақиқатини бузиб талқин қилиб, миллат ғурурини ўзига ёв қилиб кўрсатди. Соҳибқирон феъл-атворидаги ҳаракатларни қалбан ҳис қиласидиган, миллий, руҳий унсурларни чуқур тушунадиган ватандошлар эмас, балки унинг юртини умрида кўрмаган, ҳатто қайси динда эканини билмайдиганлар бобокалонимизни ўз дидларига

мослаб тавсифлаб келдилар. Уларнинг ёзганларида ҳамма нарса бўлиши мумкин эди, аммо қалб ҳарорати, юрак чўфи бўла олмасди ва ўқиган кишида илиқлик (мехр) уйғота олмасди. Бу табиий ҳол ва бунинг учун ҳеч кимдан хафа бўлмаслик керак.

Ҳозирги авлод бир нарсадан ифтихор қилиши мумкин: биз юртимиз Ўзбекистон мустақиллигини кўра олдик. Бу буюк ҳақиқат ўзбек халқини бутун борлиғи билан кашф этишга йўл очди. Жумладан, тарихимиз, буюк боболаримиз ҳаётини ўрганиш чинакамига бошланди. Инчунин, Амир Темур ҳам энди турли тухмат ва қора чаплашлардан покланиб, бутун бўй-басти билан жаҳон афкор оммаси кўз олдида намоён бўлғусидир.

Ҳа, Амир Темурни ҳақиқий ўрганиш энди – таваллуд топганидан 660 йил ўтгач бошланди. Бу жараён қизғин баҳс-мунозараларга бой бўлиши табиий. Ҳар қандай ҳолда ҳам ҳақиқат биз тарафда бўлади, фикрлар курашида эса бобокалонимизнинг пок сиймоси, барҳаёт руҳи бизни қўллайди. Дунё ҳамжамияти олдида ўз қиёфаси, ўз сўзига эга бўлиб бораётган ўзбек халқи, унинг зиёлилари зиммасига тақдир яна бир шарафли хизматни юклади.

Шундай қилиб, мустақиллик берган баҳт – Амир Темур ва Темурийлар ҳаёти-фаолиятини қайтадан ўрганиб, эзгуликка ташна инсониятнинг маънавий ҳазинасига тухфа этиш биз, ворисларнинг тарихий бурчимиздир. Бу йўналишдаги ишлар, эҳтимол, икки жабҳада олиб борилар – янги маълумотларни излаб топиш ва олдинги фикрларга изоҳ бериш. Албатта, бу ёғини илм аҳлининг ўзи ҳал қиласи, лекин бир нарса аниқки, ҳар икки соҳада ҳам юмушлар етарли.

Ростдан ҳам оғриқли дунё ўз дардларига шифо изляяпти. Ижтимоий ҳаётнинг бир йўналиши –

давлатларо муносабатларни кўздан кечирганда, айни пайтда ер юзидағи ўнлаб оловли нуқталар пайдо бўлиб қолган. Бу можароларда ўлим қуроллари ишлатилмоқда ва юзлаб бегуноҳ одамлар қурбон бўлаяпти. Табиийки, бундай ҳолнинг юзага келишида давлат бошлиқлари, сиёсий арбоблар бурчлидирлар. Ҳолбуки, Амир Темур ҳукмронлиги даврида Урал тоғидан то Арабистон саҳроларигача бўлган катта ҳудудда мутлақ тинчлик ҳукмрон бўлган. Бундай осойишталикка баъзилар талқин қилганидек, фақат қон тўкиш, ҳаққини талаб қилганни қириш (буларнинг ўзи аслида – нотинчлик) билан эришиб бўлмаган. Ҳокимиятни адолатли тартиблар бошқарган, жилов эса инсофли, диёнатли одамлар қўлида бўлган. Нафсиlamрини айтганда, бу «сир» шунчалар теранки, уни изоҳлаш учун ўнлаб жиллар етмайди. Бобокалон таълимотининг оламшумллиги ҳам шунда. Қолаверса, ана шу ҳақиқатни англаш йўлида асрлар оша интилиб келинди.

Темур ва Темурийлар даври ҳақидағи тадқиқотлар форс, инглиз, немис, француз, хитой, рус, испан, япон – умуман дунёдаги барча йирик халқлар тилларида яратилди. Муаллифлар ўз маълумотлари ва савиялари даражасида асарлар ёздилар. Лекин уларнинг жуда оз қисмида фикрлар тарих ҳақиқатига мос келади. Аксариятида эса қаламнинг ихтиёри ғаразли кишилар қўлида бўлганидан воқелик бузиб талқин этилди. Ҳатто баъзи муаллифлар ҳар қандай андишани унубиб қўйиб, очиқча ҳақорат йўлини тутганлар. Бундай ҳолнинг сабаблари турлича бўлиши мумкин. Аввало, биринчи манбалар (асосан, эски ўзбек ва форс) тилини билмаслик туфайли жонли гувоҳларнинг асарларидан бехабарлик, иккинчидан эса илмий холислик ва инсоний ҳалолликнинг етишмаслигидан ана шундай

нохушликлар юзага келган. Афсуски, даражалари турлича бўлган асарлар қайта-қайта нашр этилган ва шулар асосида жамоатчилик фикрлари шаклланаб қолган.

Темур ва Темурийлар давлатининг ҳарбий санъати, давлатни бошқариш тартиблари, илм-фан ёки дипломатия масалалари академияларда, олий ўқув юртларида ўқитилгани туфайли жамиятнинг юқори табақаси – маърифатли ва маълумотли кишилар тасаввури тўлароқ бўлиши мумкин (лекин улар ҳам сиёсий нўқтаи-назардан ҳақиқатни тан олмасдилар), кўпчилик эса халқ китоблари, тушунилиши осон бўлган эртакнамо асарлар орқали хабардор бўлганлар. Улар, табиийки, ўз халқининг баҳодирлигини улуғлаш, ёв (бу ўринда Темур ва Темурийлар)га қарши курашган пахлавонларини кўкка кўтариб мақташ руҳида бўлган. Бундай китобларда энг оддий унсурлар ҳам атайин ёки билимсизликдан бузуб кўрсатилган.

Жумладан, «Қадимги Русь адабий ёдгорликлари» тўпламига киритилган «Оқсоқ Темир ҳақида қисса»да Темур ҳақида «энг паст табақадан чиқсан, касби қора темирчи бўлган, қилиғи ҳам шунга яраса – шафқатсиз, қароқчи, зўравон, ўғри» қабилида нотўғри маълумот берилади. Ёлғоннинг буёғи жуда-ям қизиқ – ана шу бола бир кун очликдан кимнинг-дир қўйини ўғирлайди. Одамлар тутиб олиб роса калтаклашади, оёғини (қўлинини ҳам эмас) синдиришади, кейин «ўлди» деб, итларга ташлаб кетишиади. Хушига келиб, оёғига темир қоплайди-да, юриб кетади. Унинг номи шу воқеа билан боғлиқ эмиш. Албатта, бу бир халқнинг ўша пайтдаги кайфиятини ифодаловчи, илмий қиммати ҳеч нимага арзимайдиган нарса. Унда фольклорга хос муболагага эрк берилгани, сўзловчининг ўз рақибини ўта қора

бўёқларда акс эттиргани кўриниб турибди. Афсуски, ана шундай сохта маълумотлар кўп йиллар давомида дунё халқлари орасида тарқалиб келди ва бутунлай тескари тасаввур ва таассуротлар пайдо қилди.

Барибир ҳеч ким, жумладан, юқоридаги адабий ёдгорлик ижодкорлари ҳам ойни этак билан ёпа олмас эдилар. Қиссанинг давомида ана шу ўтда ёнмас, сувга чўкмас мингбиржон ўз ёмонлигини ташламай, дунёнинг ярмини «босиб олгани», ҳатто Москвани остин-устин қилган Тўхтамишни енгиб, пойтахт остоналарига яқинлашиб қолгани, бундан ўтакаси ёрилган улуғ князь Василий Дмитриевич худога илтижо қилгани, шундан кейин епископлар ва поплар, монахлар ва князлар, боярлар ва муҗиклар – ҳамма черковларга бориб, Исодан мадад сўрагани ва ... Темир оқсоқ қайтиб кетгани ҳикоя қилинади. Бу ўринда кечаги қароқчининг қандай қилиб буюк бир давлатни ларзага солиш даражасига етгани қиссаҳонни қизиқтирумайди ва эҳтиросли ҳикоясининг замирида қирқ ёлғон яширинганини ҳам бекитмайди. Рост гапни эса тарих билимдонлари дарж этмоқда: «Амир Темур Тўхтамишни жиловлаб, Русь давлатини ҳалокатдан кутқариб қолди».

Одамзодни зулм ва зўравонликдан кутқаришга аҳд қилган, адолат ўрнатмоқчи бўлган улуғ инсоннинг хизматлари ана шундай тухматлар остида қолиб келди. Унинг шаън-шавкатини қоралаш учун турли ёлғонлар тўкиб чиқилаверди. Эски тилларнинг бирида ёзилган Мецопский Фоманинг «Тамерлан» китоби «Самарқанд шахрида Тимур-Ланка деган шайтон пайдо бўлди» каби сўзлар билан бошланади. Баъзи тарихий шахслар ва шаҳарларнинг номлари, саналар қайд қилинганини ҳисобга олмаганда уйдирма-эртакка ўхшовчи бу «асар»да энг

мухим тарихий далиллар ҳам бузиб кўрсатилади. Гўёки Тимур ёлғон ваъдалар билан ёки подшоҳларга қизларини ҳадя этиб, уларнинг ерларини эгаллаб олган. У шоҳ Мансурнинг элчиси кўзи олдида қўзичноқни сўйдириб, қонини ичади...

Халқда «Мевали дарахтга тош отадилар» деган нақл бор. Шунингдек, осмонга тупурган кишининг ўз юзи булғанади. Вақт – малҳам, вақт – энг олий ҳакам. Бундан 500–600 йил олдинги нақлларни эсга олиш билан кимнидир айблаш фикримиз йўқ. У суронли йилларда аламзадалик билан кимлар нима демаган? Уларни бир қур эслаш билан эса фахрли аждодимизнинг муборак номи қандай тухматларни енгиб, бугунги саодатли айёмларга этиб келганини таъкидлаб ўтишдир. Зеро, одам моҳият (илдиз) ни тушунсагина ҳар бир нарсани тўлароқ ҳис этади. Мамлакатимиз пойтахтининг қоқ марказидаги одамларга эмин-омонлик тилаб турган суворийнинг муҳташам ҳайкалига яна бир бор қаранг: у адл қоматини асрлар шамоли йиқита олмаган сизнинг буюк бобокалонингиз бўлади!

Мабодо, Амир Темур ҳақидаги асарларнинг барчасида қора чапланган десак, инсофдан эмас. Илмда ҳақиқатни байроқ қилган, ўз виждонини сотмаган кўплаб олимлар Соҳибқирон ҳақида чуқур ҳурмат ва эҳтиром сақлаб қалам тебратдилар. Бу ҳолни А. Якубовский, В. Бартольд, Л. Зимин ва бошқа ҳозирги замон хорижлик тарихчилар ижодида кўриш мумкин. М. Иванин Амир Темурнинг ҳарбий саркардалик санъатини маҳсус тадқиқ қилган бўлса, Л. Лянглэ Соҳибқирон ҳаётидаги чалкаш ўринлардан бири – Йилдирим Боязид билан муносабатларини анча ишончли ёритди. Унинг французчадан таржима қилинган «Темурнинг ҳаёти» асарида шундай маълумот бор: «Темур 1336 йил 7 май, сешанба куни

кечаси Кеш шаҳри деворлари яқинидаги Сабз деган жойда туғилди». Албатта, олимнинг бу далилни қайси манбадан олгани эътиборли.

Айрим олимлар, адиллар Амир Темур ҳаётига қанчалик ихлос билан ёндашмасинлар, уларнинг асарлари баъзан ғализликдан ҳоли эмас. Бирда воқеалар бузиброқ талқин қилинса, бошқасида тарихий шахслар чалкаштирилади ёки ҳодисаларнинг ботиний асослари нотўғри шарҳланади. Шу нуқтаи назардан 1587–88 йилларда яратилган Кристофер Марлонинг «Буюк Темур» драмасини эсга олайлик. Бу далилни – инглиз драматурги, буюк Вильям Шекспирнинг замондоши К. Марлонинг эътибори ва қирол театрида бизнинг аждодимиз ҳақидаги асарнинг қўйилишини қувонч билан қайд этиб юрдик. Бу гап ташқи томондан ҳақиқатан эътиборли, бироқ ўша давр ҳаётининг акс эттирилиши, тарихий адолат тамойилига кўра эса анча мунозарали.

Оддий этикдўзнинг ўғли Кристофер ўз иқтидори билан қуи табақадан шоир ва драматург даражасига кўтарилиди. Кембридж университетини тугатиб, бакалавр илмий даражасини олди. Лондонга келиб, театрда актёрлик қилди, драмалар ёзди. У «Фауст», «Эдуард II» каби асарларини яратди. Бирданига тарихий солномалардаги Самарқанд ҳукмдори тимсоли уни ўзига жалб этди. Амир Темур шахсидағи буюк қудрат, енгилмас куч, даҳо ақлга мафтун бўлди. Марло Европа тараққиётига кучли туртки берган зотнинг тимсолини саҳнага олиб чиқди. Қирол театри узоқ йиллар ўз мавсумини унингасари билан бошлади. Булар яхши, бироқ, эҳтимол, ишончи манбалардан бехабарлик туфайли драмада кўп маълумотлар нотўғри талқин этилди. Муаллиф Темурни скифлар йўлбошчиси сифатида кўрсатган, ҳолбуки, ўртада қарийб минг йиллик давр ётибди.

Ёки Боязид билан муносабатларини чалкаш талқин этади: гёё уни темир қафасга солиб ўзи билан олиб юрган, шу қафаснинг устига чиқиб отга минган... Бундай ғалати тасвирлар туфайли икки қардош халқ – ўзбек ва турклар ўртасида совуқлик тушиб қолгани ҳам сир эмас. Ҳолбуки, асирикдаги Боязидга Темур шоҳларга хос муносабатда бўлган, давлатини ўғилларига қайтариб берган, ўзини ҳам озод қилиши арафасида бевакт ўлим туфайли Боязид вафот этган. Бу икки шахс муносабатларини нотўғри акс эттириб, хусуматни кучайтириш, ўзбек ва туркларнинг бирлашишини хоҳламаган, улардан қўрқкан кишиларнинг ҳийласи эканини билиб олиш қийин эмас.

Тарихни тушунтиришдаги бундай чалкашликларга чек қўйишнинг фурсати етди. Энг тўғри гапни, оқилона хулосани шу халқнинг, миллатнинг ватанпарвари айта олади.

Амир Темур ва Темурийлар даврини ўрганиш мустақил мамлакат халқларининг маънавиятини бойитишда муҳим омил ҳисобланади. Бунинг учун ҳар хил андишаларга боравериш жоиз эмас. Буюк бобокалонларимиз бу дунёни тарк этганларига неча юз йил бўлди. Бу орада олам неча бор ўзгарди. Қанча фотиҳлар, жаҳонгирлар ўтди, подшоҳлар салтанати-ю, ғоялар ҳукмронлиги кечди. Ана шу олис тарих уфқида боболаримиз жисмоний шахс сифатида эмас, халқнинг, миллатнинг тимсоли сифатида порлаб турибдилар. Уларнинг пок руҳлари қийин кунларда мададкор бўлди, бало-қазолардан миллатни асрари ва бугунги мустақиллик айёмларга етишдик. Ана шундай пайтда тарихга мурожаат қилиш фақат ўзлигини англаш, ўтмиш хазинасидан баҳраманд бўлиб, бугунги маънавиятни бойитишга интилиш, холос. Боболаримиз бир замонлар истак

отига қамчи уриб, элларни фатҳ этган, шу йўлда қон тўккан бўлсалар, бу ўша замон тартиб-қоидалари билан изоҳланади.

Ўн икки ёшида Қуръони каримни ёд олиб, ислом дини қоидаларини заррама-зарра ўргангандан, ўзи ҳам «Форсий қуръон» деб шухрат қозонган «Маснавий» асарини яратган мавлоно Жалолиддин Румий «Фиҳа ма-фихи» асарида ёзган эканлар: «... кўнгил аҳли ва жавҳар эгаси бўлган зот ўзга бирорни уриб, бошини ёрса, ҳамма калтакланганни мазлум дер. Аслида эса урган мазлумдир. Золим ҳеч қандай хайрли ва фойдали иш қилмаган кимсадир. Шунга кўра ҳалиги таёқ еган ва боши ёрилган золимдир, калтаклаган эса шак-шубҳасиз – мазлум. Чунки у (калтаклаган) жавҳар соҳиби ва у қилган ҳар бир иш Тангрининг ишидир. Сабаб – у Тангрида фоний бўлгандир. Тангрини золим демайдилар». (У. Абдулваҳоб таржимаси). Бизнинг жўн тасаввурларимизни остин-устун қилиб юборадиган бундай қоидаларни чуқурроқ изоҳлашда ожизмиз. Аниқ гап шуки, бизни ҳеч ким ўтган ишлар учун шоҳидликка чақирмайди, бизнинг вазифамиз – ўша жаҳду жадаллар туфайли эришилган бойлиқдан тўла баҳраманд бўлишдир. Қолаверса, ҳаётининг бош мақсадини аниқ билган Соҳибқирон бобомиз бутун фаолиятини Яратганинг амрига ихтиёр этган эдилар:

«... давлатим ва салтанатимга боғлаган менинг биринчи тузугим шулким, Тангри таолонинг дини ва Муҳаммад мустафонинг шариатига дунёда ривож бердим. Ҳар ерда ва ҳар вақт ислом динини қўллаб-куватладим». («Темур тузуклари»дан).

... Йиллар шамоли жанглар сурони-ю, тож-тахт таҳликаларини учириб кетди. Қўлларда ўйнаган қиличлар чириб битди. Гўзал шаҳарлару дунёни лол қолдирган илм, давнинг барча саволларига жавоб

топган тафаккур шуъласи-ю ўша фараҳли кунларнинг танҳо шоҳиди – қуёш боқий турибди. Қўлимиз тарихнинг узоқ сарҳадига етмайди, бироқ боболардан қолган улуғ мерос илкимизда.

Нодир нарса ҳамманинг кўзини ўйнатади. Дунёда эса ранглар қоришиқ. Бутун илмий фаолиятини ана шу ҳақиқат ҳимоясига бағишлаган ва унинг рўёбини кўролган, муҳтарам нуроний аллома ҳозирги баъзи ноилмий гаплардан зада бўлиб, ўз эътиқодининг келажагига ташвиш билдиргандек, безовта шивирлайди: «Амир Темуришимизни асраримиз керак».

Эндиликда буюк бобокалонимизнинг муборак номи аниқ шахснинг исм-шарифидан улғайиб, катта бир маданиятнинг рамзий атамасига айланяпти. Бу икки сўз замирида қарийб беш юз йиллик тарихимиз ва дунё тараққиётининг ёрқин сахифалари мужассамлашган. Уни халқимиз маънавий меросининг энг улкан бўлаги, деб атаса ҳам бўлади. Дунёга юз тутаётган мустақил Ўзбекистоннинг ўзлигини намойиш этишида бу мерос шоҳсупа бўлиши шубҳасиз. Бугунги умуминсоний муаммолар ечимида ҳам дастуруламал бўлиб хизмат қилишга лойиқ мумтоз хазина ҳали келажак авлодларга ҳам умрбокий хизмат қиласеради. Шундай бўлгач, ҳаммамизнинг зиммамизда бир масъулият турибди:

«Амир Темуришимизни асраримиз керак».

1995 йил, октябрь.

ИСТИКЛОЛ БАХШ ЭТТАН ИЛҲОМ ТУҲФАСИ

Улуғсаркарда вабуюк давлатарбоби, Соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини кенг нишонлаш юзасидан ўлкамизда қизғин тайёргарлик кечеётган бир пайтда академик Бўрибой Аҳмедовнинг «Амир Темур» асари босмадан чиқди. Илм аҳлига яхши таниш бўлган олимнинг кўплаб тадқиқотлари тарихимизнинг ҳали ўқилмаган саҳифаларини жамоатчиликка маълум қилишда биринчи қадамлардан бўлган. Абдулла Қодирийномидаги Халқ мероси нашриётида оммавий нусхада чоп этилган мазкур асар ҳам бу йўналишдаги илк уринишлардандир.

Албатта, ҳар бир йирик асар узоқ тайёргарлик маҳсули сифатида дунёга келади. Шу жиҳатдан мазкур китобнинг яратилиши ва унинг муаллифи таржимаи ҳолида мантиқий боғланиш мавжуд. Таниқли олим ижодий ва илмий фаолиятининг муҳим маҳсули бўлмиш «Амир Темур» асари юзасидан сухбатни эътиборингизга ҳавола қиласиз.

– Ҳурматли Бўрибой ака, мана, навбатдаги асарингиз ёруғлик юзини кўрди. Гарчи янги китоб қувончини биринчи марта кечирмаётган бўлсангиз-да, бу йирик асарга сўнгги нукта қўйгач, қалбингиздан қандай ҳислар кечди?

– «Амир Темур» асарини бошда бадиа деб атаган эдим, чунки роман ёзиш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келмаса керак. Ҳусусан, мен бу жанрда тажриба қилиб кўрмаганман. Асар кўлёзмаси билан муфассал танишгандан сўнг атоқли адибимиз Одил Ёкубов асарни тарихий роман деб аташни тавсия қилди. Лекин китоб шу жанр талабларига жавоб бериш-бермаслиги муштарийларга ҳавола. Бу – биринчидан, иккинчидан, «Амир Темур» менинг адабий жанрда Мирзо Улуғбек

ҳақидаги эсседан кейин ёзган иккинчи асарим. Роман Темурдек буюк шахс ҳақида ўзбек тилида ёзилган биринчи китоб. Буюк аждодимиз ҳақидаги асарни бақадри имкон ёзиб, уни нашр эттириш шарафига мұяссар бўлганимдан қувончим чексиз.

Маълумки, Амир Темур мустамлака ва шўролар даврида қаттиқ қатағонга учраган шахс. Сира-синаи айтганда, тарихимиздаги бошқа сиймолар ҳам қораланган эди. Бой маданий меросимиз, ажойиб анъана ва урф-одатларимиз ҳам йўқقا чиқарилганди. Мана, миллий истиқлол шарофати билан тарихимизни, илмий ва маданий меросимизни ўрганишга йўл очилди. Менинг асарим ҳам ана шу имконият натижасидир. Бироқ бу борада ҳали кўп ишлар қилишимизга тўғри келади. 1864 йилдан 1991 йилгача қарийб 130 йиллик тарихимиз ва қадриятларимизга етказилган зарар-зиённи бартараф этиш учун кўп йиллар керак бўлади.

– Бу асарни бутун илмий фаолиятингизнинг ийғма ҳосиласи деб баҳолаш мумкинми? У ҳажман анча катта. Ана шундай йирик асарнинг яратилиши ҳақида тўхталсангиз?

– Саволнинг биринчи қисмiga изоҳ берадиган бўлсам, «Амир Темур» романи менинг фақат Амир Темур ва Темурийлар тарихи ҳамда маданиятини ўрганиш йўналишида кўп йиллардан бери олиб бораётган илмий изланишларимнинг бир йўналиши ва дастлабки натижаси, холос. Илмий фаолиятимда бундан бошқа яна уч йирик мавзуда – ўзбек халқининг келиб чиқиши ва этник тарихи, тарихий ва адабий манбаларни ўрганиш ва чоп этиш, Марказий Осиё халқлари тарихи ва маданиятини таҳлил этиш йўналишларида ҳам қалам тебратиб келаман.

«Амир Темур» тарихий романининг яратилиш жараёнига келсак, бу – узундан-узун қисса. Мен 38

йилдан бери Шарқ тилларида битилган тарихий манбалар – қўлёзма асарларни ўрганаман. Улар орасида Темур ва Темурийлар даври тарихига оидлари ҳам бир талай. Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийларнинг «Зафарнома»си, Ибн Арабшоҳнинг «Ажойиб ул-макдур фи ахбори Таймур» («Темур ҳақидаги хабарларда тақдир ажойиботлари»), Ҳофизи Абронинг «Зубдат ут-таворих» («Тарихлар қаймоги»), Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъ ус-саъдайн ва мажмाъ ул-баҳрайн» («Икки саодатли юлдузнинг учрашув ўрни ва икки денгизнинг қўйилиш жойи»), Мир Ховандшоҳнинг «Равзат ус-сафо» («Поклик боғи»), Ҳондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр фи ахбор ва афрод ул-башар» («Инсон ҳарлари ва фардларида дўстнинг таржимаи ҳоли»), Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират аш-шуаро» («Шоирлар зикри») шулар жумласидан. Ана шу муборак манбалар шарофати туфайли Темур ва Темурийлар даври билан танишиб, бу даврни ўрганишга бел боғладим. Афсуски, айни куч-қувватга тўлган пайтларимиз таъқиблар замонига тўғри келиб қолди, бирон китоб ёзиш имконияти бўлмади. Шу ўринда бир муҳим гапни қайд этиб ўтмоқчиман.

1966 йили ёз кунларининг бирида Ўзбекистон Фанлар академияси «Фан» нашриётининг директори Юнус Юсупов чақиртириб қолди. Борсам, у ёлғиз эмас экан. Ҳузурида профессор Х. Иноятов билан академия бош илмий котибининг ўринбосари Кабир Комиловлар бор экан. Юнус aka мендан Амир Темур ҳақида тўрт-беш босма табоқ ҳажмида ўзбек ва рус тилларида китоб ёзилди беришимни илтимос қилди. Худо ҳаққи, суюниб кетдим ва бел боғлаб ишга киришдим. Хайрият, Темурга ҳам навбат келибди, деб қувондим. Астойдил ишладим ва бир йил деганда унинг ўзбекчасини ёзилди тамомладим. Бироқ 1967

Йилнинг куз пайтида бир куни кечқурун «Фан» нашриётининг бош муҳаррири ўринбосари Ҳабибулла Бектемиров бизнигига кириб келди. Бир фурсат у ёқбуёқдан сўзлашиб ўтирганимиздан кейин Ҳабибулла: «Бўрибой ака, сиз «Амир Темур» китобини ёзишдан фориг бўлдингиз. Бу юмушни катта домланинг ўзи бажарадиган бўлди», – деди. Ростини айтсам, бошида хафа бўлдим. Ҳабибулла кайфиятимни англаб, мени овунтириди: «Шундай бўлгани яхши, ака. Катта домланинг таги мустаҳкам, унга тегишимасалар керак. Сизнинг бўлса ҳеч кимингиз йўқ. Белингизни букиб кўйишлари мумкин». Афсуски, замон носоз экан. Иброҳим Мўминов Темур ҳақида икки босма табоқ ҳажмида бир рисола ёзиб, 1968 йили чоп эттириди. Лекин марксизм-ленинизм гоясининг бандалари ул улуғ зотнинг бошига кўп савдолар солишиди.

– Баъзан киши бир ишга қаттиқ киришиб кетса, тушларида ҳам ана шу ташвиш билан яшайди, дейишиади.

– Гапингиз тўғри. Амир Темур ҳақида ёзиш жараёнида менда ҳам шунаقا кайфият бўлди. Тўғрисини айтсам, асар устида ишлаган йилларим ётганда ҳам, турганда ҳам, юрганда ҳам шу ташвиш билан яшадим. Темур – улуғ, мураккаб шахс. Давр ҳам анча чигал ва зиддиятли. Буларнинг ҳаммасини қоғозга тушириш, воқеаларга тўғри ёндашиш, уни ҳаққоний акс эттириш осон иш эмас аслида. Мен кўпроқ шундан чўчиридим. Булар қўлимдан келармикин, бундай ишни уddeлай олармиканман, деган андиша бир зум хаёлимни тарк этгани йўқ. Шу саволлар баъзан ўйлантириб қўярди...

– Романда кўзлаган мақсадингизга тўла эришдингизми?

– Йўқ, албатта. Биринчидан, Ватикан ва Европа давлатларининг ташқи сиёсати очилмай қолди.

Ваҳоланки, Ватикан ва Европа давлатлари: Венеция, Испания, Франция ва Англия Амир Темур билан Боязид Йилдирим муносабатларида, хусусан, уларнинг уришиб қолишиларида катта роль ўйнадилар. Улар бу билан икки ютуқни қўлга киритдилар: биринчидан, Европанинг катта қисми қудратли турк армияси томонидан босиб олинишининг олдини олдилар; иккинчидан, Амир Темур билан Боязидни уриштириб қўйиб, икки қудратли турк давлатини кучсизлантиришга эришдилар. Бу икки омил эса Европа давлатларининг Шарқ мамлакатларига кириб олишига йўл очди. Масалани пухта ўрганиш керак эди. Хусусан, Темур билан Венеция, Испания, Франция, Англия подшоҳлари ўртасида олиб борилган ёзишмаларни кўриб чиқиш, ўша вақтларда Европада бу ҳақда битилган асарларнинг асосийлари, ҳеч бўлмагандаги Ж. Деловиланинг «Европа давлатларининг Туркияга қарши салб юришлари», Сильвестре де Сасининг «Мироншоҳнинг Франция ва христиан мамлакатлари подшоҳлари билан ёзишмалари» ҳақидаги асари, Марина Санудонининг «Венеция дожларининг ҳаёти», архиепископ Иоаннинг Темурнинг ҳаётига бағишлиланган муҳим китоблари билан батафсил танишиб чиқиш зарур эди. Иккинчидан, асарда баён этилган ҳамма воқеалар ҳам тўла очиб берилган деб айттолмайман. Кўпгина ҳодисалар, тарихий жараёнлар шунчаки қайд этиб ўтилган, холос.

– Китобхонлар бу муборак мавзуда яна қандай асарларингизни ўқишилари мумкин?

– Темур ва Темурийлар даври тарихи ва маданияти кўп минг йиллик ўтмишимиз шодасида қуёшдек порлаб турган дурдир. Бу дурнинг ҳали бирон қирраси тўла очилганича йўқ. Биз мазкур давр тарихини ўрганишга энди қўл уряпмиз. Тўғри, кей-

инги йилларда Темур ва Темурийлар ҳақида биринкита йирик асар яратилди. Мен бу ўринда изла-нувчан атоқли ёзувчимиз Пиримқул Қодировнинг Бобур ва шоҳ Акбар ҳақидаги «Юлдузли тунлар», «Ҳумоюн ва Акбар» романларини назарда тутаяпман. Ишончим комилки, бу ҳақда катта-катта китоблар, тадқиқотлар энди яратилади. Ўсиб келаётган истеъдодли ёшларимиздан умидим катта.

Ўзимга келсам, «Амир Темур» романининг тўлдирилган нашрини амалга оширсам, дейман. Муштарийларга, айниқса, ёшларга айтадиган битта гапим бор. Ўтмишда буюк мавқедаги давлатларимиз бўлган. Темур тузган буюк салтанат ҳам шулар жумласидандир. Ана шундай қиёфадаги улуғ давлатни, иншооллоҳ, сизлар қурасизлар. Бизлар эса унга фишт қўйиб кетяпмиз. Бу улуғ мақсадга, аввали, бирлик ва ҳамжиҳатлик билан эришиш мумкин. Уммондек теран ақл эгаси буюк бобокалонимиз Амир Темур шундай таъкидлаган эди: «Агар сизлар тарқоқ ҳолда бўлсаларингиз, душманларингиз худди ҳовузга шўнғигандек қон дарёларингизда сузадилар». Иттифоқликда гап кўп. «Агар фикрларингиз иттифоққа келиб, орзу-ҳавасингиз бир бўлса, – деб айтган эди бобомиз, – фарзандларингиз улғайиб, душманларингиз мағлуб бўладилар». Сўнgra эса мамлакат фаровонлиги ҳар бир кишининг ўз ўрнида ҳалол ва сидқидилдан тиришиб меҳнат қилишига боғлиқ.

«Бирон ишни қилишга қасд қилган бўлсанг, бутун зеҳнинг, вужудинг билан тиришиб, битирмагунча ундан қўл тортма», деб уқтирган ҳазрат Амир Темур. Шунингдек, мутелик, лоқайдлик, ҳасад ва маҳаллийчилик балосидан қутулишимиз керак. Маҳаллийчилик кайфияти кучайган пайтларда ўзгаларнинг асоратига тушиб қолганмиз. Лоқайдлик

эса охир-оқибат кишини иродасиз қилиб қўяди ва кулга айлантиради. Бунинг ўрнига мустақил фикрлашга ўрганишимиз, ўзлигимизни англашимиз зарур. Энг ёмони – ҳasad ёки, бошқача қилиб айтганда, ўзганинг ютуқ-муваффакиятларини кўролмаслик. Бу ёмон иллатдан қанча тез қутулсак, шунча яхши.

Яна бир гап: республикада сизларнинг ўқишлирингиз, билим асосларини ўрганишингиз учун барча шароитлар яратиб берилмоқда. Шунга яраша яхши ўқинг, кенг билимли бўлинг, илм-техника асосларини пухта эгалланг. Ҳаммамизнинг улуғ бобокалонимиз Амир Темур айтганлариdek: «Билаги зўр – бирни йиқар, билими зўр – мингни».

* * *

Одатда, йирик тарихий сиймолар ҳақида бир эмас, бир неча ўнлаб асарлар яратилади, зоро, уларнинг кўп қиррали фаолияти ана шундай эътиборга асос бўлади. Бироқ уларнинг қаторида саноқли на муналаргина муштариylар ёдида сақланади. Худди шунингдек, Соҳибқирон Амир Темур ҳақида ҳам тўла шаҳодат берадиган асарларнинг бири китобхонлар мулкига айланган бўлса, ажаб эмас.

1995 йил, декабрь.

ЎЗИНИ ИЗЛАЁТТАН ОҚСАРОЙ

Ҳар сафар Шаҳрисабзга борсам, қайси нуқтадан бўлмасин нигоҳларим билан Оқсаройни излайман. У баъзан дарахтлар, иморатлар панасида кўзга ташланмайди. Шундок қаршимда пайдо бўлиб қолганда эса беихтиёр бошим қуи эгилади. Менга унинг ҳозирги ҳолати қароқчилар қўлига тушиб, бор бисотидан айрилган кишини эслатади.

Тарих китобларида эса Оқсаройни тўлиб-тошиб таърифлашган. Соҳибқирон зафарли юришлари билан Чигатой улусини олдинги чегараларида бирлаштиргач, туғилган шаҳрида олий иморат қуришга фармон берди: «Бизнинг мазкур иморатимизда мингта хона бўлсин, уларнинг безатилиши бирбирига ўхшамасин. Баландлиги эса осмон гумбази билан рақобатлашсин...» Шундан кейин Самарқанду Бухоро, Балху Урганчдан, Бағдоду Шероздан энг яхши меъморлар тўпланди, жой танланиб, қурилиш бошланган. Унга 50 минг киши сафарбар этилди, Бадахшондан лаъл, Кобулистондан нефрит, Китобдан мармар келтирилди, саройни тиклаш учун 20 йилдан кўпроқ вақт талаб қилинди. У битгач, кўрганлар ҳали Шарқда бундай гўзал иморат бунёд этилмаганини эътироф этишди. Ҳа, буюк жаҳонгир волидаи муҳтарамалари Такинабегим Моҳ шарафиға тиклаган бино ўз таровати билан ягона эди.

Оқсаройни ўз кўзи билан кўрган испан сайёхи Руи Гонзалес уни ҳайрат билан таърифлайди. Ифодаларидан ўзи ҳам қониқмай: «Бу сарой шунчалик бетимсолки, уни батафсил акс эттириш учун айлануб кўришга бир ой ҳам етмайди. Оқсарой подшоҳ Темур ҳозиргacha қурдирган биноларнинг энг яхшисиdir», деб эътироф этади. Ундаги хоналар ва айвонлар бир-бирига ўхшамаганидек, ташқи кўриниши ҳам ўзига хос бўлган. Куръон оятлари жимжимадор нақш этилиб, такрорланмас санъат яратилган, бундан ташқари, «Султон Оллоҳнинг ердаги соясидир» деган гапнинг ҳар бир ҳарфи отдаги чавандознинг бўйича катталикда олтин суви билан ёзилган. Бу олий иморатнинг пештоқига эса машҳур «Куч-қудратимиз ва шон-шуҳратимизга шубҳалангандар иморатларимизга қарасинлар

(Ман шакка валоятина ва кароматина фа анзар ила иморатина)» деган ишончнома дарж этилган.

Кейинчалик олиб борилган археологик қазишмалар туфайли тагзаминнинг ўрганилиши саройнинг тўрт мажмуудан иборат бўлганини кўрсатмоқда: кириш қисми, девон, хосхоналар ва тантаналар зали.

Тепасида ҳовуз бўлган, унга Тахтиқорача довонидан қувурлар билан сув келтирилган, ҳовлида эса фаввора отилиб турган. Унинг ҳовузи ҳозир ҳам сақланиб қолган. Шу парчани кўриб ҳам Оқсаройнинг гўзаллигини тасаввур қилиш мумкин. Шитоб билан тепага отилиб турган фаввора камалак ҳосил қилишдан ташқари қуёш нурида деворлар акси билан қўшилишиб, бетимсол чирой кашф қилган. Ҳовуз ва фавворанинг сатҳи доим бир хил турган.

Ана шу кошона бошидан қанчалар сиру синоатларни ўтказиб, бизгача унинг кичкина бир қисми етиб келди. Уни тўпдан ўққа тутганлари, бузиб, ғишини олиш учун умумхалқ ҳашарлари уюштирганлари одамларнинг ёдида. Ҳатто деворларини безаб турган гулдор ғишtlар бошқа ёдгорликларни таъмирлаш учун атайлаб қўпориб олинган. Фақат дунёдаги маърифатпарвар кучларнинг саъйҳаракатлари билан Амир Темурнинг юрти сифатида Шаҳрисабз жаҳон сайёхлик тизимиға киритилгач, муносабат бироз ўзгарди.

Шубҳасиз, Оқсаройнинг ҳозирги юпун ҳолати ҳеч кимни бепарво қолдирмайди. Ҳар бир ватанпарвар киши унинг тикланишини, дастлабки ҳолига келтирилишини хоҳлайди. Бу – катта вазифа, келажакда уddeланиши мумкин бўлган юмуш. Ҳозир эса гап бошқа ёқда.

Боболаримиз бу олий иморатни барпо этишиди, неча йиллар у дилларни лол қилиб, дунёning мўъжизаларидан бири сифатида ўз бунёдкорлари ақлий тафаккурини кўз-кўз қилиб турди. Кеинин душманлар уни ғорат қилишди, одамзод бир гўзалликдан маҳрум бўлди. Биз эса худди ярадор қўшиқни тинглагандек, унинг қолдиқлари олдида мулзам бўлиб, бошимизни эгамиз. Бир-бирининг дийдоридан маҳрум бўлган икки пештоқ нажот кўзларини тикаётгандек, тобора йўқлик қаърига чўкаётгандек туюлади кишига.

Аслида ҳам менинг бу мулоҳазаларим соғинчли кўнгил ифодаси эмас, балки бор гап. Одамзод қўли билан вайрон этилган кошона қолдиқларини табиат ҳам аямай кемирмоқда. Бу ҳақда Халқаро муҳандислик академиясининг мухбир аъзоси, техника фанлари доктори, профессор Қобул Абдурашидов шундай дейди:

– Минг афсуски, биз энди эс-хушимизни таниб, ота-боболаримиздан қолган бебаҳо меросни қадрлай бошлаганимизда, қодир табиатнинг ўзи шафқатсиз ҳукмини аллақачон ўқиб қўйган экан. Табиат устидан қилинаётган ҳар бир тантана инсоният учун қанчалик қимматга тушаётганини ўтмиш меъморий обидаларимиз мисолида ҳам кўриш мумкин. Бугунги кунда архитектура санъатининг ноёб дурдоналари ҳисобланган тарихий ёдгорликлар емирилиш, ёрилиш, қулаш арафасида турибди. Оқсаной аркида геолог ва гидролог мутахассислар томонидан қазиштекшириш ишлари олиб борилганда, бу фикримизни далилловчи яна бир аччик ҳақиқатга дуч келдик. Маҳобатли Оқсаной қолдиқлари пойдеворига ер ости суви ниҳоятда яқинлашиб қолибди. Бундан 15 йил бурунги текшириш ишларида эса ер ости сувининг кўтарилиш хавфи ҳақида ҳеч қандай фикрлар юри-

тилмаганди. – Олим келтирган бошқа далиллар ҳам анча ташвишли: – Устига-устак сарой аркининг жанубий пештоқи кун сайин оғиб, нураб боряпти. Бизнинг кузатишларимиз тасдиқлайдики, пештоқнинг ёриғи 67 сантиметргача кенгайиб, 74 метр баландликдаги обида чўкиб, ўрилиб, ҳозир 38 метрга тушиб қолган.

– Демак, вазият тезда чоралар кўришни тақозо этади. Шу ўринда бу йилги юбилей муносабати билан олиб борилаётган таъмирлаш ишлари айни муддао бўляптими?

– Бундай ёндашув бир воқеани эсга солади, – дейди Қобул Абдурашидов сўзинидавомэттириб, – 70-йилларда Самарқанддаги Тиллакори мадрасасини таъмирлашга киришилди. Унинг гумбазини тиклаш учун катта маблағ, куч сарфланди, лекин кутилган натижага эришилмади. Аксинча, мадрасанинг чўкиши тезлашди. Негаки, обиданинг тарҳи, техник ҳолати, тебраниши ва юк кўтариш қуввати аниқланмасдан туриб, унинг тепасига қарийб 600 тоннагача темир-бетон ҳамда қурилиш ашёлари чиқарилганди. Бунинг қанчалик қимматга тушганини кўпчилик унуммаган бўлса керак.

Тошкент қурилиш-архитектура институти кафедра мудири, «Қурилишларнинг сейсмик бардошлилиги сифати ва уни оширишни ўрганиш» лабораториясининг мудири Қобул Абдурашидовнинг мулоҳазалари илмий изоҳланганлиги билан кишини ишонтиради. Олимнинг ташвиши ҳам бежиз эмас. Маълум бўлишича, республикамизда иншоотлар конструкцияси ва тархини ўрганиш, уларнинг «умрини узайтириш» муаммолари билан шуғулланувчи ўнлаб фан докторлари мавжуд экан. Бироқ уларнинг бошини қўшиб, илмий изланишла-

рини мувофиқлаштириб турувчи бирон марказ түзилмаган. Ҳолбуки, ҳудудида нодир тарихий обидалар сон-саноқсиз бўлган юртимизда мутахассис олимларнинг фикри жуда зарур.

Албатта, барча масалаларга янгича ёндашувлар қарор топаётган, тарихимизни ўрганишга жиддий киришилган шароитда баъзи ҳолатлартўғриланади, мақбул ечимларга келинади. Аммо вақт кутиб турмайди. Зудлик билан кўрилиши керак бўлган чораларни кечикириш қимматга тушиши мумкин. Шу ўринда сухбатдошимнинг Оқсаройни сақлаб қолиш билан боғлиқ, умуман, тиклаш-таъмирлаш ишларида нималарга эътибор бериш кераклиги ҳақидаги фикрлари билан қизиқдим.

– Аввало, палапартиш иш олиб бораётган таъмирлаш-тиклаш гурухлари фаолиятини бирнуқтага бирлаштириш тарафдориман, – дейди Қобул Абдурашидов. – Тўғри, бундай гурухлар озми-кўпми иш қиляпти. Уларнинг фидокорликларини ҳар жиҳатдан қадрласа арзиди, лекин масаланинг энг асосий томонига аҳамият беришмаяпти. Ҳар қандай тарихий ёдгорликни қайта таъмирлашдан олдин, албатта, унинг муҳандислик тарҳи, техник ҳолати, ёрилиш-оғиши тезлиги, юк кўтариш ва тебраниш кучи чуқур ўрганилиши зарур. Ана шундан сўнг қурилиш имкониятларидан келиб чиқиб, конструкцияни яратиш мумкин. Агар шундай қилинса, аминманки, саъй-ҳаракатлар зое кетмайди. Бунинг учун, назаримда, унча кўп маблағ ҳам, ишчи кучи ҳам сарф қилинмайди. Ҳаммаси илмий асосланган, пухта ўйланган режа бўйича силлиққина бажарилади.

Мамлакатимизда ёдгорликларнинг муҳандислик таҳлили, техник ҳолатини аниқлаш ва асбоблар би-

лан кузатиш оқибатида уларни сақлаб қолиш билан бирга олдиндан ички мустаҳкамлиги, иншоотнинг қаерида қандай «касал» борлигини башорат қилиш мумкин. Манбаларни чукур таҳлил қилиш, архив хужжатларини ўрганиш ҳамда архитектура ёдгорликларида олиб борилаётган кузатишлардан олингандан хулоса шундай: ёдгорликларнинг архитектура, археология, тарих, санъатшунослик соҳалари чукур ўрганилган бўлиб, конструктив ва муҳандислик масалалари ўрганилмаган. Ахир асосий юк кўтарувчи иншоотнинг мустаҳкамлиги, асрлар оша яшаси конструкциясига боғлиқ-ку!

Кобул Абдурашидов тиклаш-таъмирлаш ишларида ҳар бир ҳаракат чукур ўйланган, илмий асосланган бўлиши тарафдори. У халқаро анжуманларда фаол иштирок этиб, конструкция соҳасида йирик мутахассис саналган италиялик профессор Л. Кроче, профессор Мустафо Эрдин (Туркия), Алфео Тонеллотто (Франция) сингари ҳамкасларининг фикрлари билан танишиб, ёдгорликларни сақлаб қолиш чораларини изламоқда. Шунингдек, у Оқсанойни ҳозирги ҳолатида таъмирлаш юзасидан ўз дастури мавжудлигини маълум қилди. Бу дастур босқичмабосқичамалга ошириладиган мукаммал режабўлиб, арк пештоқининг офишини тўхтатибгина қолмай, унинг мустаҳкамлигини тиклаш чора-тадбирларини ҳам ўз ичига олади.

– «Оқсаной аркининг ёрилиб, оғиб бораётган 1300 тонналик қисмини тик турган 11000 тонналик асосий бўлагига қўшиб, маҳсус қотишмалар орқали беркитиб, пайвандлаб қўйиш, менинг назаримда, кўп куч ва меҳнат талаб қилмайди», – дейди Қобул Абдурашидов ишонч билан.

Албатта, бу фикрларга мутахассислар ўз муносабатини билдиради. Нима бўлганда ҳам аждодла-

римиздан қолган табаррук ёдгорлик боқий турса, деймиз. XX аср бошларида Ўзбекистон ҳудудида 40 мингдан ортиқ тарихий-меъморий обидалар бор экан, энди улар 10 мингтага тушиб қолибди. Шулардан атиги 434 таси ЮНЕСКО ҳисобида экан. Оқсарой – буюк бобокалонимиз шавкатининг меъморий ифодаси, шу азиз зот хотираси сингари абадий яшаб қолмоғи лозим.

1996 йил, февраль.

МАХСУС ҚОМУСГА ЭҲТИЁЖ БОР

Темур ва Темурийлар даврини ўрганиш юзасидан қилинаётган ишлар кундан-кунга янги-ча суръат касб этяпти. Албатта, ўтган вақтни қайтариб бўлмаганидек, ўтмишда рўй берган воқеа-ҳодисаларни бор бўй-басти билан тиклашнинг ҳам имкони йўқ. Бунинг бизга боғлиқ ва боғлиқ бўлмаган томонлари кўп. Масалан, Амир Темур ҳақидаги китобларда воқеаларнинг хилма-хил талқинларига дуч келамизки, бу ҳол Соҳибқироннинг таржимаи ҳоли, унинг авлод-аждодлари, тарихий шахслар, жуғрофий номлар талқинида жуда кўп учрайди. Ҳатто Амир Темур ҳаётидаги муҳим воқеалар изоҳида ҳам турли-туманлик мавжуд. Бу ҳолни табиий деб қараш мумкин. Аммо ҳақиқат мезони фақат битта, тарихий ҳодиса эса ана шу мезонга мос келиши шарт.

Масаланинг худди ана шу томонларини ҳисобга олган ҳолда буюк саркарда, илм-фан ва санъат ҳомийси Амир Темур ҳаётини тўла қамраб олган маълумотларга суюниб битилиши керак бўлган му-

каммал қомусий китобга эҳтиёж туғилаётганини таъкидлаш жоиз.

Турли манбаларни кўздан кечиришдан шундай фикрга келиш мумкинки, ҳали Амир Темурнинг тўла таржимаи ҳоли ёзилмаган. Тўғри, бобокалон ҳақида жуда кўп маълумотлар бизгача етиб келган, бироқ улар ҳар хил қўлёзма, босма китобларда сочилиб ётибди. Шунингдек, уларнинг ҳаммасини ҳақиқатга мос ва ишончли деб ҳам бўлмайди. Бу ўринда муаллифнинг шахсий муносабатига кўп нарса боғлик экани шак-шубҳасиз. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, ҳар қандай мафкурадан ҳоли туриб, қарийб 70 йиллик ҳаёт мазмунини бир ипга тизиш шарт. Бунда, эҳтимол, битта рақамнинг тўғрилигини тасдиқлаш учун ўнлаб китобларни титиш керакдир.

Соҳибқироннинг авлод-аждоди ва оиласи шашараси юзасидан ҳам баҳсли фикрлар билдирилмоқда. Жумладан, бир муаллиф Темур завжаси сифатида Яккабоғ бегининг қизи Норчучик оқани эсласа, бошқаси бу исмни ҳатто тилга олмайди. Ёки Соҳибқироннинг Музаффарийлар авлодига мансуб бўлган Шоҳ Мансурга муносабати, Тўхтамишхоннинг қисмати ёхуд олим Ибн Халдун билан мусоҳабалари ва бошқа ўринлар турли кўринишларда акс эттирилган. Буларга шунчаки бадиий тўқима деб қараш тўғри эмас, тарихий мавзудаги бадиийлик, ҳаёт ҳақиқатини ўзгартириб акс эттириш ижод одобига зид ҳолат экани хусусида, умуман, тарихий асарда тўқиманинг меъёри тўғрисида олимлар жуда кўп ёзишган. Уларда юқоридаги ўхшаш ҳолатлар инкор этилган.

Қомуснинг ушбу бўлимида Темур ва Темурийлар шажараси шу кунгача изчил акс этса, нур устига аъло нур бўларди.

Маълумки, буюк бобокалонимизнинг шавкатли ҳаёти жуда кўплаб тарихий шахслар даврасида кечди. Булар «Тузук»ларда таърифланган 12 тоифа вакиллари – амирлар, баҳодирлар, олимлар, элчилар, сарой аъёнлари, оддий халқ вакиллари эди. Олайлик, амир Ҳожи Сайфуддин ёки Шайх Нуриддин, Жоку барлос ёки Бердигек ҳаётнинг аччик-чучукларини жаҳонгир билан дастлабки дақиқаларданоқ бирга totishi. Улар турли дарражада Темурнинг эъзозига сазовор бўлдилар, меҳрини қозондилар, маслаҳатлар бердилар – улуғ салтанатнинг узоқ йиллар пойдор бўлишига ҳисса кўшдилар. Уларнинг ҳар бирининг қаҳрамонлиги алоҳида асарларга мавзу бўлиши мумкин, лекин улуғ тўй муносабати билан исмлари ва қисқача маълумотни бугунги авлод билиб қўйса, бу ўтмиш ҳақидаги тасаввурларимизнинг янада бойишига хизмат қиласди.

Ўша давр ўлчовлари билан баҳолаганда, жаҳонгир Амир Темур кўплаб давлатни бир туғ остига бирлаштириди. Бу улкан салтанат Осиё, Европа, Африка қитъасининг поёнсиз худудларида ястаниб ётарди. Гарчи дарёлар, тоғлар ўз жойида собит турган бўлса-да, давр ўтиши билан жой номлари, чегаралар бир неча марта ўзгарди. Олти асрлик муддат давомида мамлакатлар, шаҳарлар, қалъа-ю қўрғонлар янги-янги тарих билан бойиди. Бу ўзгаришларни бобокалоннинг зафарли юришлари билан боғлаб изоҳлаш, шарҳ битиш, ўша вақт ва ҳозирги кунлардаги хариталарни илова қилиш мавҳум тасаввурни ойдинлаштиради, шу билан бирга бугунги тарихий жараёнларни тушунишга хизмат қиласди. Қолаверса, бу тайёр илмнинг ўзи.

Шубҳасиз, Амир Темур ва унинг авлодлари фолияти шулар билангина чегараланмайди, бу ум-

моннинг уфқи ниҳоятда кенг. Ҳеч бўлмаганда яна асосий тарихий воқеалар (масалан, «Лой жанги», «Мордин қалъасининг олиниши»), ҳарбий юришлар (уч йиллик, беш йиллик, етти йиллик), ўша даврда барпо қилинган боғлар, иншоотлар, олий бинолар ҳақидаги маълумотлар ҳам ҳаммани қизиқтиради. Ибн Арабшоҳ китобида Темур саройидаги мусиқашунослар, фикҳ олимлари, мунажжимлар ҳақида жуда аниқ ва қизиқарли фикрлар билдирилади. Булар ҳам бир ипга тизилиши лозим. Ёки Темур ва Темурийлар ҳақидаги асарлар библиографияси, бу соҳа билан шуғулланган олимлар ҳаётининг ўзи катта бир мавзу. Хуллас, қомусда Амир Темур фаолиятининг барча йўналишлари қамраб олиниши керак.

Албатта, мулоҳаза тариқасидаги бу фикрларни рўёбга чиқариш бирданига бўлмайди. Аслида эса бу юмушни уддалаш учун маънавий асосга та-
мал тоши аллақачон қўйилган. Шунингдек, етарли илмий, техник, полиграфик ва аскотадиган бошқа салоҳиятлар мавжуд. Қомусни бир жамоага уюшган, забардаст олимлардан тузилган маҳсус таҳририят нашрга тайёрлаши мумкин. Мабодо, бунга эришилса, халқимиз маънавий хазинаси яна бир нодир бойлик билан тўлган бўларди.

* * *

Академик Бўрибой Аҳмедов Фикри: – Қомус нашр этишнинг ўзига хос нозик ва масъулиятили жиҳатлари кўп. Танланган соҳа ёки мавзу юза-
сидан маълумотлар ҳаммага тушунарли тилда, лўнда ва мукаммал баён қилинган бундай китоб-
лар кўпчиликнинг, асосан, олимлар жамоасининг меҳнат маҳсулидир. Қомуслар шартли равишда «Кат-

та», «Кичик» турларга бўлинган, алоҳида йўналишда (масалан, уй-рўзгор ёки бола тарбияси бўйича), шунингдек, маълум фан соҳалари (табобат, адабиёт-шунослик), шаҳарлар тарихи юзасидан чоп этилган. Комусчилик фаолиятининг маълум йўналишини ҳам ташкил этган илм ахлиниң шундай вакиллари борки, улар бутун умрини шу соҳага бағишлаган. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда Брокгауз – Ефрон тузган мукаммал луғат фидойиликнинг намунаси, дейиш мумкин.

Ўзбекистонда ҳам қомус нашр этиш борасида етарлича тажриба тўпланган. 14 жилдан иборат «Ўзбек совет энциклопедияси» ва алоҳида фан соҳалари юзасидан чиқарилган луғатлар ана шу тажриба маҳсулидир. Тўғри, Соҳибқирон Амир Темур ҳазратларининг ҳаёти ва фаолиятини оммавий ўрганиш ва бу маълумотларни халққа етказиш ҳар томонлама ишончли ва мукаммал манба бўлишини тақозо этади. Аслида ҳам Темур ва Темурийлар даври ҳақида салмоқли қомусий асарлар яратиш ҳам фарз, ҳам қарз. Мабодо, мазкур мавзуда маҳсус қомус тартиб берилса, бу маданий ҳаётимизда улкан воқеа бўларди. Негаки, дунёда бу зоти шарифдек кенг кўламли тарихий шахс ўтмаганидек, ҳозирча алоҳида сиймо фаолияти юзасидан қомус тузиш ҳам кам учрайди. Агар бу юмуш уddeланса ва унинг бошқа тилларга таржимаси ҳам таъминланса, халқимизнинг ҳозирги даврдаги салоҳиятининг яна бир намунаси, бой тарихий меросга дахлдорлигининг амалий исботи сифатида эътироф этилиши шубҳасиз.

Бу салмоқли ишга фаннинг барча соҳа мутахассисларини жалб этиш лозим. Олайлик, қарийб беш аср ер юзида барқарор яшаб турган салтанатда таъ-

лим қай тартибда йўлга қўйилгани ёки солиқ тизими каби давлатни бошқаришнинг энг кичик унсурлари ҳақида маълумот беришга тўғри келади. Ёхуд нашрнинг ҳаммага бир хил тушунарли бўлиши, фактларнинг ниҳоятда тўғрилиги ва бошқа талаблар ҳам анчагина масъулият юклайди. Албатта, бундай кенг кўламли юмушни тезда охирига етказиш қийин, бироқ бу хайрли иш «Амир Темур йили»да бошланса, яқин икки-уч йилда поёнига этиши мумкин.

Олимларимизнинг илмий салоҳияти, тўпланган тажриба, техник жиҳатлар бўйича етарли базамиз мавжудлиги «Соҳибқирон Амир Темур қомуси»ни тузиб, нашр этиш имконини беради.

1996 йил, май

ҚАЛБ ВА ҚАНОТЛАР

Туронзамин бағридан кўплаб буюк зотлар етишиб чиққан. Хусусан, Султон Жалолиддин ва Амир Темур ҳақида ўйлаганда, кишининг кўз олдидан ҳаётнинг турли ҳикматлари кинолентадай ўтаверади. Зоро, бу икки инсон таржимаи ҳолида тирикликнинг жами синоатлари, одам боласи кечириши мумкин бўлган барча кушойиш ва оройишлар, табиатда мавжуд, илмий тилда *Homo sapiens* деб аталувчи энг мукаммал икки оёқли жонзотнинг нималарга чидаши-ю, нималарга қодирлиги, хуллас, ер юлдузининг ноль нуктасидан чексизликкача бўлган ўлчами мужассамлашган, десак, хато бўлмайди. Шубҳасиз, бундай теран мазмунни, худди таёқнинг икки учини бир қўлда ушлаб бўлмаганидек, ягона қамровда тутиб бўлмайди. Бинобарин, аслида ҳам шундай, бу икки шавкатли аждодимиз ҳақида неча юз йиллардан бўён неча юз саҳифали тарихлар ёзиб келинмоқда. Бизнинг бу саъй-ҳаракатимиз эса Турон осмонининг мазкур икки ёруғ юлдузини ёнма-ён тасаввур қилиб, улар ҳаётидаги муштарак жиҳатларни таққослаб, шу орқали зеҳнимизни ёритиш, унутилаёзган ва ҳамон губорлардан тўлиқ покланмаган қадриятларимизни ёдга олиб, бугун дунёга «Мустақил Ўзбекистон» номи билан дадил танилаётган юртнинг ўтмиши ҳам, тарихи ҳам, демак, келажаги ҳам ягоналиги, яхлитлигини яна бир бора эсга солишдир. Озод юртимиз туғросида акс этган Хумо тимсоли эртаклардаги афсонавий қушдан олинмаган, балки унинг қалби, ўнг ва чап

қанотлари аждодлар тарихининг чиғириқдан ўтган чўнг мазмунини ифодалаб турибди.

Гўдакликдаги номлари Жалолиддин (бобоси Жалолиддин Отсиз шарафига) ва Темур (Куръони каримдаги «Мулк» сураси, 16-оятдан) бўлган боболаримизнинг туғилиш санасида 139 йил фарқ бор. Жалолиддин Урганчда дунёга келди, унинг отаси Аловиддин Муҳаммад 1077 йилдан ҳукмдорлик қилиб келаётган Хоразмшоҳларнинг еттинчи вакили эди. Онаси Ойчечак қайнатаси, ўша пайтда тахт соҳиби (1193–1200 йиллар) Аловиддин Текиш истагига мос равишда тўнгич набирани ҳадя этганди. Шаҳрисабзда таваллуд топган Темурнинг отаси Муҳаммад Тарагай улуснинг обрўли бекларидан бўлиб, диндор ва маърифатли киши эди. Онаси Такина хотун Бухоро шариат қозиси Убайдуллоҳ Маҳмуд ал-Маҳбубийнинг қизи эди. Жалолиддиннинг туғилишини табриклаб, шайх Нажмиддин Кубро дуолар қилган бўлса, Темурга шайх Шамсиддин Кулол исм қўйиб, ёруғ иқбол тилаганди.

Даврининг нуфузли, баланд мартабали оиласларида кўз очган шаҳзода ва бекзода болалик ва ўсмирилик йилларини тўқис муҳитда ўтказганлари, замонасининг таниқли кишиларидан сабоқ олиб, ҳарб илмида ҳам, маърифатда ҳам баркамол даражага етганлари тарих китобларида ишончли қайд этилган. Улар тийнатидаги жисмоний устунлик қилич чопиш, найза улоқтириш, мерганлик сингари жанговар машғулотларда тенгсиз бўлишларини таъминлаган, уларнинг зуваласида аввалбошиданоқ буюк саркардалик салоҳияти камол топаётган эди. Ишончли манбаларда Жалолиддин ҳам, Темурбек ҳам икки қўлда икки қилич билан баравар чопишгани, бундай маҳорат камдан-кам ҳарбийларга насиб этиши таъкидлаб ўтилган.

Улар улғайиб, сафга киргач, замоннинг оғриқли саволларига рўпара келдилар. Бири издиҳом (бу шароитни юмшоққина қилиб «маърака» ҳам деб аташ мумкин)нинг бошида турди ва, ниҳоят, кейингиси босиб келган тун зулматини парчалаб, ватанин озодликка олиб чиқди – Султон Жалолиддин бошлаган оламшумул юмушни Амир Темур охирига етказди.

Султон Жалолиддин тарих саҳнасига чиққанда шарқдан қўзғалган бало чумоли галаларидек Хоразмшоҳлар салтанатини пайҳон қилиб келар, бу бухронни тўхтатадиган куч майдонда йўқ, шоншухратдан боши айланган ҳукмдорлар жиловни кўлдан қочирган эди. Жалолиддин тақдирнинг барча зарбаларига чидаб, ҳам ички ёв билан, ҳам ташқи душман билан муросасиз курашди. Босқинчиларга қарши муҳорибасининг гэнгчўққиси ва шафқатсизи – Синд дарёсининг Нилоб кечуви яқинида толеъ унга бир кулиб боққанди. Жасорат билан душманнинг темирдан ҳам мустаҳкам мудофаасини ёриб борди, Чингизхонга қилич сирпаб, белига арқон ташлаб, судраб жўнади. Фақат қисмат қиличи арқонни кесиб юборди, Чингизхон омон қолди. Лекин зангар ғолиб бўлгач, шафқатсиз қасос олди...

Амир Темур камолга етган паллада Чингизийлар авлодидан бошликлар ўзгарган, бироқ зулм, истибдод бурунгидай қолган, балки баттар кучайган эди. Ўша пайтда Мовароуннахри идора қилиб турган Туғлук Темур Чигатой улусини бошқарган Чингизхоннинг олтинчи авлоди эди. Темур вазиятни чамалаб, фурсат келишини кутиб, унинг хизматига боради. Худди шу йили у Жалолиддин сўнгги бор Чингизхон билан тўқнашган ва дарёдан ўтиб кетган ёшда эди. Тарихдаги эврилишни қарангки, ёвга қарши бир қасоскор ўйиндан чиқди ва орадан 139 йил ўтиб, ўша ёшда яна ўша завол топган

мақсадини байроқ қилиб, қасос ўти билан пайдо бўлди. Бу тасодифларда қандайдир ички мантиқ борга ўхшайди ва у ўз ҳақиқати билан Султон Жалолиддин ва Амир Темурнинг ягона воқелик эканини, ягона халқ армонларининг ибтидоси ва интиҳоси – зулмга қарши курашнинг бошланиши ва охирга етказилишидаги икки нуқталигини тасдиқлаб турибди. Ҳақиқатан, Соҳибқирон Амир Темур салтанатининг юзага келиши қоронгулик тугаб, ёруғлик бошлангани аломати эди. Султон Жалолиддин ва фот этганига 139 йил тўлгач, Амир Темур унинг орзусини рўёбга чиқарди. Мовароуннаҳрда туркийлар давлатини тиклади (1370 йил).

Соҳибқирон Амир Темур, кейинчалик Темурийлар ҳукмронлиги даври миллатнинг, ватанинг барча орзулари амалга ошган йиллар бўлганини бугунги хulosалар ҳам тасдиқлайди. Шунингдек, бу давр мўғуллар истилоси туфайли узилиб қолган ва яна тикланган (буғунги истилоҳ билан айтганда) ўзбек давлатчилигининг қад ростлаши ва изчил давом этиши даври бўлди. Амир Темур бир пайтлар Хоразмшоҳларнинг ҳам пойтахти бўлган Самарқандни ўз давлатининг маркази сифатида танлади. Соҳибқирон салтанати даврида Хоразм воҳасининг мавқеи юксалди, юрт обод бўлиб, гуллаб яшнади. Амир Темурнинг бу ҳудудга алоҳида эътиборини шундан ҳам билса бўладики, Хоразм тўғридан-тўғри марказий бошқарувга қараган ва хазинадан маблағ ажратилганда пойтахт билан teng мавқеда турган. Хоразм маликаси Хонзодахонимнинг тўнгич келин сифатида танланишида ҳам айрича меҳр уфуриб турибди.

Айни шу ўринда фикрдаги бир стереотипга муносабат билдириб кетишга тўғри келади. Кўпчилик Амир Темур Кўҳна Урганч қалъасини вайрон

қилган, деган фикрга ортиқча урғу беради. Бугунги маълумот даражасида мазкур қарашга батафсил изоҳ бериш мумкин (негаки, тарихимизда оқ доғлар бўлмаслиги лозим)!

Маълумки, Амир Темур Самарқанд тахтига ўтирганда Хоразмда Сўфийлар авлоди ҳукмронлик қиласарди. Улар мўғулларни Худосидек кўрар, уларга сажда қиласарди. Шу кайфият таъсирида кўп қутқуларни юзага келтирдилар, Амир Темур беш марта Хоразмга келиб, музокаралар олиб борди, лекин улар бузғунчиликларни авж олдиравердилар. Ана шундай шароитда қатъий чора кўрмасликнинг иложи йўқ эди. Қолаверса, Кўхна Урганч қалъасининг бузилиши Соҳибқироннинг суронли юришлари масштабига солиб кўрилса, оддий воқеа бўлиб қолади. 1367 йилда Қарши, 1370 йилда Балх қалъаларига ҳам ҳарбий мақсад нуқтаи назаридан зарба урилган эди. Кўхна Урганч қалъаси орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, ахвол ўнглангач, олдингисидан ҳам баланд ва мустаҳкам қилиб қайта тикланган. Бу воқеага урғу бериб кўпиртирилишининг сабабини қидириб, узоққа бориб ўтириш шарт эмас. Бу иғвони шўро мафкурачилари ўйлаб топган ва халқни бўлиб ташлашнинг бир усули сифатида қўллаган. Аслида ким Султон Жалолиддинни ҳурмат қилса, Амир Темурни ҳам яхши кўради, негаки, бу икки улуғ зот бир-бирини тўлдирадиган, бир-биридан ажралмайдиган ҳодисадир.

Ҳақиқатан, қарийб бир ярим аср давом этган мўғиллар истилоси ва босқинчиларга қарши эрк кураши тарихини чамалаб кўрсак, йўллар бир неча жойда кесишганини, лашкар бир кўприкдан бир неча марта ўтганини ҳис қилиш қийин эмас. Чунки топталган замин нажот кутар, унинг шер йигитлари майдонда от суриб, истибдоддан қутилиш йўлини

излашарди. Гүёки улкан саҳнада ҳарбий ҳаракатлар давом этар, саҳна кўринишлари, томоша иштирокчилари ўзгариб турса-да, моҳият битта эди: ватан озодлиги! Демак, ўз-ўзидан воқеаларнинг такрорланиши кузатилади. Султон Жалолиддиннинг изи қолган манзиллардан эрк истагида ёниб Амир Темур ҳам ўтган.

Мана, бир мисол.

Амир Темур Хиндистон сафари давомида (1398 йил) Синд дарёси қирғоқларига яқинлашиб боради. Бу ҳақда тарихчи Шарафуддин Али Яздий шундай ёзади: «Соҳибқирон... Бонудин кўчуб, жумъа куни муҳаррам ойининг саккизинда (20.09.) Синд суйига етиб тушди. Ва ўшул ердаким, Султон Жалолиддин Хоразмшоҳ Чингиздин қочибўзинисувгаташлаберди, Чингизхон сувдин ўтмай қайтди, Соҳибқироннинг чодирини анда тиктилар». Бу жой ўша таҳликали 1221 йил 23 ноябрь куни Чингизхон аскарлари Жалолиддинга етиб олган ва муросасиз жанг бўлган Нилоб кечуви эди. Шу жойда уч кун ҳаёт-мамот кураши давом этади, кучлар teng бўлмаган жангда Жалолиддин қўлга тушмай, дарёдан ўтиб кетади. Бу музaffer тарих, Чингизхондай тошюрак инсонни ҳам ҳайратга солган жасорат Амир Темурга маълум бўлмаслиги мумкин эмас эди. Узоқ аждоди, қолаверса, салафи (маслаги бир ўтмишдоши)нинг тақдирида ўчмас нуқта бўлиб қолган қирғоққа яқинлашар экан, Соҳибқирон бобомиз қандай кайфиятни кечирган, билмадик, лекин шу ўринда ўз дастхатини қолдиришга аҳд қилганини тарихчи шундай ифодалайди: «Ва ҳукм бўлдиким, «Синд суйига кўфрук боғласунлар!» Бу қарор Жалолиддинга нажот берган сўқмоқдан авлодларга кенг йўл очилгани таъминланганига ишора эмасми?! «Ҳукм била Соҳибқироннинг

черики икки кунда кўфрук боғладилар». Лашкарга яна икки кун дам берилади, албатта, хотирлаш тадбирлари ўтказилгандир ва Соҳибқирон шу ерда бир қанча элчиларни қабул қиласди. 24 сентябрда янги кўприкдан ўтиб, лашкар чўлга етиб боради. «Ва ул чўл асру йироқ чўл турур ва ани Жалолий чўли дерлар, ул сабабдинким, Султон Жалолиддин Хоразмшоҳ Чингизхондин қутилиб, сувдин кечиб, бу чўлга кириб халос бўлди», деб ёзилади Муҳаммад Али Бухорий таржима қилган «Зафарнома»да. Шунингдек, ҳазрат Соҳибқирон Ҳиндистондан қайтишда ҳам бу жойда тўхтаб (1399 йил 10 март), ўз ҳурматини изҳор этади: «Соҳибқирон келиб, кўфрукдин ўтуб, тушгача анда тушуб ўлтурди».

Неча юз йиллар олдин воқе бўлган бу саъй-ҳаракатлар орадаги вақт масофасини енгиб, бизга сассиз-садосиз гўзал тарихни сўзлайди. Табиатида қаҳрамонлик ва жасоратни қадрлаш ҳисси бўлган, ўзи ҳам қаҳрамонлик ва жасоратда тенгсиз зот умрнинг шиддатли лаҳзаларига гувоҳ бўлган заминда туриб, балки ўтган кунларни, озодликнинг мashaққатли йўлларини кўз олдидан ўтказгандир, балки ўз аждодининг аянчли қисматини эслаб, умр мазмунини тарозига қўйгандир, бироқ бир нарса аниқки, ўша лаҳзаларда Соҳибқироннинг тафаккурида ва тасаввuriда Жалолиддин тимсоли пайдо бўлган, у билан хаёлан учрашган, балки бу дийдорлашув ўзаро розиризолик кайфиятида ўтгандир, балки Султон ўз ҳалафи (ўринбосар авлоди) Амирга Турон заминининг шуҳратини янада юксалтириш йўлида истакларини изҳор қилгандир... Нима бўлганда ҳам шундай руҳдаги мулоқот бўлиб ўтганига кишининг ишонгиси келади. Зоро, Амир Темур тузган салтанат теран илдизга асосланган эди, унда Тўмарис, Широқ, Спитамен, Муқанна

сингари Туронзамииннинг шерюрак баҳодирлари орзу қилган эрк ва озодлик рухи мужассам эди. Ана шундай рух амалда пароканда бўлиб кетган давлатнинг тимсолига айланган Султон Жалолиддинга ўн йиллар давомида куч бериб турди ва у озодлик йўлида сўнгги нафасигача курашди. У 33 йил умр қўрди. Ўз мақсади йўлида қаттиқ жидду жаҳд қилган бўлса-да, унга толеъ кулиб бокмади. Балки Салжуқийлар билан зиддияти, ўз қондошлари билан тил топиша олмагани уни номурод этгандир. Соҳибқирон Амир Темур эса бу таҳликали кунларга чек қўя олди. Ватанин озод этиб, унда 35 йил музafferона хукмронлик қилди, шу даврда 27 мамлакатни бирлаштириб, улкан салтанат яратди. Бобомиз асослаган давлат қарийб олти аср тарих саҳнасида сабит турди...

Ҳа, Синд дарёси, ундаги Нилоб кечуви (гузари) икки буюк саркарданинг мангу хотирасига ўхшайди. Кейинчалик бу йўллардан Заҳириддин Муҳаммад Бобур юрди.

Инсон болаларига кўпда насиб этавермайдиган фазилат эгаси – Эрк ва Озодликка қалби ташна бўлган Бобур ўз истаги йўлида «Ҳинд сари юзланар» экан, бу юртнинг қай бир гўшаларида ёвқур ватандошларининг изи қолганини биларди. Ўзининг машҳур асари – «Бобурнома»да турли муносабат билан Синд дарёси (суйи)ни 15 ўринда қайд этиб ўтади: «Синд суйининг уч гузаридан ўтиб, бу йўллар била келурлар. Нилоб гузаридин ўтганлар», «Синд суйини ёқалаб, сув қуига боқа кўчулди», «Қобул суви била Синд сувининг қотилишидин қуириқ кўхна Нилобдин юққорроқ...», «Карк... Синд суви жангларида... қалин бўлур» каби ва бир рубоий:

Юз шукр де, Бобурки, кариму ғаффор
Берди сенга Синду Хинду мулки бисёр.

*Иссиқлиғига гар санга йўқтур тоқат,
Совуқ юзини кўрай десанг Газни бор.*

Ҳам шукрона, ҳам изтироб ифодаланган бу ру-
бой Бобурнинг Ватан соғинчи ила ёзилган дардли
шеърларидан бир намуна, Бобур ўз ижоди, ватан-
парварлиги билан халқимизники, озод юртимиз-
никидир. Бу ҳуқуқни бизга аждодларимиз минг
йиллар оша орзу қилиб келган Мустақиллик хат-
лаб берди. Истиқлол кўплаб қадриятлар қатори
халқимизнинг буюк фарзандлари қадрини жойига
қўйди. Агар бир замонлар уларнинг номини тил-
га олиш ҳам тақиқланган бўлса, мустақил юртда
уларга муҳташам ҳайкаллар тикланди. Юртбо-
шимизнинг ташаббуси билан Жалолиддин Ман-
губерди таваллудининг 800 йиллиги, Амир Темур
таваллудининг 660 йиллиги, Бобур Мирзо тавал-
лудининг 510 йиллиги халқаро доирада кенг ни-
шонланди.

Ватан озодлигидек буюк ҳикмат кўплаб шараф-
ли аждодларимиз қатори тақдири бир-бирига анча
ўхшаб кетадиган бу уч нафар бобомизнинг бошини
ҳам бир жойга қовуштирди. Яна уларнинг чамбарчас
барҳаёт руҳи озод юртимиз худудларини ҳам ягона
жисм сингари бирлаштириб турганга ўхшайди: агар
Жалолиддин Мангуберди ғарбий худудларимиз
рамзи бўлса, Бобур Мирзо шахсида шарқий вило-
ятларимиз мужассамлашган, Соҳибқирон Амир Те-
мур эса бу яхлит асарнинг қалбини ташкил этади.

Мустақил юртимиз гербida Хумо қуши акс
этган. Бу жуда чуқур маънога эга. Агар мен рас-
сом бўлсайдим, шундай бир улкан полотно ярат-
ган бўлардим. Унда Хумо қуши тасвири узоқдан
кўриниб турар, унинг бағрида – бир қанотида Сул-
тон Жалолиддин, иккинчи қанотида Заҳириддин

Муҳаммад Бобур ва, албатта, ўртада Соҳибқирон Амир Темур жой оларди. Ва, шубҳасиз, бу манзарани мустақил юртимиз – Ўзбекистон харитаси безаб турарди. Эҳтимол, бу сурат тарих, бугун ва кела-жакнинг энг мукаммал ифодаси бўларди.

2008 йил, март-апрель.

ИККИ КЎЗГУ

1. СОҲИБҚИРОН ШАРАФЛАГАН ШАҲАР

Тарихда буюк ҳақиқатлар ёнма-ён яшайди. Бугун дунё нигоҳида турган азим Тошкентнинг ўтмишини кўз олдимиизга келтирсак, унда Соҳибқирон Амир Темур таржимаи ҳоли билан вобаста кўплаб ўринларга гувоҳ бўламиз. Азалдан, инчунин, XIV – XV асрларда ҳам Мовароуннаҳр ҳаётида муҳим стратегик нуқта бўлиб келган Чоч – Шош – Тошкент билан мустақил давлат тузиш йўлида ўн йиллар жадал курашган саркарда, худди шунингдек, босқинчиларни бартараф этиб, ҳалқнинг қаддини кўтарган, жаҳондорлик фаолиятини давом эттириб, ер юзининг 27 мамлакатини бир байроқ остида бирлаштирган буюк давлат арбоби фаолияти билан муҳим карвон йўллари чорраҳасида жойлашган, замонавий тамаддун унсурларини бутун бўй-басти билан ўзида мужассамлаштирган йирик мегаполис тараққиётини бир-биридан ажратиб, тасаввур қилиш мантиқсизлик бўларди. Амир Темур турли вазият ва сабаблар тазиики, баъзан кўнгил хоҳиши билан бу табаррук оstonани кўп бора тавоф қилган. Дунё чопқини ҳатто икки қондош ўртасига ғулу солганда, уни тушунадиган ва қўллаб-қувватлайдиган жўмард шу заминдан топилди. Ҳарбий сало-

ҳиятини намойиш этишни вазият тақозо қилган шароитда унинг кенгликлари навқирон лашкарбoshiга муҳориба майдони бўлди. Жони оғриб, сиҳати ёмонлашганда унинг нажоткор фуқароси заҳмига малҳам қўйди. Йил фаслларини азбаройи тароватидан тўйиброқ баҳраманд бўлиш учун унинг бағрида ойларни ўтказди. Қудрати кўхна олами ни лол қолдириб, унинг тинчликбахш ташрифини дунёнинг қай бир безовта нуқтаси кутаётганида, шаҳарнинг сарҳадларида юз минглаб мукаммал қуролланган лашкарни тўплаб, ҳаёт-мамот курашига отланди. Хуллас, шундай таъбир қилиш мумкинки, Соҳибқирон улуғ мақсадларни юрагида жойлаган шижаатли йигит бўлса, Тошкент унга камол тилаб дуо қилган мўътабар пирлардан бири эди.

Бобокалонимиз шонли ҳаётининг кўплаб нурафшон лаҳзалари Ўзбекистоннинг бугунги шавкатли пойтахти билан боғлиқлигини ўша замон муаррихлари ҳам, кейинги давр тадқиқотчилар ҳам кўп ва хўб таъкидлаганлар. Эндиликда муаззам Шарқда ўз салоҳияти билан алоҳида балқиб турган шаҳарнинг 2200 ёши халқаро миқёсда кенг нишонланадиган паллада тарихнинг бу табаррук лаҳзаларини ёдлаб ўтиш фойдадан холи бўлмайди.

Бугунги замондошларимиз илк бора Тошкентни қай йўсин тавоф қилганларини кундаликларида батафсил қайд этиб қўйгандирлар, бироқ Соҳибқироннинг биринчи марта бу заминга қачон қадам босганини аниқайтиш, ҳатто башорат қилиш қийин. Шуниси маълумки, Мовароуннаҳр ҳудуди бир неча бекликларга бўлинниб кетган ўша пайларда 24 ёшли навқирон йигит ўз мақсади йўлида Тошкент ҳокими Хизр ясовурийни ҳамкорликка чақирган, уларнинг бирлашган қўшини Амударёдан ўтиб, Ҳусайн (Темурбекнинг қайнағаси)га ёрдамга

борган эди. Мақсад ҳосил бўлгач, сафардан қайтиб, ҳам биринчи зафар, ҳам тошкентлик меҳмон шара-фига Кешяқинидаги Улуғмайдон деган жойда (хозир Ҳожимайдон қишлоғи бор) зиёфат уюштирилган-ди. Албатта, бу ҳамкорлик бирдан юзага келмаган, шунгача Темурбек Хизр ясовурий, демак, Тошкент билан ҳам яқиндан танишишга улгурган, деб тах-минлаш мумкин. Икки бекнинг бундай ҳамкор-лиги кейинроқ ҳокимият васвасаси душманга ай-лантирган амаки – Ҳожи барлоснинг қаршилигини бартараф этишда ҳам асқотади. Қийин шароитда «Туғишгандан тутинган афзал» деган ақида исбо-тини топади.

Замон бевафо, тож-тахт муаллақ эди. Бугунги дўстнинг бир думалаб душманга айланиб қолиши ҳеч нарса эмас эди олатасир дунёда. Ана шундай қийин ва бетайин шароитда Темурбек нажот изларди. Бу пайтда мўғиллар хавфи ҳали батамом бар-тараф бўлмаган, фақат ички низоларнинг авж ол-ганлиги туфайли чингизий ҳукмдорларнинг боши гангиб қолганди. Нихоят, ўн йилдан ошган осойиш-талик даври тугайди ва 1361 йил баҳорида Туғлук Темур Мовароуннаҳрга юзланади. Энди вазият ўзгарган, майдонга янги кучлар чиққан эди. Жум-ладан, маҳаллий беклар ўртасида яхшигина мавқе қозонишга улгурган Темурбек билан ҳам мўғуллар ҳисоблашишга мажбур бўладилар ва униси поҳсолор (қўшин бошлиғи) лавозимига тайинлайдилар.

Орадан уч йилдан кўпроқ вақт ўтади. Бекарор дунё яна баттар ўзгаради. Ички аҳвол мўғул ҳукмдорларни яна қайтиб кетишга мажбур қилган, бу ёқда эса икки қўчкор – Темурбек ва Ҳусайннинг боши бир қозонга қайнамай, амалда икки ҳо-кимииятчилик юзага келган эди. Рамзий чегара – Амударё. Ана шундай шароитда 1364 йил қишини Тे-

мурбек Тошкентда ўтказади. Албатта, бу муқимлик шимолий чегарадаги йирик марказ сифатида шаҳарнинг мудофаа қувватларини кучайтириш, шарқдан келиши муқаррар бўлган хавфга тўсиқ ҳозирлаш, атроф-теваракни назардан ўтказиш каби мақсадлар билан ҳамоҳанг эди.

Мўғулларнинг Жетадан келиши билан боғлиқ йирик воқеа – «Лой жанг» (1365 йил 22 май) тафсилоти кўпчиликка маълум. Темурбек назорат қилиб турган ҳудудда – Чиноз яқинида содир бўлган бу муҳорабада Ҳусайн атайлаб фаоллик кўрсатмаган.

1368 йилда Соҳибқирон Тошкентда уюштирган бир ойлик тўй тантаналарининг тафсилотига муфассалроқ тўхталишга тўғри келади. Хутталон ҳокими Кайхусрав укаси Қайқуботнинг хуни учун Ҳусайн билан ёвлашиб қолган эди (ўз вақтида Ҳусайн амакиси амир Абдулло учун ўч олганди). Унинг мўғул аслзодаларидан туғилган қизи Робия хоникани Темурбек тўнғич фарзанди Жаҳонгир Мирзога сўраган эди. Тўй шу муносабат билан ташкил этилганди. Шуниси борки, бу никоҳ амалга ошмаган. Сабаби эса олис ўтмиш ғуборлари аро мавҳум бўлиб қолган.

Ҳаёт жангу жадаллар билан давом этар эди. Ҳар бир жумбоқقا ечим топиш, кутилаётган саодатли айём – юрт мустақиллигини таъминлашнинг таянч нуқталарини қидириш, уларни қувватлантириш лозим эди. Шу маъракалар суронида амир Ҳусайн чинакам бош оғриқ бўлди: на гапга кўнади, на тизгинни топширади. У Балхда муаззам қалъа тиклашга киришди. Темурбек шу билан андармон бўлиб қолар, деган илинжда ёрдамга шошилди. Бироқ мўғулларнинг навбатдаги ҳукмдори Қамариддиннинг Тошкентни босгани хабари тарқалди. Темурбек амир Мусони ёнига олиб, чегара

сари яшиндек қўзғалди ва оёгини ерга теккизмай ёвни ҳайдаб чиқарди. Ватан меҳри билан ёнган шунқор учун икки дунё бир қадам эди.

Шундан кейинги воқеалар бутунлай бошқа ўзанларда давом этди. Тақдир Соҳибқиронга кулиб боқди, у 1370 йилда Мовароуннахр ҳукмдори сифатида тан олинди. Бу эътироф узоқ вақт кутилган орзуларнинг мустажоб бўлиши билан бирга улкан юмушларнинг бошланиши эди. Хароб бўлган мамлакатни тиклаш, асрлар оша томир отиб кетган кек ва адоват, ўзаро низоларга чек қўйиш, миллатни бир туғ остида бирлаштириш лозим эди. Шу мақсадда Соҳибқирон ўн-йигирма йиллар давомида шарқу гарб, шимолу жануб орасида чарх урди. Ана шу кезишлари давомида Тошкент ҳам унга бир неча марта эшикларини очгандир, унинг безовта қалбига ором ва қувват бўлгандир.

Соҳибқирон тузган давлат чегаралари дастлабки йилларда Дасти Қипчоқ билан шимолда Сайрам, Сифноқ, Ясси шаҳарларидан ўтарди. Жуғрофий жиҳатдан Тошкент салтанат ҳудудидаги энг йирик ва таянч чегара шаҳарларидан бири эди. Яшил водийлар, тараққий этаётган аҳоли масканларидан бепоён чўлларга чиқиб кетаётган ва чексиз саҳролар бағридаги карвон йўлларидан серсув ва барокатли гуллаган воҳага кириб келаётган йўлчилар Тошкентда, албатта, тўхташарди. Ана шундай муҳим марказнинг тараққийси янги давлат меъморининг диққат марказида турмаслиги мумкин эмас эди. Ўша йилларда унинг мудофаа қуввати бир неча баробар ошгани, дарвозалари яна ҳам мустаҳкамлангани, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ривожлангани бор гап. Айниқса, машҳур Чоч камонининг довруғи яна ҳам ошгани айни ҳақиқат. Шу билан бирга шаҳар Соҳибқирон сафарлари давомидаги қўналға, жид-

дий ҳарбий юришларига бошмайдон, ободончиклик ва бунёдкорлик марказларидан бири бўлиб қолаверди.

Бобокалонимиз таржимаи ҳолида инсон зоти кечириши мумкин бўлган жами сир-синоатлар му-жассамлашган. Шунданми, мана, етти асрдирки, афкор омманинг бу зоти шариф ҳаётига қизиқиши сусаймайди. Ҳазратга кутилмаган жойдан ғойибона кўмак келар ва деярли мумкин бўлмаган қийин шароитлардан чиқиб кетарди. Бильакс, бундай кутилмаган илтифотлар ёмонлик мақсадида ҳам бўлар, Соҳибқирон бу тузоқлардан ҳам омон қоларди. Жумладан, чингизий хонзодалардан Тўхтамиш билан шундай бўлганди. Ўғли мақомида тутган кўрнамак бир неча марта унинг салтанатига тиф кўтариб келган, тинч аҳолини босиб, шаҳарларни талаган, вайрон қилган эди. Бу нобакор билан ҳисоб-китоб қилиш фурсати етган, уни пайсалга солиб бўлмасди. Шарқий чегаралар осойишталиги-ни таъминлаб, Мўғалистон ҳудудларидан қайтган Амир Темур катта қўшин билан шимолга юришга азим этди. Лашкаргоҳ сифатида Тошкент танданди. Ўшанда 200 минг аскар жамланган ва 1391 йилнинг 19 январида қўшин Тошкентдан чиқиб, Тўхтамишни излаб, йўлга тушган эди. Тарихдан бу издиҳом Соҳибқирон фаолиятидаги энг оғир, шу билан бирга шонли муҳораба сифатида маълум. Қарийб олти ой давомида турли иқлим ва табиий шароитда кечган сафар чинакам ҳаёт-мамот юриши бўлган, қишлоғи қаҳратони-ю ёз жазирамаси, тубсиз сахро, тоғ ва ботқоқликлардан ўтган йўл азоби, сувсизлик ёки баъзан озиқ-овқат танқислиги сингари синовлар Соҳибқирон салоҳиятини чинакамига кўрикдан ўтказган (ахир 200 минг кишининг тирикчилигини таъминлаш, уларни йўлга солиш

ўзи бўладими, ҳолбуки, бир одам 3–4 одам фитна-сининг қурбони бўлиб кетиши мумкин), ҳар ҳолда ҳаммаси баҳайр бўлган, муazzам Тошкентнинг руҳи мададкор бўлиб, қўшин зафар билан қайтган эди. Кундузча мавзеъида қўлга киритилган бу тарихий ғалаба фақат Русни эмас, бутун Европани зир тит-ратиб турган даҳшатли кучнинг тиззасини букди, қуёшини ботишга оғидорди.

1397 йил. Соҳибқироннинг хаёлида Хитойга юриш чарх уради. Бу муҳорабанинг даҳшати ха-ёлда ҳам юракни орзиқтиради. Бутун ҳарбий, иктиносий, қолаверса, руҳий салоҳиятни сафарбар этиш талаб қилинарди бу оламшумул сафарга. Ана шундай масъулиятли юмушга қўл уришдан олдин Самарқандда ободончилик ишларига авж бағишилаб, рамазон ойини ота юрти Шаҳрисабзда ўтказиб, кузда Тошкентга ташриф буюрилади. Албатта, ўшанда бобокалонимиз кечирган туйғуни башорат қилиш қийин, бироқ шу келиш асносида амалга оширган ишларни санаб, ўшандаги кайфиятни тасаввур қилиш мумкин. Аввало, Шоҳрухия шаҳридаги бунёдкорлик ишлари билан танишилди, сўнгра Занги ота (Ойхўжа Тошхўжа ўғли) қабри устига мақбара тиклаш амр этилди. Ясси шаҳрида эса Аҳмад Ясавий хотирасига улкан мажмуа бунёд этишга киришилди. Ўткинчи дунё ташвишларини охират олдида синов деб билган буюк ҳукмдор замон кун тартибига қўйган мислсиз салмоқли юмушларга киришишдан олдин борлиқда ўз сўзини шу тахлид айтган эди. Кейинчалик инсон иродасига бўйсунмас кучлар режаларга ўз таҳририни киритди. Даствлаб Ҳиндистонга боришга мажбур бўлинди. Сўнгра эса вазият тақозоси билан жанубий-ғарбга йўналган издиҳом бошланди. Бу қарийб етти йил давом этди. Яна Хитой масаласи қўзғалганда улкан ва мислсиз

лашкарнинг сўл қаноти (жавонгор) Туркистон ва Сабронда, ўнг қаноти (баронгор) Тошкентда макон топган эди..

Хуллас, Соҳибқирон Амир Темур тарихи ҳақида гап кетганда, турли ёқимли муносабат билан Тошкент номи кўп бора тилга олинади. Пойтахтимиз замини ҳам бобомиз қадам изларини сақлаб келмоқда. Шаҳарни турли йилларда кўплаб Темурий шаҳзодалар бошқардилар, улар ҳам Тошкентнинг гуллаб-яшнашини таъминладилар. Шаҳардаги анчагина тарихий обидалар уларнинг номи билан боғлиқ.

...Нихоят, истиқлолимизнинг иккинчи йили пойтахтимизда Соҳибқирон ҳайкали қад ростлади. Ҳайкалнинг очилиши муносабати билан сўзлаган нутқларида Юртбошимиз таъкидлаганлариdek, «Бутун Шарқда тенги йўқ саркарда мустақиллик, истиқлол шарофати билан ўз Ватанига қайтди». Бу тарихий ҳақиқатнинг тикланиши, миллатнинг ўз тарихига эҳтироми рамзи эди. Зеро, «Мамлакатимиз марказида, қадимий ва гўзал пойтахтимиз – жонажон Тошкентимиз ўртасида қад кўтарган улуф бобокаланимиз сиймоси халқимизга фахр ва ғурур баҳш этмоғи муқаррар».

2. ОШУФТА ДИЛЛАР МАСКАНИ

Одамлар сингари шаҳарларнинг ҳам таржи-маи ҳоли бўлганидек, ўзига хос қиёфаси, табиати, ҳатто феъл-атвори ҳам мавжуддир. Шунданими, уларни «Тинчлик шаҳри», «Гуллар...», «Банклар...», «Опера...», «Фестиваллар шаҳри» сингари қўшимча номлар билан атайдилар. Ер юзида яна шундай шаҳарлар борки, азбаройи тарихида ўчмас воқеалар кўп рўй берганидан ҳар қандай таърифга

сіғмайды. Уларни фақат ўз номи билан атагандаги-на ҳамма ҳақиқатлар яхлит намоён бўлади. Таъбир жоиз бўлса, Тошкент ана шундай шарафланадиган шаҳарлар жумласига киради.

«Кундалик»дан: 197... йил 28 июль. Уйдан кўнгилга жуда катта ниятни жо қилиб чиққанмиз. Узок-яқинга довруғи кетган, тинчлик ва дўстлик шахри бўлиб қолган Тошкентга бормоқчимиз, унинг сўлим хиёбонлари, боғ ва кўчаларини сайр этмоқчимиз, тошкентлик ошпазлар тайёрлаган овқатлардан татиб кўрмоқчимиз. Кўплаб фан даҳолари яшаётган шаҳарда бўлиш, улар билан бир ҳаводан нафас олиш, неча буюклар ўтган замин тупроғига оёқ босиш қандай катта баҳт, қандай ажойиб саодат!

Саҳар туриб ҳозирландик. Аммо машина кутиш кўп bemаза иш, қани эди ишимиз юришиб, тезроқ автостанцияга бора қолсак. Шаҳрисабздан Тошкентга бир марта автобус бўлар экан, соат 8 да. Қайрағоч деган чекка қишлоқда бир ярим соат машина кутиб қолдик. То етиб боргунимизча автобус ўтиб кетибди. Жуда алам қилди. Соат 5 дан турибмиз-а. Шу куни меҳмонхонада тунаб қолдик.

Автостанцияга тонг саҳарда бориб олиб, 8 гача кутдик. Яна автобус йўқ. Бугун бўлмас экан. Энди Самарқанд орқали кетишдан бошқа илож қолмаган эди. Ўн яримда Самарқандда бўлдик. Билет олиб, бир соатдан кейин жўнадик. Йўлимиз Гулистан, Янгиер, Сирдарё, Жizzах каби янги шаҳарлардан ўтар эди. Мен улар ҳақида китоблардан ўқиган эдим, мана, энди ўзларини кўриш баҳтига муяс-сар бўлдим. Шаҳарлар ташки кўриниши билан ҳам, қурилиш услуби билан ҳам бир-бирига ўхшайди. Зотан, уларни бунёд этган кишилар ҳам бир хил тақдир, бир хил мақсад билан яшайди.

Қарийб уч минг йиллик узоқ масофани бир қур сархисоб қилсак, бу тарих саҳифаларида жангу жадаллар сурони аро бир шаҳарнинг тикланиши, ривожланиш босқичларида қўл меҳнатига асосланган ишлаб чиқаришнинг гуллаб яшнаши ва шу баробарида савдо йўллари кесишган нуқтада йирик маданий марказнинг қад ростлаши жараёни кўз олдимизга келади. Бу тараққиёт турли муносабатлар силсиласида муттасил давом этди ва ниҳоят унга улкан мамлакатнинг бош шаҳри бўлиш шарафи насиб қилди. Шаҳарнинг узоқ тарихида 1991 йил 31 август санаси алоҳида қайд қилинишга арзиди. Шу кун унинг бағрида бир неча юз йиллик армонларнинг ижобати сифатида Ўзбекистон мустақиллиги эълон қилинди.

Бу қайдлар бугун Тошкент ҳақида аксарият кўпчилик биладиган маълум ҳақиқатлар. Дунёдаги катта шаҳарлар рўйхатида у шунга ўхшаш умумий тавсифлар билан дарж этилса-да, Тошкентни биладиган ҳар бир инсон қалбида унинг бир-бирига ўхшамаган алоҳида сурати яшайди. Бу суратларнинг умумийлиги шундаки, шубҳасиз, уларнинг ҳаммасида ёқимли таассуротлар мужассамлашган.

«Кундалик»дан: Автобус маршрути жуда узоқ, кун жуда иссик, лекин ҳеч зерикиш, чарчаш бўлмади. Ураган ҳарбир одам, кўринган ҳарбир манзара мен учун янгилик. Йўл бўйларида яшил пахтазорларни, ғалласи ҳозиргина йиғишириб олинган экинзорларни, боғларни, ошхона-ю истироҳатгоҳларни кўриш мумкин. Достонларда куйланган Зарафшон дарёси устидан ўтдик. Сангзар шундок йўлимиз ёнидан оқар экан. Ғаллаорол экинзорлари бўйлаб мавжланиб ётган дарё узоқ масофагача кўзимизни

қувонтириб, йўлимизни салқин қилиб турди. Асфальт ва темир-бетон йўллардан, кўтармалар остидан ўтиб, машҳур Тошкент отчопари ёнидан кечқурун 6 лар чамаси шаҳарга кириб келдик. Автовокзал жуда катта жой экан, лекин қатъий тартиб ҳукмрон. Радиодан қандай маршрутга қайси йўлакдан неchanчи автобус жўнаши тинимсиз эълон қилиб турилибди. Ҳозиргина майдонга сув сепилган, салқин, одам кўп. Азим Тошкент шаҳрида кўрган биринчи манзарам шу бўлди.

* * *

Ха, бу шаҳарга яхши ният билан келган ҳамма муродига етган, у ўзига тавоф қилган, сифинганларни фарзанди сифатида ардоклаган. Шундай жойлар, масканлар борки, у ерларга одамлар бадарға қилинади. Тупроғига қадам босган ҳар зотни эъзозлаш, унинг қалбида ёқимли хотиралар қолдиришнинг ўзи мислсиз саховат. Тошкент ана шундай ҳимматга қодир шаҳар, десак муболаға эмас. Бу эътироф котибнинг қайсиdir матбуот нашрлари ёки тарих китобларидан ўқиб олган сабоқлари эмас, балки ўз таржимаи ҳолида кечириб, атрофида рўй берётган воқеликни кузатиб, яқиндан билган одамлари шахсий ҳаётини таҳлил қилиб, чиқарган хулосалариdir.

«Кундалик»дан: Шундай қилиб, Тошкент тупроғидамиз. Эрталаб нонушта ҳам қилмай, шаҳар кучоғига шошилдик. 9-трамвай билан «Россия» меҳмонхонаси бекатигача бордик. Ер ости йўлидан ўтиб, меҳмонхона ёни билан бир кўчадан пиёда кетдик. Жуда ажойиб манзаралар. Ҳамма ерда яшиллик, фонтанчалардан сув зарралари буғ каби пориллаб чиқиб турибди. Ўртада гулзор, икки томондан қатнов йўли. Йўлнинг айрим жойлари таҳталар би-

лан түсилиб, «М» деб ёзиб қўйилиди. Бу жойларда метро қурилиши бормоқда.

Ниҳоят, марказий универмаг олдидан чиқиб қолдик... Бу ердан 13-трамвай билан кетдик. Оқшом «Пахтакор» стадионига бордик. Одамлар оқимиiga қўшилиб, стадион минбарлари томон кетар эканмиз, ўзимни катта денгизга тушиб қолгандек ҳис этардим. Куйида яшил майдон кўринди. Бу ер мен ўша телевизорда ахён-ахёнда кўрадиган футбол жанггоҳи эди. Қўшиқ янгарди. («Пахтакор» - «Динамо»(Тбилиси) ўйинида 2:1 ҳисоби қайд қилинган). Тошкент қўйнидаги биринчи кун мароқли ўтди. Фақат ошхоналарда европача таомлар. На илож...

* * *

Турмуш ташвишлари ичидаги йўқолиб, Яратган баҳш этган яшаш ҳуқуқини қарзга топшириб, беному нишон ўтиши мумкин бўлган ёки ҳаёт сўқмоқларида қаттиқ зарбага учраб, йўқ бўлиб кетишга маҳкум қилинган қанчалаб тақдир жабрдийдаларига нажот бўлган бу шаҳар. Чекка қишлоқда кундалик маъракага ҳам таклиф қилинишгача эътибор қозона олмаган зотларга раҳбарлик рутбасини мұяссар кўрган, уни шу даражагача тарбиялаган, улғайтира олган мураббий замин у. Турли ҳудудларда туғилиб, тақдир учраштирган кишиларни муқаддас оиласа бирлаштириб, томир отиб, уларга бир умр ёнма-ён яшаб қолиш баҳтини инъом этган дийдор манзили у. Полапон орзуларга қанот бериб, уларни парвозга йўллаган ва мақсад кенгликларида ёруғ нуқталарни мұяссар этган саховатли даргоҳ у. Ҳа, табаррук бу заминнинг энг оламшумул миссияси, бизнингча, қалби улкан ниятлар билан лиммо-лим бўлган минглаб эмас, ҳатто миллионлаб

ёшларни бағрида асраб, уларнинг иштиёқини аланталатгани, юксак мэрраларни забт этишида елкасини тутиб берганида бўлса, ажаб эмас. Бугун ўзбек миллати номидан дунё саҳнида сўз айтиб турган вакилларимизнинг юз фоизи таржимаи ҳоли Тошкент билан боғлангани шубҳасиз бўлса керак.

Албатта, бу эътирофлар республикамиздаги бошқа шаҳарлар обрўси, тарихи ва бугунги кунига соя ташламайди. Халқимизда «Ўнта бўлса, ўрни бошқа», деган пурҳикмат гап бор. Шаҳарларимизнинг бирида қарор топган гўзал турмуш тарзи бошқасида ўзгачароқ намоён бўлади, бирининг қиёфаси бошқасига ўхшамайди. Бундай бетакрорлик, хилма-хиллик Ўзбекистон деб аталган ягона тожни турли жавоҳирлар билан безайди. Халқимизнинг қудрати, теранлиги шунда. Нафси-ламрини айтганда эса ана шу улуғворликнинг барчаси Тошкентда мужассамлашган, чунки бу шаҳар юртимизнинг пойтахти, бош шаҳри. Пойтахт сифатида дунё тамаддунининг сўнгги намуналари, фантехника янгиликлари, илғор маданият нишоналари илк бора Тошкентда пайдо бўлади, хорижий мамлакатлар элчихоналари шу ерда жойлашган, унга чет эллардан мартабали меҳмонлар ташриф буюради. Мамлакат Президенти ва ҳукумат аъзолари пойтахтда яшаб, фаолият кўрсатадилар.

«Ватан остоидан бошланади», дейдилар. Тошкент – юртимизнинг остоаси, ҳаммамиз учун бош ҳарф билан ёзиладиган Ватаннинг бошланишидир. Фуруrimiz шундан, ифтихоримиз шу туфайли. Бутуйғу юртимизнинг олис-олис нуқталаригача етиб борган. Ҳамма жойда Тошкент ҳақида алоҳида меҳр, севги билан гапиришади. Тошкентдан келган ёки Тошкентга бориб келган кишилар бориб кўрилади, тавоғ қилинади, унинг эсадаликлари жон қулоғи

билан тингланади. «Еган-ичганингиз ўзингизники, Тошкентда кўрган-эшигларингиздан гапиринг», дейди отахонлар гурунг авжида лўлаболиши тирсакка олиб. Тансиқ хотиралар эсланганд, «Тошкентга борган йилим» ёки «ўшандан икки йил кейин» тарзида мўлжал олинади. Ота-оналар суюкли фарзандларини ардоқлаб, «Тошкентжон» деб исм қўядилар. Имкон топса, далада кўкарған ўзбек Тошкентни бир кўришни орзу қиласи, унга интилади, у томон шошади. Бу ҳавас қилса, ҳаммага юқтираса арзийдиган кайфият, зеро, ҳар бир ўзбек қавм учун унинг пойтахти мезбонликка тайёр, даргоҳи фуқаролари учун очик. Бинобарин, тобора гўзаллашаётган чиройида уларнинг ҳам улуши бор...

«Кундалик»дан: Кейинги кунлардатоҳририятларда, музейларда бўлиб, мириқиб томоша қилдим. Бирдан сафарни якунлаш нияти туғилди менда. Ҳамроҳлар қаршилик қилишмади, илтифот ҳам кўрсатишмади. Ҳа, шундай бўлди. Охири йўлга тушдим. Тошкент – Бухоро автобуси билан жўнадим. Мароқли саёҳат энди ортда қолди. Яна қанча кунлардан кейин тўғри келади бундай давр?!

* * *

...Яқинда ушбу хотираларни қайта назардан ўтказар эканман, ўшанда йиллар ўтиб бу шаҳарда ўқишимни, уйли-жойли бўлиб яшаб қолишимни ўйлаганмидим, деб мулоҳаза қиласман. Ҳар ҳолда бундай фикр хаёлимнинг кўчасидан ҳам ўтмаган бўлса керак. Негаки, борига ризолик, пешонага ёзилгани шу экан, сингари тақдирга тан бериш кайфияти тўла устуворлик қилганди ўша йилларда. Фақат Қарши чўлининг кенгликлари қалбга парвоз иштиёқини солдими ёки ўқитувчиликда эришил-

ган жузъий ютуқлар ўзимга ишончни оширдими, Тошкент ишқи юракка тушди ва қўлдаги юздан бир имкониятдан фойдаланиб, унинг даргоҳига келдим. Ҳаётда нима мўъжизалар рўй бермас экан. Талабаликка қабул қилиниш, беш йиллик таҳсил заррача монеъликсиз ўтди. Мен Яратганинг чинакам илтифотига сазовор бўлган эдим. Бундай масрурликтан тўлқинланиб, ўша йилларда шундай мисраларни қоғозга туширгандим:

*Тошкент мени ардоқлайди, ўз ўғлидек билади,
Бир кун олий мақсадимга у юзма-юз қиласди.
Мўъжизага бой бу шаҳар чаманлари соз бираам,
Машҳур олим ёки шоир бунда учраган одам...*

1980 йил, ноябрь.

Ҳали кўп нарсалар аниқ бўлмаган кунларда Онажонимга ёзган шеърий хатимдаги бу мисралар келажак аъмолимни белгилаб берган экан.

Мехнат фаолиятимни туғилган юртда бошлашга тўғри келди, бироқ Тошкент хаёли фикр-ўйимни бир зум тарк этмасди. Унга қайтишим ҳам заррача муаммоларсиз ҳал бўлди. Бир кунда яшаш жойидан рўйхатдан ўтиб, шу куни ишга қабул қилиндим. Мана, қарийб йигирма йилдирки, унинг фуқаролари сафидаман. Шу йиллар давомида бу табаррук шаҳарнинг корига қанчалик ярадим – билмайман, бироқ унинг менга кўрсатган илтифоти учун сидқидилдан, бутун имкониятимни ишга солиб, зиммамдаги вазифамни бажаришга интилганим рост. Кўлимдан келгани шу бўлди.

Бугун кўз олдимда ажойиб манзара намоён бўлмоқда. Бундан ўттиз йиллар олдинги таассуротларни ҳозирги ҳаёт билан муқояса қилинса, қанчалик улкан ривожланиш босқичини ўтганимизни тасаввур қилиш қийин эмас. Вилоят

марказидан кунда бир марта (у ҳам доимий эмас) автобус қатнайдиган даврлар, бир хил қурилган уйлардан иборат шаҳарлар манзараси, яна бегона тилда муомала қилинган ва хорижийларга алоҳида илтифот кўрсатилган «пойтахт»да кўрганларимиз билан бугунги мустақил давлатнинг дунё нигоҳидаги бош кенти ўртасида ер билан осмонча фарқ бор. Бу юксалиш Тошкентни ер юзидағи энг гўзал ва бетакрор шаҳарга айлантириш борасидаги саъиҳаракатларнинг самарасидир.

Пойтахтимиз кейинги йилларда чирой очиш билан бирга унинг имкониятлари ҳам ўси. Мувофиқ равишда унинг меҳри ошуфта дилларни яна ҳам кучлироқ забтэтди. Яқинда шундай манзарага гувоҳ бўлдим. Юбилей тантаналари тугагач, у одамлар кўзини шамғалат қилди-да, бино ортига ўтди. Ямъяшил майсани қўли билан тараб очди, бўз ерга манглайнини босиб, тупроқни ўпди. Лаблари беихтиёр шивирларди: «Мендек кимсасиз, ёлғиз йигитни шу даражада улуғлаганинг учун тупроғингни ўпаман, Тошкент!». У етарлича эъзоз кўрганди. Зеро, эъзоз эъзозга лойик. Ҳа, ҳар бир қалбда Тошкентнинг бирбирига ўхшамаган сурати, ишқи яшайди.

Томчи гар уммонга дохил, томчида уммон зоҳирдир.

Уммонда томчи муттасил уммондек кучга қодирдир.

Интилар ҳар битта жилға баҳри уммонлар томон.

Ҳамма йўлчи, босган олға манзилга етмоғи гумон

*Мен кўз очган кўхна тупроқ беркинган тоғлар бағрида
Толеънинг рухсори, бироқ юз очди Тошкент шаҳрида..*

Чўнг дуолар мустажобми, эш бўлдим уммонга мен.

Ҳам қўшалоқ кулди толеъ – етдим озод замонга мен.

Қалбим ифтихорга тўлса, бугун камолимга қараб.

Гар иқболим кулган бўлса, барига Тошкентдир сабаб.

Канча урфону ободлик – бағрингдадир, азал Тошкент.

Барча ҳайрат, барча шодлик сенда кулди, гүзал Тошкент.

Илҳом манбаи, баҳт-иқбол қаъбаси жонажон Тошкентимиз камоли бундан ҳам сарбаланд бўла-версин.

2009 йил, май – август.

БЮОК «ТУЗУК»

Тарихда ўчмас из қолдирган атоқли шахсларнинг мероси кўп қирралилиги билан ажралиб турди. Масалан, қомусий аллома Абу Райҳон Беруний ҳақида гап кетганда, кўпинча бир таъриф келтирилади: «Унинг фанда шуғулланган соҳасини санашдан кўра шуғулланмаган соҳасини санаш осонроқдир». Бундай кўп қирралиликни буюк давлат арбоби Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари фолиятида ҳам кўриш мумкин.

Бобокалонимиз ҳақида гап кетганда, аксарият, ул зотни умри жанг-жадалларда ўтган, от устида ухлаб, от устида уйғонган саркарда сифатида тасаввур қилишади. Ҳатто баъзи тарих китобларида ғаразгўйлик билан дарж этилган «унинг илму маърифат, ободончилик билан шуғулланишга вақти бўлмаган» сингари уйдирмаларга ҳам дуч келамиз. Ҳаётий далиллар эса бошқа ҳақиқатларни тасдиқлаб турибди. Бобомиз нафақат ҳарбий саркарда, балки диний ва дунёвий илмларнинг зукко билимдони, илм-фан ва санъат ҳомийси, шу билан бирга кўрган-кечиргандарини тафаккур элагидан ўтказиб, теран хулосалар чиқарган мутафаккир ҳам бўлганлар. Ҳазратнинг ўз таржимаи ҳолларини қоғозга тушириб, тартиб берганлари ёки турли му-

носабатлар билан ёзилган битиклар ўз назарларида бўлгани ҳақида маълумотлар бор. Бугунги кунда ҳам қўлдан қўйилмай ўқилаётган, ўз даврида дунё ҳукмдорларининг кутубхоналарини безаб турган «Темур тузуклари» эса фикримизнинг ёрқин далилидир.

«Тузуклар»нинг кўпроқ тарихга бағишиланган биринчи қисмини «Етти йиллик юришдан сўнг зафар ва нусрат билан Самарқандга қайтдим» деган сўзлар хотималайди. Шу ва бошқа ишоралар китоб 1400 йилдан сўнг, аниқроғи, етти йиллик юриш асносида қоғозга туширилганини тасдиқлайди. Маълумки, шу йилларда Соҳибқирон кетма-кет беш қишини Қорабоғда ўтказган. Кавказ тоғлари бағридаги бу сўлим гўша бобомизда айрича меҳр уйғотганини таъкидлаш керак. Ана шу йиллар давомида бир неча муддат юришлардан холи, осойишта дамлар бўлганини солномалар кўрсатади. Жумладан, 1399 йил қишини, 1400 йил бошидан ёзгача (таксинан 6 ой), 1401 йил кузидан 1402 йил 12 марта (7 ой), 1403 йил кузидан 1404 йил марта (7 ой) – жами 25 ойлар чамаси Самарқанд қўшини, унинг олий ўрдуси муқим, оила-рўзгор, фуқаролик шароитларида яшаган. Демак, ана шу осойишта кунларда тинч фаолият билан шуғулланиш имконияти бор эди. Бу фаолиятнинг баъзи қирралари бунёдкорлик, ободончилик, олий анжуманлар тузиш, хорижий элчиларни қабул қилиш бўлгани маълум. Шубҳасиз, ана шу ранг-баранг юмушлар силсиласида ўтган умрни сархисоб қилиб, китоб тузиш(ёзиш)га ҳам навбат етгандир «Тузуклар»да шундай қайдга дуч келамиз: «Бу мактуб мазмунини менинг воқеаларим тўпланган тарих дафтарига ёзишларини буюрдим». Дарҳақиқат, салтанатда девони хос ва девони кабир мирзолари ҳар қандай катта-кичик ўзгаришларни маҳсус солномаларда қайд қилиб борганлар.

Албатта, ҳазратнинг ўзлари назардан ўтказган китобнинг бизгача етиб келиши алоҳида тадқиқот мавзуси. Шуни ишонч билан айтиш керакки, «Темур тузуклари» («Тузуки Темурий»), «Темурнинг айтгандлари» («Малфузоти Темурий»), «Темур хотиралари» («Воқеоти Темурий») сингари номлар билан юритилган бу асар дастлаб туркий тилда яратилган ва сўнгра форс ҳамда бошқа тилларга таржима қилинган. Унинг руҳи, унда воқеаларнинг акс этиши «Тузуклар» шу ҳаёт ичида яшаган, унинг барча изтиробларини ўз қалбидан ўтказган одамнинг оригинал асари эканлигини кўрсатиб турибди. Буни баъзи кўчирмалар ҳам тасдиқлайди. «Хуруж вақтида қилган олтинчи кенгашим» мақоласида ёзилади: «Ўша кеча жума эди, тонг отгунча Худодан мадат сўраб ухламай чиқдим. Тонг отгач, бомдод намозини ўтадим, сўнг қўлимни дуога очган эдим, кўзларим ёшланди. Юрагим бўшашди. Тангри таолога ёлвориб, мени бу сарсонликдан қутқаришини тиладим. Дуо тамом бўлганича ҳам йўқ эдики, узоқдан бир тўп одам кўринди». Ўша таҳликали дамларни, ҳаётини гаровга тикиб, Оллоҳга таваккал қилиб, ватан озодлиги учун майдонга чиқкан инсоннинг ички кечинмаларини фақат ўша одамгина бунчалик юракдан ҳис этиши мумкин. Парчанинг давоми билан танишсак, у бизни яна ҳам воқеаларнинг ичига олиб киради, ўша кунлар манзараси бутун моҳияти билан кўз олдимиизда намоён бўлади: «Кўзлари менга тушгани ҳамоноқ, ўзларидан кетаёшиб отдан тушдилар. Тизза уриб, узангимни ўпишди. Мен ҳам отдан тушиб, ҳар бири билан қучоқлашиб кўришдим. Мандилимни Туғлукхожанинг бошига қўйдим. Жуда нозик ишланган, олтин билан зийнатланган камаримни эса амир Сайфуддиннинг белига боғладим. Чопоним-

ни Тубак баҳодирга кийдирдим». (Асарни бадиий салоҳиятига кўра ўзбек насрининг дастлабки намуналаридан, дейиш мумкин).

Шуни очиқ эътироф этиш жоизки, «Тузуклар» шунчаки саёҳатнома эмас, унга оламшумул шухрат олиб келган фазилат бошқа ёқда. Агар унинг пайдо бўлиш даврини кўз олдимиизга келтирсак, катта тарих саҳнасида одамзот илк ибтидоий тартибларни такомилига етказиб, янги босқич (буни бадавийликдан маданийликка ёки қўл меҳнатига асосланган ишлаб чиқаришдан механизмларга ўтишга тайёрланиш)га кўтарилиган пайт эди. Энди ҳарбий соҳада ҳам, давлат бошқарувида ҳам тартиблар эскираётган эди, яъни тараққиёт қуролли оломоннинг бетартиб сўқишиши ёки одамни тириклай терисини шилиб қўрқитиш сингари усусларни рад этган эди. Энди инсониятга янги мағкура, янги тизим керак эди. «Тузуклар» ана шундай эҳтиёжга лаббай деб, ҳозиржавоблик билан яратилган дастурлардан бирига ўхшайди.

Албатта, буюк кашфиётлар қандайдир буюртмалар асосида яратилмаганидек, муаллиф – ҳазрат Соҳибқирон мамлакатни идора қилишда ўз қарашларини тиқишириш мақсадларида бу асарни яратмадилар, балки у зот кўтарилиган юксаклик шунга изн берди. Шубҳасиз, бошқа бир тадқиқотчи дунё кутубхоналарида бор китобларни мутолаа қилиб, уларнинг мағзини чакқанида ҳам бундай ҳаётий кўлланмани яратса олмаган бўларди. «Тузуклар»га улуғворлик мавқенини, абадийлик тожини кейинги авлодлар унинг қоидаларини ўз фаолиятларида кўллаб, эътироф этганларидан кейин, нисор этдилар. Келажакнинг қуллуғи эса улкан салтанат яратган, янги цивилизациянинг пойдеворини қўйган мислсиз зотнинг чақмокдек ақли билан шу хизматни эртан-

ги кун учун зарурлигини ҳис этганида ва тафаккурда айланиб юрган пурхикмат сўзларни қоғозга тушириб, моддийлаштира олганида, уларга боқийлик мақомини ато этганидадир. Ҳолбуки, тарихда юз йиллар ҳукм сурган салтанатлардан эслашга ном ҳам қолмаган ҳоллар учрайди. «Тузуклар» бобокалонимиз қолдирган мероснинг олтин тарозисида жуда катта салмоқни ташкил этади.

Энди «Тузуклар»нинг қанчалик беназирлигини тўлиқроқ тасаввур этиш учун уни шу руҳдаги баъзи асарлар билан таққослаб, таҳлил қиласайлик.

Мазкурасарнинг «Вазир тутиш тузуги» бўлимида Соҳибқирон Маликшоҳ Салжуқий (ҳукмронлиги – 1072–92 йиллар) саройида вазирлик қилган Низомулмulkни ҳурмат билан тилга олади ва уни «ёмон қилмишлари кам бўлиб, хайрли ишлари кўпроқ эди» деб эътироф этади. Салжуқийлар саройида 30 йил масъул вазифада ишлаган Абу Али Ҳасан Тусий – Низомулмulk (1018–92) Шарқда энг адолатли сарой хизматчиларидан бири сифатида тан олинган, унинг номи афсонаю ривоятларга қўшилиб кетган. Ана шу мұътабар зот ҳаётий тажрибаларидан келиб чиқиб, «Сиёсатнома» (1091) китобини яратган. У эллик фаслдан иборат бўлиб, муаллиф бир фикрни маълум қилар экан, унинг исботи учун ўз тажрибасида кўрганлари шарҳи ва шарқона ҳикоят ҳамда ривоятларга мурожаат этади. Асарнинг «Давлат мушрифлари ва уларнинг маошлари ҳақида»ги фаслида ашрофларни таърифлаб, сўнгра «... улар ўз мартаба ва билимларига кўра маош олишлари зарур» деб таъкидланади. «Тузуклар»да бу ҳолнинг яна ҳам аниқ манзарасини кўрамиз, яъни Амир Темур салтанатида ҳар бир хизматчига жуда аниқлик билан улуфа (маош) тайинланган эди. Масалан, «Сипоҳга улуфа бериш тузуги»да белгиланган: «Баҳодирларнинг

маоши икки от баҳосидан тўрт от баҳосигача тайин қилинсин (оддий сипоҳийга минган оти баҳосича маош тайинланган. – X. С.). Ўнбошилар маоши қўл остидаги оддий сипоҳийларидан ўн баробар ортиқ бўлсин. Юзбошилар маоши ўнбошиларга қараганда икки баробар, мингбошиларники эса юзбошиларнидан уч баробар зиёда бўлсин».

Ёки «Сиёсатнома»да «Подшоҳ ҳазратларининг надимлари ва яқин кишилари ҳақида» деган фаслда бу зотларга қўйиладиган талаблар умумий тарзда санаб ўтилади. «Тузуклар» да эса бундай талаблар жуда аниқ белгилаб қўйилади. Масалан, салтанатда жуда муҳим мавқега эга вазирлавозимиға тайинланадиган арбоблар ҳақида шундай дейилади: «Амр қилдимки, вазирлар ушбу тўрт сифатга эга бўлган кишилардан тайинланишлари лозим: биринчиси – асилилк, тоза насллилик; иккинчиси – ақл-фаросатлилик; учинчиси – сипоҳу раият аҳволидан хабардорлик, уларга нисбатан хушмуомалада бўлиш; тўртинчиси – сабрчиdamлилик ва тинчликсеварлик».

Албатта, «Сиёсатнома» ҳам, «Тузуклар» ҳам тафаккурнинг нодир маҳсуллари, одамзотни, жамиятни камолотга етказишни ният қилиб яратилган бебаҳо асарлар, уларнинг такрорланмас ўринлари, мавқелари мавжуд. Бири узоқ йиллар бир соҳада самарали фаолият кўрсатган давлат арбобининг шахсий кузатишлари маҳсули, ҳаётий тавсиялари бўлса, иккинчиси олимнинг фикрини амалиётда қўллаб, тажрибадан ўтказган буюк давлат арбобининг чиқарган хуносалари, фойдалари, тафаккурининг дурдоналаридир. Бу асарларни теран қиёсий ўрганиш уч юз-тўрт юз йил давомида давлат бошқаруви ҳақидаги қарашлар, умуман, тафаккур қанчалик ва қандай тенденциялар асосида ўсганини тасаввур қилишга кўмаклашган бўларди.

Шубхасиз, бундай ўрганишлар ғарб дунёқараши мисолида олиб борилса ҳам янада комиллик касб этади. Юқорида таъкидлаганимиздек, ижтимоий ҳаёт кескин ислоҳотларни талаб қилиб турган паллада, орадан бир неча ўн йиллар ўтиб, Европада ҳам тафаккур уйғониши кўзга ташлана бошлади. Бу ҳолни Италия маънавий муҳитида юзага келгандан кўтарилиш, адабиёт, санъат, меъморчиликдаги уйғониш нафаси фалсафада, давлатшуносликда яққол намоён бўлганида кузатиш мумкин. Шу йилларда Никколо ди Бернардо Маккиавеллининг «Хукмдор» (1513) асари дунёга келди.

Шоир, ёзувчи сифатида танилган Маккиавелли (1469–1527) узоқ йиллар Флоренция республикаси девонхонасида давлат котиби (1497–1512) бўлиб ишлади. У зиддиятли қарашлари билан жамиятдаги турли табақаларда турлича тассурот қолдириди. Мамлакат келажагини республика бошқарувида, деб билгани ҳолда абсолют монархияни тарғиб қилди. Бугун ҳам тилдан тушмай келаётган «Мақсад воситани оқлайди» ёки «Қаерда тинчликни хоҳласалар, ўша ерда урушга тайёргарлик кўриш лозим» сингари шиорлар унга тегишли бўлиб, унинг асарлари ўша даврда ҳам, ундан кейин ҳам қўлма-қўл ўқилган, ўзи мутафаккир сифатида катта шуҳрат қозонган. Албатта, шоҳ асари «Хукмдор» туфайли «Уйғониш даврининг давлатни бошқариш фалсафасини ишлаб чиқсан биринчи мутафаккир» сифатида эътироф этилди, унга «Тафаккур ва маданиятнинг яратувчилик анъаналарини бирлаштирди» қабилида юксак баҳолар берилди, бироқ у илгари сурган ғоялар билан «Тузуклар»да улуғланган қарашлар ўртасида кескин фарқлар мавжуд.

Маккиавелли ҳукмдор-шахс билан ҳукмдор-ҳукмдорни бошқа-бошқа тасаввур этади. Масалан,

у «сахий ҳукмдор номини қозониш албатта яхши деб таъкидлайман. Бироқ билиб қўйиш лозимки, шундай номни қозониш учун сахийлик қилиш зарардир» деб ёзади. Бу гапнинг тагида нима маъно яширганини тушуниш учун олимнинг зиддиятларга тўла қарашлар фалсафасини тўла ўрганишга тўғри келар балки. Коса тагидаги ним косани эса унинг яна ҳам йирикроқ маънисидан тушуниб олса бўлади: «Ҳукмдоряҳшихислатларнинг эгаси бўлиши шарт эмас, бироқ шу хислатларнинг эгасидек овоза тарқатиши шарт. Яна бир қўшимча қилишга журъат этай: яхши хислатлар эгаси бўлиш ва ҳамиша уларга эътиқод қилиш – заарли; лекин яхши хислатларга эгадек ном чиқариш ва унга амал қилмаслик – кони фойда».

Албатта, ғарбона муҳитда шаклланган, маслаги ҳам бутунлай фарқланувчи олимнинг қарашларини бутун моҳияти билан ҳис қилиш қийиндир, бироқ муazzам Шарқ фарзанди, олам ва одам тилсимотини ҳак сўз билан баён этган, лафзни, субутни биринчи рақамли фазилат билган кишилар бу фикрлар билан муроса қила олмасликлари турган гап. Азалдан бизнинг аждодларимизда сиёсатда эмас, ҳатто ёш болага муносабатда ҳам қаллоблик қилмаслик урф бўлган. Шуниси борки, Маккиавеллининг қарашлари ўз вақтида танқидга учраган, маккиавелизм олдига ҳеч қандай мақсадни қўймайдиган бетайин фалсафа сифатида баҳоланган эди. Ажабланарли томони – ҳозирги бошқарув тизимида бундай ёндашув тарафдорлари мавжуд.

Бу фикрлардан бир асрдан ҳам ортикроқ вакт олдин баён қилинган ва неча авлодлар шу ақидалар билан яшаган қарашларни кўз олдимизга келтирсак, аждодларимиз қанчалик олийжаноб ғояларни байроқ қилганларини, улар инсонни

ва инсонийликни на қадар юксак улуғлаганларини тасаввур қиласыз. Негаки, бугун әзгуликка ташна, жароҳатлардан титилиб кетган дунё шу эътиқодларга қайтаяпти. «Тузуклар»да ҳукмдор – Соҳибқирон Амир Темур салтанатни ўз қўлида сақлаш учун амал қилган қоидалар шундай баён қилинган (қисқача): ўз сўзига эга бўлиш; адолатпешалик; буйруқ ва фармон беришда эркин бўлиш; қарорида қатъий туриш; ҳукми жорий этилиши даркор; эркини бериб қўймаслик; ҳар кимнинг сўзини эшитиш; шошмай, мулоҳаза билан иш тутиш; ҳайбатидан ҳамма ҳайиқсин; сўзида қатъий турсин(!); салтанатда ўрни ягона; мажлис ахлидан огоҳ бўлсин.

Бу талаблар фақат Соҳибқироннинг ўзигагина хос қоидалар бўлмаган, балки ҳудудларда ҳукмронликка тайинланган фарзандлари ва бошқа ахли ҳашамлар учун ҳам дастуруламал ҳисобланган. Демак, бу салтанатда марказнинг тоталитар сиёсати эмас, билъакс, қўйида эркин фикр ва қатъий амалга асосланган бошқарув тизими қарор топганини тасдиқлайди. Бундай муҳит эса етакчи шахс беш йил, ҳатто етти йиллаб сафар ҳолатида юрганида ҳам пойтахтда ёки давлатнинг бошқа ҳудудларида сиёсий бухронлар, силкинишлар зоҳир бўлмаганини таъминлаган. Шунингдек, бу бошқарувнинг синовларга бардошлилиги туфайли юз йил давомида Хуросон ва Мавроунахрда мутлақ тинчлик ҳукмрон бўлди. Юз йил қисқа давр эмас, бу фурсатда авлодлар уч-тўрт марта янгиланади.

* * *

Ўз вақтида ўзбек тилига бир неча марта таржима қилинган ва турли даражада нашр этилган «Темур тузуклари»нинг танқидий матнини тайёрлаш фикри айтилган эди ва бунга ҳам йигирма

йиллар бўлиб қолди. Маълумки, бу асар, юқорида таъкидланганидек, дастлаб туркийча ёзилган, амалий эҳтиёждан келиб чиқиб, кейинчалик форсчага таржима қилинган. Бу ҳақда араб олимни Мазҳар Шиҳабнинг халқаро даражадаги фан доктори илмий унвонини олиш учун тақдим этган, Ливандаги Куддийс Юсуф университети томонидан ўқув қўлланмаси сифатида тавсия қилинган «Темур» фундаментал тадқиқотида шундай гувоҳлик берилади: «Тузуклар»нинг муқаддимасида «Амир Темурнинг «Ушбу эсадаликларимни аждодларимдан содир бўлаётган амр или туркий чигатой тилида китобат этдим» деган сўзлари битилган». (Убайдулла Уватов. Соҳибқирон араб муаррихлари нигоҳида. 132-бет). Афсуски, бу нусха топилгани йўқ, жамоатчилик эса Яман ҳокими Жаъфар Пошо кутубхонасидан қўлга критилган форсча нусхадан қилинган таржималар билан танишлар. Ҳозирча «Тузуклар»нинг жаҳон тилларида биринчи таржималари француз (1787), инглиз (1830), рус (1894), урду (1855) да турли даражада амалга оширилган ва бу жараён давом этмоқда.

Юртимизда бобокалонимиз маънавий меросининг шоҳ асари «Тузуклар»ни нашр этиш борасида ҳам кўплаб турли хилликлар учрамоқдаки, эндиликда бу тажрибаларни умумлаштириб, ягона тўхтамга келадиган пайт етишди. Аввало, бу нодир асарнинг муҳтарам Юртбошимиз сўзбошиси билан нашр этилганини алоҳида мамнуният-ла таъкидлаш лозим. Давлат раҳбари муқаддимаси билан китоб нашр этиш ноёб ҳодиса. Шуниси борки, бу китобнинг «саргузашти» – бизгача етиб келиши катта бир монографияга мавзу бўлади. Ҳозирча бу нўқтани истисно қилиб, унинг нашрлари билан боғлиқ мулоҳазаларга навбат берсак.

У бир неча марта ўзбек тилига ўгирилди. Бу юмуш дастлаб 1858 йилда Хивада, шу йилларда Кўқонда амалга оширилган. Кейинчалик Алихон тўра Соғуний таржимаси юзага келди ҳамда матн шарқшунос Ҳабибулло Кароматов томонидан муқаммаллаштирилди ва китоб ҳолига келтирилиб, 1991 йилда нашр этилди (1). Бу саъй-ҳаракатлар давом эттирилиб, яна бир неча марта, жумладан, 1996 йилда (2) (инглизча ва французча матн билан) биргаликда (иккала нашрда ҳам сўзбоши ва изоҳлар муаллифи академик Бўрибой Аҳмедов) ҳамда 2011 йилда (3) (масъул муҳаррир профессор Ашраф Аҳмедов) китобхонларга тақдим этилди. Ана шу нашрлар қиёслангандা, жамоатчилик эътиборига ҳавола қилишга арзийдиган баъзи мулоҳазалар пайдо бўладики, уларнинг илмий таҳлили кейинги нашрларда амалий аҳамият касб этиши шубҳасиз. Хусусан, услугбий ва изоҳлардаги хилма-хилликлар ҳали бу борада изланишлар изчил давом этиши лозимлигини кўрсатади. Зеро, бу табиий ҳолат, негаки, мазкур улкан меросни чинакамига ўрганиш энди бошланди.

Мустақиллигимиз арафасида ёруғлик юзини кўрган «Темур тузуклари»нинг биринчи нашри маънавий дунёмизда катта воқеа бўлганди, чунки бир пайтлар ундан парчалар эълон қилишга жаҳд қилган «Гулистон» журнали бошига тушган шўришларни кўпчилик билишарди.. Илк (1) нашрга ёзилган сўзбошидан ҳали шубҳалар бутунлай тарқамаганини, қолаверса, масалага муносабат та моман шаклланибулгурмаганини сезибoliш қийин эмас. Истиқлолнинг зафарли одимлари халқимиз аъмолини узил-кесил тасдиқлаганидек, тафаккурдаги ғуборлар ҳам тозараниб борди. Бу ҳолни учала нашрни ҷоғиштириб, ишонч ҳосил қилиш мум-

кин. Йиллар ўтган сари мұтабар асарнинг сатрлари силлиқланиб борган, күплаб англашилмовчиликлар бартараф этилган. Бу ўринда фақат юзага келган хилма-хиллик ва қайси шакл илмий-тарихийликка яқынлиги юзасидан мулоҳазалар изхор қилинади.

Бўлимларни «Мақола» ўрнига «Китоб» (3) деб ўзгартирилишини асарнинг мавқеини эътироф этувчи адолатли муносабат тарзида баҳолаш мумкин. Шунингдек, «Тадбирлар ва кенгашлар» сарлавҳасини «Кенгашлар ва тадбирлар» тарзида берилиши ҳам мантиқан ўзини оқлади: кўлам жиҳатдан кенгашлар мамлакат ҳаётида бир киши ёки гуруҳлар томонидан қўлланилувчи тадбирлардан салмоқли, унинг биринчи қайд этилиши бутунлай ўринли. «Сипоҳий» ўрнига туркйча «аскар»нинг қўлланиши ҳам маъқул.

Форсчадан ўғирилганда маълум сўзнинг қатор муқобиллари мавжуд бўлади ва уларнинг қайси бири тўғрилиги контекстда аниқланади. Баъзан «бошибилмоқ» (1), кейинги сафар эса «ош балмоқ» (3) сўзлари ишлатилган ва унга «атала» тарзида изоҳ берилган. Қайси бири тўғри – барибир бир тўхтамга келиш керак. Юртимиз жанубий туманларида унни ёғда қовуриб, сув аралаштириб тайёрланадиган «булмоқ» деган овқат бор. Балки бу ўшадир. Шунингдек, «давлатим корхонасининг ўн икки ойи» деб таржима қилинган. «Ой» ўрнида «устун» сўзи ишлатилса, мантиқлироқ бўлармиди? Ёки «Тажрибали бир киши минглаб одамга иш буюради» дейилади. «Иш буюриш»да кишининг қобилиятлари тўла намоён бўлмайди, ҳолбуки, бу иборани «сафарбар қиласи», «таъминлайди», «бошқаради» тарзида ифодаланса, мақсадга мувофиқ бўларди. Ёки «Қуръон устида қасам ичди»дан «Қуръон тутиб қасам ичди» дейиш тўғрирок.

«Тузуклар»да Сохибқирон таржимаи ҳолига доир кўплаб далиллар келтирилган ва улар манбалар асосида тўғри изоҳланган. Фақат икки ўринга дикқат қаратиш лозим бўлади. Асарда «Отланиб, Амир Кулолнинг ҳузурларига бордим» дейилади. Бу ерда тилга олинган Амир Кулол тарихий шахс бўлиб, у зотни Шамсиддин Кулол билан чалкаштирмаслик лозим. Сайид Амир Кулол (1281–1370) Бухоро яқинидаги Сухори қишлоғида яшаганлар, қабрлари ҳам шу ерда. Ул зот Темурийлар хонадонининг пири Шамсиддин Кулолга, шунингдек, машҳур шайх Баҳоуддин Нақшбандга ҳам устозлик қилганлар. Озодлик илинжида чарх уриб юрган ёш Темурбек шу зотнинг ҳузурига боради. Бу далил нашрларда турлича, баъзан бутунлай хато шарҳланган.

Қарши қалъасини эгаллаш асноси (1367 йил) да рақиблар – амир Ҳусайн ва амир Мусони чалғитиб, Ҳурсонга эмас, Мовароуннаҳрга юрилади. «Тузуклар»да «Ширкент аталмиш ерга етдим ва ўша ерда бир кеча-кундуз тўхтаб, яна йўлга тушиб, Қарши қалъасидан бир фарсанг (6–7 километр. X. C.) масофага келиб тушдим» дейилади. Эътиборлиси, кўплаб нашрларда ҳеч иккиланмай «Ширкент Қарши туманининг ҳозирги маркази Бешкент» тарзида шарҳланади. Ҳақиқатан, туман маркази Бешкент Қаршига яқин йирик аҳоли манзилгоҳларидан бири, у ғарб томонда жойлашган. Бироқ жанубий ғарб томонда айнан Ширкент қишлоғи ҳам бор-да. У ҳозирги Қовчин қишлоқ фуқаролар йигини таркибида, 4–5 минг аҳолига эга, турмуш тарзи жиҳатидан Бешкентдан бутунлай фарқ қиласди. Қолаверса, йирик мутасаввуф шайхи Абул Муъин ан-Насафий (1027–1114) қабри шу жойга яқин. Бизнингча, бу икки масканни фарқламаслик ҳам тўғри эмас.

Албатта, кейинги нашрларда олдинги хатолар бартараф этиб борилиши табиий. Шу жиҳатдан яна икки мисол келтирамиз. «Сипоҳийлардан чиқкан баҳодирлар, довюракларга маҳсус фахрли ўтоға, камар ва таркаш тақдим этиб, мартабаларини кўттардим» деган гапдаги «таркаш» кейинроқ «ўқдон» (2) тарзида ўзгартирилган. «Ўтоға»га «бош кийимга тақиладиган, укпар ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган зийнатли белги, мансаб ва мартаба рамзи» деган тушунтириш берилади. Охирги нашрда эса «ўтоға» сўзи «ўтоғ» деб ўзгартирилади, унга «яъни, ўтов, бу ерда маҳсус жиҳозланган ўтов назарда тутилади» қабилида шарҳ берилади. Агар «ўтоға» (яъни, какарда) билан «ўтов» (турап жой) ўртасидаги фарқни назарда тутсак ва Соҳибқирон давлат тутумида ҳар доим қатъий меъёрлар амал қилганини ҳисобга олсак, бу икки хил шарҳ алоҳида изоҳланиши лозим эди. Чунки ўтов тақдим этиш ҳам ўша давр ҳаётида учраган. Масалан, Амир Темур томонидан Елдирим Боязидга султонларга хос оқ ўтов тақдим этилганди.

Вазирлар салтанат саройининг ишончли ва эътиборли кишилари бўлиб, уларга жазо белгилашда ўта даражада эҳтиёт бўлиш алоҳида тайинланади. Хусусан, уларни кўра олмайдиган ҳасадчилар кўп бўлиши ёки сиёсатидан норозилар учрашини назарда тутиб, вазирларга қарши хабар берувчиларнинг даъволари «рост-ёлғонлигини маҳак тошига уриб, текшириб кўрсинлар» дея таъкидланади. Бир нашрда эса бу гап «даъволарининг рост-ёлғонлигини синчковлик билан синаб кўрсинлар» тарзида жўнгина ифодаланади. Соҳибқирон маҳак тоши («кумуш ва олтиннинг тозалигини аниқлаб берадиган қора тусли тош» деб изоҳланган) орқали жазо тайинлашда яна бир бўғин – қарорчиқарувчи маҳкамани тақлиф этаяптилар. Бун-

дай тизим айблизилк призумпциясини таъминлашда асқотишини юристлар яхши билади. Моҳиятни тўла тушунмасдан қилинган таҳрир орқали эса ҳуқуқ илмидаги яна бир эҳтиёт чораси олиб ташланаяпти.

Худди шундай, урушдан юз ўгириб қочган сипохийлар ҳақида айтилган «даргоҳимга киритмасинлар (сўзма-сўз – унга «кўриниш» бермасинлар)» ёки «илтифотимиздан маҳрум этсинлар» категорияларининг қай бири ўша давр давлат тизими учун хослигини ҳал қилиш учун балки маҳсус илмий анжуман чақириш лозимдир. Негаки, айнан бир жазо тури таржимада икки хил берилган ва уларга юкландиган интизомий мажбурият ҳам икки хил.

Хуллас, бу мероснинг беназирлиги шундаки, ундаги ҳар бир белги, ишора теран мазмунга эга ва муомала қилганда ана шу юксак мавқе эътиборда турмоғи шарт. Ўз сирларини очаётган улкан бойлик – ҳалқимиз тарихини тадқиқ қилганда ватанпарварлик ва миллатсеварлик туйғуси билан теран илмийлик талаби ҳамоҳанг бўлиши лозимга ўхшайди.

Соҳибқирон Амир Темурнинг инсоният тарихидаги ўрни ҳар доим юксак бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Эҳтимол, «Тузуклар»ни қайта-қайта ўқиш ва таҳлил қилиш, уни бошқа манбаларга қиёсан ўрганиш бу мўъжизани тўлиқроқ англашга ёрдам беради.

ТАРИХНИ ЗАР, ЎЗНИ ЗАРГАР БИЛСАЛАР...

Бир далилдан хурсанд бўлиш лозим: бутун ўтмишимизга қизиқиш кучайди. Энди боғча дастурларидан университет битириш ишларигача бу бойлика мурожаат қилинади (бу табиий жараён, чунки мустақиллик берган чинакам саодат ҳам шу –

ўтмиш тажрибасидан келиб чиқиб бугунги кунимизни баҳолаш ва келажак йўлимизни белгилаб олиш). Бу маънавий эҳтиёжни қондириш учун эса ижодкорлар ва олимлар самарали қалам тебратаяптилар. Муболагасиз айтиш мумкинки, истиқлол йилларида тарихий мавзуда ҳозиргача яратилганидан кўп асар ёзилди. Тажриба эса бошқа муаммони кун тартибига қўймоқда: сон масаланинг ташқи томони, моҳият эса мазмунда намоён бўлади. Юзаки ўнта китобдан кўра теран мазмунли битта асар кўпроқ наф келтиради.

Нафсиlamрини айтганда, тарихий мавзу, жумладан Темур ва Темурийлар даври жуда оммалашиб кетди (қайси маънодаки, саводи бор ҳар қандай киши бу ҳақда нимадир ёза олади), бу эса ўз-ўзидан жўнликка олиб келмоқда. «Дунё ва давр» деган газетанинг 2012 йил 27 сентябрь сонида Фуқаролик жамияти шаклланишини мониторинг қилиш мустақил институти Наманган худудий бўлинмаси бош мутахассиси Бахтиёр Исҳоқовнинг «Сарбаланд Соҳибқироннинг соҳир сабоқлари» давомли мақоласининг аввали босилган. Ҳурматли юртдошимизни бундай мақола ёзишга туртки берган омил, унинг қандай манбалардан фойдалангани каби саволларни муаллиф ҳукмига ҳавола қила қолайлик, ҳеч ким бирорга «Уни ёз, буни ёзма» тарзida насиҳат қилмоқчи эмас, бу масала қалам туттган кишининг ихтиёрида, бирор мавзуни танлабдими, ўшани қойил қилиб ёритса, қандини урсин. Аммо мазкур мақола билан танишиб, муаллиф ҳали мавзуга доир эълон қилинган адабиётлар билан чуқур таниш эмаслигига амин бўлдик. Ҳолбуки, миллий ифтихоримиз сифатида улуғланаетган мұътабар зот ҳақидаги ҳар бир сўзни ўйлаб айтиш керак.

Аввало сарлавҳанинг ўта тумтароқлигини таъкидлаган бўлардик: ундаги «сарбаланд», «соҳир»

сўзлари ташиган маънолар мақсадга хизмат қилмайди. Кейин эса мақолада келтирилган мана бу фикрга эътибор беринг: «... у мавжуд анъанага кўра аввал Суюргатмишни (1370–1388), сўнгра унинг ўғли Султон Маҳмудни (1388–1402) расмий хон қилиб кўтариб, ҳатто умрининг охиригача улар номидан ёрликлар чиқартирган, пул зарб эттирган». Ҳолбуки, мұтабар тарихий китобларнинг гувоҳлик беришича, 1401 йил январь ойида Дамашқ шаҳри эгалланади, 17 январь куни шаҳардаги энг катта жомеъ масжидидаги намозда Соҳибқирон номи хутбага қўшиб ўқилади. Ва «шу ерда биринчи марта Соҳибқирон номига юз, эллик ва ~~үн~~ мисқоллик тангалар зарб қилинди, бу ҳақда фатҳномалар битиб, Эрону Туронга чопар билан жўнатдилар» («Ҳазрат Соҳибқирон», 2005 йил, 164-бет). Аллақачон эълон қилинган далилни орадан етти йил ўтиб, жамоатчиликка нотўғри тақдим этишни кашфиёт деб бўлмайди.

Албатта, ҳар қандай мавзуда қалам тебратганда ҳам шунга доир ҳамма (камида энг муҳим) маълумотларни билиш талаб қилинади, билъакс, «кашф қилинган велосипедни қайта кашф қилиш»дан нафйўқ. Бундай «қайта кашфиёт»ларни эса ҳар қадамда учратишга тўғри келаяптики, бу борада бирор дастурий кўлланмага зарурат сезилмоқда. Тўғри, фахрли аждодимиизга ҳаммамиznинг қалбимиизда оташин меҳримиз бор, бироқ бу дегани ҳамма нарсани ёзавериш мумкин дегани эмас. Билъакс, энди-энди ҳақиқий талъати чинакам намоён бўлаётган бобокалонимиз тарихи чалкаш талқинлардан қутила олмайди.

Ҳолбуки, мустақиллик йилларида тасдиғини топган тўғри далилларни чалкаштириш эмас, шунгача хато, баъзан тескари талқин қилинган тарихий адолатни тиклаш кун тартибида турибди.

Бундай ўринлар эса талайгина. Олайлик, Темурий шаҳзодалар ва маликалар таржимаи ҳоли, уларнинг фаолияти билан боғлиқ далиллар муаллифлар истамаган тарзда, холис шароитлар туфайли аралашиб кетган. Бунинг бир қанча сабаблари бор. Айниқса, жўн бир гап – шаҳзодалар исмининг бир хиллиги улар фаолиятини ёритишда муаллифларни кўп қийнаган. Миллий удумларримизга кўра, Темурийлар хонадонида фарзанд туғилса, уларга катта боболари, момоларининг исми берилаверган. Шу туфайли «Муҳаммад» нисбаси қўшилган 30 га яқин шаҳзода, шунингдек, Муҳаммад Султон (6 нафар), Умаршайх, Умар (5 нафар), Муҳаммад Жаҳонгир, Жаҳонгир (4 нафар), Султон Муҳаммад (4 нафар), Аҳмад, Аҳмадшоҳ (4 нафар), Абубакр (3 нафар), икки нафардан исм қўйилган Абдулло, Бекабегим, Бойсунғур, Бойқаро, Зайнабултонбегим, Искандар, Мироншоҳ, Сайди Аҳмад, Халил Султон, Шоҳруҳ номлари уларнинг фаолиятларини ёритишга жаҳд қилган кўплаб тадқиқодчиларнинг бошини қотиргани шубҳасиз.

Кўпчилик Амир Темурнинг ўғли Умаршайх билан Бобур Мирзонинг отаси, Абусайд Мирзонинг ўғли Умаршайхни фарқлай олмайди. «Бобурнома»да муаллиф Андижонда ўн йилдан зиёд ҳокимлик қилган биринчи Умаршайхни ҳурмат билан «Улуғ Умаршайх» деб атайди ва падари бузруквори ҳақида гапириб, Амир Темурдан кейин Самарқанд ва Ҳирот тахтини бирлаштира олган ягона Темурий ҳукмдор, бобоси Абусайдни ўз ҳаракатларида бобо-калони Амир Темурга тақлид қиласиди ва шунинг учун Фарғона тахтини Умаршайх исмли ўғлига нисор этди, деб ёзади.

Албатта, бу гапларнинг катта илм учун унчалик аҳамияти йўқдир, бироқ улуғ сулола тарихига до-

хил ҳар қандай кичкина унсур ҳам катта аҳамият касб этиши шубҳасиз. Ҳолбуки, муazzам боғнинг ҳар бир гиёҳидан ўша боғнинг нафаси уфуриб турганидек, буюк салтанат ҳаётининг битта жузъий ишораси ҳам ўша салоҳият ҳосиласидир.

Тахт эгалиги – ҳукмдорликдан ташқари илм-фан, адабиёт-санъатнинг турли соҳаларида олам-шумул ютуқларга эришган Темурийлар сафида шоирликда даврининг йирик вакили даражасига кўтарилиганд Сайди Аҳмаднинг номи алоҳида қайд этилади. У кўплаб ғазаллар ва бошқа жанрдаги мумтоз шеърият намуналарини яратиб, девон тузган, дунёвий адабиётнинг гўзал намунаси ҳисобланган Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» достони руҳида «Таашшуқнома» асарини яратган. Темурийлар сафида эса Умаршайх Мирзонинг бешинчи ўғли (ҳаёт йиллари – 1391–1429) ва Мироншоҳ Мирзонинг еттинчи ўғли (яшаган йиллари ҳақида маълумот сақланмаган) Сайди Аҳмад номи билан аталган. «Таашшуқнома» достони манбаларда 1435–36 йилларда яратилгани ва у Шоҳруҳ Мирзога бағишлилангани айтилади. Демак, достон иккинчи Сайди Аҳмадга тегишли бўлиб чиқади.

Масаланинг яна бир томони – мазкур мавзууда йирик насрий асарлар яратилаяпти, дунё адабиётидан таржималар қилинаяпти, бу, албатта, яхши, бироқ бундай уринишларнинг ҳаммаси ҳам муваффақиятлибўлмаяпти. Ҳукмчиқариши ниакадемик илм эгаларига қолдирайлик-да, кўпчиликнинг назарида бўлган бир мавзуга диққатингизни жалб этайлик.

Эҳтимол, сиз ҳам «Менким, соҳибқирон-жаҳонгир Темур» китобини ўқиган чиқарсиз. «Янги аср авлоди» нашриёти 2011 йилда чоп этган бу асарни мутолаа қилганлар ўз ҳаяжонларини яшира олма-

яптилар: «Китоб дегани бундоқ бўлибди!». Нима ҳам деймиз, ҳар кимнинг ўз диidi бор. Гарчи бу асар ҳақида 2006 йил ўз муносабатимизни билдирган бўлсак-да («Дунё билган «Тамерлан» ёки ёлғон қачонгача давом этади?», «Хуррият», 2006 йил, 5 апрель), баъзи мунозарали ўринларни яна қайд этиб ўтиш ортиқчалик қилмайди, деб ўйлаймиз. Негаки, ўз вақтида йирик шарқшунос олим В. Бартольд таъкидлаганидек, «бу давр (яъни Темур ва Темурийлар даври) тадқиқодчилари материалларнинг танқислигидан эмас, балки кўплаб кутубхоналарга тарқалибketганва, энгаввало, танқидий ўрганишни, кейин эса танқидий нашр этишни тақоза этадиган материалларнинг кўплигидан қийинчиликка дуч келади» (*Соченение. Т. 11 (2), стр. 189*). Инчунун, ҳамма нарсани Соҳибқирон Амир Темурга нисбат беравериш бир томондан ғайриилмийлик бўлса, иккинчидан, шусиз ҳам чалкаш ва зиддиятли тарихий воқеликни баттар мавҳумлаштириш бўлиб қолади. Мустақил юртимизда бу борадаги уринишлар битта ҳақиқатга: ҳозиргача турлича талқин қилинган фахрли аждодимизнинг ростакам киёфасини дунё аҳлига намойиш этишга хизмат қилиши керак, деб ўйлаймиз.

Хуллас, француз солномачиси Марсель Брионга нисбат берилган асар аслида ҳалқ китобларидан бири бўлиб, бундай битиклар қариб етти асрдан бўён форс, араб, туркий, рус ва бошқа тилларда яратилиб келинган. Ўзбек китобхонлари ҳам Салоҳиддин Тошкандий томонидан ўтган асрнинг бошларида қоғозгатуширилган «Темурнома» китоби билан танишлар. Бу юмушлар қандай эҳтиёжларни қоплаш учун амалга оширилгани фақат унинг бошида турганларга аён. Бир далил аниқки, уларда васф этилган буюк давлат арбоби, илм-фан ва

санъат ҳомийси Амир Темур шахси муаллифлар иқтидори даражасида, боз устига анча эркин (тарихийлик нўқтаи назаридан), субъектив талқин қилинган ва турли даражадаги нуқсон ва хатоликларга йўл қўйилган. Очиги, бу буюк зотнинг шахсияти шунчалик маҳбобатлики, уни бутун кўлами билан қамраб олиш анча мушкул (ҳатто имкондан ташқари) – бу ҳолни очиқ эътироф этиш лозим. Шу туфайли мазкур мавзудаги асарлар Соҳибқирондан кўра кўпроқ муаллифлар – уларнинг иқтидори, маслаги, эътиқоди, илмий ҳалоллиги, ватанпарварлиги ҳақида маълумот беради. Теран уммонда қулоч ёзиб сузишга киришган қаламкаш ўзи хоҳлайдими-йўқми, кимлигини кўрсатиб қўяди: унинг мажоли бу маънавият денгизидан ё бир пиёла сув олишга етади ёки қўлига бирор хас-хашакни илаштириб чиқади ёхуд чуқур сузиб, ботиндаги синоатни кашф этишга мұяссар бўлади. Иккинчи томондан эса ўша ўлжасини жамоатчиликка қай йўсинда – борлигичами, оғанини осмондан қилибми ёки тўғридан-тўғри қора чаплабми, тақдим этиши мақсад ва моҳиятни ифодалайди. Ҳозиргача шундай бўлиб келган ва шу туфайли бобокалонимиз шахсияти жуда зиддиятли ҳамда қарама-қарши қиёфа касб этиб қолган. Эндиликда чинни ростдан ажратиш учун ҳамманинг ўзида олтинни мисдан фарқлайдиган маҳак тоши бўлиши лозим.

Мулоҳаза юритмоқчи бўлган ҳалқ китоби билан 1991 йилда рўй берган воқеа қўпчиликнинг хоти-расида бўлса керак. Ундан боблар қайсиdir йўллар билан таржима қилинган ва «Шарқ юлдузи» журналининг 1-сонидан «Мен – фотиҳ Темур» деган ном билан чоп этишга киришилган эди. Бундан хабар топган чинакам илм аҳли бу номукаммал асар эндиғина ҳакиқий қиёфаси ҳалққа маълум бўлиб бораётган зот

ҳақидаги тасаввурларни яна ҳам чалкаштириб юбо-ришидан ташвишга тушиб, бу ишга қарши турган ва журналда чоп этиш тұхтатилған зди. Үшанды йирик тарихчи олим Бўрибай Аҳмедовнинг қанчалик жон куйдирғанларига гувоҳман. Ҳатто ўз қарашларини ҳам тафтиш қилиб, тарихимизнинг бу ёрқин сиймосига чинакам ватанпарварлик назари билан ёндаша-ётган олим сидқидилдан «Энди Амир Темуримизни асрашимиз керак» деб қайта-қайта такрорлаганди.

Бундай безовталикка эса асослар бор зди. Мазкур китоб дастлаб форс тилида иншо этилған ва кейинчалик рус тилига таржима қилинганды - бу аниқ. Биз танишишга муваффақ бўлган 2004 йилги Нью-Йорк нашрида Марсель Брион (Франция) тузувчи (Забихулло Мансурий билан бирга) деб кўрсатилған (бизнинг бағри кенг таржимонларимиз эса уни э-йўқ, бе-йўқ муаллиф деб эълон қилишган ва китоб муқовасига ўз меҳрларини ўқлоқдек ҳарфлар билан мухрлашган). Интернет маълумотларидан маълум бўладики, 1895–1984 йилларда яшаб ўтган Марсель Брион ҳақиқатан Франция Фанлар академиясининг аъзоси қилиб сайланган ва кенг жамоатчилик уни санъатнинг турли соҳаларида машҳур бўлган кишилар ҳақидаги «Моцарт», «Дюрер», «Микеланжело» сингари биографик хроникалари орқали кўпроқ танийди. Унга машхурлик тожини кийгизган асар ёки тадқиқотлар рўйхатида Шарқ тарихи, хусусан, Амир Темур ёки Темурийлар даври билан боғлиқ бирор китоб қайд этилмаган. Демак, уни бу мавзунинг йирик тадқиқотчиларидан деб эътироф этиш тўғри эмас. Очиғи эса мазкур муаллифнинг фанцуз тилида ўзбекчада нашр этилған китоб ҳажмидаги асари йўқ.

Дастлаб «Мен – фотих Темур» номи билан жамоатчилигимизга таништирилмоқчи бўлган асар ўз мавқеи жиҳатидан илмийликка даъво қилолмайди.

Шунингдек, уни Амир Темур солномаларидан бири, ҳатто, шу йўналишдаги китоб, дейиш ҳам инсофдан эмас. Албатта, бу даъвони тасдиқлаш учун ҳар бир далил тарихий ҳақиқат билан солишириб чиқилиши даркор. Шунингсиз ҳам фикримиз қуруқ бўймаслиги учун айрим нўқталарга тўхтalamиз. Китобга илова қилинган муқаддимада «Темурлэнг (китобнинг чинакам қиёфасини тасаввур қилиш учун унинг бош қаҳрамони исмини «таржима қилиб» эмас, қандай ёзилган бўлса, шундайлиги-ча келтиридик, чунки Тамерлан ёки Темурлэнг, у – Амир Темур эмас) Чигатой маликасига уйланди ва малика уч ўғил туғиб берди» деган маълумот келтирилади. Бу маълумот бирор тарихий далилга мос келмаслигини бугун юртимизда мактаб ўқувчиси ҳам билади.

Бундай далилий хатоларнинг сон-саноғи йўқ. Жумладан, иштирокчилар қаердан ўйлаб топилган ёки воқеаларни ким тўқиган, бари ўйдирма. Китобда Амир Темур «Соҳибқирон» дея улуғланган илоҳий зот, кейинчалик буюк давлатнинг асосчиси ва кўплаб умуминсоний муаммоларга ечим топган мислсиз ислоҳотчи сифатида эмас, арзимаган ҳақ эвазига бойларнинг қўй сурувини йўлтўсарлардан қўриқловчи тўда бошлиғи ёки мақсадсиз бир шаҳарга ҳужум қилиб, унинг шаккок қавмининг таъзирини бериб қўядиган зўравон сифатида акс эттирилган. Жиддий нуқсонлардан бири шуки, уйдирмачилар Амир Темурни муқаддас қадриятларга, жумладан, Куръон каримдек илоҳий китобга таҳрир киритишга журъат этган оми қиличбардор сифатида кўрсатишдан ҳам тортинмаганлар. Бу, яъни муқаддас илоҳий қаломга заррача тил тегизиш ўта шаккоклик эканини «тузувчилар» билган, шундай талмовсираш билан диний ақидапаастларнинг

ғазабини қўзғашга жаҳд қилгани маълум бўлиб қолади.

Китобда келтирилишича, Амир Темур Ҳалаб (Алеппо)да турган вақтида бу шаҳарда тўпланган диний алломаларни йиғиб, Қуръон оятларининг ҳозирги анъанавий тартибини «бузиб», уларни ваҳий қилинган вақтига кўра тизиб чиқишига амр этади. Ҳолбуки, бу ақлга тўғри келмайдиган иш эди ва ўз «Тузуклари»да «Дилимнинг машриқидан кўтарилилган биринчи тузугим ер юзида Оллоҳ таолонинг дини ва Муҳаммад мустафонинг шариатига ривож бериш бўлди. Ҳар ерда ва ҳар вақт ислом динини қўллаб-қувватладим» дея таъкидлаган зотнинг бундай тавакккалчиликка йўл қўйиши мумкин эмас эди. Маълумки, муқаддас китобнинг тартибини ўзгартириш эмас, ундаги битта белгини бузиш ҳам гуноҳ ҳисобланади, шундай хатога йўл қўйилганда, бундай китоблар йўқотилади, чунки Оллоҳнинг қаломи асил ҳолида бандаларига етиб бормоғи ҳукм қилинган. Тартибни ўзгартириш ҳақидаги фикр қанчалик хато эканинини Соҳибқирондек буюк зот билмаслиги мумкин эмас эди. Қолаверса, бундай хатти-ҳаракат бирон диний ёки дунёвий адабиётда тилга олинмаган. Демак, бу ҳам «тузувчи»ларнинг навбатдаги ўйдирмаси.

Умуман, «Менким, соҳибқирон – жаҳонгир Темур» китоби Амир Темурга нисбат бериладиган бўлса, ҳар бир гапини тушунтириш учун ундан ҳам кўра қўпроқ шарҳ ёзишига тўғри келади. Шунга кўра, китоб ташаббускорлари бош қаҳрамонларини «Йўлбарсхон» ёки «Арслонбек» деб номлаганларида эди, уни фантастик бирасрардеб қабул қиласа бўларди. Аммо ташриф қофози сифатида «Амир Темур»нинг жуда оммаболигини ҳисобга олиб, ундан тижорат мақсадида фойдаланганлар. Омади гап шу.

Албатта, мутаржимлар – Ф. Рўзиев ва Ф. Тиловатов бу юмушни яхши ниятда, хайрли мақсадларни кўзлаб, бобокалонимиз шахсиятига бутунлай тухмат бўлган ўринларни қисқартириб, ўз дидлари даражасида амалга оширганлари шубҳасиз. Уни «Амир Темур ҳақида ким қандай ёзар эди?» қабилидаги оммавий танловда қатнашган бир иншо тарзида қабул қилса бўлади. Негаки, баъзан қандай ёзишни ўз салоҳияти билан қандай ёзмаслик керак бўлганлигини кўрсатиб қўйган китоблардан ҳам ўрганадилар-ку. Асарнинг зиддиятларга бойлиги, бу мавзуда етарли маълумоти бўлмаган одамни чалкаштириб қўйишини ҳисобга олиб, баъзи истисно ўринлар китобга ёзилган муқаддимада очик айтилиши лозим эди. Шунда оммавий китобхонлар ҳайрон қолиб юрмасдилар. Негаки, мустақиллик йилларида бу мазуда турли жанрларда кўпгина асарлар яратилди. Ана шу асарлар билан «машхур француз ёзувчиси Марсель Брион» талқинидаги образ ўртасида ихтилофлар бор. Шундай бўлгач, китобхоннинг боши қотиши аниқ.

Албатта, тарихимизнинг шонли саҳифалари, буюк аждодларимиз ҳақида севиб ўқиладиган китоблар қанча кўп бўлса, шунча оз. Фақат улардаги бадиий тўқималар тарихий адолат мезонларига мос келиши шарт. Бильякс, бу шарафли исмларни суиистемол қилмай, исталган ном ва қаҳрамонларни жонлантириш ижодкорларнинг ихтиёрида.

Демак, бу улкан меросга, аввало, чуқур ҳурмат билан, кейин эса тарихий адолат ва илмий ҳақиқат нўқтаи назаридан қараш ҳар доим долзарб бўлиб қолаверади.

ТОҒ ҚАЪРИДАГИ СИНОАТЛАР

Ўтмиш шарпалари биз билан ёнма-ён яшайди, биз уларни гоҳида пайқаймиз, гоҳида йўқ. Ахир бу сокин тоғлар қанчалаб суронларни кузатмаган, чексиз текисликларда қанчалаб отлиғ-у пиёданинг изи қолмаган. Бугун ҳам шовқин солиб оқаётган дарёлар қирғоғига кимлар келмаган, лоқайд кўлларга турли кайфиятда термулганларнинг саноғини қаердан биламиз?

Жумладан, Соҳибқирон Амир Темур ҳақидаги хотиралар ҳам у зоти шариф қадам қўйган ҳудудларда сочилиб ётибди. Шундай масканларнинг бири ҳозирги Яккабоғ тумани ҳудудидаги Ҳисор тоғ тизмалари бағрида жойлашган ғордир. Унга халқ қасоскори Ҳошим ибн Ҳаким – Муқанна қадам қўйгани ҳақида маълумотлар учраса-да, халқ хотирасида «Амир Темур ғори» номи билан яшаб қолган. Қолаверса, ҳазрат Навоий «Сабаъи сайёр» достонида бу гўшани тилга олади, васфига ўн байтга яқин шоҳ сатрлар бағишлайди (учинчи иқлим йўлидан келтирилган мусоғир ҳикоясида). Кўплаб тарихий манбаларда, жумладан, Муҳаммад Наршахийнинг асарларида бу ғорнинг таърифи келтирилади.

Кейинчалик ҳам бу сирли маскан турли тоифа кишиларининг диққат-эътиборида бўлган, уни илмий мақсадларда ўрганиш учун экспедициялар ташкил этилган, табиат ишқибозлари унинг мўъжизаларини ўз кўзлари билан кўриш учун узоқузоқлардан ташриф буюришган, бу хотиралар тотли бир тарзда қалбларида яшаган, таассуротларини тўлиб-тошиб сўзлаб юрганлар. Мухлислар республика телевидениеси орқали бот-бот намойиш

қилиб туриладиган кўп қисмли «Амир Темур ғори» телевизионни яхши эслайдилар. У томошабинда маълум таассурот уйғотади, гўзал ва мафтункор тоғ манзаралари билан таниширади.

Бу ҳали ҳаммаси эмас, мазкур горда кўплаб синоатлар яширинган. Тарих ва табиат ҳамоҳанглигига пайдо бўлган мўъжиза шукуҳини қуида рус тилидан таржима қилиб келтираётган парчани ўқиб, яна бир бор ҳис этиш мумкин:

«Шукроналар бўлсинки, тоғ манзараларини томоша қилиш, уларнинг ажойиботларидан баҳраманд бўлиш учун икки марта Тошқўрғон амлокига бордим. Сафаримнинг бирида мўъжизали Қалъаи шерон хақида эшитиб қолдим ва уни кўришни ихтиёр этдим. Маҳаллий аҳолидан ишончли кишиларни атрофимга тўплаб, Қалъаи шеронга йўл олдик. Менга йигирма уч киши ҳамроҳлик қилди. Бир кечада йўлда тунадик. Офтоб қисқичбақа буржида бўлишига қарамай, кун ботиши билан чодирда олов ёқилди ва унинг атрофига жипс ўтиридан. Ҳаво шундай совиб кетдик, тананинг оловга терс томонлари музлаб қолаёзди, шунинг учун иссиқ кабобга зўр берардик.

Тонг отиши билан йўлга тушдик ва чошгоҳга яқин манзилга етиб бордик. Икки чўққи орасидан кўриниб турган тоғ пойида йигирма танобча майдон кўзга ташланарди. Икки тоғ орасидан дарёча жўшиб оқарди, у Яккабоғ дарёнинг боши ҳисобланади. Бу ерда ёввойи зардоли, гилос, олма, олча каби мевали дарахтлар чаппар уриб ётардик, уларнинг саноғига етиб бўлмасди. Тоғнинг бир тарафидаги дарахтлар энди гуллаган, бошқа ёқдагилари эса мева тугиб қолганди (зардоли довчаларини еса бўларди). Бирбирига қарама-қарши турган тоғ қоялари шунчалик ялтирадики, уларга кимдир сайқал берганга ўхшарди.

Ўнг томондаги тоғнинг ўртасида тўртта кунда устига ўрнатилган дарвоза туради. Дарвозанинг устига рандаланган тўртта ходадан мезана кўтарилиган. Унинг бир ёғочи қулаб ётибди, учтаси ўз ўрнида турибди. Дарвоза ўз мезанаси билан ердан ўттиз-қирқ газ баландликда, тоғ чўққисидан эса қирк-эллик газ пастда. Қуида туриб, бу иморат нима учун, ким томонидан қурилган ва унга йўл қаердан эканлиги ҳақида қанча бош қотирмайлик, ҳеч нарса тушунмадик. Сафимиизда икки-уч тошқўрғонлик кўп китоб кўрган (ўқиган) одамлар бор эди, улар ҳам бу иншоотнинг қачон пайдо бўлганини билишмади.

Тоғнинг яна бир мўъжизаси шу эдики, чап томондаги қоя бағрида юқори баландликдан сув отилиб тушарди. Тарвуздан каттароқ тешикдан кучли оқим билан чиқкан сув ёйилиб-ёйилиб пастга тушар, ерга тушгунча муштдек пуфак ҳосил бўларди. Пуфаклар кейинги оқимда товуқ тухумидек кичраяр, ерга тушгач, тошлоқقا сингиб, йўқ бўлиб кетарди. Унга яқинроқ бориб, манзарани мириқиб томоша қилдик, тушаётган майда томчилар шудриннга ўхшарди. Анча сув пастга тушиб, дарёга қўшилиб кетади.

Бу жойдан ўтгач, кўз олдимиизда саноғига етиб бўлмайдиган дарахтлардан иборат ёввойи чорбоғ ва каттагина ирмоқ пайдо бўлди. Баландлиги ўттиз-қирқ газ бўлган кўк ва совур арчалар осмонга интилган, атроф кўм-кўк, гўзал манзара. Шу жойда отлардан тушдик ва овқат тайёрлашга киришилди.

Тушлик ва дам олишдан кейин қарийб йигирма киши Қалъи шерон (бу ерда гап ғор ҳақида кетаяпти шекилли. *Мұхаррір*.)ни томоша қилишни бошладик. Биз эллик-юз қадамча кўтарилдик. Бу ерда катта дарвозанинг қолдиқлари ётарди, ундан ўтиб, ичка-

рига кирдик. Юз қадамча оралиғида юқориси ёпилған, отхонага ўхшаган иморат турарди. У тоғдан ўйилған. Иморатнинг кесими ўттиз газга teng. Деворнинг иккала томонига тарашланган тош қалаб чиқилған... Иморатнинг баландлиги отлик қўлида қиличини кўтариб юрганда ҳам шипга етолмайдиган даражада эди. Бу хона тоғ қатламини кесиб қуриб олинган.

Бинони томоша қилиб, бошқа эшикдан чиқиб қолдик ва қаршимизда шаҳарларда бўладиган катта дарвоза турарди. Аммо тавақаларнинг ўрни билиниб турса-да, ўзи жойида йўқ эди. Дарвозадан кирдик ва ўнг томонда тошдан тахланган зинага дуч келдик. Кимнидир кўтарилиб, қарашга таклиф қилдик. Юқорида тахт ва тошдан қилинган бир неча кенг супалар бор экан.

Ҳар эҳтимолга қарши ўзим билан икки-уч фонус, уч-тўрт темир машъала, икки коса зифир ёғ ва икки-уч қадоқ шам олиб келган эдим.

Шу ердан ичкарига йўл олдик. Шипнинг баландлиги отхона даражасида. Бинонинг юқори кесими тахминан йигирма газга teng. Юқори ёпик. Унинг томи ва айланаси баланд тоғлар, албатта. Деворнинг ички қисми ислимий нақшлар ва қабариқ тасвиirlар билан безатилған. Иккала деворда ҳам ўйилған катта-кичик токчалар бор. Токчаларнинг кўп қисми тош панжаралар билан ўралған. Турли жойларда тошдан ясалған катта шамдонлар турарди. Икки-уч жойда ёргичоқлар ётарди. Ёргичоқларнинг куйида яшаётганлар ва чўпонлар олиб кета олмаганлари синдирилган.

Хуллас, машъалани ёқиб, ўзимиз билан нон, гўшт, сув ва бошқа егуликларни олиб, икки юз қадамча юрдик ва гумбази Бухоро заргарлик устахоналарига ўхшаб кетадиган, йўлаклари бор кенг

жойга чиқиб қолдик. Ўртада ёқутдек тусланувчи катта оқ мармар устун осилиб турар, одамлар унинг баъзи қисмларини синдириб олгандилар.»...

Сафарнома 1893–98 йилларда Яккабоғ беги бўлиб турган, Бухоро амирлигига катта мавқега эга бўлган олим ва адаб Мирза Салимбекка тегишли. Дастхат сифатида ўтган асрнинг 50-йилларида илмий экспедицияларнинг бирида қўлга киритилган араб имлосидаги бу манбани тарихчи олим Наим Норқулов (1935–2005) форс тилидан русчага ўтиради ва йирик шарқшунос А. К. Арендс раҳбарлигига номзодлик иши сифатида ҳимоя қиласди. Уч юз сахифадан ортиқ салмоқли ҳажмга эга бўлган сафарнома Бухоро тарихига доир бошқа манбаларда кўп ҳам учрамайдиган маълумотлар борлиги билан қадрлидир. Инчунин, унда Амир Темур фаолияти билан боғлиқ ғор ҳакида ҳам қизиқ далиллар келтирилган. Агар тафсилотларнинг бундан бир аср олдин қоғозга туширилганини ҳисобга олсан, манзарани бугунги кун билан таққослаганда кўплаб хulosаларга асос бўлади.

Нафсилалини айтганда, лавҳада шавқ билан тасвирланган табиат кўринишлари бугунга келиб йиллар шамоли таъсирида анча хиралашган. Водийни тўлдириб ётган мевали дараҳтлардан асар ҳам қолмаган. Горнинг кириш қисмидаги иморат таг-туғи билан йўқ бўлиб кетган. Тош тахтлар, девордаги токчалар, уларни ўраб турган панжараларни тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. «Бухоро заргарлик устахоналари»нинг гўзаллигини эслатган сталактит ва сталагмитлар қўпориб олиб кетилган, «ислимий нақш»ларнинг тақдири номаълум. Хуллас, қаровсиз муҳит, назоратсизлик ўз касрини қолдирган, даврининг салоҳиятини ва руҳиятини намоён қилиб турувчи ашёлар талон-тарож қилинган, табиий гўзалликка заха етган. Албатта,

атроф-мухит муҳофазаси борасида жиддий тад-биrlар кўрилаётган, тарихий манзилларни асраб-авайлаш учун жон куидирилаётган даврда бу ҳақда ҳам ўйлаб кўриш лозим бўлади.

Очиғи, гарчи биз эслатган ғор манбаларда қайд қилинган, кўплаб меҳмонларда ўчмас таассуротлар қолдирган бўлса-да, у миридан-сиригача ўрганилмаган. Тўғри, ўтган асрда ва шўро тузуми даврида унга кўплаб экспедициялар уюширилган, маълумотлар халқаро каталогларга киритилган, бироқ бу жой соф миллий-тарихий нўқтаи назардан тадқиқ қилинмоғи лозим. У ҳақидаги тасаввурлар эса шунчаки ишқибозларнинг ҳаяжонли ҳикоялари ёки қаламкашнинг таъриф-тавсифи даражасида қолиб кетмоқда, ҳақиқий мутахассисларнинг асосли хulosалари етишмаяпти.

Шундай таассуротларга суюниб дадил айтса бўладики, бу ер ости йўлагида қанчадан-қанча синоатлар яшириниб ётибди. Ғор ичида дарахт шохларини, ҳайвон суюкларини кўплаб учратиш мумкин. Дарахт қолдиқларига қараб тахмин қилиш мумкинки, бир пайтлар сув сатҳи шу даражада баланд бўлган ва бу кавак жой сув билан лиқ тўлган, шунда ўрмон қолдиқлари оқиб, ичкарига кирган. Суюклар эса балки миллион йиллар олдин яшаган диназаврларга тегишлидир. Негаки, ғорга элтувчи йўлдаги қоятошда ҳақиқатан йирик ҳайвоннинг йигирма учта излари қотиб қолган...

Горни республикада энг узун – 616 метр деб таърифлашади. Агар ҳозирги тасаввурлар билан шу хulosага келинган бўлса, бу далил унчалик тўғри эмас. Юқорида эслатилган телефильмда ғор энг тўрдаги кўлда тугайди, деган фикр қайта-қайта уқтирилади. Ҳолбуки, кўплаб гувоҳлар, жумладан, шу сатрлар муаллифи ҳам кўлдан ўтиб, яна

20–30 қадамлар ичкарилаган. Охирига тақалиб қолган жой юқорига қараб худди мўридек чўзилиб кетган. Йўлни нарвон ёки арқонсиз давом эттириб бўлмайди. Чунки баландликка шунчаки чиқишнинг иложи йўқ, кўриниб турган йўлаклар анча баланд бўлиб, одамнинг сидирға бўйи етмайди. Шу манза-ра ғорнинг давоми борлигини тасдиқлаб турибди...

Бағрида кўп синоатларни сақлаб ётган маскан қачондир ўз сирларини ошкор қилади. Шунда бутун мамлакатимиз, ҳатто инсоният тарихига дахлдор янги маълумотлар топилса, ажаб эмас. Бу топил-малар болалик ва ўсмирилик йиллари нисбатан кам иншо этилган Соҳибқирон Амир Темур таржимаи ҳолини тўлдиришда ҳам асқотиши шубҳасиз.

2011 йил, февраль.

ВАТАН ШАРАФИНИ БОШГА ТОЖ АЙЛАБ ёхуд Соҳибқирон Амир Темур фаолиятининг яна бир кирраси ҳақида

Бир қарашда миллий ифтихоримиз Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари ҳақида ҳамма гап айтиб тамомлангандек, барчамиз шавкатли бобомиз тўғрисида етарли маълумотга эга бўлгандек туюлади. Аммо тоқقا яқинлашган сари унинг салобати ва маҳобати шунчалик ортиб борганидек, бобока-лонимизни теранроқ тушуна борганимиз сари бу зоти шарифнинг ҳаёти ва фаолияти тобора оҳорли қирралари билан кўз ўнгимизда намоён бўлмоқда. Буюк давлат арбоби, моҳир саркарда, илм-фан ва маданият ҳомийси, тинчлик ва осойишталик таянчи, улуғ сулола асосчиси сингари қатор оламшумул таърифларга лойиқ топилган Инсон, оддий қилиб айтганда, ўз юртингенең берназир ватанпарва-

ри, унинг шухрати-ю шон-шавкати учун оташин курашчи ҳам эди. Бу фазилатни ул зоти шарифнинг кенг қамровли оламшумул фаолияти амалда тасдиқлаб турган бўлса, гўзал шаҳарлардаги олий иморатлар, юксак моддий ва маънавий маданият, дунёни лол қолдирган илм ва адаб аҳли бу шарафни тарих силсиласида узоқ йиллар муҳрлаб, инсоният тамаддунини бир неча поғона юксалтириди. Инчунун, ўзи кўз очган заминни буюк зотларнинг хоки туроблари билан музайян этдики, бу билан она Ватан мавқеи, шухрати ва шарафини янада юксалтириди. Зоро, Юртбошимиз таъкидлаб кўрсатганидек, «Бутун умрини иймон-эътиқод, ватанпарварлик, поклик ва ҳалоллик йўлида фидо этган зотларнинг мўътабар хоклари макон топган замингина муқаддасдир».

Шу мавзуда Ином Бухорий халқаро маркази директори, тарих фанлари доктори, профессор Убайдулла Уватов билан анчайин батафсил сұхбатлашдик.

– Убайдулла ака, ривоятларда келтирилишича, баъзи шаҳарлардан фалакка нур кўтарилад экан. Бу ҳикматни шу жойларда мангу макон топган улуғ зотларнинг шарофатидан, дейишади. Жумладан, имом ал-Бухорий ҳазратлари вафот этганларида қабрларининг кесакларидан атрофга муаттар бўй таралиб турган экан (бу ҳолни ҳозир ҳам ҳис этиш мумкин). Ана шундай ҳолат Соҳибқирон Амир Темур ҳазратларига қай даражада аён бўлган, деб ўйлайсиз?

– Бу мулоҳазаларда жон бор. Ҳатто ер юзида бир нафар маърифатли одам топилса-да қиёмат қойим содир бўлмайди, деган гап ҳам юради. Саволингизга жавобни эса бир оз узоқроқдан бошлашга тўғри келади.

Соҳибқирон ўз атрофида даврининг таниқли алломаларини тўплагани, улар билан турли масалаларда машварат ва сұхбатлар қурганидан ташқари қаерга қадами етса, ўша жойнинг машҳур кишиларига алоҳида эҳтиром кўрсатгани ҳақида қатор тарихий манбаларда кўп ёзилган. Жумладан, Шерозда шоир Хоғиз Шерозий, Ҳалабда муаррих Низомиддин Шомий, Дамашқда қози ва аллома Ибн Халдун сингари улуғ зотлар билан қилган мусоҳабалари жуда машҳурдир. Шу билан бирга фатҳ қилинган диёрлардаги тарихий меъморий обидаларнинг яратилиши, исломий илмлар ва ислом дини ривожига ҳисса қўшган улуғ зотлар, азиз авлиёлар ҳақида сўраб-сuriштиради. Албатта, азизлар мақбаралари, қадамжоларни зиёрат қилар, моддий ёрдам кўрсатарди. Масалан, 1401 йилда Дамашқ фатҳ этилгач, шу шаҳарда дағн қилинган пайғамбаримиз Муҳаммад а.с. нинг завжай мутаҳарралари Салма ва Ҳафса онамизнинг қабрларини зиёрат қилиб, муҳташам мақбаралар бино эттирганлар. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Бу юмушларнинг бари бобокалонимизнинг амал қилган юксак эътиқоди, қарор топган оламшумул маънавий тамойилларидан келиб чиқиб бажарилган.

Шунингдек, ободончилик ишлари билан бир қаторда улуғ зотларнинг қабрларидан хоки туроб олиниб, она юртда ул зотларнинг рамзий мақбаралари ҳам бунёд этилганки, бу юмуш бир тарафдан ўша зотларга чексиз ҳурматнинг рамзи бўлса, иккинчидан, киндик қони томган заминнинг обрўсини ошириш, унинг муқаддаслигини юксалтириш, мамлакат аҳли ўртасида имон-эътиқодни мустаҳкамлаш учун қилинган саъй-ҳаракатлар ҳамдир. Бундай вазифани шу заминни бутун ву-

жуди билан севган, унинг порлок келажагини орзу қилган чинакам ватанпарваргина амалга ошириши мумкин. Қолаверса, ҳали бобокалонимиз ҳаёти ва фаолиятининг кам эътибор берилган қирраларидан бири ҳам ана шундай юмушлардир.

Маълумки, Соҳибқирон давлатининг пойтахти Самарқандни дунёning энг бетимсол шахрига айлантириш учун кўп саъй-ҳаракат қилди ва орзусига эришди ҳам. Шу шаҳарда узок йиллар яшаган ўша замон муаррихи Ибн Арабшоҳ «Самарқанд дунё шаҳарларининг келинчаги эди» дея эътироф этган. Олимнинг таъкидлашича, Амир Темур Самарқанд атрофидаги қишлоқларни Шарқ мамлакатларининг улуғ шаҳарлари номи билан Миср, Бағдод, Шероз, Дамашқ, Султония деб атадики, бу билан ўз пойтахти мавқеини яна бир бор таъкидлаб кўрсатди. Ана шундай муҳаббат Самарқанд ва бошқа шаҳарларимизга азиз-авлиёлар қабрларидан нишона келтирилиб, рамзий марқадларини бунёд этишга ва бу жойларни одамларнинг муборак зиёратгоҳига айлатиришга изн бергандир.

– Ҳайтовур, Қаршидан Самарқандга келишда ўнг кўл тарафда Тахтиқорача-Жом тизма тоғлари бағрида бир зиёратгоҳ бор. Бу масканни темирчилар, ҳайдовчилар, умуман, барча табақа ва касб кишилари алоҳида ихлос билан тавоф қилишади...

– Бу жой Дониёл пайғамбар номи билан боғлиқ. Хўжа Дониёлга хайр-барака тимсоли, тинчлик-осойишталикни сақлайдиган авлиё сифатида қараганлар ва шундай кайфият билан унга сиғинганлар. Шуниси эътиборлики, бу зотни учдин – яхудийлар, христианлар ва мусулмонлар бир хил қадрлашган ва эътиқод қилишган. Амир Темур Ироқнинг Мосул шаҳрида бўлганида шу жойдаги Дониёл (Даниэль) пайғамбар мақбарасини

зиёрат қиласи, унинг моҳиятини чуқур англаб, қабр тупроғидан олинган намунани эъзоз билан Самарқандга олиб келади ва унинг рамзий қабрини барпо қилдиради. Бу жой Соҳибқирон давлатининг барча фуқаролари учун табаррук зиёратгоҳга айланади, жами дин вакиллари ҳамжиҳатликда эзгу амаллар йўлида тоат-ибодат қилишади. Албатта, бунинг фуқаролар тотувлиги, ҳамжиҳатлигини таъминлашда аҳамияти катта бўлган. Бу амаллар айни кунларда ҳам давом этмоқда.

Худди шундай, асли Марв (Мари) шаҳрида туғилган, тақдир тақозаси билан Арабистон томонларга бориб қолиб, буюк муҳаддис ва фикҳшунос бўлиб етишган (ул зотни Имом ал-Бухорийгача бўлган энг катта олим, деб эътироф этишади), дини исломни ёйишда фаол иштирок этган ва динимизғанимларига қарши жангда мардона ҳалок бўлган Абдуллоҳ ибн Муборак ал-Марвазий (736 - 798) ҳам машҳур шахслардан бўлиб, Ироқнинг Ҳийт деган шаҳарчасида дағн этилган (камина бу жойни зиёрат қилишга мушарраф бўлгандим). Умри давомида Самарқанд, Бухоро, Насаф (Қарши) шаҳарларида яшаган ватандошимизнинг хоки ҳам Соҳибқирон томонидан Қашқадарё вилоятидаги Муборак тумани ҳудудига келтирилган ва зиёратгоҳга айлантирилган эди. Бундан бир неча йил олдин бу табаррук маскан қайтадан таъмирланиб, муҳташам мақбара тикланди ва буюк бобокалонимизга чинакам ворислик намунаси кўрсатилди.

–Албатта, мустақил юртимизда эзгу амалларнинг бундай давомийлиги кўнгилда ифтихор ҳисларини жўштиради. Энди навбат Қарши шаҳридаги бир улуғ жойнинг тарихи ҳақида батафсилроқ тўхталишга келганга ўхшайди. Шаҳарнинг кунчиқар томонида машҳур Эшон Шаҳид қабристонига яқин ҳудудда

бир маскан бўлар, гарчи халқ орасида эътиборли гаплар юрса-да, яқин-яқинларгача назарга илин-масди. Айни кунларда бу жойда улкан бунёдкорлик ишлари амалга оширилмоқда.

– Ҳа, ўша ер кўримсизгина мақбара тикланган, унча-мунчада одам қадам босавермайдиган назардан четроқ жой эди. Фақат «Хўжай Жарроҳ» деган номи бор эди. Шўро замонида қадам босиш таъкик-ланган, девор билан ўралган, чакалакзор, ташландик бир гўша бўлган. Ҳолбуки, бу масканнинг бунёд бўлиш тарихи анча салмоқли далилларга бой, замо-насида Соҳибқироннинг айнан топшириги ва назо-ратида обод қилинган, салтанат ҳудудларининг энг эътиборли, одамлар сифинадиган, тавоф қиладиган бир нўқтасига айлантирилган. Мақбаранинг кўта-рилиши пайғамбаримиз Муҳаммад а.с нинг юксак ҳурматини қозонган, тириклигадаёқ жаннатий деб эълон қилинган Абу Убайда ибн ал-Жарроҳ билан боғлиқ бўлган.

Милодий 584 йилда Маккада таваллуд топиб, 639 йилда ҳозирги Иорданиянинг Байсон деган жойида вафот этган Абу Убайда ибн ал-Жарроҳ Муҳаммад алайҳисаломнинг содиқ саҳобаларидан бири бўлиб, пайғамбаримиз уни «Амийн ул-уммати» («Уммати-мизнинг ўта ишончли кишиси») деб сийлаганлар. Бу шарафга ул зот ислом динига ошиғич садоқат билан хизмат қилганликлари, муҳорабалардаги жасоратлари, шунингдек, ўта ҳалол ва покизаликлари эва-зига сазовор бўлганлар.

Имон келтириб, дастлабки мусулмонлардан бўлган қурайш қабиласи вакили Абу Убайда кейинчалик жасур лашкарбоши ва моҳир қўмондон бўлиб етишади. Ул зотда жангчиларни ғалабага руҳлантириш, ўзи ҳам олдинги сафда туриб жасорат кўрсатиш истеъдоди кучли бўлган. Тўқнашувларда

30-40 минг кишилик Византия қўшинларига 3-4 минг ислом лашкари билан қарши бориб, ажойиб ғалабаларга эришган. Ҳарбий санъатда қўшинни тузиш, мухабарот (разведка), пистирма, ҳийлалар қўллаш сингари усулларни фаол тадбиқ этган. Шунингдек, аҳолидан солиқларни ундириш, мунозарали масалаларни ҳал қилишда ўта адолатли йўл тутган. Хуллас, Расулиллоҳни ҳар томонлама қўллабкуватлаб, ул зотга елкадош бўлиб, садоқат билан ҳизмат қилган ва ишончларини қозонган. Эътиборли далиллардан бири шуки, ислом тарихида биринчи молия вазири лавозимини эгаллаган ва буюк давлат арбоби сифатида шухрат топган. Ана шу ҳизматлари эвазига пайғамбаримиз алайҳиссалом томонларидан «Ашараи мубашшара» (тириклигидаёқ жаннатий бўлган ўн буюк саҳобалар) дан бири сифатида эътироф этилган.

Мұхаммад а.с. вафотлари (632 йил)дан кейин ким халифа бўлиши юзасидан мусулмонлар ўртасида мунозара чиқади. Шунда Оиша онамиздан «Расулиллоҳ ўзларидан кейин бир халифа тайинламоқчи бўлсалар, кимни кўрсатар эдилар?» деб сўралди. Оиша онамиз «Олдин Абу Бакр, кейин Умар, ундан кейин Абу Убайдани» деб жавоб берадилар. Демак, пайғамбаримизнинг «Саҳобаларимнинг ҳар бирида ўринсиз одатлар учрайди, булардан фақат Абу Убайда холи» деганлари беҳуда эмас экан.

Абу Убайдада умрининг охири гача кейинги халифаларга садоқат билан ҳизмат қилди. Халифа ҳазрати Умар даври (634-644)да Шом (ҳозирги Сурия, Иордания, Ливан, Фаластин ҳудудлари)да амири жуюш-исломия (ислом қўшинлари бош қўмондони) вазифасида турди. Шу йиллари вабо тарқалиб, бир ойда 20 минг мусулмон вафот этди. Абу Убайдада халифа Умарнинг Мадинага қайтиш ҳақидаги таклифи-

ни рад этиб, жабрдийдалар қаторида Шомда қолди ва шу ерда бандаликни бажо келтирди. Унинг бисотини сарҳисоб қилганларида бир меш, пўстак ва қиличдан бошқа ҳеч вақо йўқ экан...

Соҳибқирон Амир Темур етти йиллик зафарли юришлари давомида ҳозирги Иорданиянинг Ағвор деган шаҳарчаси ҳудудидаги Абу Убайда марқадини зиёрат қиласи ва бу зотнинг ҳаёти, ҳарбий саркардалик фаолиятидан яхши хабардор бўлган бобомиз қабр тупроғидан олиб, уни Қарши шаҳрига келтиради. Бу ҳаракатда ҳам ўзига хос ҳикмат борки, албатта, кейинги талотўмларда карвон йўллари устида жойлашган бу шаҳарни ташқи душмандан муҳофаза қилишда буюк саркарданинг руҳи мададкор бўлгани рост. Қарши шаҳри яқин ўтмишимизда кўплаб жанг-жадалларга гувоҳ бўлган...

Айни кунларда бу зиёратгоҳ тамоман қайтадан қурилиб, обод масканга айлантирилмоқда. Озод ва бетакрор юртимизда яна бир қутлуғ макон пайдо бўлишига шак-шубҳа йўқ.

Ўзбекистонимизда зиёратгоҳлар кўп, уларнинг ҳар бири ўзига хос тарихга эгаки, бу умумий тарихимизнинг бир бўлагидир. Юртимиздаги бошқа шаҳарларда ҳам Соҳибқирон Амир Темур саъй-ҳаракатлари билан узоқ ўлкалардан азизавлиёларнинг хоки-туроби келтирилиб, муборак қадамжоларга айлантирилган масканлар ҳақида манбаларда тарқоқ маълумотлар учрайди. Очиги, бу соҳа ҳали мукаммал ўрганилгани йўқ. Шубҳа йўқки, олиму уламоларимиз ва тадқиқотчиларимизнинг умумий кўшишлари билан бу юмушга ҳам қўл урилади ва бобокалонимиз фаолиятининг яна бир қирраси маънавий мулкимизга айланади.

2013 йил, март.

ГУРУР УЙГОНГАНДА

Миллий адабиётимизда муҳим воқеа содир бўлди: йирик бадиий полотнолар ижод қилишда ўз анъаналарига эга бўлган ўзбек насрода тўрт қисмдан иборат яхлит асар яратилди. Бу Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Давлат мукофоти совриндори Муҳаммад Алининг «Улуғ салтанат» тетралогиясидир. Тарихий мавзудаги мазкур эпопея ёзувчининг қариб йигирма йиллик ижодий изланишлари маҳсули сифатида дунёга келди. Албатта, бу ҳодисанинг бадиий, маърифий, ҳатто илмий аҳамияти юксак, бироқ унинг қиммати икки нўқтаи назар билан баҳолаганда яна ҳам беназирдир. Аввало истиқлол туфайли юзага келган рўшнолик – тарихимиз ҳақида бундай кенг қамровли асарнинг яратилиши шоён диққатга сазовор. Иккинчидан эса бадиий асарнинг тур ва жанр талаблари, ёзувчининг маҳорати тадқиқи юзасидан ҳам у йирик илмий изланишларга манба бўлиши мумкин.

Асарнинг тузилиши ҳақида муаллиф тўрт рақамининг мантигини изоҳлаб, шундай ёзади: «Бас, Соҳибқирон ҳақидаги китоб тетралогия-эпопея бўлиши ва тўрт китобнинг ҳар бири рамзий маънода бир ўғил исми билан аталиши лозим, номи «Улуғ салтанат» деб қўйилсин, деган қарорга келдим. Эпопеянинг бош қаҳрамони Амир Темурдир». Демак, гарчи китоблар ўғиллар исми билан аталса-да, бу «рамзий маънода», яъни китобларда маълум фарзанднинг ҳаёти ҳикоя қилинмайди, аксинча, воқеалар изчил, хронологик тарзда акс эттирилади. Шундай қилиб, биринчи китоб «Жаҳонгир Мирзо» («Шарқ» НМАК, 2003 йил)да 1370–1376 йил

воқеалари, иккинчи китоб «Умаршайх Мирзо» («Шарқ», 2006 йил)да 1376 йил ёзидан 1391 йил ёзи-гача бўлган давр, учинчи китоб «Мироншоҳ Мирзо» («Шарқ», 2010 йил)да 1399 йилгача бўлган воқеалар, тўртинчи китоб «Шоҳруҳ Мирзо» («Шарқ», 2013 йил) Хитой юриши (1405 йил) бошланишининг тасвири билан ниҳоясига етади.

Аслида ҳам амирзодаларнинг ҳар бири ҳаёти ва фаолияти алоҳида китобларга арзирли бой ва такрорланмас маълумотлар билан тўлиб-тошган.

Муҳаммад Жаҳонгир Мирзо тўнғич фарзанд сифатида вояга етишибоқ Соҳибқироннинг қанотига кирди, ўзинингшижоати билан отамехриникозонди. Айниқса, унинг Жета ва Мўғалистонга юришларда, яъни ҳокимиятни мустаҳкамлашга қаратилган илк тадбирлардаги иштироки қаҳрамонона саҳифаларга бой бўлди. Ўғли Муҳаммад Султон чинакам мард ва жасур саркарда сифатида ном қозонди.

Умаршайх Мирзо ҳам диловарликда тенгдошидан қолишимасди. Унинг Балх шаҳрининг Ҳиндувон қалъасини эгаллашдаги жасоратини тарихчилар юксак мамнуният билан дарж этганлар. «Ўшул кунда шайхзода Умаршайхким, ёши ўн олтида эрди, майдон ичра кириб, шиҷоат ва паҳлавонлик кўрсаттилар» (Шарафуддин Али Яздий. «Зафарнома», 66-бет). «Амир Соҳибқироннинг фарзанди дилбанди, жаҳон амирзодаси, адлу эҳсон қуёшининг шуъласи, баҳтиёрлик тожининг гавҳари ўн олти ёшли Умаршайх баходир қалъа дарвозаси томон юрди. Уни бу ишдан ҳар қанча қайтармасинлар, фойда бермади. Шу ёшида ҳақиқий мардоналик кўрсатиб, душманларини тўхтатди» (Низомиддин Шомий. «Зафарнома», 82-бет). Кейинчалик Умаршайхга стратегик аҳамиятга эга бўлган Андижон

вилояти ҳокимлиги топширилди. Йигирма ёшли йигит отасининг ишончини тўла оқлади, чегараларни мустаҳкамлаш билан бирга вилоятни обод қилди. У барпо этган Гулистон боғини муаррихлар ҳайрат билан тасвирилашади.

Соҳибқирон 25 минг лашкарга бош қўмондон қилиб, Хуросонга юборганида учинчи ўғил – Мироншоҳ Мирзо ўн тўрт ёшда эди. Шу кетишида қарийб ўн йил узлуксиз Форс, Ироқ ўлкаларида салтанатнинг ишончли вакили сифатида тарқоқ ва бир-бири билан ёвлашиб ётган худудларни бирлаштиришда, ҳокимиётни мустаҳкамлашда бошқош бўлди. У саккиз йил Хулогу улусини бошқарди. Отасининг эътиборини қайта қозониб, етти йиллик юришда кўплаб жасоратлар кўрсатди, машҳур Анқара муҳорабасида кўшиннинг сўл қанотига қўмондонлик қилди. Мироншоҳ Мирзонинг авлодлари Темурийлар салтанатини XIX асргача (Хиндистонда) ушлаб турди.

Шоҳруҳ Мирзо ҳукмдорлик рутбасига эришганда жуда ёш эди. Унга Соҳибқирон ўн етти ёшида пойтахт Самарқанд таҳтини инъом этган эди. Етмиш йил умр кўрган амирзода ҳаётининг охиригача салтанат жиловида бўлди. Ҳукмдорлик пайтида маданият таракқийсига алоҳида эътибор берди. Ҳирот дунё та-маддуинининг бешикларидан бирига айланди. У тузган салтанат салоҳиятини тасаввур қилиш учун икки буюк зотни эслаш кифоя: Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий. Ҳуллас, Темурий шахзодалар ҳаёти алоҳида тадқиқотларга, кўплаб бадиий-биографик асарларга мавзу бўла олади.

«Улуғ салтанат» тетралогияси эса бутунлай бошқа йўналишдаги асар. У тарихий полотнодан кўра майший-сентиментал руҳдаги романлардан тузил-

ганга ўхшайди. Эпопеяда жанглар сурони, қиличлар жаранги, фотихлик шиддатию лашкарбошилик жанговарлиги эмас, саройнинг зоҳиран осуда, ботинда эса асрорларга тўла сокин ҳаёти асосий тасвир нишони қилиб олинган. Китобхон давр руҳини, замон сурурини кўпроқ маликаларнинг ўзаро сұхбатлари, гўзал машваратлар, боғлардаги сайллар, турли муносабат билан уюштирилган тўй тантаналари ҳароратидан ҳис этади (албатта, ҳарбийлар ҳаёти, жанглар, юришлар тасвири, тарихий далиллар эпопеянинг асоси, сюжетнинг таянч нуктаси ҳисобланади). Бундай йўл тутилганлигини ёзувчининг новаторлиги, воқеликка ўзига хос ёндашуви деб қабул қилмоқ лозим.

Албатта, бунда масаланинг икки томони бор эди. Мавзуга майший ҳаёт кўзгусидан қаралганда, ёзувчи ихтиёрида жуда катта бадиий хазина мавжуд бўлади. Негаки, турмуш тарзини акс эттиришга бинойидек етадиган кўплаб лавҳалар ижодкор қаламини қоғозда эркин парвоз қилдиришига изн беради (дейлик, қошга ўсма тортиш ҳолатини ёки маъшуқа малика ва ошиқ амирзода кечинмаларини бир неча саҳифада ҳаяжонли акс эттирилганда ҳам китобхонга малол келмайди, ҳузур қилиб ўқи́йди). Иккинчи томондан эса ўз даврида замонасининг мислсиз ҳодисаси сифатида тан олинган, рубъи маскунда ҳамма ҳукмдорлар ҳисоблашишга мажбур бўлган ва бугун ҳам шукуҳи сўнмаган давр тарихининг бор улуғворлиги, нафосатию назокатини ёрқин ва ишончли акс эттириш масъулияти. Мабодо, мақсад ҳосил бўлмаса, воқеликни жўнлаштириб қўйиш ва китобхонда «Улар ҳам биз қатори экан-да» қабилидаги нурсиз тасаввур уйғотиш хавфи. Негаки, ҳозиргача таъқиқланган ва энди кенг жамоатчиликда катта қизикиш уйғотаётган мавзунинг маъ-

рифий томонини, қолаверса, бозори чаққонлигини ҳам унугиб бўлмас эди. Боз устига илк асарлар қаторида бўлган «Улуғ салтанат» эпопеяси туфайли дастлабки таассуротлар шаклланишини, кейинчалик эса уларни ўзгартириш қийин бўлишини ҳам эсда тутиш лозим бўларди.

Демак, бундай йўлни танлаган ёзувчидаги масъулият юки анча оғир бўлиб, одамлар майший ҳаётини акс эттириш санъаткордан катта салоҳият талаб қилаши бадиий адабиёт тажрибасидан маълум. Зотан, кимсан дунё танийдиган, шуҳрати юз йилларни писанд қилмай, бугун ҳам кўпларни мафтун этиб келаётган улуғ сулола турмуш тарзи ҳақида сўз очишнинг маънавий залвари ҳам бор. Жўн бир гап: диққатимизни тортган кишида бирор ёқимсиз ҳолатни сезиб қолсак, тез кўнглимиз совийди, ундан ҳафсаламиз пир бўлади. Эҳтимол, тарихчининг вазмин назари саркарда, давлат арбоби ёки сарой маликасининг туруш-турмушию тутумини бир беозор ибора билан ифодалашда толиқмас, бироқ отанинг, эрнинг, фарзанднинг ёки мулоғимнинг ўзаро инсоний муносабатларини, кўнгил кечинмаларини – ботиний ҳолатини сўзда ифодалаш, уларни жонлантириб, гапиртириш, йиглатиш, кулдириш, бир марта тортилган чизикнинг мантифини бутун асар давомида йўқотмай, уни тугал суратга айлантириш – бу энди чинакам маҳоратни талаб қиласди. Олдиндан айтиш мумкинки, муаллиф ўз асарида бу масалани муваффақиятли уddyalай олган. Ҳар бир қаҳрамоннинг индувидуал қиёфасини яратишга эришган. Бу ҳолни Сароймулхоним («ўнг чаккасидаги қоп-қора гажагини силаб қўярди»), Мироншоҳ («Энди келдук мақсадга...»), Холдона («Чучундим, чу-

чундим») ва бошқа бадиий образлар характеридаги тафталогик иборалардан ҳам билиш мумкин.

Воқеа турлича даражадаги кўплаб тарих китобларида дарж этилган бўлса-да, суронлар ичидан шахсларнинг тальяти кўзга баралла кўриниб туради. Воқеага омухта бўлиб кетган ёрқин шахслар оламини ёритишда фақат мантиқ – тарихий шахснинг бадиий образга қанчалик мослиги (ёки аксинча) масаланинг моҳиятини белгилаб беради ва у асар муваффақиятининг омили ҳамдир. Бу, айниқса, тетралогиянинг бош қаҳрамони Соҳибқирон Амир Темур қиёфасини акс эттиришда кўзга яққол ташланади. Машҳур тарихий шахс катта-кичик воқеалар ўрамида узоқни кўра оладиган даҳо, ақли ва тафаккури билан ҳар қандай муаммонинг ечимини топа оладиган мутафаккир сифатида намоён бўлади. Ҳазратнинг ҳаракати, сўзлаш оҳанги, фикрларининг залвори дунёни ларзага солған воқеаларнинг марказида турган Катта зот тальятини изчил тасдиқлайди.

Демак, бутун сезгиларни ишга солиб, ўша кунлар ва одамлар шукухини тўла ҳис этиш нўқтаи назарнинг тўғри танлашга йўл очиши мумкин. Сир эмас, бу мавзуда турли ёндашувлар билан анча-бунча бадиий асарлар яратилган. Шубҳасиз, муаллифлар ўз имкониятларидан келиб чиқиб, воқеалар тасвири, образлар талқинида бир-бирларини такрорламайдилар, яъни уларнинг талқинида аниқ бир ҳолат алоҳида алоҳида кўринишларга эга бўлади. Масалан, тарихий далил – Соҳибқироннинг машҳур шоир Ҳофиз Шерозий билан учрашуви бир неча шаклда тасвирланган, талқин қилинган. Олайлик, 1370 йил Балхга юришда бир мулозимнинг иғвосигина туртки бўлмаган, бу муҳорабанинг ўнлаб сабаблари бор ва доимо муроса йўлинни тутиб қилинган ҳаракатлар зое кетгач, кўрил-

ган мазкур тадбир ёш ҳукмдор тақдирида ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди. Масалага бадиий муносабатнинг моҳияти шундаки, энди шавқ ва илҳом билан баробар совуққон мулоҳаза ҳам талаб этилади. Ёки Мироншоҳ Мирзонинг нохуш қиликларидан Хонзодахоним орқали хабар топилдими ёки шунгача ахвол Соҳибқиронга маълум эдими, деган саволга жавобда салтанатнинг бутун ички тартиби аниқ бўлади. Агар шунгача ҳеч нарса маълум эмас, фақат маликанинг саъй-ҳаракати билан вазиятга аниқлик киритилган, дейилса, дунёни ларза солган сиёсатнинг бурди қаёққа қолади?

Бундай манзарани хусусий ҳолатларда ҳам кўриш мумкин. Бир муаллиф «Уларда қўлни ўпиш одати йўқ эди» деб ёзса, ўзга бир асардаги лавҳа мулоғимнинг ўз хожаси олдида тиз чўкиб, қўлини ўпиш билан бошланади. Ёки Музаффарийлар сулласидан жасур лашкарбоши Шоҳ Мансур қисмати тарихчи ва ёзувчи нигоҳида айрича гавдаланади. Албатта, тарихчининг совуққонлиги билан ёзувчи нинг ҳаяжони бир хил ҳолат саналмайди, бадиий асарнинг биринчи навбатда ақлга эмас, ҳиссиётга таъсир этишини мўлжаллаб яратилишини ҳам ҳисобга олиш лозим. Бу борада юзага келадиган мубҳамликларни бартараф этиш мақсадида тетрагияда бадиий адабиётда кенг қўлланиладиган усул – тарихий воқеалар силсиласига тўқима образларни киритиш жуда муваффақиятли уddаланган. Муҳаммад Чуроға додҳоҳ, Ахий Жаббор, Сафарберган, Учқора, Йаналтекин, Айбож, Согинчбека, Оққиз, Холдона сингари кўплаб персонажлар во-ситасида воқеаларнинг замиридаги теранликни қамраб олиш, мураккаб руҳий ҳолатларни ёрқин акс эттириш, қаҳрамонларнинг ички оламига,

қолаверса, интим дунёсига (ҳатто гўшангагача, ширин мулоқотларгача) кириб бориш имкони туғилади.

Нафсиамрини айтганда, асарда тарихий шахслардан кўра тўқима образлар китобхонда кўпроқ завқ уйғотади. Балки кўзда тутилган мақсад ҳам шундай бўлгандир.

Эпопея билан батафсил танишиб чиққан киши тасаввурида улуғ бир даврнинг салобати, дунёнинг ройишига нафақат сезиларли, балки кучли таъсир этган воқеликнинг шукухи яққол намоён бўлади. Асарни шу даражада маромга етказган ёзувчининг фидойилигини алоҳида эътироф этиш лозим. Академик Бахтиёр Назаров эпопеяга бағишлигар якуний сўзида ёзади: «Улуғ салтанат»дек маҳобатли асарнинг яратилиши нафақат адаб муваффақияти, балки у мансуб миллат адабиётидаги ҳодиса... Эпопея... йигирмадан ортиқ етакчи қаҳрамонларни, юздан ортиқ персонажларни, уч юз атрофидаги турли даражадаги эпизодик образларни қамраб олади».

Муаллифнинг «Сарбадорлар» романи 1992 йил нашр этилган. Унинг ёзилиши 1984–1989 йилларда амалга оширилгани қайд этилган. Демак, бундан ўттиз йиллар олдин ўтмишни бадном қилишга йўналтирилган тоталитар сиёsat қиличини қайраб турганда, ёзувчининг бу мавзуга қўл уриши ўзига хос жасорат. Бу саъй-ҳаракатнинг замирида эса миллатни севиш, унинг тарихига чукур ҳурмат билан қараш кайфияти мужассам эканини сезиш қийин эмас. Аслида адебда бундай кайфият анча олдин ниш урган. Бу ҳолни «СПИТАМЕН» манзумасида (1966), «Гумбаздаги нур» (1968) достонида намоён этган эди.

Тарихни севиши юксак гражданлик позициясидан нишона. Албатта, бу кайфиятнинг пайдо бўлишини шоирнинг таржимаи ҳолидан излайдиган бўлсак, бу империя пойтакти Москва билан боғлиқлиги сезилиб туради. Адаб шу йилларда оғизда тенг-у, амалда қарам бўлган иттифоқ республикаларидан келган ёшлар билан Москвада таҳсил олар, тенгдошларнинг ўзаро мулоқотлари жараёнида ҳар ким ўз миллатини улуғлашга тиришар, ҳам ижодда, ҳам ҳаётда кўринмас мусобақа, демак, кураш давом этарди. Ана шу муҳорабалар асносида «сағайган сахфалар»ни вараклашга тўғри келган ва ногоҳ нодир бойликлар юз очганга ўхшайди. Бундай хазина қарисида, асрларни ёритган нур қарисида сукут сақлаб туриш мумкин эмас эди. Ўзига хос ифтихорни туйган ёш ижодкорда йигитлик ғурури уйғонади, шавқ билан аждодлари зафарномасини дарж этишга киришади ва ўша саъй-ҳаракатларнинг маҳсули, тадрижий давоми сифатида тетралогия юзага келган. Ҳиссиётлар орқали жонланган ҳаёт лавҳаларини қоғозга туширишда юксак маҳорат иш беради, китобхон бундан неча юз олдинги воқеалар ичидаги яшайди, инсоният дунёсига қанчалаб эзгуликлар ҳадя этган давр рухини ҳис этади. Албатта, мақсадга эришишда адабий тажриба билан бир вақтда юракда аланга янглиғ порлаб турган фарзандлик ғурури қўл келади.

Эпопеяниң яратилиши катта тадқиқотларга йўл очади. Тетралогия мисолида миллий адабиётимизда тарихий мавзунинг ишланиш тадрижи ва тажрибалар, ўтмишни акс эттиришда бадиий тўқиманинг, тарихий мавзудаги асарда шарҳ ҳамда тасвир ва баённинг ўрни сингари умумий масалалар билан бир қаторда асарнинг композицияси, тили,

«Хат» воситасининг қўлланиши ва хатларнинг ўзига хослиги сингари хусусий масалалар тадқиқ этилганда эпопеяниңг бутун муҳташамлиги яна ҳам ёрқинроқ намоён бўлади. Шу баҳонада ҳал этилиши лозим бўлган кўплаб англашилмовчиликларга чек қўйилади, деб ўйлаймиз.

Худди шунингдек, бу ўринда бир масалага – тарихий далил ва унинг шарҳига доир бир мисолга диққатни алоҳида қаратиш лозим бўлади. Зеро, мазкур ҳолат тетралогияниңг учинчи қисмида анча кенг шарҳланган. Маълумки, Соҳибқирон ҳаётини муфассал этган котиблар турли мақсадларда ҳақиқатдан йироқ ўйдирмаларга ҳам йўл қўйганлар. Бундан «Амир Темур ҳаётида тақдир ажойиботлари» асари муаллифи ҳам четда эмас. Жумладан, Мироншоҳ Мирзонинг ўз отасига ёзган хатига эътиборни қаратайлик. Соҳибқиронга нисбатан нохолис муносабати илмий давраларда аллақачон тан олинган Ибн Арабшоҳ машҳур асарининг «Темур Ҳиндистонда эканида унга келган бир мактуб маъноси: гумон қилишларича, бу хатни Темурга ўғли Амираншоҳ юборган» деб сарлавҳаланган бўлимида ўзи ҳам тўла ишонмай («гумон қилишларича» деган изоҳга эътибор қаратиш лозим!), шу далилни келтиради. Таржимон ва тадқиқотчи профессор Убайдулла Уватовнинг эскартишича, «Ҳар ҳолда Амираншоҳнинг отасига мактуби ҳақида манбаларда бирор хабар учратилмаган». Яна олим ёзади: «Баъзи ўринларда муаллиф (Ибн Арабшоҳ. – X. С.) бирор воқеани тасвирлашда бадиий безакларга берилиб кетиб, воқеликни бузиб кўрсатади. Жумладан, муаллиф ёзишича, Темур Ҳиндистонда бўлган пайтида ўз ўғли Амираншоҳдан олган мактуб фикримизга яққол далилдир». Демак, бу хатнинг рост-

дан ёлғонга яқинлиги аниқ. Таниқли тарихнавис ёзувчи ва олим Поён Равшанов иккиланмасдан «Амироншоҳ Мирзо томонидан бундай хат мутлақо ёзилган ҳам, Ҳиндистонга юборилган ҳам эмас» деган узил-кесил хуносага келади. Қолаверса, бўлиб ўтган ишлар батафсил шарҳланган, ҳар бир сатри нафрат ва туҳмат билан юғрилган (бошланишига эътибор беринг: «Ёшинг улғайиб, жисмингни заифлик ва қувватсизлик қамраб олганлиги сабабли сен раёсат тартиботларини адо этиш, бошқарув ва сиёсат оғирликларини ўз зиммангда кўтаришдан ожиз бўлиб қолдинг») бу иншо айнан услуб ва оҳанг жиҳатидан Ибн Арабшоҳнинг ўз ижодига ўхшаб кетади. Шу асарида «Лашкарининг унга бўлган муҳаббати шунчалик даражада эдики, башарти Темур пайғамбарлик ёки худоликни даъво қилса, албатта, улар унинг даъвосини тасдиқлардилар» деб васф этган зотга нисбатан пушти-камаридан бўлган фарзандининг (ҳар қанча нобакор бўлса ҳам) бундай пасткашликка боришини ақл бовар қилмайди. Шунинг учун бу лавҳанинг романга киритилиши ўзини оқламаган. Истисно тариқасида, кейинги нашрларда ундан воз кечишни тавсия қилган бўлардик.

Умуман, мураккаб тақдир эгаси бўлган Мироншоҳ (Амираншоҳ) ва бошқа тарихий шахсларнинг бадиий тавсифларига фақат салбий бўёқнинг қуюқлаштирилиши ҳам манзарани ғуборлаштиради, негаки, таҳликали лаҳзаларда хато қилмаслик, адашмаслик жуда қийин эди. Гарча отдан йиқилиб, бошидан олган заҳми феълатворига қаттиқ таъсир қилган бўлса-да, кейинчалик Мироншоҳ Мирзо отасининг ишончини тўла оқлайди, юришларда фаол қатнашади, жасорат

кўрсатади, ҳатто машҳур Анқара жангидага қўшиннинг жавонғорини бошқаради...

Ҳуллас, ҳозиргача ечимини топиш лозим бўлган ҳар хилликлар кўп, улар борасида бир тўхтамга келиш (яъни идентификациялаш) фурсати аллақачон етишган, негаки, жамоатчилик турлича тавсия этилаётган истилоҳ ва далилларнинг қай бирига ишонишни билмаяпти. Бундай баҳсталаб масалалар турли даражада (сўзларнинг имлосидан маълум йирик воқеа шарҳигача) бўлиб, уларнинг аҳамияти тарих учун, фан учун teng ҳисобланади.

Масалан, Самарқанддаги хилхона форсчада «Гўримир» деб номланган. Бундай аталиши мақбарага дастлаб машҳур машойих Сайид Мир Кулолнинг ўғли Сайид Мир Умар (1400 йил вафот этган) ва Мирсаид Барака дафн этилганига ишора. Негадир кейинги пайтда ёдгорлик Гўри Амир деб юритила бошландики, бу хатоликдан ташқари жуда совук эшитилади.

«Навоий асарлари учун қисқача луғат» («Фан», 1993 й.)да «Мирак – она томондан шаҳзода бўлғуси киши. Мирзо – ота томондан шаҳзода бўлғуси киши» (169-бет) тарзида изоҳ берилган. Демак, Соҳибқироннинг қизи Тоғайшоҳ Оқабегимдан туғилган набираси Султон Ҳусайнни «мирзо» деб аташ тўғримикан?

«Амир» сўзи фақат бобокалонга нисбатан ишлатилганда исм сифатида бош ҳарф билан ёзиш таомилга кирган, бошқа ҳолларда эса ҳарбий унвонни билдиради (худди «генерал» дегандек) ва кичик ҳарф билан ёзиш ўринли. Худди шундай «Ҳумоюн» сўзи исм ўрнида келса, бош ҳарф билан, сифатловчи (масалан, «ҳумоюн ўрду») бўлиб келса, кичик ҳарф билан ёзилади. Ёки «Шоҳруҳ Мирзо Хитой юриши-

дан олдин Самарқандга келиб, отасини кўрганми? Жўйизар Фиждувондами, Шоғирконда, Фаранг подшосига тухфа қилинган маликалар икки нафарми, уч нафар, Конигилда Соҳибқирон неча нафар набирасининг никоҳ тўйини ўтказган?» сингари майдадаволларга ҳам аниқлик киритиш даркор. Бундай саволлар эса юзлаб топилади.

Валиаҳдлик масаласида «Зафарнома»ларда муносабат шу даражадаки, ҳатто бу сўзнинг ўзи йўқ, яъни салтанат йўриғида сезилмагандек. Баъзи замонавий асарларнинг эса асосий конфликти шу асосда қурилган. Ҳали чегаралар аниқ эмас, сиёsat ҳам қатъий йўриққа тушмаган, бироқ шу паллада Жаҳонгир Мирзо валиаҳд эълон қилинади, бу эса Умаршайх Мирzonинг ҳасадини қўзғайди. Кейинчалик Муҳаммад Султон шу тариқа сийланади, бундан Халил Султоннинг ичига ўт тушади. Амир Темур «Бир ишга киришсанг, ўлимни ўйлама» сингари қатъий эътиқодга эга инсон бўлгани ҳаёти давомидаги шахт ва шиддатдан билиниб турибди. Колаверса, «Тож-тахт бир маҳбубага ўхшайди, бугун сенинг бағрингда бўлса, эртага бошқа билан» сингари ақидани сингдирган Соҳибқирон нега ҳадеб валиаҳд борасида безовта бўлаверади, шу орқали фарзандлар ўртасида қутқу тушаверади? Булар қанчалик тўғри? Умуман, ўринбосарлик, издошлик, валиаҳдлик Темурийлар давлатида қандай амалга оширилгани ҳам жиддий тадқиқот мавзуидир.

Фақат воқеалар тафсилотини шарҳлаш ёки бадиий характер яратишда эмас, маънавий масалалар талқинида ҳам ўша давр руҳидан келиб чиқиб, маълум эстетик тамойилларни белгилаб олиш мантиқан тўғри бўлади. Ибн Арабшоҳ Соҳибқирон салтанатида аёлларга муносабат ҳақида шундай ёзади: «...хо-

тинларга тил теккизиш уларда катта айб бўлиб, гоят гуноҳ ҳисобланади. Ҳатто улар хотин ва қизларнинг исмини талаффуз қилмай, уларнинг ҳар бирини бошқа бир ибора билан атайдилар ҳамда «Бу нарса-га амал қилинглар» деб доимо уқтирадилар. Агар улардан биронтасининг хотини қиз туғса, уни «пардали бола», «зийнат соҳиби», «мастура» ёки шунга ўхшашиборалар билан атайдилар».

Демак, ана шундай одоб пардаси Темурийлар интим ҳаётини ёритганда мезон бўлиши лозим эди...

Муаммолар доирасининг кенглиги, баҳсталаб масалалар тўпланиб қолганлиги, турли жанрларда асарлар яратилиши сезиларли кўпайганлиги шу мавзу билан шуғулланувчиларнинг бошини бириктириш, тадқиқотларни марказлаштириш, қолаверса, бир неча йиллар олдин таклиф қилинган «Соҳибқирон Амир Темур қомуси»ни тайёрлашга киришишни тақоза қилмоқда. Билъакс, иш шу тахлид давом этаверса, ростдан ёлғонни ажратиб бўлмай, кейин тузатишлар, тузатишларга тузатишлар киритишга тўғри келиб қолади. Европада «Ҳар асрнинг ўз Наполеони бор» қабилидаги ибора юраркан. Бу жаҳонгирлар доим пайдо бўлиб турди, дегани эмас, балки ҳар бир давр ўз талқинидан келиб чиқиб, Наполеонни таърифлайди, демакдир. Бизда эса ҳар бир қаламкашнинг ўз Амир Темури бўлиши мумкин, аммо бу ижобий ҳодиса эмас. Аслида, тарихни ватанпарварларча ўрганишнинг моҳияти – уни ғайриилмий ёлғонлардан, турли уйдирмалардан, сохталиклардан муҳофаза қилиш, тарихий ҳақиқатнинг борлигидай тасдиқлаш ва тақдим қилишdir. Ҳар қандай хато (у бир сўз ёки жой номининг турлича имлосими, саналар ва воқеалар талқини бўладими) ҳақиқатга мос келмас

экан, у ёлғонга хизмат қилиб қолаверади. Ҳозирги хатти-харакатларнинг моҳияти эса ёлғонларга чек қўйиш. Демак, истиқлол туфайли миллий қадриятларимизнинг чинакам тароватини тиклаш, тарихий ҳақиқатни қарор топтириш, шу воситада ёшларимизнинг миллий ғуур ҳиссини юксалтириш имкони туғилган экан, бундан самарали ва оқилона фойдаланиш йўллари изланмоғи, бебаҳо хазина кейинги авлодларга соғ ҳолда тақдим этилмоғи, етиб бормоғи лозим. Шунда ёш авлодда чинакам миллний ғуур уйғонади, тарихимиз ҳақидаги асарларни меҳр билан мутолаа қиласди.

Ана шундай бир шароитда «Улуғ салтанат»дек кенгмиқёсли асарнинг яратилиши кўплаб эзгу амалларга туртки бўлиши шубҳасиз. У ҳаммамизнинг севимли китобларимиздан бири бўлиб қолишига ишончимиз қатъий. Зеро, шу заминда яшаётган ҳар бир фуқаронинг бундай хазинадан баҳраманд бўлиши унинг маънавий такомилида юксак аҳамият касб этади. Бу тарихни билмай юртнинг чинакам фуқароси бўлиш, жаҳон саҳнида ўзгалар билан тенг мулоқот олиб бориш мумкин эмас.

МЕХР ВА ЭҲТИРОМ ИЛА

Юртимиз мустақиллигининг энг буюк саодатларидан бири, шубҳасиз, ўтмиш меросимизга, жумладан, Соҳибқирон Амир Темур ва Темурийлар ҳаёти ва фаолиятини ўрганишга кенг йўл очилгани бўлди. Зеро, шоир лутф этганидек, «шеърингга қофия излаб, ҳатто, «темир» сўзини ишлатганинг учун изоҳ талаб қилинган замонлар» ортда қолиб, бу хазинани бутун бўй-басти билан ўрганиш, истифода этиш, умуминсоний маданият бисотига қўшиш имкони

пайдо бўлган экан, бу хизматга миллий зиёлиларимиз камарбаста бўлиб келмоқдалар. Ана шундай фидойилар рўйхатининг олдинги ўринларидан бирида, шубҳасиз, қашқадарёлик таниқли олим **Поён Равшанов** туради. Устознинг ҳозиргача турли жанрларда эълон қилинган кўплаб китобларининг мавзуси мозийдан, ўтмишимизнинг фараҳли (хоҳ яхши, хоҳ ёмон бўлсин) айёмларидан баҳс этади. Муаллиф ижодида Соҳибқирон ва фарзандлари ҳаёти муҳим ўрин тутади. Яқинда эълон қилинган «Амир Темур сулоласи» («Янги аср авлоди», 2013й.) монографияси фикримизнинг далилидир. Асар инсоният тарихида беш юз йилдан кўпроқ давр мобайнида турли даражаларда қайд этилган буюк сулола аъзоларининг қариндошлиқ ришталарига бағишланган. Муаллиф шу аспектдан туриб даврга назар ташлайди ва ҳали кўпчиликка маълум бўлмаган ўнлаб янги синоатларни кашф этишга мусассар бўлади. *Шу жиҳати билан бу китоб бутунлай янги йўналишдаги тадқиқотdir.*

Маълумки, шавкатли бобомиз Амир Темур ҳазратлари фаолияти, жумладан, шахсиятига қизиқиш ул зот ҳаётлик вақтидаёқ жаҳон афкор оммасининг диққат-эътиборида эди. Зотан, «Яратганинг бир ожиз бандаси» эришган оламшумул ютуқлар дўстни ҳам, душманни ҳам бирдек қизиқтиради. Шу маънода ҳозиргача дунёning қирқдан зиёд йирик тилларида васф этилган бу тарихнинг салмоғи ва кўламини тасаввур этиш қийин эмас ва бу ҳеч кимда эътиroz туғдирмайди. Бильякс, ҳозирги умуминсоний бухронлар уфқида бу қизиқиш тобора ортиб бораётганини табиат ва қадриятлар устидан қозонилган ғалабалардан боши айланиб қолган одамзотнинг ўзи тушиб

қолган соҳдан чиқиш учун қилаётган талвасаларига қиёслаш мумкин: бундан беш юзийиллар олдин бу фотиҳ ер юзида эмну омонлик ва тараққиётни қандай таъминлаган экан?

Таассуфки, бу тарих она заминдан узокда, ўзга эътиқод ва маслаклар билан қуролланган котиблар томонидан ёзилди. Улар, аввало, Соҳибқирон амал қилган маслакнинг моҳиятини тушуна олмас эдилар, эътиқодлари аксар насроний эди. Мабодо, бу кемтиклик бартараф этилганда ҳам улар бошқа тилда алла тинглаган ва тийнатларида камол топган бори эзгулик ўзгача воқе бўларди. Демак, бу иншони айнан ҳамоҳанг маслак ва ялакат муҳитда улғайган котибгина муфассал ва бенуқсон ифшо қилиши мумкин эди. Тақдирга шукроналар бўлсинки, шу кунларга етишдик.

Ҳа, чинакам темуршунослик истиқлолдан кейин юзага келди. Энди унинг ютуқлари бор, тамойиллари шаклланган, йўналиши аниқ. Инчунун, «Амир Темур сулоласи» ва шу мавзудаги бошқа асарларга мустақиллигимиз ва асрий қадриятларимиз асосида шаклланган миллий тамойиллар билан баҳо берилади.

Бир нарса далил: «Амир Темур сулоласи» асари ҳозиргача амалга оширилган тадқиқотлар доирасини ҳам бўйига, ҳам энига кенгайтиради, зеро, унда тилга олинган кўплаб маълумотлар ҳали илм аҳлига маълум бўлса-да, жамоатчиликка етиб бормаган эди. Муаллиф ўз асари билан, агар мавзуни уммонга қиёсласак, анча чуқур туша олган, яъни ҳозиргача бирор ғаввосга насиб этмаган теранлини инкишоф қилган, агар чўққини кўз олдимизга келтирсак, бирор альпинист забт эта олмаган юксакликка кўтарилишга эришган. Моҳиятда мана бу

ҳақиқат юғрилган: ҳозиргача яратилган аксарият тадқиқотларда далил – маълум шахснинг таржи-маи ҳоли ёки бўлиб ўтган воқеалар юрт талашиш, қирғин-баротлар, сурони оламни тутган жанглар ва бошқа сиёсий ўйинлар табиатидан келиб чиқиб талқин қилинган эди. Ҳолбуки, жами воқеликка доя бўладиган ички мантиқ бор: оила муҳити, қариндошлиқ муносабатлари, авлодлар ўртасидаги узвийлик ва, албатта, хос таълим-тарбия. Ахир жаҳоншумул шуҳратга ўз-ўзидан эришилмайди, келажак учун жангларда қозонилган ғалабанинг сиридан кўра бир буюк шахс (масалан, Мирзо Улугбек ёки Бобур)нинг камолга етиш йўли кўпроқ асқотади. Бинобарин, ҳазрат Соҳибқироннинг бошқа даҳолардан кескин фарқ қиласидиган фазилатларидан бири – инсоният маданий такомилига сезиларли ҳисса қўшишга улгурган икки юз нафардан зиёд Темурий шаҳзодалар ва маликалар силсиласини бошлаб берганидир! Соҳибқирон Амир Темур тарих саҳнасига қоқилган олтин қозиқ эмас, балки инсоният чаманзорида қўр тўкиб турган томири теран кетган, шохлари мевалардан соллануб ётган улкан дaraohт. Бу асар ана шу манзарани тиниқлаштиради ва оламшумул моҳиятни тушуниш, ҳис қилишга кўмаклашади.

Яъни ҳозиргача илмий муомалада муҳокамалар асосан Амир Темур, бу зотнинг шахси, фаолияти, дунё тан олган Мирзо Улугбек ёки Заҳириддин Бобур атрофида айланар, тарих ишқибозлари нари борса ўғиллар: Муҳаммад Жаҳонгир, Умаршайх, Мироншоҳ, Шоҳруҳ фаолияти билан қисман таниш эдилар. Ҳолбуки, Соҳибқирон ҳаётлигидаёқ набиралари Муҳаммад Султон ва Пирмуҳаммад (1); Пирмуҳаммад, Рустам ва Искандар (2); Абубакр,

Умар ва Халил Султон (3); Улуғбек ва Иброҳим Султон (4)нинг пешонасидан ўпид, катта ҳаётга олиб кирганди. Уларни масъулиятли давлат ишларига тайёрлаш мақсадида турли даражали ҳоким қилиб қўйган, сафарларида бирга олиб юрганди. Шунингдек, мучал ёшини ўтказган бошқа набиралар: Аҳмад (2), Ийжал (3) ҳам бобосидан илк топшириқларни олиш баҳтига мұяссар бўлган эдилар. Қайд этилган исмлар кўпчиликка таниш, уларнинг тўла ҳаёти ҳақида маълумотлар турли воқеалар муносабати билан дарж этилган. Авлодлар ўртасидаги вобасталик изчил давом этди, бетакрор тарбия мактаби шаклланди ва у бекиёс самаралар берди. Китобда шулар ҳақида самимият билан, меҳр ва эҳтиром ила ҳикоя қилинади.

Албатта, бу муносабатларни кузатиш (яъни китобдан ўқиши) ниҳоятда мароқли. Энг юксак инсоний қадриятларга асосланган, муҳими – ҳар нўқтада адолат мезони устувор бўлган бу Каъбанинг ўз ақидалари амал қилган. Шахзодалар эсини таниши билан энагаларга топширилган, улғайгач эса энг тажрибали, баҳодир лашкарбошилардан устоз – бек аткалар тайинланган. Толиб ва мураббий муносабатлари жараёнида боладаги ижобий фазилатлар камолга етиб, нуқсонлардан фориғ бўлиб борган. Кейинчалик Соҳибқирон тилидан айтилган ва сулола педагогикасининг олтин қоидаси бўлиб қолган «Азми қатъий (1), тадбиркор (2), ҳушёр (3), мард (4) ва шижаатли (5) бир киши минглаб тадбирсиз ва лоқайд кишидан афзалдир» деган ҳикматда таъкидланган беш фазилатни сингдириш бу мактабнинг бош мақсади бўлгандир. Хуллас, моҳиятга ботиндан назар солиш, муваффақиятнинг илдизларини инкишоф этиш буюк мероснинг боқий

қимматини намоён этадики, бу ҳақиқатнинг тагига етишда қўлингиздаги китоб жуда асқотади. Аслида ҳам муддао шу – балки кимнинг ким билан қайси ришталар орқали боғланганини билиш сулола дарахти(шажараси)ни тасавур қилишга ёрдам берар, бироқ яқинлар ўртасида қарор топган ва амал қилган муносабатларни теранроқ ўрганиш кўпроқ мақсадга мувофиқдир. Масалан, шундай бир воқеа рўй берган: Султон Ҳусайн (Бойқаро) **Хожа Абдуллоҳ Ансорий** мозорини зиёрат қилиб қайтарди. Ҳамроҳлар қаторида жияни Муҳаммад Султон (Кичик Мирзо) ҳам бор эди. Ақлли, билимдонлиги билан шаҳаншоҳнинг этиборини тортган шахзода йўлда кетишда ёшлик ғурурига бориб, тоғасидан олдин ўтиб кетади ва бу одобсизлиги учун ...Ихтиёриддин қальясига ташланади.

«Амир Темур сулоласи»дан олдин ҳам бу мавзуда китоблар ёзилганди. Ҳусусан, Турғун Файзиевнинг «Темурийлар шажараси» (1995) асари ўз вақтида яхши баҳо олганди. Ушбу сатрлар муаллифи истеъмолдаги маълумотлар ва ўз кузатишларини умумлаштириб, журналист сифатида «Олтин силсила» (2006), кейинчалик «Соҳибқирон абадияти» (2011) китобларини нашр эттирди. Албатта, услугуб ва дастхат жиҳатдан бир-бирига ўхшамаган бу асарларнинг ўз ўрни бор. Умуман олганда эса бу изланышлар бир нарсани тасдиқлайди: ҳали қилиниши лозим бўлган ишлар кўп ва мазкур саъи-ҳаракатлар бир марказда мувофиқлаштирилган ҳолда олиб борилиши шарт. Бильякс, чўққига ҳар ким ўз сўқмоғи орқали йўл олаверса, бу из кенгаймайди, балки ўт-ўланлар орасида кўринмай қолаверади. Ахир муаммодан муаммо чиқариш эмас, балки мавҳум нўқталарни аниқлаштириш, маълум масалалар-

да бир ечимга келиш ва шу билан ҳақиқатга мос тушмайдиган муқобил нусхалардан воз кечиш, асосий эътиборни эса ҳали қўл етмаган, ўз шарҳи ва тадқиқотини кутиб ётган жабҳаларга қаратиш түғри йўл бўларди. Албатта, тарихнависликни «ўтмишни башорат қилиш» деганлар ҳақ, негаки, орадан юз йиллар ўтган воқееликнинг бутун шукуҳи ва ҳароратини қайтариб бўлмаганидек, рўй берган ҳодисаларни юз фоиз тиклаб ҳам бўлмайди. Бу – табиий. Шундай бўлгач, воқеалар ривожи, давр руҳи мантиқий тафаккур кўзгусида одилона акс эттирилган тадқиқотлар қадрлидир. Бу жиҳатдан «Амир Темур сулоласи» асари жиддий муваффақиятдир.

Муаллиф далилларни қайд этар экан, уларнинг юзага келиш шароитлари, сабаблари ва, албатта, асоратлари юзасидан чуқур мулоҳаза юритади, ўз хulosаларини беради. Хусусан, Хонзода Бегим (Хонзодахоним) ёки Гавҳаршодбегимнинг салтанат ишларидаги ҳиссаси, уларнинг оқибатлари ҳақидаги фикрларга қўшилмай илож йўқ. Шунингдек, кўп англашилмовчиликлар келтириб чиқарган Мироншоҳ Мирзонинг отасига ёзган хати уйдирма эканининг исбот қилингани тарихий ҳақиқатнинг айнан тикланишидир. Муаллифнинг Шоҳруҳ Мирзо тимсолини деярли биринчи марта батафсил инкишоф қилгани алоҳида таҳсинга сазовор. Буюк қалб ва улкан салоҳиятга эга бу гениал давлат арбобининг фаолияти алоҳида маҳсус тадқиқотларга мавзу бўла олади. Ёки шоҳ сифатида Мирзо Улуғбекнинг саъй-ҳаракатлари баёни, унинг ички зиддиятларининг очиб берилгани бир қўлда икки қилични ушлаб бўлмаслигига китобхонни ишонтиради: буюк олим вв буюк шоҳ тушунчалари асло кесишимас экан. Воқеалар мантиқий оқимидан келиб чиқиб баҳо бе-

риладиган бўлса, Абдуллатифнинг улкан истеъдоди зое кетганидан, унинг чекига тушган шум қисмат – тақдирнинг ёрлақамагани, ниҳоят, унинг мудҳиш хатоси, инсоний фожиасидан бир одам сифатида изтиробга тушасиз.

Асар бизга кўп қадрли туйғулар ҳадя этади, равон ўқилади, тили истиораларга бой.

Албатта, бундай китобнинг маънавий дунё-мизда пайдо бўлгани ижобий ҳодиса. У, шубҳасиз, қамровни яна ҳам кенгроқ олиш, талабни кучайти-риш истагини уйғотади. Зеро, айни пайтда бу мавзу жуда оммалашди, бундай шароитда баъзан «ростни ёлғондан ажратиш» мушкул бўлиб қоладиганга ўхшаш ҳол ҳам рўй бериши мумкин. Муаллифлар аниқ «йўл харитаси» бўйича ҳаракат қилмас эканлар, биз бош мақсад – шавкатли аждодларимиз тарихини нотўғри ёзишлари ва талқин этишларига чек қўйишимиз қийин бўлади. Барча саъй-ҳаракатлар ҳар қандай даражадаги ёлғонларнинг олдини олишга қаратилмоғи лозим, зеро, мустақилликдан кейин ўз юрти, халқига эга бўлган Соҳибқирон бобомизнинг чинакам сиймосини аниқ-тиник акс эттириш бизнинг ватанпарварлик бурчимиздир. Дунё афкор оммасинингқарор топган қизиқиш кўлами шуни талаб этмоқда.

Мавзуга мурожаат қилишда қандай тамойиллар билан ёндашишнинг талабига бир мисол. Муҳаммад Жаҳонгирга Хоразмдан келин қилиб туширилган маликанинг исми – Севинчбека, уни «Хонзода» нисбаси билан атай бошлайдилар. Уни Шарафуддин Али Яздий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур («Бобурнома»да) «Хонзода хоним» (Хонзодахоним) тарзида ёзганлар ва бошқа кўплаб замонавий муаллифлар ҳам шу тарзда иншо этадилар. Шунингдек,

бу исмнинг «Хонзода бегим» тарзидаги кўриниши ҳам асарларда учрайди. Бу ўринда хатолик борми ёки иккаласи ҳам бир нарсами? Йўқ, шу кичкина унсурда катта маъно юкланган. «Хоним – хон қизи» сифатида Олтин Ўрда маликаларига нисбатан қўлланган, «Бегим – бек қизи» маъносига бўлиб, Темурий маликалар шарафланган. Бу икки тоифа ҳар жиҳатдан фарқланади: бири кўчманчи маданият вакили, дини насроний ёки будда; иккинчиси шаҳарлашган, дини ислом. Ана шу оддий сифатлаш қўшимчасини ўрнида қўлламаслик орқали ҳаммаси аралашиб кетади.

Умуман, бу мавзуда фикр юритганда исмлар, увонлар, даражалар – ҳамма нарсага ана шундай аниқлик билан муносабатда бўлиш талаб этилади. Бу талаб олдиндан бор ва унга амал қилиш шарт.

Тадқиқотларда азалдан сулоланинг генеалогия (насабнома)си борасида жуда хилма-хилликлар кўп бўлган. Мазкур асарда шу анъана яна давом эттирилганга ўхшайди. Тўғри, «ҳар нарсада бошқа ҳеч бир киши кўрмаганни кўришга, ҳеч бир киши бош қотирмаган жиҳатни топишга интилмоқ лозим» (Г. Лихтенберг). Бироқ насабнома борасида нисбийроқ бўлса ҳам бир тўхтамга келинган эди, муаллиф эса бутунлай янги қарашларини ўртага ташлайди ва яна ҳам чуқурроқ фикрлашга ундейди.

Масалан, Темурий маликалар ва уларнинг фарзандлари борасида анъанавий қарашлар (A) ва П. Равшанов(ПР)нинг фаразларини солишириб кўрайлик:

А.: Муҳаммад Тарагай Баҳодирнинг никоҳида дастлаб Қадақ хотун бўлган, ундан Ширинбека туғилган. Сўнгра Такина хотунга уйланган, ундан Кутлуғ Туркон ва Темурбек дунёга келган.

ПР.: У (Мұхаммад Тарагай)нинг бириңчи аёли «Темурнома»ларда айтилғаны каби, Амир Қазағоннинг қизи Йуқун хоним эди. Тегина Бегим ва-фотидан кейин Амир Тарагай Қадоқ Хотунга уйланади. Бу аёл 1390 йилгача ҳаёт бўлган ва фарзанд кўрмаган (31-бет). Тўнғич қиз Қутлуғ Туркон Оғо, Темурбек ва сингил Ширинбека Оғонинг оналари Тегина бегим Моҳ эди (32-бет).

(Изчилликка амал қилиб, китобдаги қуйидаги маълумотларни мулоҳаза қилиб кўрадиган бўлсак, далилий хатолар аниқ кўзга ташланиб қолади.)

ПР.: Қутлуғ Туркон Оғо 23 ёшга, Темурбек 18 ёшга тўлганда она (Тегина Бегим) ҳаёт билан видолашади. Мұхаммад Тарагай ҳам 1360 йилда оламдан қайтади. Ўгай она Қадоқ Хоним билан 3-4 ёшли сингил Ширинбека Оғо Темурбек қарамогида қолади (45-бет). Ширинбека Оғо Темурбек 18 ёшга етганда 15-16 ёшларда бўлган (46-бет). Қабр тошида битилишича, Ширинбека Оғонинг вафот этиши ҳижрий 787 (1385-1386) йилда юз берган. ...У 30-32 йил умр кўрган, холос (48-бет).

А.: Турмиш (Бурмиш, Нурмиш, Нурмушк) оқа Қарши бекларидан Жоку барлоснинг қизи бўлиб, унга Темурбек 1354 йилда уйланган. Маликадан Мұхаммад Жаҳонгир ва Тоғайшоҳ Оқабегим туғилган.

ПР.: Жаҳонгир Мирзо Ўлжой Туркон Оғодан туғилган (58-бет). Нурмиш (Турмиш) Оғо аслида Амир Жоку Барлоснинг қизи бўлиб, Умаршайх Мирзо ундан туғилган бўлиши мумкин (58-бет). Умаршайх билан Оғо Бегим. бир онадан таваллуд топган (102-бет). Умаршайхнинг онаси тез ўлиб кетганидан унинг тарбияси билан Қадақ Хотун шуғулланган, дейиш мумкин (130-бет).

А.: Ўлжой (Ўлжаой, Камолой) амир Қазағаннинг набираси, Темурбек 1357-58 йилларда уйланган ва ундан Султонбаҳтбегим дунёга келган. 1366 йил вафот этган. Мироншоҳ Мирзо канизак Менглибека оқадан туғилган.

ПР.: Жаҳонгир Мирзо ва Султон Баҳт Бегимнинг онаси – Ўлжой. Жаҳонгир Мирзо Ўлжой Туркон Оғодан туғилган, деган қарашлар жуда инобатли эканлигини таъкидлаш жоиз (58-бет). Ашраф Аҳмедов ҳам Жаҳонгир Мирзонинг онаси Ўлжой Туркон, деган (60-бет). Ўлжой Туркон Оғонинг бевақт вафоти ...учинчи фарзанд – Амираншоҳ Мирзонинг туғилиши билан боғлиқ асоратлар билан боғлиқ(?) бўлган дейиш мумкин (63-бет). Менинг тахминимга кўра, Амираншоҳ (яъни Мироншоҳ) Мирzonинг онаси ҳам Ўлжой Туркон Оғо эди (68-бет).

А.: Амирзодалар Жаҳонгир ва Умаршайх бир йилда – 1356 да, икки онадан туғилгани қайд этилади. Умаршайх Мирzonинг онаси – Тўлун оқа.

ПР.: Жаҳонгир Мирзо 1354 йил туғилган бўлиб чиқади (58-бет).

Муаллиф Хиндувон қальаси эгалланганда 16 ёш, вафот этганида 40 ёшда эканини инобатга олиб, Умаршайх Мирzonинг таваллуди 1354 йил эканини тўғри қайд этади.

Кўриниб қоладики, гарчи янги маълумотларни ўзлашибиришда фаразларнинг ўрни бўлсада, аммо «Фаразлар бино олдига тикланган, уй битгач, олиб ташланадиган ҳавозалардир; улар қурувчи учун керак; факат қурувчи ҳавозаларни бино деб ўйламаслиги зарур», деган экан И. Гёте. Олимнинг фаразларида эса илмийликдан кўра тахмин (ҳавозаларни бино деб ўйлаш) кўпроққа ўхшайди.

Умуман, Соҳибқирон ўғилларининг мавқеи ҳақида гап кетганда, саройда қарор топган тартиб – малика ва канизакликни ҳисобга олишга тўғри келади. Манбаларда Жаҳонгир Мирзонинг маликадан, қолган ўғилларнинг эса канизаклардан дунёга келгани қайд қилинган. Бу ҳол ҳеч нарсага таъсир этмаса-да, факат валиахд тайинлашда Соҳибқирон бу вазиятни ҳисобга олганлигини баъзи муаррихлар эътироф этган. «1370 йилда вужудга келган ҳарамнинг тўртинчи маликаси Тоғай Туркон Хотун эди (92-бет). У Ҳусайн Сўфининг қизи бўлиши мумкин» (93-бет) деб ёзди муаллиф. Ўз вақтида Т. Файзиев «Тарихчи Хондамирнинг берган маълумотига қараганда, Шоҳруҳ Мирзонинг онаси Тағой Туркон Оғо бўлиб, соҳибқирон Амир Темурнинг хос канизакларидан бўлган. Кейинчалик ўз никоҳига киритган. Хондамир мазкур маълумотни Шоҳруҳ Мирзонинг ўзи туздирган «Насабнома»дан олганлигига ишора қиласи» деб кўрсатганди. Оғонинг Хоразм ҳукмдорининг қизи бўлиб чиқиши эса ушбу катта тарихдаги шов-шувли воқеа бўларди, бироқ бунинг эҳтимоли жуда кам.

Нима деймиз, бугунги кун тадқиқотчиси учун бош оғриклар кўп бўлиши мумкин. Албатта, ҳар бир далилни талқин этишда ёзилмаган меъёрлар амал қиласи: аввало, андиша, одоб, ҳурмат, қолаверса, ўша кунларга мансублик туйғуси. Дабдурустдан «Яздий... шаҳзоданинг мияси қаттиқ шамоллаганини, у жуда кучайиб кетиб, кутуриш аломатлари содир бўлганлигини ёзади» (178-бет) сингари сўзларни ўқигандан шошиб қолар экан киши. Наҳотки?! Яна мулоҳаза қиласан: бу икки касалликни қўзғовчи омиллар бошқа-бошқа, шекилли. Ёки «Яздий, «Амир Тарагай... қадрли шайх Шамсиддин

Кулолга сидқидилдан ихлос қиласди ва унинг муборак қабрига тез-тез бориб турарди», дейди» (30-бет) жумлаларига дуч келганда беихтиёр Яздий китобининг Фиёсиддин Али Жамол Яздий таржимасидаги нашрини варақлаймиз. Унда «Тарағайбек уламо ва сулаҳо ва муттақийларга мушфиқ ва меҳрибон эрди ва буларнинг мажлисида борур эрди» (фикр шу жойда тугайди) жумлаларини ўқиб, ҳайратимиз баттар ошади. Негаки, Муҳаммад Тарагай шайх Шамсиддин Кулолдан ўн йил олдин ёруғ оламни тарк этган эди-да.

Мушоҳадага ундейдиган, фикр қўзғайдиган асарнинг қадри юксак. Баъзан олис мозий асрорини замон хизматига вобаста қилишда масофани тафаккур забт этишида муаммолар бўлиши ҳам бор гап. Зеро, муаллиф ўринли эътироф этганлариdek, «...Бу хилдаги янгишишлар олдинги тарихларда кетганидек, бугунгиларида ҳам тўхтаб қолган эмас. Бу табиий ҳол. Шажаралар, сулолалар билан боғлик ришталар шунчаларчувалашиб кетганки, кўпинча, унинг учи-куйруғини топишда хатога йўл кўймаслик мумкин эмас». Худди шундай. Масалан, ёзилади: «Муҳаммад Султон Мирзо ...Оқо Бегим билан Умаршайх Мирзонинг бешинчи ўғли Сайди Аҳмад Мирзо никоҳидан таваллуд топган эди» (144-бет). Аслида Сайди Аҳмад 1391 йил туғилган ва 1429 йил вафот этган, ҳолбуки, Оқо Бегимнинг отаси Фиёсиддин Мансур 1413 йилда туғилган, яъни бўлажак «келин»нинг отаси тахмин қилинган куёв вафот этганда 16 ёшда бўлган. Мантиқ? Аслида, Оқабегим Сайди Аҳмадга эмас, унинг ўғли Аҳмад Мирзо (1420–1498)га узатилган, бу никоҳдан 1458 йилда Муҳаммад Султон (Кичик Мирзо) дунёга келган.

«Клавихо Соҳибқирон Амир Темурни салтнанти идора қила бошлаганидан йигирма беш йил ўтиб кўраётган эди» (64-бет), «Марям Султон билан Муҳаммад Жаҳонгир 18 йил турмуш қурганлар» (542-бет) каби маълумотларда ўн йилга адашилган бўлса, тарихий воқеалар шарҳи («Амир Темур ҳокимиятга келганида мўғулларнинг истибододига барҳам берилганига 24 йил тўлаётган эди. Амир Қазагон ва амир Ҳусайнлар таҳтда бўлган йилларда собиқ мустабидларнинг кучи ва таъсири қандай даражада бўлса, орадан шунча йиллар ўтишига қарамай, бу куч ва таъсир сусаймаган эди» (76-бет), «Амир Қазагон асослаган ҳокимият 1370 йилга қадар давом этди... Амир Темур таҳт даъвосини қилмаган. Мамлакат аёнларининг, атоқли руҳонийларнинг фатвоси билан у ҳукмдорликни қабул қилган» (168-бет)да ички мантиқий зиддият бордек туюлади. Умуман, бундай камчиликлар ўзак аҳамиятга эга эмас, амалиётда қўлёзма китоб ҳолида тайёрланадиганда муаллиф ва муҳаррир ҳамкорлигида бартараф этиш мумкин бўлган жузъий ҳолатлар. Шу ўринда муҳаррирнинг ўз вазифасига нечоғлик масъулиятли бўлиши лозимлигини таъкидловчи кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Мана бу гапларни синчиклаб ўқисак, уларда муҳаррир қалами пардоз бериши шарт бўлган ўринлар мавжудлигини сезиб олиш қийин эмас: «Зафарнома»нинг 1394 йилда Бағдод (230-бетда «Бағдод») яқинидаги Хармату қалъасини олиш пайтида Умаршайх Мирзонинг ҳалок бўлганлиги воқеаси келтирилади» (57-бет). «Туркий амирлар, шу жумладан, Амир Ҳожи Барлос ҳам таҳтга чиқсан Абдуллоҳни ҳокимиятдан ағдардилар» (60-бет). «Амир Темур Хоразмга, бу жойга босиб

келган Тўхтамишонга қарши юришлар ҳисобида бешинчи бор қўшин тортади» (70-бет). «Халил Султон Амироншоҳ Мирзонинг ўғли бўлиб, Муҳаммад Жаҳонгир Мирзонинг бева қолган хотини Хонзода Бегимга уйланган ва бу никоҳдан Халил Мирзо туғилган» (203-бет). «..шаҳар доруғаси Халил Султон юришидан ҳам олиб, уларга муҳолифатчилик кўрсатади» (358-бет). «Самарқандга ўғли Бойсунғур Мирзони олиб Жайҳунга қадар у бирга келган эди» (566-бет). Ёки «Умаршайх Мирзонинг ўғли Аҳмад (1387 йил) (133-бет), «Умаршайх Мирзонинг тўртинчи ўғли Аҳмад Мирзо 1388 йилда дунёга келган» (141-бет). «Саъд Баққос 1397 йил туғилган (184-бет), «У 1399 йил туғилган» (187-бет) сингари ҳар хилликларни «бир қалам чекиш» билан бартараф этса бўларди. Шунингдек, мусахҳих (корректор)нинг фаромишлиги туфайли баъзи мантиқсизликлар келиб чиқсан: «Амир Темур Ўтрорда, Шайх Нуриддиннинг укаси Бердигек саройга жон берганди (109-бет). «...арқонларини сийлади» (116-бет) (аркон-руқндан). «...қалъа қутлови (185-бет) (кутвол-комендант). «...мулкларнинг мўғуллар ва набираларга берилиши..» (300-бет) (мўғулларга эмас, ўғилларга). «Эрдамчи барлос» (14-бет), уч қатор пастда «Эрдумчи», «Кармина» (163-бет), тўққиз қатор пастда «Кармана». «Оланчук» (230-бет), «Алинжак» (231-бет). «Жоварчи» (47-бет), «Бовурчи» (61-бет), «Жовурчи» (153-бет) (қай бири тўғри?) каби кўплаб хатолар кетган. Албатта, буларни мисол сифатида алоҳида таъкидланаётганлигининг сабаби шуки, ҳозиргача юзага келган хилма-хиллик ва чалкашликларнинг асоси шундай майда хатоларда, улар «ўсиб» бораверган ва янги бир муқобил атама, воқеа, тарих юзага кела-верган. Ахир тарихий асар учун ҳар бир кичик ун-

сур (масалан, ҳожи Сайфиддиннинг 1403 йил (314, 319-бет) эмас, 1401 йилда вафот этгани; Ҳиндувон қальясида Ҳусайнга туясини йўқотган киши дуч келдими ёки отини, Мироншоҳ овда буғуни кўриб қолгандими ёки архарни? сингари саволлар) катта маъно ташийди. Олайлик, тuya ёки буғу бутунлай бошқа табиий шароитларда яшайди ва уларнинг қаламга олиниши билан воқеа қандай муҳитда кечеётганлигини ҳис қилиш мумкин.

Хуллас, «Катта дарахтнинг сояси ҳам катта бўлади» нақлига амал қилганга ўхшаб, бошқа кўплаб тадқиқиотларга асос, таг-замин бўлишга лойик «Амир Темур сулоласи» асарида ана шундай катта-кичик кўплаб хатолар ўтиб кетган ва бу ҳол фундаментал асарларни нашрга тайёрлаш жараёнида муҳаррир ва мусахҳихнинг муаллиф билан яқин ижодий ҳамкорликда жиддий тер тўкиши шартлигини яна бир бора таъкидлаб турибди. Шубҳасиз, бундай ҳолатлар турли иккиланишларга олиб боради ва баъзан ўқувчини чалғитади. Энг хавфлиси – бир сохта «илм» юзага келишига манба бўлади. Ўтрордаги аъёнлар қаторида Қора Юсуф (334-бет) ҳам қайд этилади. Маълумки, қоракуюнлилар раҳнамоси Қора Юсуф Соҳибқироннинг энг ашаддий рақибларидан эди. Бирданига уни таҳликали паллада Ўтрорда тасаввур қилинг?! Аслида у зот Ҳожа Юсуф эди, холос. Бир сўз билан...

Шак-шубҳасиз, беғараз, самимий айтилган бу мулоҳазалар тўғри қабул қилинади, деган умиддамиз. Миллий темуршунослигимиз ўзининг тадрижий такомилини давом эттириб, яна бир жиддий асар билан бойиганлиги умумий қувончимиз. Бутунлай янги йўналишдаги бу тадқиқот зиммасига олган вазифасини муваффақиятли уддалаган. Му-

аллиф «Хотима»да таъкидлаганидек, «Соҳибқирон Амир Темур тақдир ва давр танлаган ҳукмдор эди. Унинг сиёсат юритиши бир сира, оила – хонадон фаолияти иккинчи сира». Ҳозиргача дунё қилич таққан, совут кийган жаҳонгирни танишга интилиб келди, устоз Поён Равшанов эса бу зоти шарифнинг инсон, ота, бобо сифатидаги сийратига назар солди ва кўпчиликка манзур бўладиган муносиб асар яратди. Жаҳоншумул мероснинг ҳали кам ўрганилган жиҳатларини тадқиқ қилган бу китоб ҳаммамизнинг қадрли мулкимизга айланиб қолиши тайин. Зеро, улкан мақсадлар билан яшаётган, бор умидини ёшларга тикиб, улардан ҳеч нарсасини аямаётган юртдошларимиз учун китобдан ортиқ совға борми?!

ШЕР ҲАМЛАГА ЧОҒЛАНАДИ

Киносценарий

*Соҳибқирон Амир Темур ҳаётининг йигитлик
йилларига тўғри келадиган, 1361 йил куз – 1362
йил баҳорида кечадиган тарихий воқеалар асосида*

Иштирокчилар:

Темурбек – 25-26 ёшларда.

Ўлжой Туркон – Темурбекнинг қаллиғи.

Ийгу Темур,

Жоку барлос,

Сайфиддин,

Эрбуго – Темурбекнинг сафдошлари.

Муҳаммад Тарагай – Темурбекнинг отаси

Қози, сарбадорлар

Ҳусайнбек – тахт даъвогари

Дилшод оқа – Ҳусайнбекнинг қаллиғи

Пир

Нақиб

Уламолар

Балту

Боғбон чол

Илёсхўжа, Беккичик – мўғул ҳукмдорлари

Оlamшайх, Мубашшир – Темурбекнинг му-
лозимлари

Куролли аскарлар, хизматкорлар, тингчи,
аъёнлар...

Тонг отиб келмоқда. Қуёш масрур ястаниб ётган Ўзбекистон ҳудудларини нурга чулғаб, пойтахтдаги Амир Темур ҳайкали сиртларини ёрита бошлайди.

Тасвирида тетапоя болача күзга ташланади, у шо-дон қийқиради, қўлини ҳайкалга чўзиб, ўзича гуврана-ди. Майин эсган шабада қаердандир сарғайган қоғоз парчасини учирив келади, уни бола тутиб олади, бир четидан очмоқчи бўлади. Шу пайт орқадан келган қўл уни кўтариб олади, қоғоз парчаси ёйилиб кетади, тур-ли ёзувлар кўзга ташланади.

Кадр ўзгариб, кинокамералар, тутқичлар, кино ускуналари кўринади. Ва воқеа бошланади.

Гулдурос овозлар, отлар кишинаши. Ҳаёт ва ма-мот нафаси.

Юпун эр-хотин тирикчилик билан овора: жўжа очган товуғини катакка жойламоқда. Сурон солиб келган отлиқ катакни ва жўжаларни пайхон қилади, эр-хотин четга учив кетади.

Чанг-ғубор тарқаб, нур оғушида Темурбек пай-до бўлади. У айни пайтда мўғуллар қўшинида сипоҳсолор.

Мўғуллар ўрдуси тасвири, ўзига бино қўйган Илёскўжа кўриниш беради, бош вазир Беккичик ўдағайлаб ўтади.

Темурбек: – Ўз юртингда бегонанинг тааддиси-ни кўтариб юриш нақадар оғир. Бу ҳолга ечим бор-ми, нажот қайдা?

Самарқанднинг эътиборли ашраф-акобирлари Темурбекка интиладилар, унинг атрофида ғуж бўлиб, илтижо қиладилар:

– Темурбек, бу не ҳолки, яшнаб турган чамандек шаҳар кун-паякун бўлди, элнинг фароғати йўқолди.

Атрофни бузғунчи босди. Сабр косаси тўлди, энди бу тарзда яшаб бўлмайди.

Оллоҳ кўнглингизга ҳиммат нафасини солсин, белингизга қувват, билагингизга куч ато этсин. Ўзингиз бир чорасини топинг, бутун умидимиз сиздан. Туёқлар остида тепкиланган, хор ва зор қилинган улусни бу балолардан халос этинг. Ахир сиз – Соҳибқиронсиз!

(Темурбекка мамлакат уламою машойихлари ёзиб берган, улус амирлари ва қўшин бошлиқлари ҳам маъқуллаган аҳднома ва фатвонинг матни:

«Хулафо ар-рошидин, яъни Чорёрлар, яъни Тўғри йўлдан борувчи халифалар, Оллоҳ таоло уларнинг барчасидан мамнун бўлсин, тутган йўлларига ва қилган ишларига мувофиқ Мовароуннаҳрдаги бутун аҳли ислом, сипоҳу раъият ҳамда уламою машойих Амир Темурга иззату икром кўрсатиб, уни «Амир Темур қутби салтанати олий» деб атасунлар ва уни Оллоҳнинг (ердаги) қудрати – салтанат таҳтига лойиқ, деб билсунлар. Мусулмонларнинг ер-суви, мол-мулки, номуси ҳамда жонига зулмситам қўлини чўзган мўғуллар тоифасини даф қилишида ва умуман йўқотишида Темурбекка (ёрдамлашиш учун) ўз молу жонларини (аямай) тиришиб ҳаракат қилсунлар.

Биз ўз аҳду байъатимизга содик қолурмиз. Агар берган аҳд-паймонимиздан қайтсан, Оллоҳнинг қуввати ва ёрдамидан чиқиб, шайтон йўлига кирган бўлайлик». («Темур тузуклари»дан)

Темурбек бу сўзларни сукут ичидаги оғир дард билан тинглайди, бирон оғиз гапирмайди. Ташвишли нигоҳлари билан самога тикилади, гўё ғойибдан мадад кутаётгандек бўлади.

Тасвир яна ташвишли лаҳзаларга күчади, умумий планда ўтлоқлар, қирлар, тоғлар кўринади. Фира-ширада шаҳардан чиқиб кетаётган уч эркак ва аёл.

Қир ортидан киши чиқиб келади. Уни кўриб қолган чўпон орқасидан пойлаб келиб, найза санчмоқчи бўлади. Киши (Темурбек) чапдастлик билан рақибини таслим этади.

Темурбек. – (*бўғзига оёгини тираб*) Наҳотки элимга эмну омонлик олиб келмоқни истасам-у, менинг бир қардошим елкамга пичоқ санчмоқчи бўлса...

Тутқун. – (*иҳраб*) Оқа!... Мени маъзур тутинг, сизни сасссиқлардан деб ўйлабман. Уларга аламим бор, улар менинг севгилимини асир қилиб, чўлга олиб кетишди. Ширин жонимни севгимга бағишлийман. Менга энди тириклик ҳаром, мен энда фақат қасос учун яшайман.

Йигитнинг шижоати иккиланиб турган Темурбекка далда бўлади, уни руҳлантиради. Одамлар секин қир биқинида тўпланмоқда.

Ўлжой ва Темурбек. Темурбек ҳаяжон билан маҳбубасининг рафторига разм солади, ундағи безовталиқ чеҳрасига урган, бундан Темурбек ўзини қўярга жой топа олмайди. Нима қилиб бўлса ҳам севгилисининг кўнглини овлашга интилади. «Ҳозир!» деб қуйига от солиб кетади.

Пиёда, отлик одамлар, улар сафида чўпон йигит – **Балту** (*тутқун*) ҳам бор. У икки ҳамроҳи билан, улар ирғай гаврон, ёғоч паншаха, бири чўқмор билан куролланган. Балту душманга нафратини ифода этади, важоҳат билан чўқморни дўлайтириб, ер тепинади.

Боғ, ўз тароватини йўқотган, пайхон қилинган. Темурбек меҳр билан шохлардаги меваларга қарайди, она замин саҳоватидан кўнгли нурга тўлади, айни пайтдаги ташландик аҳволдан эзилади. Яқиндаги йўғон зардолининг танасини қучоқлаб, кўзига ёш олади. Элас-элас ихраган овоз эшитилади, Темурбек ўша томон юради. Кул ва чала ёнган ўтинлар билан тўла ер ўчоқнинг ичида сочсоқоли ўсиб кетган афтода бир чор бўлиб ётибди. У шарпадан ҳушёранади.

Чол: – Кимсан, зарра шафқатинг борми? Наҳот ҳаётим бир қилич силтовига арзимаса? Ҳойнаҳой, белингда дами ўткир шамширинг бордир, бир зарб билан бу шўрлик бошни ахмоқ танадан жудо қил. Бу нима ҳаёт?

Темурбек. – Бува, бу не ҳол?

Чол. – Қайси қавмдансан? Қон истаган қашқир эмасмисан?

Темурбек. – Кешдан. Мухаммад Тарагай Баҳодир зурриёдиман.

Чол. – Жами баҳодирларга сичқоннинг ини бир танга бўлиб кетди. Юрт вайрон, эл-улус хор. Мана, бир умр тимирскиланиб яратган боғимга қарғазоғлар ин қўйди. Авлодим жонини қутқариш учун бош олиб қочиб кетди.

Темурбек чолга яқинлашади, унга таскин беради. Ўчоқ ичидан олиб чиқиб, чангларини тозалайди. Дараҳт танасига суюб қўяди.

Чол. – Менга не учун шафқат қилдинг, ё қиличинг дамини аядингми?

Темурбек. – Бува, боғингизда мевалар гарк пишибди. (*Ўйланиб қолади*). Яна кўп йиллар мева боғлашини, яхши кунлар қайтишини Оллоҳдан тиланг.

Чол. – (ҳаяжонланиб) Ўғлим, сенинг нафасингда бир валийлик бор. Яратган умрингни узоқ қилсин. Мен бир умр дуода қоламан.

Отда Темурбек пайдо бўлади, қўлтиғида янги пишган олма, ўрик – мевалар. Уларни Ўлжойга узатади, кийимлари ўзиникига ўхшамайди.

Ўлжой рўмолда авайлаб узатилган меваларни олади, уларни ҳидлаб, сўз қотади:

Ўлжой. – Бўйини... Жаннат чаманларининг уфорига ўхшайди. Қандоқ топдингиз? Ўзингиз ҳам қароқчиларга ўхшаб қолибсиз.

Темурбек. – Рости, сенинг кўнглингни қандай чоғ этишни билмаяпман. Биламан, дилинг хижил.

Темурбекнинг назари тўпланаётган одамларга тушади, уларнинг ношудгина туриши, тутган курол-аслаҳалари уни таажжубга солади, «Шулар билан ёғий тиғига қарши бориладими?» деб мулоҳаза қиласди. Бирдан тўнини тескари кийиб, боққа тушгани ёдига тушиб кетади. Шуни сезгандек, Ўлжой ҳам унинг либосига қараб турган эди. Тўнини ечади, астарини ағдариб силкийди-да, елкасига ташлайди. Бундан Ўлжой ҳам мамнун. Энди ўзга – сипо қиёфадаги йигит намоён бўлади.

Темурбек. – Мана, ични ташқарига ўнгардик, гўё моҳият юзага чиқди. Дунёнинг иши шунаقا, жоним. Кимдир тескари кийган либосни бошқа бирор ростлаб қўяди. Боққа тушганимда, гарчи у эгасиз хувиллаб ётган бўлса-да, бирор шоҳона либосимни кўриб, ҳайрон бўлмасин, деган эдим, негаки, бу кийимда девор ошиб, бирорнинг боғига тушиш жоиз эмасдир. Энди эса тўннинг астарига ҳожат йўқ, ҳаммасини чинакамига намоён этиш фурсати етишди.

Ўлжой. – Бегим, илоё, ҳозиргача ўз ройишини йўқотган дунёнинг қиёфасини ўнглаб қўйиш ҳам сизга насиб этсин...

Темурбек. – Агар сен чинакамига истасанг, илло, шундоқ бўлгай. Мен боғда бир синоатга дуч келдим, унинг шарҳини кейин айтаман...

Ўлжой. – Бизнинг умумий шодлигимиз – юртимизнинг озодлиги. Ана шу улкан юмушда Яратган мададкор бўлсин, дейман. Сизни нималар кутиб турибди, бегим? Ахир юз йиллар давомида босиб ётган тошни кўтариб ташлаш осонми?

Темурбек. – (ўйчан) Оре, рост. Бизни нималар кутаяпти? Бу йўлда бор-йўғи бир диловар бўлиш етармикан? Энди ўт келса кечиб, сув келса симириб яшашга тўғри келади. Қароқчи, дейсан, уларнинг шиҷоатини, журъатини, бадавий шахдини эзгуликка юғуриб, қалбимга кўчирсам, ўлжаси илинжида темир қопқонни писанд қилмайдиган йўлбарсга айлансан, ёруғ оламдаги бор қувватни вужудимда, руҳимда мужассам этсам-да, уни сафдошларимга юқтиурсам, тоғларни яксон қиласидиган, денгизларда бўрон қўзғайдиган буҳронни босқинчини маҳв этишга йўлласам. Ана шу баҳодирлиқ юмушимда сен ёнимда бўлгин, Ўлжой! Сен менинг туганмас ғайратимсан, журъат ато этадиган илоҳамсан. Эҳтимол, келажак авлодлар сенинг лутфинг билан мени «қароқчи» деб атар, бундан хафа эмасман. Голиб келсан, мақсадимга эришсан, сени олам маликасига айлантиурсам, ҳамма таъна-дашномларга розиман.

Тўлиқиб, жўшиб кетган Темурбекни Ўлжой Туркон гўзал табассуми билан сарафroz этади, унга яқинлашиб, паҳлавон кафтларини олиб, кўксига босади. Бундай илтифотдан Темурбек яна ҳам таъсиранади, унга қараб.

«Сен онамнинг, Ватанимнинг тимсолисан!»
деб ҳайқиради.

Мўғуллар истилосидан куйиб кул бўлган Самарқанд. Оғир вайронгарчилик асоратлари: қулаб тушган минора, йиқилиб ётган иморат, ағдарилган қалъа девори, кўримсиз лойсувоқ уйлар.

Тун. Олисдан миршабнинг шақилдоғи овози, ғала-ғовур эшитилади. Осойишталикни бузиб, четдаги ҳовлида ҳаёт қайнайди, ўртада олов ёқилган, атрофида одамлар. Қози ва аъзолари миршаблар тутиб келган шуттор (безори) ларни сўроқ қилмоқда. Уларнинг бири томорқасини қаровсиз қолдирган, бошқаси жамоат мулкидан бир кўза ёғни яширган ёки қўшнисининг молини ўғирлаган. Уларга турли жазолар берилади: дарра уриш, қулоғини кесиш, сазойи қилиш...

Қози. – Биз ахийлар жамоасида фаровонлик, унинг тухфаси – тинчликни таъминламоқчи бўлсак, барчани тенг кўришимиз, умумий бойликка ҳамманинг баравар улуш қўшишини таъминлашимиз лозим. Бизда бойлар ҳам, камбағаллар ҳам бўлмайди. Оллоҳ бандаларини тенг яратган экан, ҳамма тенг, бир хил яшамоги жоиздир. Бундан кейин ҳам бебошларга, даврабузларга жазоимиз шафқатсиз бўлаверади.

Шаҳар кўчаларидан бирида оғир калтакланган **Эрбуғо** инқиллаб кетмоқда. У томорқасидан олган ҳосилининг бир қисмини назоратдан яширганлиги учун жазоланган.

Эрбуғо. – Бу қандоқ ҳаёт бўлди? Осмондан Худо қисса, ерда бандаси тинчлик бермаса.. Бош олиб кетай десанг, жунғорнинг қўлига тушсанг. Мўғулга

банди бўлиш дунёдаги энг оғир азоб, тириклай терингга сомон тиқади. Ўзингники ундан баттар. Қайдан чиқди бу оёқяланглар ҳукумати? На пешонанг терлаб нон ея оласан, на роҳатланиб меҳнат қила оласан. Поданинг ичидаги бўлишинг шарт, ўлсанг ҳам кўп билан, тирик бўлсанг ҳам кўп билан эмиш...

Шарпа сезилади, Эрбуғо гапимни бирор эшишиб қолдими, дегандек алланглаб атрофга қарайди: «Деворнинг ҳам қулоғи бор». Шарпа таниш, ён қўшни, у ҳам сарбадорлардан безор бўлган.

Шарпа. – Йигитлар шаҳардан бош олиб чиқиб кетаётганмиш.

Эрбуғо. – Қаерга ҳам борарди? Мўгулнинг қўлига тушиб қолса, калла-поча бўлади, ё бошига туянинг елинини ёпиштириб, қўй боқтиради.

Шарпа. – Йўқ, ундей ҳам эмас, бундай ҳам эмас, тоғда йиғилишиб, бирор нажот йўлини излаш учун кенгашаётган эмишлар. Ёш бир йигит бош-қош эмиш.

Шаҳар атрофи манзараси. Узоклардан от чоптириб юрган суворийлар, тириклилик ташвишидаги одамлар кўзга ташланади. Изтиробли, ғамгин ҳолат.

Фокус бир нуқтага тўпланади ва нур оғушида Темурбек чиқиб келади. Ўйчан, жиддий, лекин қатъиятли.

Манзаралар яна ҳам ташвишли тус олади, фарёд, қичқириқлар эшитилади.

Орқадан Темурбекнинг салмоқли, дардли овози эшитилади:

«Ватан! Оғриқларингга малҳам топа олсайдим, дадларингга дармон бўла олсайдим!»

У оғир ўйлар оғушида қирдан пастга тушади. Тўпланганлар гала-гала бўлиб, ўз юмушлари билан машғул. Умидвор нигоҳларга дуч келгач, Темурбекнинг чехраси ёришади, унга нажот кўзи билан боқаётганлар қаршисида ўзини дадил тутишга интилади. Беихтиёр тилига сўзлар қуюлиб келади:

Темурбек. – Йигитлар! Қандай юмушга жаҳд қилганларингизни биласизларми? (*Атрофдан маъқулловчи овозлар эшитилади*). Энди биз жами салоҳиятимиз: билак кучи, юрак ёлқини, руҳ қуввати-ю қалб муҳаббатини бир нўқтага жамламоғимиз шарт. Бизга энди бошқа аъмол йўқ. Ё нажот, ё ўлим! Келинг, фурсатни қўлдан бермайлик, ғафлатда ўтирмайлик. Тан ва руҳ қувватига қанот берайлик.

Оқам Жоку, иним Ийги Темур, иш кўрган йигитлар сифатида ўз амалларингизни шунқорларимизга ўргатинг, ҳарб ва зарб машқларига зўр беринг. Ҳар неки кўргулик бўлса, ўз ҳукмини ўқир, қисмат ёзигини кутиб ўтирмай, толеъимизни майдондан излайлик.

Ҳарбий, жисмоний машқлар бошланиб кетади. Темурбекҳам четга чиқиб, панада турган Ўлжойнинг ҳузурига яқинлашади. Либосларини тўғрилаб, камарини тортиб қўяди, қўлини қиличининг дастасига олиб боради.

Темурбек. – Энди майдонда ўзни кўрсатиш фурсати етишди. Бу қиёматлик қарз эди.

Ўлжой. – Ҳа, сабр косаси барибир тўлгай, зулм дарахти қуламай қолмас. Бегуноҳ, хўрланган мардумнинг оҳини бир кун Оллоҳ эшифтгай. (*Жилмайиб*) Бугун ҳар доимгидан ҳам жаҳдингиз бўлак, учишга шай лочиндеқ ғайратлисиз.

Темурбек. – Лочин... Рост, у парвозни хоҳлайди, лекин ҳозирча унинг осмони йўқ. Аниғи, ёв уни эгаллаб олган. Лочиннинг кучи нимага етади?

Шундай деб, қиндан шамширини чиқаради, ҳавода сирмаб-сирмаб, машққа киришиб кетади. Ҳам дили ҳаприқиб турган, ҳам севгилисининг ҳузурида, қулочини кенг қўйиб, сакраб, учеб машқларни бажаради.

Йигитнинг жаҳди қизга ҳам кўчади, у ҳавога рўмол иргитади, уни Темурбек қилич билан чопади. Яна ўткир машқлар. Ўлжой ўз шамширини ҳам Темурбекка ташлайди, уни ҳавода илиб олиб, энди икки қўлида икки қилич билан машқ кўрсатади.

Бу ҳаракатлар узокроқда шуғулланаётган бошқа йигитларнинг ҳам диққатини тортади. Олисдан кузатадилар. Нихоят, машқлар поёнига етади. Темурбек нафас ростлайди. Оламшайх унга от келтиради, Мубашшир – рикобдор. Ўлжой ҳам отда.

Темурбек. – Бир хумордан чиқдим.

Ўлжой. – Бу жидди-жаҳд, бу ғайрат дунёни эгallaшга етади.

Темурбек. – Сен менинг суюклимсан, шунинг учун факат мақтов гапларни айтасан.

Ўлжой. – Ҳатто рақибларингиз ҳам буни тан олади. Албатта, бир кун. Сизга айтмоқчи бўлган гапим эса бошқа эди, агар эшитсангиз.

Темурбек. – Жон қулогим билан тинглаюрман.

Ўлжой. – Оқам Ҳусайнбек дарёнинг нари тарафида аросатда юрибди. Агар у билан кўришмоқни ихтиёр этсангиз, балки бир-бирингизга таянч бўлиб, мақсадга эришмоқ осон кечармиди?

Темурбек. – Тўғри. Катта дарёдан кечиб ўтиб, уни топсамми, дейман. Ҳам Балх, Шивирғон та-

рафлар осуда, душман қўлидан йироқ. Куч тўплаб, улуғ ишларга киришсак. Албатта, Ҳусайнбек тахтга мендан кўра кўпроқ қонуний даъвогар. Ҳокимият меросхўри, кейин эса марҳум ҳукмдорнинг хазинаси ҳам унинг илгига. Мабодо, бағри кенглик қилиб, жами кучларнинг бошини қовуштира олса, мен унга содик навкар бўлишга тайёрман.

Ўлжой. – Бегим, мени маъзур тутасиз, азбаройи сизга ҳурматим рамзи, бу юмушни сиз зиммангизга олмоғингиз дуруст. Акамнинг феъли менга аён, у катта мақсадлар олдида шошиб қоладими, деган иштибоҳдаман.

Темурбек. – Сенинг ишончинг менга қанот бағишлайди. Ким ҳам бу майдонга кирса, унинг гарданидаги юқ оғир бўлади, бу юкни тоғ ҳам кўтара олмайди. Аммо мақсад ўринланмоғи жоиз. Тириклигимиз расми шу бўлиб қолди.

Ўлжой. – Яна истардимки, сизнинг кенгликларга сиғмайдиган вужуд қувватингиз ақл нури билан ёллуғланса, зеро, қўл етмаган жойга ақл етур. Қилич билан бирни енгсангиз, тафаккур билан мингни енгарсиз.

Темурбек. – Жоним, сен бутунлай ҳақсан. Илк устозим Абдуллоҳ Қутб мендаги жисмоний кучдан ҳам кўра қувваи ҳофиза, тафаккур йўсинини устун қўярдилар. Билсанг, шундан билагимни бошим амрига бўйсундиришни, яъни кучимни ақлимга хизмат қилдиришни ўзимга одат қилдим. Сенга бу сирим қай тарз ошкор бўлди?

Ўлжой. – Рости, сиз кўзимга қилич таққан суворий бўлиб эмас, илм йўлидаги донишманд талъатида кўринасиз.

Темурбек. – Замона зайли, тақдир ҳукми қилич тақмоқликини ҳукм қилган экан, зулфиқор осмоқдан

камарларимиз музайян, белимиз эса сарафроздир.
Эл-улус корига яраш фурсати келганда аслаҳаларни
мехнат тешасига алмаштирамиз, жоним!

Отлиқлар кенг яйловга чиқиб қолишганди. Тул-
порлар силтаниб, безовта бўладилар. Икков ҳам от-
ларни эркин қўядилар, улар елиб кетади.

Мўғуллар қароргоҳи. Оҳ-фарёдлар саси астасекин мунгли мусиқага айланади. Саҳройиларнинг
рақс куйлари янграйди. Тунги базм ва ишрат-
дан чарчаган асира қизлар очик-сочиқ ерда дума-
лаб ётибди. Уларнинг тўдасини оралаб, ширақайф
Илёсхўжа чиқиб келади. Беккичик олтин-кумуш
идишларни бекитиш билан овора.

Саросималик. Сипоҳсолорнинг қўшинни тарк
этуб, номаълум ёққа кетгани хабари тарқалган.
Илёсхўжа машварат чақирган. У дарғазаб.

Илёсхўжа. – Ота-боболар азму қарори, темирга
ўйилган аҳду паймон ҳеч нарса бўлмай қолибди-да!
Кўнгиллари олий ҳукмдор бўлишни тусабдими? Му-
шукнинг йўлбарс бўлишини орзу қилганини қаранг.
Беккичик, қопингни тўлдириш ғамида бўлгандан
кўра, ўлармидинг, кўз-қулоқ бўлиб турсанг.

Беккичик. – Кўшга қўшилган ҳўқиздай миқ эт-
май юрувди. Одам оласи ичида ...

Илёсхўжа. – Энди чорасини ўзинг қиласан.
Тез Хоразмга, Тўкалга элчи жўнат. Туз ҳаромини
чўлдами, йўлдами тутиб, бир ёқлик қилсан. Ноба-
корнинг эти қашқирларга ем бўлмагунча кўнглим
жойига тушмайди.

Тоғ, муваққат қароргоҳ. Темурбек, Жоку барлос,
Ийгу Темур ва бошқалар.

Темурбек. – Мана, бир ҳафта кутдик, олтмишга яқин йигит тўпланди. Бу куч билан душманнинг 4–5 минг қўшинига қарши бориб бўлмас. Нажот йўлини излайлик, йўлда олға босайлик. Яратган бир машварат манзилига бошлар.

Йўлга тушадилар. Темурбек ўйчан.

Petro. 1. Нуроний отахон 8-9 ёшли болакайни етаклаб, пирнинг даргоҳига кириб келмоқда. Чол – Бухоро шариат қозисининг ташрифи кутилганга ўхшайди, атрофда ўзгача басаришталик, тартиб, ҳаяжон. Илм-толиблар, муридлар қаторидан ўтган йўл пирнинг хонақоҳи томон бошлайди.

Салобатли хонақоҳ. Эллик ёшлардаги пир ўрнидан туриб, меҳмонларга пешвоз чиқади, қози унинг этагини ўпмоқчи бўлади, бунга изн берилмайди. Кўзлари тийрак, тетик болача тиз чўкиб, тўн барларини кўзига суради. Катталар самимий саломлашадилар, бир-бирларини анчадан бўён биладиган эски танишлардек, илтифот кўрсатадилар. Навбат ёш гўдакка етади, унга мурожаат қилинади, саволлар берилади. Ширали овоз билан Куръон тиловат қиласи, бурро-бурро жавоблар беради. Катталар юзида мамнуният, баъзан кулги.

2. Кадр ўзгаради. Муйловлари сабза уриб қолган ўсмир яна пир даргоҳида. Уй юмушларини бажариб, таҳсил олиб юрибди.

3. Ўсмир Кешда. Ота Тарағай Баҳодир пир даргоҳидан қайтган фарзандига жамоатчилик хузурида рўзғорни бошқариш вазифасини топширади. Маърака ўтказиб, буни жамоатга эълон қиласи.

Нажот истагидаги карвон ана шу даргоҳга – Сүхори қишлоғидаги Саййид Мир Кулол ҳузурига шошилмоқда. Темурбек келажак ҳаракатларига мұтабар зотдан фотиҳа олмоқчи, унинг күрсатмаларини тингламоқчи..

Тонг отиб кела алptи. Темурбек ёлғиз, үйчан ва изтиробда.

* *

Сухори қишлоғи. Саййид Мир Кулол даргоҳи. Намоздан кейинги уламолар машварати. Бугун ёш мурид ва мухлис келиши кутылмоқда. Эшикдан маросимга мос кийинган Темурбек кўринади, зарур шартларни бажариб, пир қархисида тиз чўқади.

Пир. – Темурбек, хуш келибсиз – омон келибсиз. Даргоҳимиз билан боғлиқ хотиралар ёдингиздадир. Бугун эл-юрт миннати зиммангизга тушган экан, ташрифингиз айни муддао, зеро, бу жойда қадрдонларингизнинг пой-қадами теккан.

Темурбек. – Қуллук. Ҳаракатларимизкўрсатдики, ёғий билан муроса қилиб бўлмас экан. Икки қилич бир қинда ухламаслиги рост чиқди. Уни бартараф этишдан ўзга йўл йўқ.

Пир. – Мана, абадият ерида, хизмат тупроғида ўтирибсиз. Мақсадингиз – назарга тушиш. Бу балки Оллоҳ назаридан умидворликдир.

Темурбек. – Ҳузурларингизга сидқу сафо билан илтифот умидида келдим. Мени меҳру вафо уфори чорлади. Хизмат камарини боғлашга шайман. Самарқанд уламолари жидди-жаҳд учун фатво ёзиб бердилар.

Пир. – Зулмга қарши бирлашмоқ, майдонга чиқмоқ Яратганга хуш ёқадиган амаллардандир.

Зулм йиқилишга мустаҳиқ қилинган шундай мино-радирки, у қанча баланд күтарилса, шунча кўп жойни вайрон қиласди. Темурбек, сиз ёруғ келажаги ба-шорат қилинган йигитсиз, илло, юз йиллик тилаклар сизнинг воситангизда мустажоб бўлгай.

Ниҳоят, маросим шартларини адо этиш бошланади. Ўтирганлардан бири арабча шеър ўқийди. Темурбек бирданига такрорлаб, унинг маъносини тушунириб беради.

*Инний анал-ҳурру ва ма зиз-зайфи,
Азрибу аәнақаҳум бис-сайфи,
Мин ғайри мадхали биладил-ҳайфи,
Азрибукум фа ма аро мин ҳайфи.*

Таржимаси: *Ҳур туурманки қилурман жон фидо, Ҳурлуқум эмди яқин бўлди манго. Лаънат ул малъун Язидғаким қилур, Мустафо ўғлонларинға бу жафо.*

Форс тилидаги шеър ўқиласди, Темурбек буни ҳам қийинчиликсиз такрорлаб, шарҳлаб беради. Мажлис аҳли ҳайратда.

*Бар ин чашма басе дам заданд,
Бирафтанд чу и нашм барҳам заданд.
Чаро дил бар ин карвонгоҳ ниҳем,
Ки ёрон бирафтанд, мо роҳем.*

Темурбек. – Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий ўткинчи дунё суратини шарҳлаб, шундок демишлар:

*Бу чашма қошига кўплар келдилар,
Бугун юмуқ кўздек ғойибdir улар.
Бу манзилга кўнгил қўйиб нетамиз?
Ёронлар изидан биз ҳам кетамиз.*

Овоз. – Шубҳасиз, шер йигит бу ашъорларни аллақачон ёдлаб, мағзини роса чаққандир. Илми шарҳдан ҳам яхши хабардор эканини кўрсатди. Мана, бу шиғир эрталабки илҳом маҳсули, уни илк бор шу даврада ўқишга журъат этдим. Қани, бу ҳақда мусоҳибимиз қай фикр изҳор қилар эканлар?

*Соҳиби таҳт зиммасида адолатпешалик бор,
Боқий давлатга эришгай кимки бўлса беозор.
Адолатдан мамлакат ҳам давлатингдир устувор,
Адолатпеша бўлсанг, ҳар ишинг топгай қарор.
Кимики бу ўткинчи уйда адлу имдод айлагай,
Боқий дунё уйини, билгилки, обод айлагай.*

Темурбек. – Соҳир илҳом маҳсули. (*Қироат ва оҳанг билан шеърни тақрорлайди*). Унда барча халойиқда, хусусан, подшоҳу ҳокимларда бўлмоғи даркор сифат ҳақида сўзланган. Фақирнинг адолати – унинг ҳалоллигидир. Ҳукмдорларнинг адолати эса мазлумлар ҳақини золимлардан олиб беришдир. Подшонинг бир соатлик адолати олтмиш йиллик нафл ибодатидан афзал, дейилади. Чунки ибодатнинг савоби фақат ибодат қилувчига, адолатнинг нафи эса адолат қилғанга ва барча халойиқقا тегадир. Дин, давлат, мулк ва миллат фаровонлиги адолат баракоти туфайли барқарор, ботартиб бўлур.

Овозлар. – Агар бу ҳол рўё бўлмаса, оре тасанно. Бу иқтидор, бу даражадаги қувваи ҳофиза фақат закий-қурроларда учраши мумкин. Бизга тақдир кимни дуч қилди?

Пир. – Иқтидорингиз аллақачон менга маълум эди. Сиздаги ганжина яна бойибди, тўлишибди. Бу муттасил ўқиш, изланишнинг меваси.

Темурбек. – (бир оз андиша билан) Афсуски, илм таҳсили такомилига етмади. Замона зайди нажот қиличини белга тақмоқни амр этди.

Пир. – Элга хизматнинг яхши-ёмони бўлмайдир. Инайату ал-азали кифайату ал-абади. Ифъал ма тульмару сатажидуни. Мақсад-эл корига яраш бўлгач, қилич ҳам, қалам ҳам тенг турур. Мабодо, Мухаммад Хоразмшоҳ қилични моҳирона ўйната олганида бу оғат чекинган, балки рўй бермаган бўларди.

Темурбек. – Хоразмшоҳ рақиб қудратини етарли баҳолай олмади. Ўз имконидаги кучларни бирлаштиришни ўйламади. Унинг рақиби шу жиҳатдан устун эди. Темучин куч бирликда эканини аллақачон тушуниб етганди.

Овоз. – Айниқса, Жалолиддин Менгбурнига имкон бермагани...

Темурбек. – Ҳа, Хоразм султони белидаги камони билан ўз шунқорини маҳв қилган.

Овоз. – Гар итларга арслон бўларкан боши...

Темурбек. – (давом эттириб) Бу итлар бўлади у арслон туши.

*Гар арслон тўдасига ит бўлса бош,
Бу арслонлар бўлар итнинг тенгдоши.*

Анча йиллар олдин Юсуф Ҳожиб айтган бу сўзлар ношуд йўлбошчиларга куни қолган қавмларимиз қисматида аниқ исботланди. (*Атрофда маъқулловчи ва тан берувчи ишоралар, сўзлар*).

Овоз. – Дунё чопқинида қиличлар қизиб кетса, унга маърифат билан сув сепадилар. Тақсиримнинг чақиндек мулоҳазалари бизни ҳам сухбатга илҳомлантириди. Мумкин бўлса, ибодат шартларидан малакаларини синааб кўрсак. Зоро, ибодат – қалбни поклашда мусаффо чашмадир.

Пир. – Шубҳасиз, рост. Илми қол билан заминни забт этиш мумкин, илми ҳол эса кишини осмонга олиб чиқади.

Овоз. – Тайаммумда масиҳ тортиш одобини эсга олиб қўйсангиз.

Темурбек. – Ҳанафия мазҳабида ал-йадд (қўл) қалимаси билан икки тирсаккача масиҳ тортилади.

Овоз. – Ибодат пайти имом «Омин» деганда иқтидо қилувчилар ҳам такрорлайдими?

Темурбек. – Бу ҳолатга муҳаддисийларнинг таъбири билан жавоб берадиган бўлсак, Имом Абу Ҳанифа айтадиларки, «Имом ҳам, унга иқтидо қилувчи ҳам ўз дилидан сиррий ҳолда «омин» дейди». Ал-Бухорий ҳазратлари эса «Улар икковлари ҳам «омин»ни айтадилар» деб гувоҳлик берганлар. Расулуллоҳ (с.а. в.) «Агар имом «ва лаззоллийн» деса, сизлар «омин» деб айтинглар» тарзида таъкидлаганлари муфассирлар томонидан қайд қилинган. Демак, агар имом «ва лаззоллийн» деса, сизлар «омин» денглар», дейилиши мутақобил ҳолатга тушди ва иттифоқ бўлдики, улар икковларидан биридан овоз чиқарилиши талаб қилинади. Иккинчисининг дилда айтиши эса олдингисига муқобил бўлади-ю, мантиққа хилоф кела-ди.

Овоз. – Хурмонинг набийз(шароб)и билан таҳорат олиш жоизми?

Темурбек. – Бунда икки йўл бор. Абу Ҳанифа агар сархуш қиласиган сифати бўлмаса, жоиз, деб хисоблайди. Имом ал-Бухорийнинг «Куллу мо аскара ҳарамун» (ҳар қандай маст қилувчи нимарса ҳаромдир) деган ҳадисни келтирганини пеш қилиб, буни рад этадилар ҳам. Ҳолбуки, сув бўлмаган тақдирда фақат хурмо суви билан (унда сархуш қиласиган сифат бўлмаса) истисно тариқасида таҳорат олиш мумкин бўлади.

Овоз. – Намоз пайтида «Ал-Фотиҳа» сурасини ўқимоқ зарурми?

Темурбек. – Баъзи имомлар (масалан, Абу Ҳанифа) мұқтадий учун зарур әмас, деб ҳисоблады. Аммо Имом ал-Бухорий бунинг зарурлигини икки ҳадис билан исботлаган. Келтириладики, намозхонлар Расулуллоҳ с.а.в. Ўқиғондек намоз ўқисинлар.

(*Тасдиқловчи, таҳсин айтувчи овозлар*)

Овоз. – Мумкин бўлса, айтинг-чи, фақрнинг мақомоти нечта?

Темурбек. – Фақр валилик конидан топилган гавҳар, ҳидоят осмонида чақнаган ахтар. Фақр амал қилиши лозим бўлган амаллар тўрт юзтага етади. Аммо уни қирқтага келтирғанлар ва уни ҳам ихчамлаб, қуийдагитўрт мақомдажамлаганлар: биринчи – хизмат; иккинчи – иззат; учинчи – нафс ҳавосини тарқ этмоқ; тўртинчи – таслим, яъни пир иродасига итоат ва таваккулга такя этмоқ.

Овоз. – Таваккул дедингиз. Энди толеъингизда қилич тутиш, ундан рақибларни маҳв этмоқ, адолатни ҳимоя қилмоқ йўлида фойдаланишингизга тўғри келади. «Тиф» сўзининг ҳарфлари маъноси недир?

Темурбек. – «Т» – тамонно (орзу)ни, «И» – тиф билан яқдиллик ва ҳамжиҳатликни англатадики, паришон одам тиф ушлаши лойик әмас, аксинча, у тифнинг еми бўлиши мумкин, «F» – ғафлатга берилимаслик ва уруш маъракасида ҳушёр, чақон бўлишни билдиради.

Пир. – (мамнун) Бале! Қилич қабзасини тутганда қўл қиличга «Обрўйга эга бўлай десанг, интилгин» дейди. Қилич эса қўлга «Агар мени асрасанг, мен ҳам сени асрایман» дер экан. Ҳақ, озодлик йўлида тутган қиличингиз сизга вафо қилсин. Биз ҳозирча исфаҳоний қилич әмас, улкан хизматни зиммасига олган белингизга қувват бўлсин, деб белбоғ тухфа

қиласиз. Ҳар дам ва ҳар чоқ уни пирлар, уламолардан мадад деб билғайсиз.

Белбоғ боғлаш маросими:

Нақиб. – Эй, аҳли мажлис! Сизнинг гувоҳлигингизда футувват аҳли удумларига амал қилиб, бел боғлаш маросимида Темурбек Мұхаммад Тарағай ўғли шарафланур!

Пир ва Темурбек масофа сақлаб, юзма-юз турдилар. Ўртага манқалда беш шам ёниб турган шамдон келтирилади. Бир идишда сув, ликобда тоза туз; бошқа бир маҳрам күмагида патнисда тахтланган пўта (белбоғ) олиб келинади. Маҳрам сув ва тузни ҳамманинг кўз ўнгида аралаштиради. Жимлик.

Пир уч қадам илгари босиб (бунинг маъноси – нафс, шайтони лаъин, бойлик устидан ўтиш), Темурбекка яқинлашади. Панд-насиҳатларни такрорлади. Пўтанинг тагидан олдин ўнг қўлининг тўрт бармоғини, кейин чап қўлининг тўрт бармоғини юборади, бош бармоқ устида туради. Яна Темурбекнинг кулоғига охирги сўзларни айтиб, белбоғни белига бойлайди. Тузли сувни гувоҳлар айлантириб ичишади. Мажлис аҳли тарқайди. Темурбек ва пир ёлғиз.

Пир: – Қалб нури йўлингизни абадий ёритадиган чироқ бўлсин. Бу равшанлик умрингиз бўйи сўнмаслигини Оллоҳдан сўраймиз. Энди қаршингизда турли йўллар бор, уларнинг қай биридан юрмоқчисиз?

Темурбек. – Жайҳунни кечиб, Балх томонларга кетсан, қайним Ҳусайнбекни топсан, дейман. У ҳам эрк истагида жавлон уриб юрибди.

Пир: – (ўйчан) Ҳусайнбекнинг садоқатига ишончингиз комилми? (*Сукунат*). Бунда икки хатар, бир нажот бордир. Яхшиси, сиз Бухоро томон юринг.

Балки толеъингиз шу қутбда болқир. Она шаҳрингизнинг етук аслаҳасозлари сиздан бисотларини аяmas. Зеро, мӯғул истилосидан энг кўп жабр кўрган шаҳар Бухородир. Йигитларингизни имкон даражасида қуроллантиринг. Ёғоч паншаха билан қуён ҳам овлаб бўлмас.

Темурбек пирнинг сўзларини дикқат билан тинглайди. Кузатиш расми. Даргоҳни анча жиддийлашиб, ўйчан тарк этади. Кечаги дарёдек тошқин йигитнинг денгиздек кўлам касб этганини сезиш қийин эмас.

Кадрда қора лиbos қийган, қора отли суворий қичаб, олға интилмоқда. Бу Илёсхўжанинг мактубини Хоразмга олиб бораётган чопар.

Жоку барлос, Ийгу Темур, Сайфиддин, Тоғай барлос интиқлик билан Темурбекни кутиб турибдилар. Улар ҳам, Темурбек ҳам ҳаяжонда.

Сайфиддин. – Маърифат машъали қалбингиз кулбасини ёритгани аниқ. Чехрангизда нур болқиб турибди, дўстим!

Темурбек жим, жавоб қайтаришга истиҳола қиласди, вазмин кайфиятда.

Жоку барлос. – Пирнинг сабоғи, имтиҳони чарчатиб қўймадими? Биз ҳам роса юрак ҳовучлаб ўтиридик.

Темурбек. – Дунёда ҳалибизангламаган ҳикматлар кўп. Қачонки илми-ҳикмат, маърифат кўнгилларни чароғон қилмас экан, бизнинг зулмат ичидан йўл топишимиз қийин бўлади. Уламолар машварати менга узокдаги ёруғликни кўрсатди. Энди унга етмоқ ҳаракатида бўлмоғимиз даркор.

Ийгу Темур. – Ҳар ҳолда назарнинг нурни топгани биринчи ютуқ. Унга етишмоқ эса илгимиздадир.

Темурбек. – (қатъий) Энди сафар ройишига ҳам ўзгариш киритамиз. Йўлни Мохон тарафга оламиз. Балки Ҳусайнбек шу томонлардан бизга пешвоз чиқиб қолар. Бу пир илми ғайбининг ғойибона пайғомидир. Яна Бухорои шариф азиматини ҳисобга олмоғимиз керакки, билада-умма (она шаҳар) аслаҳасозлари ўзларининг машҳур қиличлари, камонлари билан лашкаримизга қувват ато этиш эҳтимоли мавжуд.

Энди юмушларга жадал киришайлик.

Оллоҳ мададкор бўлиб, мўғилларни енгсак, мақсадимизга эришсак, эсларингда турсин, Самарқанднинг бир йиллик хирожини ул зотга назр қиласман.

Суҳбатдошларни тарк этади. Ўзи учун ҳозирланган чодирга йўл олади. Ўлжой Туркон кутиб ўтирибди.

Ўлжой. – Пир даргоҳининг табаррук тупроғини ўпганингиз муборак бўлсин!

Темурбек. – Куллуг. Бу машварат, жоним, мени ердан юқорига кўтарди. Ботинимда бир қувват, интилиш борлигини билар эдим, у шифтга ирғитилган арқондек муаллақ эди. Энди унинг бошқа бир арқон билан туташганини сездим. Агар томчи бўлсан, уммонга қўшилдим. Вужудимда ниҳоясиз бир қувват кезаяпти. О, пирлар машварати! Жоним, рости, ҳозиргача ичи бўш кўза эдим, энди у кўза сувга тўлди ва ўзи ҳам уммон оғушида қолди.

Ўлжой. – Ҳаммаси яхшиликка бўлсин, бегим. Сизга жўшқинлик, улуғворлик ярашади. Мен Оллоҳимдан бу тальятни бутун дунё кўришини тилаган бўлардим.

Темурбек. – Хурсандман, жоним. Яхши кўрган кишинг кўзингга бетимсол кўринади. Биламан, сен

мени яхши кўрасан, шунинг учун ёқимли сўзларни аямайсан.

Ўлжой. – Фақат шугина эмас, сизнинг қудратингизни мендан ўзга ким ҳам тўлароқ билади. Сизда илоҳий куч борлиги рост. У миллат, Ватан камолига хизмат қилсин.

Темурбек. – Нега зирагингнинг биттаси кўринмайди? Оре, шу қулоқчанг хафа бўлиб турибдилар. Мумкин бўлса, зирагингни тақиб ол, мен гўзалликни мукаммал кўришни хоҳлайман....

Тун қўйнида ҳамон елиб бораётган қора чавандоз. У Хивага шошилмоқда.

Темурбек лашкари йўлда. Узоқдан Бухоро манзаралари кўзга ташланади. Қилич ва камон, бошқа ҳарбий аслаҳалар ортилган аравалар кутиб турибди. Улардаги қуроллар ими-жимида тарқатиб олиниди. Йўл давом этади.

Кундуз. Яйдоқ чўл. Темурбек лашкарининг муваққат қароргоҳи. Чодирга тингчилардан бири яқинлашади.

Тингчи. – Ҳазратим, ижозат берсангиз, кўрганимни баён этсам.

Темурбек. – Гапир.

Тингчи. – Моҳон йўли билан Соғиж қудуғи томонга ўн чоқли отлик келаяпти. Улар бадахшонликлар бўлиши мумкин.

Темурбек. – Сайфиддинбек, нима гаплигини аниқланг. Йигитларингиз билан айтилган тарафга бориб, вазиятни ўрганинг. Тезда мени хабардор қилинг.

Сайфиддин. – Бош устига.

Соғиж қудуғи. Бу жой анча гавжум бўлиши кўриниб турибди, тубсиз саҳродағи карвонларнинг аксарияти шу улкан қудук атрофида дуч келади, сув ичиб, идишларини тўлдириб олади. Узоқдан 6-7 нафар навкар яқинлашмоқда. Темурбек аллақачон етиб келиб, уларни кутиб турибди. Келаётганлар сафида Ҳусайнбек – қотма юзли, кўзлари ўйнаб турдиган, 30 ёшлар чамасидаги йигит ва унинг завжаси Дилшод оқа бор.

Улар яқинлашгач, Темурбек отланиб келувчиларга пешвоз чиқади, ёнида хос йигитлари. Икки томон бир-бирига юзма-юз бўлиб, орада эллик қадамлар масофа сақлаб тўхташади. Темурбек отидан тушиб, пиёда Ҳусайн томонга юради. Тартиб ва ҳурмат нуқтаи назаридан отдан тушиши лозим бўлган Ҳусайн беписанд тураверади. Темурбек 2-3 қадамгacha яқинлашади, руку қилади, шундан кейин Ҳусайн ноилож отидан (маҳрамнинг елкасига оёгини кўйиб) тушади ва Темурбек билан саломлашади.

Муносабатларда самимилик йўқ. Буни сезиш ҳам қийин эмас. Аёллар – Ўлжой Туркон ва Дилшод оқа кўз ёшлар тўкиб, бир-бирлари билан кўришадилар. Темурбек жамоани айланиб кетади. Ҳусайн синглига яқин келади.

Ҳусайн: – Турмушинг яхшими, аёл бошинг билан чўлларда...

Ўлжой: – Нолимайман. Темурбек ҳиммати баланд, олийжаноб инсон.

Ҳусайн. – Ҳаммасини вақт кўрсатади.

Ўлжой. – У оламшумул вазифани елкасига олди. Сизнинг ялакат бўлишингизни, икки ярим бир бутунга айланиб, улуғ мақсад йўлида бақамти туришингизни хоҳлайман.

Хусайн энсаси қотгандек узоқлашади. Жамоани ҳаяжонли кайфият қуршаб олган.

Хива. Саройда тайёргарлик.
Зудлик билан қўшин отланмоқда.

Биёбон. Гулхан атрофида сухбат. Бир четда Темурбек, қарши тарафда Хусайн. Жоку барлос такаббурлик ҳақида бир ривоят сўзлайди.

Жоку барлос. – Бир ҳавои одам менга омад осмондан тушади, деб ўйлар ва юрган йўлида нуқул тепага тикилиб, оёғи остига қарамас экан. Баногоҳ йўлида катта ариқ тўғри келиб қолибди-да, «шалоп» этиб унга қулабди. (*Атрофда кулги*).

Ийгу Темур. – Агарки оёғингерда бўлса, нигоҳинг қадамингдан узилмасин, демоқчисиз-да.

Сайфиддин Никудорий. – Такаббурлик Оллоҳга ёқмайдиган биринчи нуқсон экан.

Темурбек. – (сухбатга қўшилиб) Улуғлар айтмишларки, денгиздек чайқалиб, қаршингиздан келаётган фитнадан хабардормисиз? (*Ҳамма ҳушёр тортади, диққат билан типнглайди*). Эшитганлар тасдиқлабди. Шунда бир нидо келибди: «У фитна билан сизнинг орангизда бир эшик бордир».

Хусайн. – (кибр билан) Балки икки эшик борлир.

Темурбек. – (вазмин, бироқ ҳафсаласи пир бўлиб) Майли, балки иккитадир. Аммо эшиклар ёнма-ён турса, ё биридан киролмасалар, бошқасидан кирадилар, ё биридан кириб, унисидан чиқиб кетадилар. Мабодо эшиклар кетма-кет турса, муҳофаза икки баравар кучли бўлади.

Даврага нохушлик оралайди, ҳамма сукут сақлайди. Темурбек бошқа гапиришни ихтиёр этмайди. Безовталиқ.

Жоку барлос. – (сукунатни бузиб) Сел олдига түгри келган қум-шағални ювиб кетади-ю, чүнг қояларга дахил қила олмайды...

Хусайн. – (яна кибр билан) Ҳаммасини майдон кўрсатади. Куч ким тарафида бўлса, ўша қолиб!

Эрбуғо. – Куч, лекин рақиб томонида. Биз тити-либ ётган тупроққа ўҳшамай, куч бўлишимиз, бизни босиб турган кучни синдиришимиз лозим. Бунинг битта йўли – бирлашиш.

Темурбек. – Бир юз йигирма йиллик тартибларни ўзгартириш осон эмас. Кўчати қадалганига шунча бўлган дарахтнинг томири ҳам шунча чуқур кетган бўлади. Бу вазифани уддалаш учун биринчи кунданоқ муштни бир жойга уриш лозим. Тариқча гайирлик аралашса, маҳв бўлиш ҳеч гап эмас. Зеро, ахмоқ дўстдан ақлли душман яхшироқдир.

Жоку барлос. – (киноя оҳангидаги) Феълингда неки иллатинг бўлса, кўрсатсанг манга,

Дунёнинг иши шудир, қайтарур бир кун санга.

Ҳусайнбек бу гапларни эшитмасликка олади. Гулхан атрофида чарм дастурхонлар ёзилган, устига ноз-неъматлар. Ўзига хос зиёфат давом этмоқда. Унинг охирида Темурбек ва Ҳусайнбек тўпдан ажрашиб, четга чиқадилар. Дастреб ётсираб, кейин Темурбекнинг самимиятидан сўнг иноқлашиб, ҳатто бир-бирини қучоқлашиб даврага қайтадилар. Бундан ҳамма хурсанд тарқалади.

Тонг. Узоқдан келган тингчи ҳовлиқиб, ёв яқинлашаётганини, унинг қўшини анчагина эканини маълум қиласди. Ҳусайн каловланган. Темурбек жиддий.

Темурбек. – (саросимага тушмай, босиқлик билан) Ёвни ўзимизга қулай жойда кутиб олиш тадориги-

ни күрайлик. Барибир қисмат билан юзма-юз бўлиш фурсати яқин.

Ҳусайн. – Улар кўпчилик бўлса, бас келишимиз қийин. Балки саҳронинг яна ҳам ичкарисига кириб кетиб, йўлни адаштирамиз.

Темурбек. – Бужуда хавфли, ҳозиримкониятёй тарафида. У бир неча кун бизни қамал қилиб, озуқа, сувимиз тугашини кутиб, силламизни қуритиши мумкин. Бу исканжадан чиқиб кетишимиз мушкул бўлғай. Ҳозир эса қўлимизда имконият – вақт бор. Душман яқинлашгунча қулай ўринни танлайлик, ўзимизга жанг майдони яратайлик.

Атрофдан овозлар. – Тўғри, тўғри. шу йўлни тутайлик, бундан афзали йўқ.

Темурбек. – Биродарлар, баъзан Оллоҳнинг инояти билан кичик гуруҳлар катта қўшинлар устидан ғалаба қозонади. Ҳадисларда «Билиб қўйингизлар, жаннат қиличлар сояси остидадир» дейилган. Ҳар биримиз ўзимизда шер қудратини, йўлбарс шиҷоатини ҳис этайлик. Сарвари коинот – Пайғамбаримизнинг «Уруш ҳийладир» деган таъкидига амал қиласайлик, ул зоти муборакнинг фатҳу зафарлари руҳи ёр бўлсин. Энди фурсатни қўлдан бермай, қисмат курашига ҳозирланайлик.

Ҳамма тарқай бошлайди. Етмишга яқин навкарлар тўпларга бўлинган, улар ўз етакчилари бошчилигида қирлар, сойлар орасидан қулай жойларни эгаллаб, пистирмада турибдилар. Жанг тактикасида ёғийни чалғитиб, бир бўлагини асосий гуруҳдан ажратиб, сўнgra ўраб олиш ва қириб ташлаш усули келишиб олинган.

Темурбек Ўлжой Туркон билан ёлғиз, туғ тикилган ўрдудан атрофни кузатмоқда. Баҳор фасли, майсалар шамолда тебранади.

Темурбек. – Ўлжой, бу майсалар... (ҳаяжонланиб кетади). Улар сенинг киприкларингга ўхшайди. Уларни... (ҳайқириб) ёвга топтатишга ҳаққим борми?

Ўлжой. – Бегим... (кўзига ёш олади).

Темурбек. – Бу гўзаллик учун жоним садақа. Севгилим, диловарлигим шу даражадаки, юрагимда заррача саросима йўқ. Фақат сен кўркмасанг бўлди. Сезиб турибман, мен, биз зафар қозонамиз. Агар аскаренгишига кўзи етмаса, майдонга тушмаслиги керак. Бугун фатҳу - зафар биз тарафимизда бўлади, иншооллоҳ! (Бир оз ўйланиб) Фақат аканг ҳовлиқмалиги билан чувтушуриб қўймаса бўлди.

Ўлжой. – Кеча очилиб гаплашдингиз-ку. Муроса йўлини топиб, келишиб олгандирсиз. (Темурбек маъқуллаб бош иргаб қўяди). Бегим, ҳаяжонингизни жиловланг, ҳали у кўп асқотади.

Ўлжойнинг тагдор гапини яхши тушунган Темурбек уни беозор қучиб, узоқлашади. Жанг сурони эшитилади. Ёв от солиб кела бошлайди. Режалаштирилганидек, енгил тўда уларга пешвоз боради, талофат кўрмай, орқага чекинади ва тепа ортига ўтгач, асосий тўдадан ажраб қолган ёғий лашкари маҳв этилади.

Қарши тарафда Тўкалнинг ўрдуси. Унинг мўғулларга хос туғи. Бирдан от ўйнатиб, Ҳусайнбек икки-учийигити билан пайдо бўлади, журъат билан қароргоҳга яқинлашади, камондан ўқотиб, аввал түғни қулатади, сўнг Тўкалнинг отини яралайди. Душман томонда саросималик, бирдан отлиқлар кўпайиб қолади, Ҳусайнни ўраб олишади, жанг, унинг оти яраланиб йиқилади. Ҳусайн аранг ўзини тиклайди. Аҳволдан боҳабар бўлган Темурбек шаҳд билан тўдани ёриб киради, асир тушиш арафасида қолган Ҳусайнни ёвдан кутқаради, уларни чекинтириб, қувиб кетади.

Вазиятни кузатиб турган Дилшод оқа Ҳусайнни отига миндириб, майдондан олиб чиқиб кетади.

Үлжой Туркон. – Эгачи, ой күчгандек майдонга ўзингизни уриб, оғамни олиб чиққанингизга қойил қолдим.

Дилшод оқа: – Сурон чоқлари эрларнинг ёнида турмоқ бизларга момо мерос. Момоларимиз елкасида чақалоғини опичлаб камон тортган. Ҳатто ёй отишда халақит беради деб, ўнг сийнасини кесиб ташлаган. Шунда ҳам чап кўкрагини бола боқишига олиб қолган.

Үлжой. – Бундай жасоратни фақат аёл намоён эта олади. Тумор момомизнинг душмандан аёвсиз ўч олгани ҳаммага ибрат.

Дилшод оқа. – Аёлнинг қалбида бир вулқон бор. У меҳр ҳам бўлиши мумкин, қаҳр ҳам бўлиши мумкин. Меҳр бўлса, яшнатади, қаҳр бўлса, қақшатади.

Бош эгангизни авайланг, доим ёнида бўлинг. Унда ҳамма нарса бор, фақат қолганлар ёрдам бериши лозим.

Үлжой. – Акам ҳам шуни тушуниб етсайди...

Дилшод оқа. – Акангиз саройда улғайган шербачча, унинг димоги баланд. Хасислиги, бойликка ўчлигини ҳеч тушунмайман. Ана шу иззатталаблиги, молпарастлиги бир кун бошига бало бўлмаса эди.

Жанг қизигандан-қизийди. Темурбек танлаган йўл ўз самарасини беради, яна у майдонда яшиндек жавлон уриб, йигитларини руҳлантиради. Унинг туғи мағрур ҳилпираб турибди. Тўкалнинг қароргоҳида саросима. Нихоят, ташаббус Турон қўшини тарафига ўтади. Жанг зафар билан хотималанади. Тўкал эллик чоғли тирик қолган аскари билан чекинади.

Диктор овози: – *Бу ғалаба ҳақидаги хабар Иллөсхўжага етгач, Темурбекнинг жасоратига тан бе-*

ради, «Темур ажаб эр киши экан, унга Тангрининг мадади етиб, бахту иқболи очилмиш» деб ўз иқорини билдиради.

Темурбек атрофида ўн нафарча одам, еттитаси отлик. Тунда хуросонликлар уч отни миниб қочади, 7 киши(эркак) 4 от билан қолади. Яна йўлда давом этишади.

Темурбек. – (Улжой ва Дилшодга) Сизларнинг журъатингиз ҳаммамизга далда, қанот бўлди. (Дилшод мамнун узоқлашади).

Ўлжой. – Сиз чинакам шерсиз. Акамни ҳам ўлимдан қутқардингиз.

Темурбек. – Оллоҳнинг инояти, куни битмаган экан. Факат шу дамларни у ёдидан чиқармаса, бўлди. (Яқинлашади). Қани менга ёқадиган зиракларинг?

Ўлжой. – (хижолатомуз) Ҳарб лаҳзасида...

Темурбек. – Майдонга ... тушиб қолибдими?

Ўлжой маъқуллаб бош иргайди, шаҳло кўзларида ёш. Бундан Темурбек мутаассир бўлади. Далда беради.

Темурбек. – Хафа бўлма, жоним. Эмин замонларга эришайлик, устага ундан юз, минг баравар қимматига буюртма берамиз. Ҳар ҳолда, менинг бошим омон-ку!

Ўлжойнинг хижолати тарқалади. Эркаланади.

Темурбек. – (ўзича) Энди бу далалар севгилим ҳуснини оширган балдоқни бағрида сақлаётгани учун ҳам олдингидан-да менга азиз. Унинг тафти, бўйини юқтирган гавҳар донаси – юрагим пораси! Уни ҳеч кимга бермайман!

От солиб кетади. Жангдан сўнг ҳориган дўстларига яқинлашади.

Темурбек. – Йигитлар, бошингизни кўтаринг, атрофга тик қаранг. Сиз келажак авлодлар фахр билан тилга оладиган жасорат кўрсатдингиз. Ўзидан ўн-ўн беш баравар душманни енгиш ҳамманинг ҳам қўлидан келмайди. Бу – чинакам ғалаба! Жангда шаҳид бўлган дўстларимизни Оллоҳ раҳматига олсин, уларнинг руҳи поклари зафар айёмларида биз билан бирга бўлади.

Темурбекнинг руҳлантирувчи сўзлари, шижоати бошқаларга ҳам ўтади, улар тетикланиб, ўзларини қўлга оладилар. Темурбек ярадор навкарга яқинлашади.

Темурбек. – Балту, сен от туёғи остида эзилишга маҳкум қумурсқа эмассан. Бошингни кўтар!. Сен Оллоҳ яратган энг буюк мўъжизасан. Тақдиринг ўз кўлингда. Айтгандинг, севгилингни ўғирлаб кетган ёвга аламинг бор. Аламинг тарқадими?

Балту: – Ўт бўлиб ёнаётган юрагим жангда таскин топди, қизиган темиргага сув сепгандек бўлди...

Темурбек. – Ҳа, қасосда ҳаёт бор! Энди мақсадга етмагунча шамширни қинда ухлатиш йўқ!

Атрофдан овозлар: – Тўғри, тўғри. Қасосни охиригача олиб борамиз!

Йигитларга жанговар руҳ қайтади. Туриб, йиғиширина дилар ва йўл тадоригини кўрадилар. Темурбек отига Ўлжой Турконни миндириб олган. Дилшод оқа ва Ҳусайнбек ҳам бир отга мinggaшиб, йўлга тушадилар.

Чошгоҳ маҳали. Темурбек нима биландир андармон. Ногоҳ қулоғига қандайдир овозлар чалингандай бўлади. Кимдир шу сўзларни айтади:

«Эй, ўғлон! Шод бўл, ғам ема. Тангри таоло сенга мадад ва зафар каромат қилди».

Атрофга қарайди, ҳеч ким кўринмайди.

Темурбек илгарила бетади. Узоқдан отлиқлар қораси кўринади. Хавотир олган Темурбек Ўлжойни яқиндаги эски қудуққа яшириб, ўзи ёлғиз бормоқчи бўлади.

Темурбек. – Бир замонлар Юсуф қудуқда эди, Зулайхо уни қутқарганди. Замон чархининг айланишини қараки, мен сени қудуқда банд қилиб, тақдир билан юзма-юз турибман.

Ўлжой. – Яратган азиз бошингизни асрасин. Эҳтиёт бўлинг, бегим.

Кудуққа тушуриб, устини хас-хашаклар билан ёпади, отга миниб, ортига қарай-қарай, олға бетади. Шай бўлиб, тўдага яқинлашади. Улар ҳам «тишини қайраб» келаверади. Ўн чоғли қуролланган одам. Сўқиш бошланиши олдидан тўдадан бир киши ажралиб чиқади-да, ҳамроҳларига дейди:

– Тўхтанг, бу Темурбек-ку, Амир Темур!
Соҳибқирон!

Бу зот Темурбекнинг эски таниши Ҳожи Мұхаммад эди. Тиз букиб, Темурбек қарсисига келади, бунга жавобан Темурбек мандили (бош кийими) ни унга кийгизади.

Овозлар. – Соҳибқирон, давлатингиз пойдор бўлсин!

Камера кайфияти очилаётган одамларни кўрсатади. Уларга умид қайтган. Одамлар сафида ҳассасига таяниб, узоқдан кимнидир кутаётган самарқандлик боғбон чол ва, албатта, оқ тулпор минган, оппоқ кийинган Ўлжой Туркон ҳам бор. Тантанали вазият.

Диктор. – Соҳибқирон Амир Темур содик йигитлари билан озодлик ва эрк илинжида қарийб ўн йил тинимсиз чарх урди. У тақдирнинг жуда кўплаб синовларига дуч келди: душманлар ғазаби, «дўст»лар мунофиқлиги, фарзандлар ташвиши.. Ҳаммасини мардонавор енгиб ўтиб, мақсадига эришди – Оллоҳнинг инояти ва ўзининг жидду жаҳди билан Турон тахтини эгаллади – 1370 йил 9 апрелда Мовароуннахр ҳукмдори сифатида тан олинди.

Кадрлар ўзгариб, яна шодон қиёфали болакай кўринади. Унинг қўлида ўқиб бўлинган «сарғайган саҳифа». Орқадан кучли қўл келиб кўтариб олади (бошланишдаги лавҳа такрорланади).

Камера аста айланиб, қўл эгасини ёрита бошлиди...

Тантанали мусиқа. Ўзбекистон харитаси, у губорлашиб, шер қиёфасига киради. Шер ҳамлага чоғланади!

2013 йил, апрель – август

ТАЪМИРЛАШГА АМР ЭТИЛГАН

(Хотима)

Ҳаётда ҳамма нарса нисбий – бу бор гап. Фақат вақт ҳукми «нисбий»ликни ҳам писанд этмай, «ҳамма нарса» габаҳоберишнинг мезонларини тайин этади. Бугун ғилдиракнинг бирорнинг хаёлига келмайдиган ихтиро сифатида кашф этилгани ҳеч кимнинг диққатини тортмайди, ҳолбуки, унинг амалиётда қўллана бошлиниши билан борлиқда кўп нарса ўзгариб кетди, ҳатто техника деган фан шу асосда пайдо бўлди, дейиш мумкин: машина-механизмларни турли ўлчамдаги айлана ёки доираларсиз тасаввур қилиб бўлмайди, шу қисмлар уларнинг асосини ташкил қиласди. Агар бу кашфиётнинг замирига назар соладиган бўлсак, ибтидоий одам дараҳт танасининг бир бўллаги яхлит дарахтдан тез, ҳатто мустақил ҳаракат қилишини пайқаб қолган, ҳа, ибтидоий онги билан ниҳояти «пайқаб қолган». Кейин бу хулосасини атрофидагиларга айтган, шундан кейин ғўла билан боғлиқ бошқа янгиликлар пайдо бўлган. Албатта, ҳар бир ўзгариш йиллар, балки ўн йиллар давомида амалга оширилгандир. Ўша аждодларимизнинг саъй-ҳаракати билан яратилган ғилдирак бугун одамзотга беминнат хизматда, унинг пайдо бўлишини, ихтирочиларини эслашмайди ҳам. Гўё ғилдирак ғилдирак бўлиши керак эди ва бўлган – тамом.

Буюк ҳақиқатлар кўламини инсон шуури кўпда қамраб олавермас, балки бунга ожизлик қилас

экан, улкан кашфиётлар ҳеч қандай таъмасиз инсон ҳаётига сингиб кетаверар, беихитиёр унинг ажралмас бир бўлагига айланиб қолар экан. Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари ҳақида мушоҳада қилганда ҳам ана шу ҳақиқат ёдга тушаверади. Одамзот наслининг бир вакили ҳаётлигига қандай бухронларни бошдан ўтказмаган; ёруғ дунёни тарк этгач эса муборак хотираси бир томондан мислсиз синову бошқа тарафдан таъриф-тавсифларга дуч келмаган. Нима бўлганда ҳам Амир Темур худди пойтахтимизда ўрнатилган муҳташам ҳайкал каби инсоният тарихи хиёбонида ҳеч нарсани писанд қилмай мағрур турибди, унинг қавмлари – инсон болалари йиллар ўтган сайин тобора ошиб бораётган қизиқиш билан унга талпинадилар, қандайдир маънода ундан кўмак ўтинадилар, турмуш ташвишларининг ечимида уни ўз қаторларида кўрадилар. Ажойиб саодат, нурафшон толеъ!

Бу эътирофларни самимий қабул қилганларга раҳмат, кўнглида иштибоҳ борларга, муболагада айб қўяётганларга маслаҳат эса, юқорида эслатилганидек, воқеликка вақт тарозиси орқали назар ташлашни маслаҳат берар эдик. Шунда моҳият ойдинлашади, шавкатли аждодимизнинг тальяти бутун бўй-басти билан намоён бўлади. Ҳа, Амир Темур от сурган пайтда дунё қандай қиёфада эди, деган сўроқ муҳокаманинг пешлавҳасида турса, гап нимадалигини тушуниш осон бўлади. Бундан 680 йил – қарийб етти аср олдинги манзарани кўз олдимизга келтирсак, одамзот бугун еру осмонни зириллатиб турган Америка материгини ҳам, АҚШ деган давлатни ҳам билмас эди. Евроосиё қуруқлигининг қай бир кунжида одамлар дараҳт япроқларини ёпиниб, гарпун би-

лан балик, чўқмор билан айиқ овлаб қорин тўйғазиб юрган бўлса, мутараққий бошқа буржида улар молдек сотилар, кучли табақа кучсиз табақани ғажиб еб ётарди. Соҳибқирон салтанати қисқа даврда шундай даражага эришдики, золимлар жиловланди, давлатчиликда маош тўлаш, даромаддан солик ундириш каби бугун ҳам такомиллаштиришга муносиб тизимлар яратилди, маданият тараққий этиб, одамлар кийимларини дазмоллаб киядиган бўлдилар. Бу ҳол балки узлуксиз цивилизациянинг навбатдаги босқичидир, тараққиётга юз тутган тараққиётнинг тараққий эттирилишидир. Агар аҳвол шундай бўлганда эди, ҳеч бир қаҳрамонлик талаб қилинmas, сунъий бир даҳога эҳтиёж ҳам йўқ эди. Бироқ аслида бошқача эди. Энди тарихий далилларга қулоқ тутайлик.

Маълумки, XІІ аср бошларида рўй берган мўғул истилоси туфайли ислом динининг жорий этилиши билан қарийб тўрт аср давомида тезланиш олган тараққиёт ер билан яксон қилинди. Шаҳарлар ўрнида кул тепалар, қишлоқлар ўрнида қабристонлар пайдо бўлди. Ўша кунлар манзарасини тарихга муҳрлаган Истахрий, Натанзий, Маҳмуд ибн Вали ва бошқа муаррихларнинг қайд этишича, вайроналарни тиклаб, яна гуллаган ҳаёт тарзини таъминлаш учун камида минг йиллар(!) керак бўларди. Ҳатто мислсиз кўргуликларнинг даҳшатидан ларзага тушган олимлар бу воқеаларни кўргунча кўр бўлсан ёки олдинроқ ўлиб кетсан бўлмасмиди, сингари на-доматларини қолдиргандар. Аҳвол ҳақиқатан фожеали бўлган. Ахир кейинчалик Самарқанд шаҳрини тиклашга киришганларида вайронা-

лардан ерни тозалаш имкони бўлмади ва бошқа жойда – қадимги ўрнидан ғарброқда янги шахар бунёд этилди. Ўз маърифати билан дунёни мафтун этган Бухоро шаҳри шунчалар кунпаякун қилингандики, шаҳарда қарийб ўн йил бирортирик жонзотнинг яشاшига имкон қолмаганди. 1330 йил Самарқандга ташриф буюрган машхур сайёҳ Ибн Баттута ҳам қоғози ва ипак матоларининг шуҳрати оламни тутган шаҳарнинг бутунлай йўқ бўлиб кетганидан ёқа ушлаган, унинг урнида лойсувоқ уйларни кўриб, ўзи тасаввур қилган обод масканнинг ерга киргани ёки осмонга чиқиб кетгани сирини топа олмаганди. Хуллас, Амир Темур тарих майдонига чиққанда аҳвол ана шундай эди. Эзилган, хўрланган халқнинг кайфияти, кейинги босқинларнинг жароҳатини эслатмай қўяверайлик – аҳвол шусиз ҳам маълум. Ер юзининг жаннаторо бир гўшаси вайрона ва хароб бўлган, у жароҳатлардан инグラб, Яратгандан бир халоскорни кутиб яшарди. Воқеалар тарих ғалирида сараланди, замон чархи айланиб, Темурбек – Амир Темур катта саҳнага чиқди. Унинг зиммасида оламшумул вазифа туради, тољеъ унга шундай қисматни насиб этган эдики, ёбу буҳрондан зафар билан чиқади ва миллатнинг қўёшига айланади, ё тўфонлар гирдобида боши айланиб, маҳв бўлади, номи олдинги салафлари қаторида шунчаки эсланадиган соя бўлиб қолади. Тақдирга шукроналар бўлсинки, у ҳақиқий халоскорга айланди.

Соҳибқирон Амир Темур Турон давлатини бошқарган 35 йиллик ҳукмдорлик фаолиятида кўплаб оламшумул ишларни амалга оширдики, уларнинг

биттасини маромига етказган кўплаб зотларни миллати ифтихор билан эслайди. Ҳатто битта работ ёки кўпприк қурғанлар ҳам миннатдор авлодлари хотира-сида яшаб қолган. Энди инсоният тарихида 500 йилдан ортиқ олий рутбада бўлган сулолага асос солган буюк ШАҲСнинг келбатини кўз олдингизга келтириng. Фавқулодда тасаввур торлик қиласи, мушоҳада кўлами етмайди. Бундай инсон одамзот оламида нодир ҳодиса.

Самарқанд пойтахт қилиб танлангач ва Амир Темур жиловни қўлга олгач, биринчи юмуш босқинчилар ҳужумидан вайрон бўлган қалъа деворини тиклаш бўлган. Бу вазифани уддалашда суръат ва тадбиркорлик, тинчликдан сарафroz бўлган одамларнинг файрати, ҳашар, осойишталик шукуҳи баҳш этган кўтаринкиликини хаёлан тасаввур қилиш мумкин. Зиммада эса бундан ҳам муҳим ташвишлар бор эди. Икки дарё оралиғидан тортиб, Африка қуруқлигигача чўзилган худудда сарбадорлар, элхонийлар, музafferийлар, курдлар, Жўчи улуси, Даشتни Кипчоқ чингизийлар ва бошқа давлат ҳамда сулолага мансуб одамлар қайнаган қозондек жунбушга келиб, бир-бири билан қирпичоқ бўлиб ётарди. Мовароуннаҳр ўнга яқин бекликларга бўлиниб кетган, қондошлар бир-бирига душмандан баттар муросасиз эди. Урушлардан раиятнинг силласи қуриган, қон тўкишдан қутурган зўравонлар эса ҳар қандай андишани унутганди. Тинчлик сув ва ҳаводек зарур эди. Буни чуқур ҳис этган ёш ҳукмдор чегараларни мустаҳкамлаш, бебошларни жиловлаш учун юришлар қилди. Даастлабки ўн йилликда Темурбек отда босиб ўтган йўллар ҳисоб-китоб қилинса, ҳар қандай рекорддан ҳам ўзиб кетса керак. Кейинча-

лик ҳам Сохибқирон сиёсатининг бош йўналиши тинчлик, эмну омонлик, фуқаролар осойишталигига қаратилди. Бешафқат, ўз ўрнида сулҳпарвар юришлар оқибатида бутун салтанатда тартиб, адолат ўрнатилди. Ўша замоннинг мұтабар тарихчиси «Ёш бола бошига бир табақ олтун била салтанатнинг у четидан бу четига юриб ўтса, унга қўл теккизадиган бирар одам бўлмас» деб бекорга ҳаяжон билан қайд этмаган эди.

Қолаверса, фаолияти тор масштаблардан чиқиб, сайёравий кўлам касб этган Сохибқирон даврининг «Тинчлик кафолати» сифатида тан олинди. Ўзаро мажаролар жонига теккан Ироқ, Шом, Миср, Ҳиндистон, Даشتி Қипчоқ ва бошқа мамлакатлардан элчилар келиб, унинг кўмагига кўз тикдилар. Шу мурожаатлар боис, уч, беш, етти йилга чўзилган юришлар ташкил қилинди, оқибатда, мамлакатлар осойишталиги, карвон йўлларининг хавфсизлиги таъминланди. Айниқса, миллионлаб нуфуснинг мафкурасига айланган муқаддас ислом дини арконларида ниш берётган турли ноқисликларга ўз вақтида зарба берилди, динимизнинг поклиги учун чинакам жидду жаҳд кўрсатилди. Уламолар анжуманлари чақирилиб (масалан, Бойлақонда), ҳал қилиниши лозим бўлган диний муаммолар борасида машваратлар ташкил этилди.

Ободончилик, бунёдкорлик Сохибқирон ҳаёт-севарлигининг, гўзалликни қадрлашининг, ундан завқланишининг рамзи эди. Муҳташам боғлар афсонавий Эрам ҳасад қиласи даражада ороланган. Тикланган саройларнинг гумбази эса «осмон тоқидан андаза олган, юлдузлар билан бўйлашган». Илон сирпаниб ўта олмайдигант чангалзорлар очи-

либ, кенг-катта йўллар солинган, қуш учса қаноти ку-ядиган сахро-биёбонларда работлар, лангар жойлар, мусофирионалар қурилган, кўплаб қудуклар кавланган. Шаҳарларга тоза сув келтириш, кўприклар бар-по этиш... Бу юмушлар Туркистон диёридан ташқари бобомиз муборак қадами етган барча ҳудудларда ба-равар амалга оширилган.

Энг мукаммал лойиҳалар асосида қурилган мадрасаларда замонасининг алломалари ёш илму толи-бларга дарс ўқитар, уларга фақат диний эмас, дунёвий билимлар ҳам бериларди. Амир Темур ва Темурийлар даврида илм-фан, маданият, санъат гуллаб яшнади. Бу ютуқларга XXI аср ҳам таъзим қиласи. Илмда эришилган ютуқларнинг чўққиси Мирзо Улугбек бўлса, адабиёт-санъатдаги ёруғ юлдуз эса Алишер Навоидир. Бу икки буюк зотнинг оламшумул шухрати таъриф-тавсифларсиз ҳам маълум. Омади гап – мабодо, тараққиётнинг изчил тадрижи таъминламаганида, бундай буюк даҳолар инсоният учун орзу бўлиб қолаверар эди. На осмон илми кашф этилиб, планеталараро учиш аппаратларига йўл очилган, на сўз сехри мислсиз мўъжизалар яратган бўларди. Ўша кунларни ёритган чироқнинг пилигини бобокалонимиз Амир Темур ҳазратлари кўтариб қўйганлар.

Булардан ташқари давлатчилик тамойилларининг яратилиши ва мустаҳкамланиши, ҳарбий соҳадаги ислоҳот ва натижалар катта-катта китобларга мавзу бўлади. Китоблар ҳакида эса бобомизнинг баҳоси мана бундек эди: «Ёзилган битиклар қурилган иморатлардан ҳам узоқ яшайди». Ўша кунлар зафарномаси ҳам китоблар орқали бизга етиб келди.

Шукуҳли кунларда қарор топган байналмилал сиёsat ҳар қанча таҳsingа лойиқ. Соҳибқирон бо-

бомиз ҳам, авлодлари ҳам табиатан байналмилал зотлар бўлган. Зеро, бу фазилат қалбнинг буюклиги, юксак инсонийлик ва ўз кучига ишончнинг аломатидир. Бирор соҳада одамлар миллатига ёки динига кўра фарқланмаган, аксинча, дастурхон атрофида, зиёфат давраларида турли миллат, эътиқодга мансуб одамлар елкама-елка ўтиrsa, бу ҳол анжуманини безаган, дастурхонда сархил таомлар бўлишидан ташқари гап мувзуи ҳам бутун борлик, даҳри дун атрофида айланган. Бундай рангинлик фақат давраларни эмас, дилларни, маданиятларни ҳам безатган. Бундай ялакатлик турмушнинг барча жабҳасида баравар жорий қилинган. Ташвишлар ҳам, қувончлар ҳам ўртада бўлган. Эҳтимол, Соҳибқирон асослаган давлатнинг пойдорлиги, кучи, яшовчанлиги ҳам шундадир.

Салтанат яшовчанлигини таъминлашда унинг маънавий асосларининг на қадар инсонийлиги ҳам катта аҳамият касб этади. Зеро, моддий олам ўткинчи – бинолар қулайди, йўллар беркилади, одамлар ёруғ оламни тарк этади. Рух эса бокийдир, у авлоддан авлодга ўтиб, тирикликтининг мангалигиги таъминлайди. Амир Темур давлатининг маънавий асослари ҳақида мулоҳаза қилганда, бу даражаларга эришиш неча йиллар оша (буғун) ҳам қийин бўлаётгани, руҳий юксакликка, аввало, моддий эҳтиёжлар тўла қондирилганидан сўнг эришилажагига ишонч билдирамиз. Агар «Одамлар қўшиқни ҳам қорни билан тинглайди» деган ақидани эсласак, оч-юпун кишилар энг олижаноб ғояларни ҳам қабул қилмайди, бу борадаги гап-сўзлар қурук сафсата бўлиб қолаверади. Ана шундай юксакликка кўтарилишнинг калитини боболаримиз топган

эдилар: XV-XVI асрдаёқ бизнинг шарафли аждодларимиз салтанатда адолат тантанасига эришган эдилар – бу даражани тасдиқлайдиган кўплаб мисоллар бор. Қолаверса, буюк шахс фаолиятининг асосий мазмуни икки сўзда мужассамлашган эди: «Куч – адолатда!» Ҳақиқат қаршисида ҳамма бир хил жавоб берган. Қонун устиворлиги таъминланган. Негаки, бу тизимнинг асосчиси аллақачон «Қонун устивор бўлгандагина эркинлик таъминланиши»ни англаб, бу қоидани амалиётга жорий этганди. Эркинлик – ҳукмдорларнинг обрўси, раиятнинг эса ҳузур-ҳаловатда яшашининг кафолати бўлган.

Раият (аҳолининг солик тўловчи қисми, умуман, ҳалқ) манфаатини муҳофаза қилиш давлатнинг асосий вазифаси қилиб белгилангани бор гап. «Мазлумларни золимлар зулмидан муҳофаза» қилиш Соҳибқироннинг нафақат ҳукмдорлик, балки инсоний эътиқоди ҳам бўлган ва кейиги авлод бу фазилатни бобонинг васияти, отамерос ақида сифатида қабул қилган. Ҳатто бугунги истилоҳлар билан айтганда, давлатнинг асосий таянчи (манбаи) бўлган ҳалқнинг бошқарув юмушларига кенгроқ жалб қилиш мақсадида уларнинг эркин фикр юритишлари, ўз муносабатларини тортинмай ва чўчимай баён этишлари учун шароитлар кафолатланган. Аввало, ҳар бир фуқаронинг шахсий нуқтаи назари бўлиши муҳим эди ва Соҳибқирон буни қадрлаган, фойдали фикр айтган, маслаҳат берган кишини етарлича сийлаган. Ибн Арабшоҳ ёзади: «У (Амир Темур) (муҳим қарорлар қабул қилишдан олдин. – X. С.) ўз давлати арконларини, мамлакати аъёнларини,

ўз мuloҳаза ва машварат эгаси бўлган кишилари-нинг бирортасини ҳам қолдирмасдан тўплардики, бола отанинг, ота эса боланинг ўрнини боса олмасди. Сўнгра уларга махфий тутган масаласини зоҳир қилиб, қайси томонга юриш ҳақида (улардан) маслаҳат сўрар ҳамда гап жиловини уларга ташлаб қўйиб: «Халқнинг хос қисми бу масалага чуқур қараб, бир кун билан бир йил орасидаги ишлар оқибатини кўзлаб гапирса, унинг гуноҳи йўқ. майли, ҳар кимса хатонинг қуйисигача йиқилса ҳам ёки савобнинг чўққисига кўтарилса ҳам – фарқи йўқ, ҳеч бир тортина масдан гапираверсин. Чунки агар хато қилса (гапирса), бу нуқсон эмас, агар мақсадга мувоғиқ бўлса, унга икки ҳисса мукофот» деярди». Қарангки, бундан юз йиллар олдин энди кенг қўлланилаётган референдум сингари машваратлар бобокалонимиз салтанатида урф бўлган экан, одамларнинг фикрига қулоқ тутиш, уларни ҳурмат қилиш, хур фикрлилик, плюреализм, умуман, демократия, ижтимоий фикрни шакллантириш амалда ҳаракат қилиб, эзгу мақсадларга камарбаста экан. Цивилизация бу даражани инкишоф этиш, умумжаҳон миқёсида жорий этишгача олти юз йил турли фикрлар хирмонини элакдан ўтказиб, кашфиёт сифатида тақдим этди. Бу далиллар Соҳибқирон шахсияти-нинг беназирлигини яна бир бора тасдиқлайди. Инсониятнинг ҳамон қизиқиши сўнмаётгани ҳам ўша айёмларда қўлга киритилган оламшумул ютуқлар сирининг ҳозиргача тўла очилмаганидадир.

Салтанатнинг маънавий устунлари ҳақида гап кетганда, илм-урфон гуллаб яшнаганини, маъри-

фат барча қалблар, йўллар ва манзилларни ёритиб турганини фахр билан таъкидлаш ўринли. Эҳтимол, инсоният тарихида Темурийлар давридек маърифат улуғланган, барча масалада маърифий ёндашув қарор топган бошқа тузумни учратиб бўлмас. Агар битта буюк олим ёки шоирнинг етишиб чиқиши учун минглаб илм-фан, санъат-маданият аҳли елкасими тутиши (атмосфера ҳосил қилиши) лозимлиги ни эсласак, Мирзо Улугбек ёки Алишер Навоийнинг қўёшдек порлаши учун минглаб юлдузлар, саноқсиз Сомон йўллари уларнинг атрофида нур сочиб турганини тасаввур қилиш қийин эмас.

Маърифатга фидойилик бобокалонимиз фитрати-тийнатида бор эди ва бу фазилат авлодларида яна ҳам чараклаб, барқ урди. Юришлар давомида қўлга киритилга хазиналар ичida энг қимматлиси китоблар бўлган. Китобларни ўз оғирлигига teng тилла баҳосида сотиб олингани, рақиблар китоб тутиб пешвоз чиқса, улар авф этилгани, кутубхоналарни ҳимоя қилиб жанг қилганлар мукофотлангани ҳақида кўплаб далиллар қайд қилинган. Ҳатто бирор қишлоқ ёки қасабада илмли киши бўлса (бундай кишиларнинг ҳисоби Соҳибқиронда бўлган, бу муболағасиз), унга шикаст етказилмагани, аксинча, бирор эътиборли шахс ҳурмати учун ўша жой аҳолисига улуфа тарқатилгани (масалан, Табриз яқинидаги Шабистар қишлоғида тўрт мингга яқин аҳолига 5 мисқолдан олтин улашилаган) ҳолатлари ҳам кўп бўлган. Муаррихлар китобларнинг Самарқандга жўнатиш учун тайёрланган чарм хуржунларнинг таърифини роса келтирганлар. Китобларнинг заха тегмай етиб келиши таъминланган, уни энг ишон-

чли сарбозлар қўриқлаб борган. Худди шундай муносабатга мос равишда илм-фан, маданият-адабиёт аҳли эъзоз топган. Алишер Навоий размлик бир шоирнинг ғазали маъқул тушгандан кейин уни Султон Ҳусайн пойтахт Ҳиротга кўчириб келтирилгани, ижодига ғамхўрлик кўрсатилгани далилини келтириб ўтади. «Зар қадрини заргар билади» деганларидек, ҳукмдорларнинг ҳаммаси яхши таҳсил олган, аксарияти шоир ёки олим, девон тузган, ҳатто катта шеъриятда эътироф этилган (масалан, «Таашшуқнома» муаллифи Сайди Аҳмад сингари) эди-да. Ўша кунлардаги юксак маданият, оламшумул шукуҳ учун таъзим қилмоқ жоиз!

Атрофимиизда қандай воқеалар кечади, ҳар куни қанчалаб гап-сўз тарқалади. Майдонда пишқириб «зўр»лар пайдо бўлиб қолади. Қадам олишлари тизгинсиз, шашти ойни кўзлаган. «Охири баҳайр бўлсин-да» деб турасиз, чунки китоблар орқали неча синоатларга гувоҳ бўлган пухта ақлингиз бор. Барибир »баҳайр« бўлмайди, сохта даҳонинг миси чиқади. Еру осмонни фарқламай юрган зўравон қора курсида ўтирибди, қанча баланд ўрлаган бўлса, шунча қуи қулаган. Шунда ўйлаб қоласиз: нима бало урди? Наҳот энди буюклар чиқмайди? Кейинчалик таҳлиллар кўрсатадики, у буюк бўлиши мумкин эди, фақат оддий бир талабга риоя қилмабди; у ўз мақсадида ҳалол эмас, эришган натижалари қалбаки экан. Ўтмишимизга разм солиб, бугун ҳам юракларни ҳаприқтириб юборадиган ютуқларни қайд эта туриб ҳам ўша андиша кўнгилдан ўтади: сир нимада? У зотлар биологик мавжудот сифатила бошқача бўлганми?

Йўқ, ўзимиздек индивидлар, фақат улар ҳар ишда ҳалол бўлган! Қаллобликнинг бир кун миси чиқиб қолиши ҳақидаги ибтидоий ҳақиқат уларга бегона бўлмаган. Топилган даромад ҳалол бўлган, унинг замиридаги меҳнат ҳалол бўлган. Аксинча, моддий томондан бойиб кетиш рўй бера бошласа, бундан безовта бўлиб, эхсон, хайр-садақани кўпайтиришган. Барча юмушларда Соҳибқирон Амир Темур шу тамоийлга амал қилгани, бу борада ҳатто фарзандларини ҳам аямагани ҳақида китобларда ёзилган. Алишер Навоий «Ҳайрат улаброр» достонида Султон Ҳусайннинг ҳалоллик талабига жавобан қари кампир олдида бошини кундага қўйганини қайд этган. **Ҳалоллик** – беш аср ҳаракатда бўлган давлатнинг энг муҳташам маънавий устунларидан бўлган.

Умуман, бобокалонимиз ва авлодларининг инсониятга қолдирган маънавий мерослари ҳақида узоқ сўзлаш мумкин. Дароз гапнинг қисқа хуносаси шу бўладики, аввало, ютуқларнинг бош омили бутун фаолиятда маънавият (руҳоният) улутланган ва шу асосга таянилган. Одамнинг фикрини ўзгартирмасдан ўзини ўзгартириб бўлмайди, одамни ўзгартирмасдан оламни ўзгартириш мумкин эмас. «Тузуклар»нинг «Иккинчи китоби» («Ўзбекистон», 2011 й.) айнан салтанатни бошқаришнинг маънавий асосларига бағишлиланган. Соҳибқирон томонидан яратилган ва амалиётга жорий этилган тамоийлар отанинг ўғилга насиҳатидек самимий оҳангда ифодаланар экан, кўз олдимизда буюк саркарда, давлат арбоби, илм-фан, маданият-санъат ҳомийси гавдаланади. Ҳаётнинг минг бир чиғириғидан ўтиб, тўпланган

тажриба ифодаси (баёни) эртага мўл ҳосил бериси кутилаётган боғдек шовуллаб туради. Салтанат мартабасига эришишда қўлланилган ўн икки тузук, салтанат обрў-мартабасини сақлашнинг тўрт талаби, салтанатни мустаҳкамлашда таянилган ўн икки тоифа, салтанатни тасарруфда сақлаш учун амал қилиниши шарт бўлган ўн икки талаб шарҳи кейинги авлодлар учун жангда темир совут ёки кескир қилич қанчалик муҳим бўлса, шундай асқатгани сир эмас («Темур тузуклари» хос китоб ҳисоблаган, сулола ҳукмдорлари учун маҳсус кўчирилиб, маҳфий фойдаланилган).

Айниқса, раиятва бароият (ҳукмдорлар) нингиж-тимоий мавқеи, феъл-атвори ва салоҳияти ҳисобга олиниб, ўн икки тоифага бўлингани, эҳтимол, дунё давлатчилиги тарихида ўзига хос новаторлик бўлгандир. Бу ўн икки тоифани Соҳибқирон «салтанатим фалакининг ўн икки буржи ва давлатим корхонасининг ўн икки устуни деб ҳисобладим» дейди. Холисона олиб қаралса, ҳар соҳа кишисининг ўз табиити, касбий қиёфаси бўлади, демак, барчага бир хил муомала қилиш маънисизлик, балки «бир гаврон билан сурувни уён-буён ҳайдаган чўпон» (Алишер Навоий) нинг юмушидир.. Қуръони каримда ҳам одамларнинг бир-биридан фарқ қилувчи тоифалар ҳолида яратилгани таъкидланади, бир тоифа бошқа тоифа устидан ҳукмрон қилиб қўйилиши жоиз ҳисобланади. Ёки оддий табиий ҳол: қўлдаги бармоқлар ҳам бир хил эмас-ку. Шундай муҳим, айни пайтда нозик ҳолни идрок этган бобокалонимиз давлатни бошқаришда ҳар бир қатламга хос сиёsat ҳам яратгани шубҳасиз. Демак, тасниф асосида ҳар бир тоифага мансуб фуқаронинг ижти-

моий мавқеи, уларга давлатнинг муносабати (муо-
маласи), фаолиятини ривожлантиришнинг тизими
белгилаб қўйилган бўлади. Шунга кўра, бу ҳолни
давлат мафкурасининг асоси, деб баҳоласа бўлади.
Уни (балки биринчи марта) Соҳибқирон Амир Тे-
мур давлат бошқарувида истифода этган. Агар та-
саввурга эрк бериб, мушоҳада қиласиган бўлсак,
шундай заргарона муносабат туфайли давлат ме-
ханизми ўта аниқликда ишлаган, ҳеч ким ва ҳеч
нарса эътибордан четда қолмаган, деб ҳисоблаш
мумкин.

Олтин силсила тизилган бу қоидалар олам-
ни бузилишлар, вайронгарчиликлардан сақлаб
туришга даъват этувчи йўл-йўриқлар бўлгани
шубҳасиз. Кўп машойихларнинг таъбири билан
айтганда, «доимо бузилишга маҳкум, вайрона кул-
ба» ҳисобланувчи дунёning боқийлигини таъмин-
лаш, унинг шикастланган томини таъмирлаш учун
тақдир инсониятга бунёдкор шахсларни ато этиб ту-
рар экан. Турон заминнинг халоскори, Темурийлар
(Хиндистонда Бобурийлар) давлатининг асосчиси,
дунё цивилизациясининг энг буюк меморлари-
дан бири Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари ана
шундай порлоқ толеъ эгаси бўлганлар. Улуғ тарихчи
Шарафиддин Али Яздийнинг сўzlари билан айт-
ганда, ҳазрат Соҳибқирон фаришталарнинг «Ерда
яна бир бузуқчилик қилувчи ва қонлар тўкувчи
кимсани яратасанми?» саволига жавобан Парвади-
горнинг «Мен ерда бир халифа (ўринбосар, вакил)
яратаман» деган иноятига каромат қилинган сар-
вар (етакчи, йўлбошли) сифатида инсониятга ҳадя
этилган даҳодир. «Унга олдиндан кўриш ва билиш
фазилати туфайли баҳри барр (сувлик ва қуруқлик)

да баравар эгалик қилиш ҳуқуқи берилган» эди. Ана шу қудрат туфайли дунё иморати узоқ йиллар обод ва муҳташам бўлиб турди. Унинг шукуҳи бугунги кунларимизгача етиб келган.

* *

Боқий қадриятлар маънавий мулкимизга айланishi Истиқлол туфайлидир. Ана шу маҳобатли ҳақиқат илм ва қалам аҳлига илҳом берди, янги мавзулар билан қуроллантириди. «Яхшилик яхшиликка йўл очади» деганлариdek, илтифот ижодга рағбатлантиради. Натижада, улут кунлар шукуҳини қайта ҳис этиб турбимиз.

Қадрдон Китобхон! Сиз билан сахифалар, сатрлараро саёҳат давомида биродарлашиб қолдик. Муаллифдан ўтган ардоқли ҳислар Сизга ҳам юқсан бўлса, тарихимиздаги буюк, муҳташам зот ва авлодларининг бўй-бастини тасаввур қилишга эришган бўлсангиз, бу ҳолдан айрича мамнунлигимизни изхор этамиз.

Келинг, биргаликда бизга шундай саодатни мушарраф этган, ўша шонли тарихни битикларда муҳрлаган нуктадон аждодларимиз: муаррихлар, адиллар, шоирлар рухи қаршисида таъзим қилайлик. Улар шундай бебаҳо мерос қолдирган эканларки, башоратли мушоҳадалари орқали неча юз йиллар олдин рўй берган суронли воқеаларни ҳатто ҳарорати билан ҳис этиш, гавдалантириш имкони бўлди. Мутьабар салафларимиз биздан рози бўлишсин, саъиҳаракатларимизда билиб-билмай ғулу воқе бўлган эрса, маъзур тутишсин. Бизнинг уринишларимиз бепоён уммондан бир ҳовуч сув олиб, чанқоқни қондиришга интилиш мисоли жаҳддир, холос.

Мавзуга доир қимматли асарлар ёзган, фақирнинг муддаоси йўлида бетаъма хизмат қилган монументал тадқиқотлар яратган замондош адаб-у тарихнависларга ҳам ўз ҳурматимни изхор этаман. Сизнинг қалб ҳароратингиз билан йўғрилган, кўз нурингиздан шуълаланган битиклар миллий ифтихоримизни ҳис этиш борасида шундай улкан хизмат қилмоқдаки, унга дохил бўлишнинг ўзи бетимсол баҳтдир.

Мабодо биринчи қадамлар қўйилмаса, кейинги оёқ босишлар бўлмаслиги ойдин ҳақиқат. Дастребки ҳаракатлар эса бу йўналишдаги навбатдаги уринишлар нақадар кенг кўламли ва теран бўлишидан дарак бермоқда.

Яна саҳифалар аро қадрдон учрашувлар насиб этсин.

2016 йил, январь–март.

МУНДАРИЖА

Мисли ой ва юлдузлар

Бетакрор ифтихор.....	4
Чақинли лаҳзалар	15
Дунё билган «Тамерлан»	22
«Сўзимдан англа ўзимни...»	37
Соҳибқирон солномаси	53
Насаб.....	75
Муқаддас оила.....	79
Темурийлар	88
Шажара.....	100
Олтин силсила.....	172
Алифбо тартиби	180
Темир занги.....	188
Ҳали юмушлар кўп	203

Миллат тимсоли

Қуёшни елкалаган чўққига боқиб	220
Маҳак тоши.....	236
Қорачиққа жойлашар қуёш.....	242
Кўзлар кўп, қарашлар кам	249
Мангур устувор ҳақиқат	255
Юракдаги ёдгорлик	267
Ворислик – камарбасталик (қсқ-ш).....	283
Истиқлол бахш этган илҳом тухфаси.....	296
Ўзини излаётган Оқсарой	302
Махсус қомусга эҳтиёж бор	309

Қалб ва қанотлар.....	315
Икки күзгү 324	
1. Сохибқирон шарафлаган шаҳар.....	324
2. Ошуфта диллар маскани	331
Буюк «Тузук»	340
Тарихни зар, ўзни заргар билсалар.....	354
Тоғ бағридаги синоатлар.....	365
Ватан шарафини бошга тож айлаб	371
Ғурур уйғонганда.....	379
Мехр ва эхтиром ила	393
Шер ҳамлага чоғланади (<i>киносценарий</i>)	410
Таъмирлашга амр этилган	444

Адабий-бадиий нашр

ҲАКИМ САТТОРИЙ

**СОҲИБҚИРОН
АБАДИЯТИ**

II

*Тўлдирилган ва қайта ишланган
иккинчи нашири*

«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент – 2016

Муҳаррир *Б. Эшпўлатов*
Бадиий муҳаррир *Ф. Башарова*
Техник муҳаррир *Р. Бобохонова*
Саҳифаловчи *Д. Габдрахманова*
Мусаҳҳих *M. Зиямухамедова*

Нашр лицензияси: АI № 201 28.08.2011.

Босишга рухсат этилди 25.03.2016. Бичими 84x108
«PT Serif» гарнитураси. Шартли босма табоги 24,36.
Нашриёт-хисоб табоги 20,87. Адади 5000 нусха.
Буюртма № 4254. Баҳоси шартномада келишилган.

**«Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси босмахонаси,
100000, Тошкент шахри, Буюк Турон кӯчаси, 41.**

25000 c

СОҲИБҚИРОН АБАДИЯТИ

ISBN 978-9943-26-481-6

9 789943 264816

